

Középkori egyetemes történelem

Függelék:
Segédlet szemináriumi- és szakdolgozat készítéséhez

Szerkesztő:
Szántó Richárd

BÖLCSÉSZ
KONZORCIUM

Magyarország célba ér

2006

Középkori egyetemes történelem
(térképvázlatok gyűjteménye)

KÖZÉPKORI EGYETEMES TÖRTÉNELEM

(TÉRKÉPVÁZLATOK GYŰJTEMÉNYE)

Függelék:

Segédlet szemináriumi- és szakdolgozat készítéséhez

Szerkesztő:

Szántó Richárd

Szeged–Miskolc 2006

Kiadta a Bölcsész Konzorcium

A Konzorcium tagjai:

- Eötvös Loránd Tudományegyetem
- Pécsi Tudományegyetem
- Szegedi Tudományegyetem
- Debreceni Egyetem
- Pázmány Péter Katolikus Egyetem
- Berzsenyi Dániel Főiskola
- Eszterházy Károly Főiskola
- Károly Gáspár Református Egyetem
- Miskolci Egyetem
- Nyíregyházi Főiskola
- Veszprémi Egyetem
- Kodolányi János Főiskola
- Szent István Egyetem

A kötet szerzői: Balogh László
Dobrovits Mihály
Farkas Csaba
Galamb György
Gálffy László
Hunyadi Zsolt
Kovács Szilvia
Polgár Szabolcs
Sinkovits Balázs
Szántó Richárd
Tamási-Tóth Zsuzsa

Szerkesztette: Szántó Richárd

Lektor: Makk Ferenc
Almási Tibor

Technikai szerkesztő: Annus Gábor

A fejezetekhez tartozó térképeket a szerzőkkel együttműködésben Szántó Richárd rajzolta.

A kötet megjelenése az Európai Unió támogatásával,
a Nemzeti Fejlesztési Terv keretében valósult meg:
A felsőoktatás szerkezeti és tartalmi fejlesztése HEFOP-3.3.1-P-2004-09-0134/1.0

ISBN 963 9704 19 9

© Bölcsész Konzorcium. Minden jog fenntartva!

Bölcsész Konzorcium HEFOP Iroda
H-1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A.
tel.: (+36 1) 485-5200/5772 – dekanbtk@ludens.elte.hu

TARTALOMJEGYZÉK

KÖZÉPKORI EGYETEMES TÖRTÉNELEM (Térképvázlatok gyűjteménye)	11
ELŐSZÓ	13
EURÓPA	14
<i>A népvándorlás Európában</i> (Szántó Richárd)	14
<i>Kereskedelmi útvonalak Európában (6–9. század)</i> (Gálffy László)	16
<i>Nyugat-Európa terjeszkedése</i> (Szántó Richárd)	18
<i>A pestis Európában</i> (Szántó Richárd)	20
<i>Nyugat-Európa kereskedelme (13–15. század)</i> (Gálffy László)	22
BRIT-SZIGETEK (Szántó Richárd)	24
<i>Angolszász bevándorlás és letelepedés</i>	24
<i>Angolszász államalapítás</i>	26
<i>A keresztény térítés</i>	28
<i>Skandináv hódítás és letelepedés Angliában</i>	30
<i>Anglia területi kialakulása</i>	32
<i>Az angol egyház a kései angolszász korban</i>	34
<i>Nagy Knut (1016–1035) északi birodalma</i>	36
<i>Normann hódítás Angliában</i>	38
<i>Települések és közigazgatás</i>	40
<i>Népesség és gazdaság</i>	42
FRANK BIRODALOM (Gálffy László)	44
<i>A Frank Királyság a 6. században</i>	44
<i>A Frank Birodalom Nagy Károly korában</i>	46
<i>A frank egyház</i>	48
<i>A Frank Birodalom felosztása</i>	50
FRANCIAORSZÁG (Gálffy László)	54
<i>Franciaország az ezredfordulón</i>	54
<i>Plantagenet-Capeting konfliktus (12–13. század)</i>	56
<i>A Francia Királyság déli terjeszkedése (13. század)</i>	58
<i>Franciaország a brétigny–calais-i békeszerződés korában</i>	60
<i>Franciaország a százéves háború végén</i>	62
<i>Városhálózat Franciaországban (13. század)</i>	64
<i>Burgundia</i>	66
ITÁLIA (Galamb György)	68
<i>Az osztrogótok és Itália</i>	68
<i>A longobardok Itáliában</i>	70
<i>A Pápai Állam kialakulása</i>	72
<i>Itália a Karoling-korban</i>	74
<i>Dél-Itália (8–11. század)</i>	76
<i>Itália a 10–11. században</i>	78
<i>A Szicíliai Királyság</i>	80
<i>A városköztársaságok kialakulása és virágzása (1100–1250)</i>	82
<i>Észak-és Közép Itália (13–14. század)</i>	84
<i>Dél-Itália és a pápaság (13–15. század)</i>	86
<i>Észak-és Közép Itália a 15. században</i>	88
LENGYELORSZÁG (Szántó Richárd)	90
<i>A nyugati szláv területek</i>	90
<i>Lengyelország kialakulása</i>	92
<i>Lengyelország a 12–13. században</i>	94

<i>Lengyelország a 14. században</i>	96
<i>Lengyelország és Litvánia a 15. században</i>	98
<i>A német lovagrend a Baltikumban</i>	100
NÉMET-RÓMAI BIRODALOM	102
<i>Keleti Frank Királyság (843–911) (Galamb György)</i>	102
<i>Német Királyság (10–11. század) (Galamb György)</i>	104
<i>Burgundia (Galamb György)</i>	106
<i>Német-római Birodalom (12–13. század) (Galamb György)</i>	108
<i>Ausztria kialakulása (Tamási Tóth Zsuzsa)</i>	110
<i>Német kolonizáció (Tamási Tóth Zsuzsa)</i>	112
<i>Hanza-városok (Tamási Tóth Zsuzsa)</i>	114
<i>Német választófejedelemségek (Tamási Tóth Zsuzsa)</i>	116
<i>Csehország a 10–13. században (Galamb György)</i>	118
<i>Csehország a 14–15. században (Galamb György)</i>	120
SKANDINÁVIA (Szántó Richárd)	122
<i>Svédország</i>	124
<i>Norvégia</i>	126
<i>Dánia</i>	128
<i>Skandinávia a kései középkorban</i>	130
SPANYOL-FÉLSZIGET (Galamb György)	132
<i>Hispania az 5. században</i>	132
<i>Hispania a 6–7. században</i>	134
<i>Arab hódítás Hispaniában</i>	136
<i>Hispania a 8–9. században</i>	138
<i>Hispania a 10. században</i>	140
<i>Hispania a 11. században</i>	142
<i>Hispania a 12. században</i>	144
<i>Hispania a 13. században</i>	146
<i>Hispania a 14. században</i>	148
<i>Hispania a 15. században</i>	150
<i>Hispania gazdasága a középkorban</i>	152
KELET-EURÓPA (Polgár Szabolcs)	154
<i>Kelet-Európa a 6. században</i>	154
<i>Kelet-Európa a 7. században</i>	157
<i>Kelet-Európa a 8. században</i>	159
<i>Kelet-Európa a 9. században</i>	161
<i>Kelet-Európa a 10. században</i>	163
<i>Kelet-Európa a 11. században</i>	165
<i>Kelet-Európa a 13. században</i>	167
<i>Kelet-Európa a 14. században</i>	169
<i>Kelet-Európa a 15. században</i>	171
<i>Kelet-Európa kereskedelme a középkorban</i>	173
A KELET-MEDITERRÁNEUM ÉS A KÖZEL-KELET	175
BIZÁNC (Farkas Csaba)	175
<i>I. Juszteniánusz birodalma</i>	175
<i>Bizánc és kaukázusi vazallus államai</i>	177
<i>Tartományi rendszer a közép-bizánci korban</i>	179
<i>Bizánc II. (Bolgárölő) Baszileiosz korában (976–1025)</i>	181
<i>Bizánc a 11. század második felében</i>	183
<i>Bizánc a 12. században</i>	185
<i>A szétagolt Bizánc (1205–1261)</i>	187
<i>Az oszmán-török terjeszkedés</i>	189

<i>Bizánc bukása</i>	191
<i>A keresztény egyház a Bizánci Birodalomban</i>	193
<i>Városok a Bizánci Birodalomban</i>	195
A KÖZEL-KELET (Kovács Szilvia)	197
<i>Az iszlám megjelenése és térhódítása 661-ig</i>	197
<i>Az Omajjád Kalifátus kora (661–750)</i>	199
<i>Az Abbászida Kalifátus a 9. században</i>	201
<i>Az iszlám világ a 10. században</i>	203
<i>Az iszlám világ 1000 körül</i>	205
<i>Az iszlám világ a 12. században</i>	207
<i>A Mameluk Birodalom</i>	209
A KERESZTES HÁBORÚK (Hunyadi Zsolt)	211
<i>A Közel-Kelet az első keresztes hadjárat (1095/96–1099) idején</i>	211
<i>A keresztes államok az első keresztes hadjárat után</i>	213
<i>Keresztes államok a második keresztes hadjárat idején</i>	215
<i>A keresztes államok a 12. század második felében</i>	217
<i>A negyedik keresztes hadjárat (1202–1204)</i>	219
<i>Az ötödik keresztes hadjárat (1218–1221)</i>	221
<i>A hatodik keresztes hadjárat (1228–1229)</i>	221
ÁZSIA (Polgár Szabolcs)	223
<i>Kereskedelmi utak Ázsiában</i>	223
<i>Vallások Ázsiában</i>	225
<i>Nomádok az eurázsiai steppén</i>	227
<i>A Mongol Birodalom Dzsingisz kán uralkodása végén</i>	229
<i>A Mongol Birodalom Dzsingisz kán utódai alatt</i>	231
KÖZÉP-ÁZSIA	233
<i>Közép-Ázsia a 6–8. században (Balogh László)</i>	233
<i>Az iszlám világ és a Szeldzsük Szultánság a 11. században (Kovács Szilvia)</i>	235
<i>A Szeldzsük Szultánatus utódállamai (Kovács Szilvia)</i>	237
<i>Gaznevida Birodalom és a Karahanida Kaganátus (Balogh László–Kovács Szilvia)</i>	239
<i>Gúrida Birodalom és a Karakitaj Kaganátus (Balogh László–Kovács Szilvia)</i>	241
<i>A horezmi sahok birodalma (Kovács Szilvia)</i>	243
<i>Közép-Ázsia mongol meghódítása (Balogh László)</i>	245
<i>Az Ilkhanidák és Csagatajidák birodalma (Kovács Szilvia)</i>	247
<i>Timur Lenk birodalma (Kovács Szilvia)</i>	249
<i>Timur Lenk birodalmának utódállamai (Kovács Szilvia)</i>	251
BELSŐ-ÁZSIA (Dobrovits Mihály)	253
<i>Zsuanzsuan Birodalom</i>	253
<i>A türkök</i>	255
<i>A Második Türk Kaganátus</i>	257
<i>Az Ujgur Kaganátus</i>	259
<i>A kirgiz hatalom Belső-Ázsiában</i>	261
INDIA (Balogh László)	263
<i>A Gupta Birodalom az 5. században</i>	263
<i>Harsa birodalma 640 körül</i>	265
<i>India a 9. század végén</i>	267
<i>India a 11. században</i>	269
<i>A Delhi Szultánatus 1206-ban</i>	271
<i>A Delhi Szultánatus Muhammad ibn Tuglak uralkodásáig</i>	273
<i>A Delhi Szultánatus Muhammad ibn Tuglak uralkodása idején (1325–1351)</i>	275
<i>A Delhi Szultánatus szétesése</i>	277

<i>India a középkor végén</i>	279
<i>India gazdasága a középkorban</i>	281
KÍNA (Polgár Szabolcs)	283
<i>Az Északi Vej (Topa) állam</i>	283
<i>Kína a Szuji (Sui)-dinasztia korában (581–617)</i>	285
<i>Kína a Tang-dinasztia korában (618–906)</i>	287
<i>Kína a 10. század első felében (Az Öt Dinasztia és Tíz Királyság kora)</i>	289
<i>A Liao (Kitaj) Birodalom és az Északi Szung-dinasztia</i>	291
<i>Kin (Jin, Dzsürcsi) Birodalom és a Déli Szung-dinasztia</i>	293
<i>Kubiláj és utódai birodalma: a Jüan (Yuan)-dinasztia</i>	295
<i>Kína a kései középkorban</i>	297
<i>Kína gazdasága a középkorban</i>	299
<i>A Tibeti Királyság</i>	301
AMERIKA (Balogh László)	303
<i>A maják</i>	303
<i>Az Azték Birodalom</i>	305
<i>Az Inka Birodalom kialakulása</i>	307
<i>Az Inka Birodalom területi beosztása</i>	309
<i>A vikingek Észak-Amerikában</i>	311
TÉRKÉPEKHEZ FELHASZNÁLT IRODALOM	313
<i>Európa</i>	313
Brit-szigetek	313
Frank Birodalom	314
Franciaország	315
Itália	315
Lengyelország	316
A Német-római Birodalom	317
Skandinávia	318
Spanyol-félsziget	319
Kelet-Európa	320
<i>A Kelet-Mediterráneum és a Közel-Kelet</i>	320
Bizánc	320
Közel-Kelet	321
A keresztes háborúk	322
<i>Ázsia</i>	323
Közép-Ázsia	323
Belső-Ázsia	324
India	324
Kína	325
<i>Amerika</i>	326
*	
FÜGGELÉK (Segédlet szemináriumi- és szakdolgozatok készítéséhez) (Balogh László–Sinkovics Balázs)	328
<i>Bevezetés</i>	328
<i>Milyen típusú szakdolgozatot válasszak?</i>	328
<i>Témaválasztás</i>	329
<i>Az irodalom felgyűjtésének kezdetei</i>	330
<i>Könyvtárhasználat</i>	333
<i>Bibliográfiai cédulák</i>	334
Monográfiák	334
Gyűjteményes kötetek	340

Lexikonok, enciklopédiák	342
Folyóiratcikkek	343
Fordítások	344
Előadások	345
Internet, elektronikus dokumentum	345
<i>A „cédulák”</i>	347
<i>Elakadtam, mit tegyek?</i>	350
<i>Időbeosztás</i>	350
<i>Vázlat</i>	351
<i>A dolgozat</i>	351
A stílus	351
Cím	352
A dolgozat szövege	353
Bevezető	353
Tárgyalás/Fő rész	353
Befejezés	355
<i>Dolgozattípusok</i>	355
Rézümé	355
„Ötperces”	356
Kiegészítés, tisztázás	356
Könyvismertetés, recenzió	356
Bírálat (vitacikk)	357
Előadás	357
<i>A dolgozathoz hozzátartozó formai elemek</i>	357
Címlap	357
Tartalomjegyzék	358
Oldalszámozás	359
<i>Hivatkozások</i>	359
A hivatkozások helye	361
Hivatkozás szótárakra, kézikönyvekre	363
Belső hivatkozások	363
<i>Bibliográfiák készítése</i>	364
<i>Mellékletek</i>	367
Adattár	367
Térképek, ábrák és képek	367
<i>Az utolsó ellenőrzés</i>	367
<i>Formai előírások</i>	370
<i>Összegzés</i>	370
ÁTÍRÁSI TÁBLÁZATOK (Átírás nem latin betűs írásrendszerekből)	372
A cirill betűk átírása	372
A görög betűk átírása	372
Az arab betűk átírása	372

KÖZÉPKORI EGYETEMES TÖRTÉNELEM

(Térképvázlatok gyűjteménye)

ELŐSZÓ

A középkori egyetemes történelem oktatását több, az utóbbi években megjelent tankönyv és jegyzet segíti, amelyek mellett számos külföldi történész középkori témájú műve is felhasználhatóvá vált az oktatásban a hazai megjelentetésnek köszönhetően. A kiadott, és az egyetemi oktatásban is felhasználható középkori források száma is gyarapszik.

Mindezek mellett a jelen kötet szerzőinek kutatási és oktatási tapasztalatai azt mutatták, hogy a hallgatók felkészülése két területen mindenképpen további támogatásra szorul. Az egyik a szemináriumi munka, a szemináriumi dolgozat és a szakdolgozat tervezése és elkészítése. A másik a térben lejátszódó történelmi folyamatok, térbeli kiterjedéssel rendelkező struktúrák (városhálózat, egyházi- és világi közigazgatás területi beosztása, kereskedelmi utak, stb.) megismerése és megértése, és a történelmi események lokalizálása. A hallgatók felkészülését nehezíti, hogy az igazán színvonalas atlaszok beszerzése sok esetben még számos könyvtár anyagi lehetőségét is meghaladja. Ennek következtében a történelmi események, folyamatok és struktúrák térbeli dimenziója, hiányosan és esetlegesen van jelen a hallgatók felkészülésében. A történelmi események és folyamatok szinkronlátása ugyancsak nehezen alakul ki. Az említett problémák megoldásához kíván segítséget nyújtani a térképvázlatok magyarázatokkal ellátott gyűjteménye.

EURÓPA

A népvándorlás Európában

A 4. század végén és az 5. század folyamán a római határoktól északra és keletre élő népek mozgásba lendültek, sorozatos támadásaikkal felmorzsolták a Római Birodalom határvédelmi rendszerét, számos ponton betörték a birodalom területére, és jelentős térségeket foglaltak el. A barbár népeknek kedvezett, hogy Róma gazdasági fejlődése megtorpant, és politikai egysége is megbomlott.

A germán népek a korábbi évszázadokban is számos támadást indítottak Róma ellen, de ezeket a birodalom képes volt kivédeni. A gótok 270 körül keleti és nyugati gót csoportra váltak, és keletre vándoroltak. A keleti gótok a Fekete-tenger partján, a nyugati gótok pedig a kiürített Dácia és az Al-Duna vidékén foglaltak területeket. A keleti gótok 350 körül önálló királyságot hoztak létre, miután több kelet-európai népet legyőztek. A nyugati gótok Rómát támadták 367-ben, és a megkötött béke szerint az Al-Duna vonala lett a nyugati gót királyság és Róma között a határ. A 3. század végén a frank törzsek megszállták a Rajna vidékét, és 355-ben átlépték a Rajnát, a 4. század közepétől szinte szünet nélküli harcok folytak a rajnai határszakasz védelme érdekében. A markomannok és quadok támadása a dunai határok ellen (357–375) ellen, még a barbárok vereségével végződött (395).

A hunok a 4. század közepén indultak Belső-Ázsiából nyugat felé, és 375 körül már a kelet-európai steppe népeit támadták. A keleti gótok hun uralom alá kerültek, a nyugati gótok a Balkánra telepedtek Róma szövetségeseiként, de összeütközésbe kerültek Rómával, és 378-ban az Adrianopolisz melletti csatában legyőzték a birodalmat, majd Alsó-Moesiában letelepedtek.

A Római Birodalom 395-ben két részre szakadt, és a barbár népek a nyugati birodalomra zúdultak. A nyugati gótok Alarich vezetésével az Al-Duna vidékéről a Balkánon keresztül Epiruszba vándoroltak. A Nyugatrómai Birodalom 401–405-ig sorozatos germán támadásoktól szenvedett, de a római hadvezér Stilicho még visszaverte a támadásokat. A frankok, vandálok és alánok 406-ban átkelve a rajnai határvédelmi rendszeren, benyomultak Galliába, 407-ben a burgundok és az alemannok is megjelentek a Rajna galliai partján Worms környékén. Stilicho halála (408) után a nyugati birodalom védtelen maradt, 409 körül a vandálok, svévek és alánok Hispániába vonultak. Az 5. század elején a római hadvezetés kiürítette Britannia provinciát, a britanniai legiókat Gallia és Itália védelmére rendelték vissza. Az északi limes védtelen maradt, és a barbár kelta pikt törzsek Britanniára törtek.

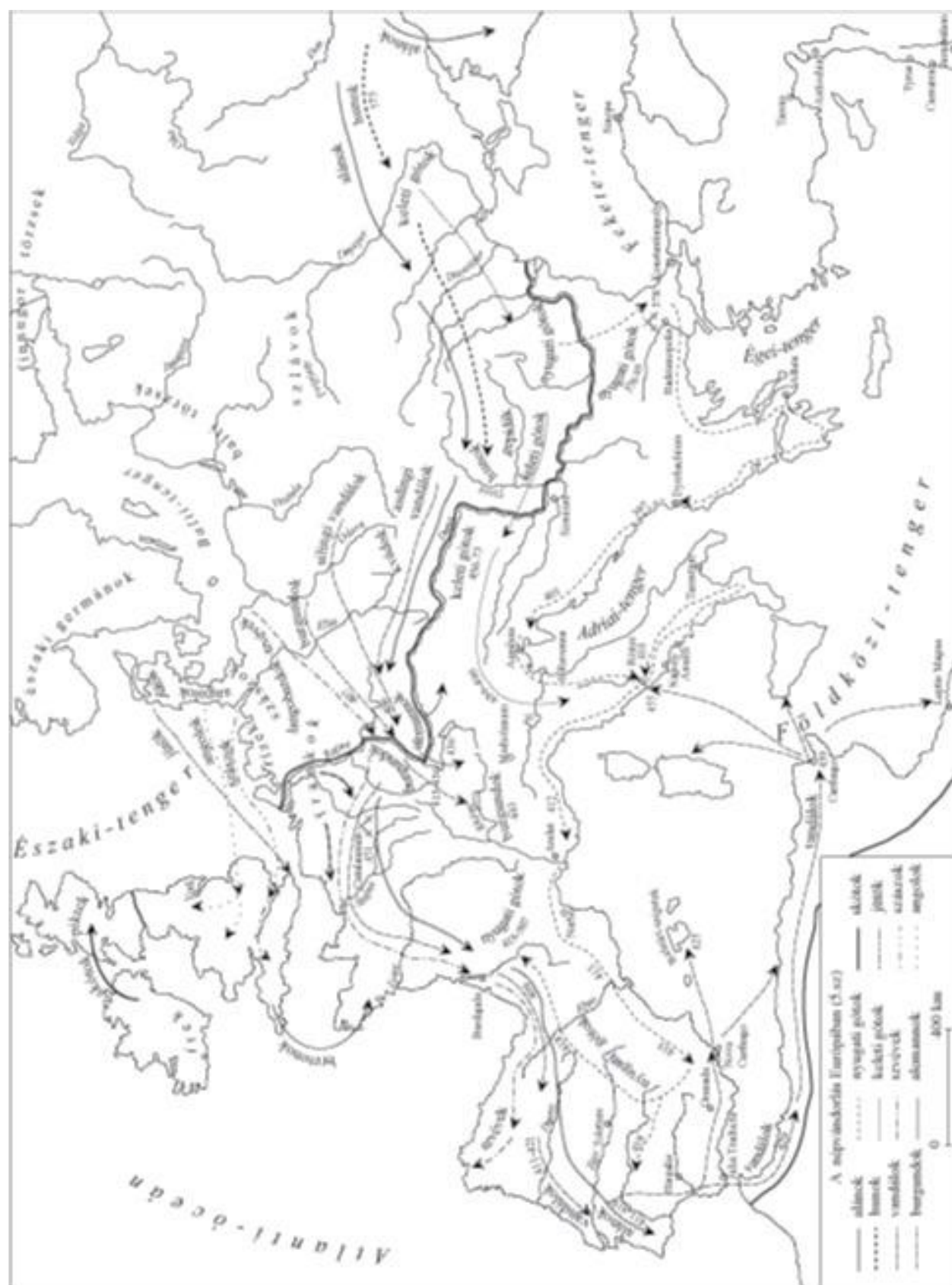
Alarich csapatai 410-ben Itáliára támadva elfoglalták és kirabolták Rómát, 412 körül a nyugati gótok Galliába (Aquitania) vonultak, és megalapították a Tolosa központú Nyugati Gót Királyságot (418–507). A 410-es években Worms körül kialakult az első Burgund Királyság (413), amely felmorzsolódott a növekvő hun hatalom és a Nyugatrómai Birodalom között. A burgundok 436-ban vereséget szenvedtek, Aëtius római hadvezér a Rhône mentén telepítette le őket Róma szövetségeseiként határvédelmi feladattal. Ez a Burgund Királyság 534-ig maradt fenn, amikor a frankok elfoglalták. A Rajna felső szakasza mentén az alemannok terjeszkedtek.

A hunok Attila vezetésével hatalmas birodalmat szerveztek, amelynek központja a Kárpát-medencében volt, a hun király hatalma keleten a Kaukázusig, nyugaton a Rajnáig terjedt. A hunok számos hadjáratot vezettek a birodalom nyugati és keleti fele, valamint a barbár népek ellen. Attila 451-ben Galliára támadt, de Catalaunum mellett a Nyugatrómai Birodalom hadereje megállította a hun támadást. Ekkor Attila Itáliára zúdította csapatait, és 452-ben Rómáig jutott, de a hun király a következő évben meghalt, a leigázott népek fellázadtak, és a birodalom felbomlott.

A vandálok Dél-Hispániából átkeltek Észak-Afrikába (429) és elfoglalva Karthágót (439) megalapították a Vándál Királyságot, amely kiterjesztette hatalmát a Földközi-tenger szigeteire. A vandálok Itáliát fosztogatták, 455-ben pedig Geiserich királyuk vezetésével kirabolták Rómát.

Aëtius halála (454) után a Nyugatrómai Birodalom fennhatósága valójában már csak Itáliára terjedt ki, Észak-Galliában helyi hatalmak jöttek létre, a szövetséges népek királyságai pedig önálló politikát folytattak. A frankok a Rajna és a Loire között terjeszkedtek, Klodvig vezetésével (481–511) pedig önálló királyságot alapítottak. A nyugati gótok Dél-Galliát és Hispánia északi részét gyűrték uralmuk alá. Az angol, szász és jüt törzsek 445–455 között átkeltek Britannia provinciába, és hódítani kezdtek.

A történetírás a Nyugatrómai Birodalom bukását Odoaker katonai hatalomátvételétől (476) számítja, aki megfosztotta hatalmától Romulus Augustulust, az utolsó nyugatrómai császárt. A keleti gótok Attila halála után fellázadtak a hun hatalom ellen, majd Nagy Theodorik vezetésével a Balkán-félszigetre nyomultak (470 körül), ahonnan Itáliába vonultak (489). A keleti gótok több csatában legyőzték Odoakert, aki Ravennába zárkózott. Hosszú ostrom után a gótok alkut ajánlottak Odoakernek, de orvul meggyilkolták, majd elfoglalták egész Itáliát, és megalapították a Keleti Gót Királyságot (493–553).

Kereskedelmi útvonalak Európában (6–9. század)

A korai középkorban általános szinten megfigyelhető a távolsági kereskedelem visszaszorulása és fragmentálódása. A jelenség hátterében megfigyelhető okok azonban összetett képet alkotnak. Egyrészt, a korszakra vonatkozóan nehéz jól megfogható cezúrát húznunk: a Nyugatrómai Birodalom szétesése nem jelentette a Mediterráneumra épülő gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok végét, ám az európai kereskedelmi útvonalak és kapcsolati pontok hálózata a kora középkor folyamán lassan (több száz éves folyamatról van szó), de mégis jól érzékelhetően átalakult. Ennek hátterében Henri Pirenne nyomán korábban számos történész az arab expanziót látta döntő tényezőnek, ami szétverte a Mediterráneumnak az antikvitástól örökölt gazdasági-kereskedelmi egységét, és a kereskedelmi súlypontokat északabbra a kontinens belsejébe száműzte. Ezt a képet ma már árnyalnunk kell: még ha az okok közt lényeges szerepet is töltött be az arab hódítás a 7. század második felétől, nem pusztán itt kell keresnünk az átalakulás eredőit. Európának a Földközi-tenger irányába, illetve kelet felé nyíló kapui valóban bezárulni látszódtak, de például Marseille és vele együtt a Nyugat-Mediterráneum több fontos kikötője már az 535-ös pestisjárvány után nem volt képes újra talpra állni. A súlypontváltás azonban kaput nyitott a tenger felé északi irányban, ahol az újonnan virágzásnak indult, Frank Birodalomban létrejött kikötőket (Quentovic, Durstede) már nem az arabok, hanem a normannok semmisítették meg a 9. században. Ugyanakkor maguk a vikingek óriási területeket jártak be rendszeresen, szinte egyedül ők használták az atlanti vizeket és ők tették forgalmassá Kelet-Európában a Fekete-tengerhez vezető folyami útvonalakat. Esetükben viszont a kereskedelmi tevékenység csak Kelet-Európában különíthető el határozottan a terület és zsákmányszerző expanziótól. Kikötőik (Hedeby, Ribe, Birka) forgalma a 9–10. században temérdek szálon kötötte a skandináv világot Nyugathoz vagy akár a Földközi-tenger régióihoz. A történeti szempontból viszonylag rövid ideig létező arab-normann gyűrűt Nyugat-Európának sikerült szétfeszítenie, illetve magába olvasztania (Észak-Európa), kereskedelme viszont hosszú ideig nehezen talált kitörési pontokat. A kontinens belsejében, elsősorban a Frank Birodalom keretei közt, a kereskedelmi hálózat nem pusztán átstrukturálódott, hanem újraépült a népvándorlás megrázkódtatásait követően. A nyugati területek egy részére jellemző nagybirtokrendszer mezőgazdasági és ipari termelésének jelentős hányada a helyi fogyasztást szolgálta. A kereskedelem volumenének csökkenése azonban nem jelenti magának a termékforgalomnak a hiányát. A nagybirtokokhoz köthetően a begyűjtő és beszállító útvonalak, elosztó központok léte jól kimutatható. A termékfelesleg elsősorban a regionális piacokra került. Megnőtt tehát a helyi piacok jelentősége, ezen felül a folyami útvonalak szerepe lényegesen felértékelődött. Nagy Károly gazdaságot és kereskedelmet szabályzó, realitásokkal számot vető intézkedései a 9. század elején (pénzreform, piactartás szabályozása, új útvonalak kiépítése stb.) tartós alapot biztosítottak a kontinensen zajló áruforgalomnak, és annak a lassú fejlődési folyamatnak, amely – kétségkívül később – a 12–13. században ért el látványosabb eredményt.

Nyugat-Európa terjeszkedése

Európa fogalmának értelme a történelem folyamán jelentősen átalakult, napjainkban is több jelentése létezik. Európa egyik jelentésében földrajzi fogalom, gyakran önálló kontinensként határozzák meg. A földrajz szerint Európa Eurázsia hatalmas kiterjedésű nyugati félszigete. A földrajzi értelemben vett Európa keleti határát régebben a Don, az újkorban pedig az Ural-hegység vonalában határozták meg. A történeti fejlődés folyamán az Európa fogalomnak kialakult egy másik jelentése is, amely szerint Európa lényegében vallási, kulturális és politikai közösség. A földrajzi és kulturális értelemben vett Európa határai a történeti fejlődés folyamán nem estek egybe.

A kulturális és politikai Európa fogalom kialakulásában fontos időszak volt a korai középkor, amikor az arab előnyomulás miatt a kereszténység számára elveszett Észak-Afrika, a kereszténység keleti és nyugati fele pedig egymástól eltávolodott. Bizánc visszaszorult a Balkán és Kis-Ázsia területére, a latin kereszténység pedig Gallia, Itália, Britannia, Hispánia és Írország területére korlátozódott. Ezeken a területeken szervezték meg királyságaikat a germán népek, akik idővel felvették a római rítusú kereszténységet. Erre a területre, a régi Nyugatrómai Birodalom területére, és az itt kialakult királyságokra alkalmazták a középkori bizánci írók a nyugat (*occidens*) fogalmát. A Római Birodalom örökösének tekintett keleti birodalomra, vagyis Bizáncra pedig a kelet (*oriens*) fogalma vált használatossá. Ez a fogalomhasználat Nyugat-Európában is elterjedt azzal a módosulással, hogy a „nyugat” mellett az „Európa” kifejezést is alkalmazni kezdték. A római rítusú, latin nyelvi alapokon álló kereszténység a vallási közösség mellett kulturális közösséget is kialakított, politikai egységgé pedig Nagy Károly uralkodása alatt vált, aki birodalmában egyesítette a latin rítusú keresztény népek által lakott területek nagyobbik részét. A nyugat-európai római rítusú keresztény népeket összefogó birodalmi keret felbomlott, de kialakultak azok a struktúrák, amelyek vallási, kulturális és politikai közösségbe integrálták a nyugati társadalmakat. Ezek között érdemes megemlíteni, a római egyházszervezetet, az érsekségek, püspökségek, esperességek és plébániák egész Nyugat-Európát lefedő területi rendszerét. Az európai szerzetesrendek hálózatszerűen hozták létre rendházait a latin nyugat minden tartományában.

Kialakultak a politikai gondolkodás általános keretei, amelyeket a nyugati politikai elitek elfogadtak: a pápai és császári főhatalom, a királyi hatalom isteni eredete. Elterjedt a királyság (*regnum*) és hercegség (*ducatus*) politikai kerete, a nyugati kereszténységhez csatlakozó uralkodók felhagytak pogány hatalmi címekkel, rendszerint a király (*rex*) vagy a herceg (*dux*) cím elnyerésére törekedtek, átvették a hatalmi szimbolika és reprezentáció nyugati elemeit. A 10–11. században Európához csatlakozó népek a politikai keretek megszervezésében is nyugati mintákat követtek. A királyi udvarok felépítése és tisztségviselőik, a kialakuló királyságok területi igazgatása, az intézmények és a királyi hatalom működtetése, a legtöbb esetben keleti vagy nyugati frank mintákat követett. A királyi birtokok, udvarházak és szolgálonépek rendszere, a védelem alapjaként működő várrendszer és a várakhoz telepített katonaság, a grófság vagy megye, amely a korabeli forrásokban Angliától Magyarorszáig mindenhol *comitatus*, számos európai királyságban kialakult 1000 körül. Ezek a politikai struktúrák arról tanúskodnak, hogy Európában olyan politikai keretek szerveződtek, amelyek nagyon sokféle helyi sajátossággal rendelkeztek, és régióként jelentősen különböztek, mégis sajátos módon európaiak voltak. Más civilizációkban és birodalmakban például az iszlám világban, a steppei nomád birodalmakban, Indiában vagy Kínában egészen más politikai keretek, hatalmi rendszerek és intézmények alakultak ki, de még Kelet-Európában és Bizáncban is merőben más volt a politikai berendezkedés.

Nyugat-Európa politikai széttagoaltsága és sokszínűsége dacára is képes volt kialakítani olyan vallási, kulturális és politikai struktúrákat, amelyek egységbe foglalták. A római rítusú kereszténység és a nyugati civilizáció terjeszkedésének kezdete a Frank Birodalom kialakulásának idejére tehető. Nagy Károly meghódította a Rajnától az Elbáig és Pannóniáig terjedő területeket, támogatta a kereszténység elterjedését, az egyház intézményrendszerének kialakulását. A Frank Birodalom felbomlása után Nyugat-Európa védekezésbe kényszerült az arab viking és magyar támadások miatt, de a 10–11. században a magyarok, lengyelek, csehek és a skandináv népek is felvették a római rítusú kereszténységet, és megszervezték királyságaikat. A nyugati civilizáció terjeszkedésének következő fázisa a 12–13. században zajlott, amely során a Baltikum, az Ibériai-félsziget és a Kelet-Mediterráneum jelentős része is nyugati befolyás alá került.

A korai középkorban Európa keleti felén a Bizánci Birodalom és a vonzásába kerülő népek szintén egy sajátos európai civilizáció létrehozása felé haladtak, amelynek vallási alapja a kereszténység keleti ága volt, nyelvi és kulturális hátterét döntő részben a görög hagyomány biztosította. Ennek az Európa keleti felén formálódó kultúrkörnek politikai központját a Bizánci Birodalom alkotta, amely körül számos más politikai alakulat is megszerveződött (Kijevi Rusz, Bolgár Cárság, Szerb Fejedelemség). Bizánc és a szövetségi rendszerébe, illetve kulturális vonzáskörébe került társadalmak kialakították sajátos politikai gondolkodásukat, politikai és intézményi kereteiket, egyházszervezetüket és vallásos kultúrájukat.

A pestis Európában

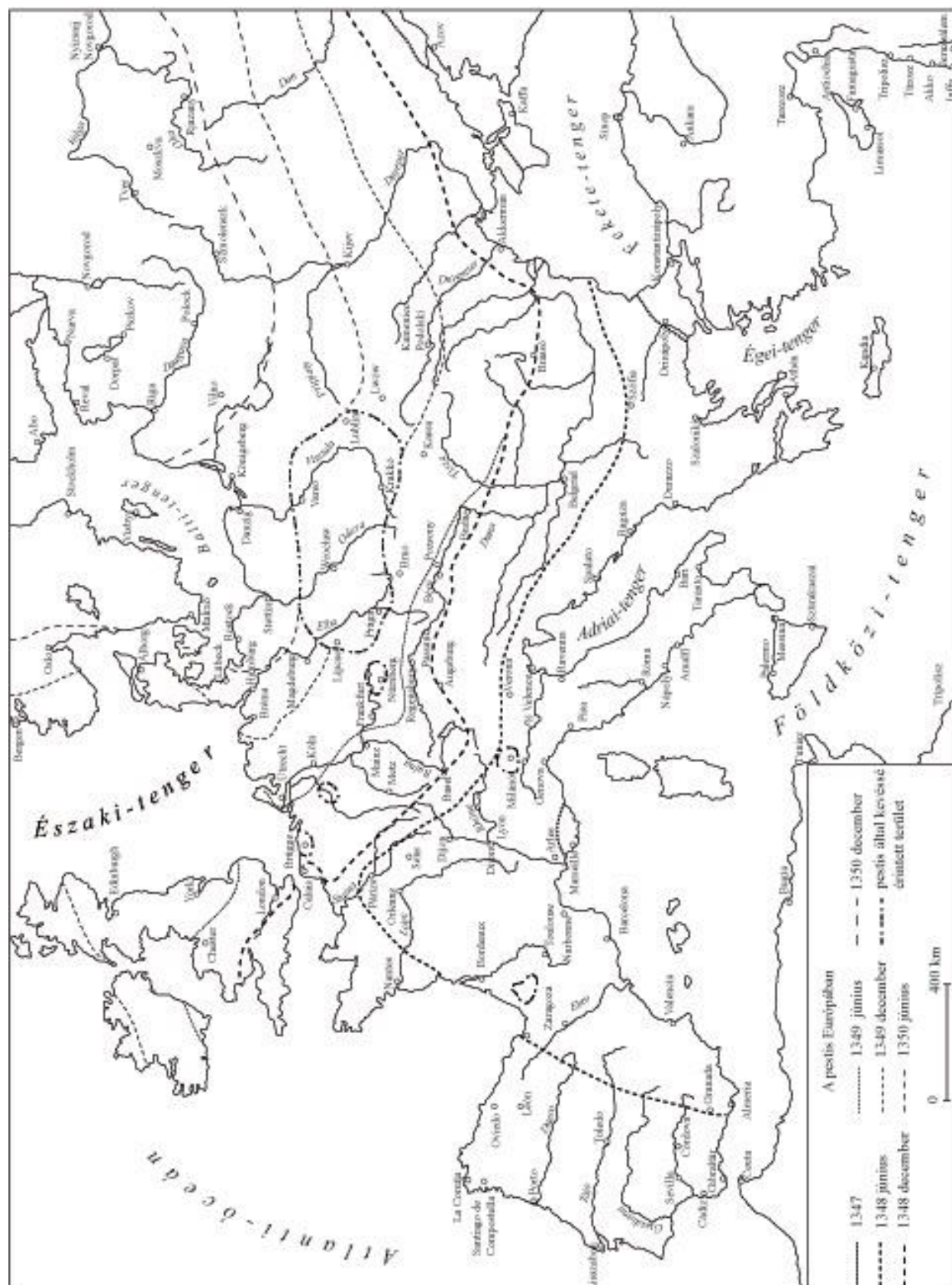
A középkori nagy pestisjárványról számos forrás fennmaradt, ebből adódóan viszonylag jól nyomon lehet követni terjedését és következményeit. A források viszonylagos bősége ellenére is sok a vitatott és megoldatlan kérdés. A történeti hagyomány szerint az 1347. év októberének elején genovai hajók kötöttek ki Messinában, és a pestis ezt követően gyors ütemben terjedni kezdett. A hajók a Krím-félszigetről, Kaffa városából érkeztek.

A pestis Kelet-Ázsiából indult, Kínában már 1333-ban számos áldozatot követelt, majd a kereskedelmi- és a zarándokutak irányában terjeszkedni kezdett. A Kínából Belső- és Közép-Ázsián keresztül nyugat felé vonuló karavánok a selyemúton haladva terjesztették a járványt, amely a Krím-félszigetet is elérte 1346-ban. A pestis terjedésének másik útvonala is Kínából indult, az Indonéziába tartó kereskedelmi hajók hurcolhatták be Jáva és Szumátra szigeteire. Innen a Malaka-szoroson keresztül India felé tartó hajók révén jutott a járvány Ceylon, Bengália és Dél-India kikötőibe. A pestis a trópusi területeken gyorsan terjedt, a népesség jelentős része áldoztává vált, a betegség Indiából az Arab-tengeren a Vörös-tengeren és a Perzsa-öblön keresztül eljutott a Közel-Keletre. Bagdad, Egyiptom, és a Földközi-tenger keleti partján fekvő kereskedővárosok népessége 1347-ben jelentős demográfiai veszteséget szenvedett. A pestis több útvonalon is eljuthatott Európába, hiszen az itáliai városok élénk kereskedelmet folytattak a Kelet-Mediterráneum városaival.

A pestis Európában szintén a kereskedelmi utak mentén terjedt a leggyorsabban, 1347 végén már fertőzött volt Szicília, Szardínia és Korzika szigete, a kór pedig Marseille kikötőjében is megjelent. A járvány 1348 közepére elterjedt Aragónia, Franciaország és Itália területén, az év második felében pedig Dél-Angliában is felütötte fejét. A német területek népessége 1349-ben szenvedett e pestistől, Skandináviában 1350 folyamán tombolt a járvány. A következő évben Európa fellélegezhetett, a pestis elvonult, de a következő évtizedekben és évszázadokban még többször visszatért, regionális vagy helyi járványokat okozva. A nagy pestis az európaiak hozzávetőlegesen 1/3 részének oltotta ki életét. A pusztítás mértéke területenként változó volt, a ritkán lakott és forgalmas utaktól távoli vidékek lakói, az elzárt falusi közösségek jobb túlélési esélyekkel rendelkeztek, a nagyobb forgalmas települések, főként a jelentős népességgel rendelkező városok sok lakójukat elvesztették. Egyes városokban (pl.: Milánó) szigorú rendszabályokkal sikerült némileg visszaszorítani a járványt, de számos településen felbomlott a rend, a várost vagy az adott vidéket irányító vagyonosabb elit magára hagyta a helyi közösségeket, és vidéki birtokaira vonult. A pestis nem csak az embereket pusztította, hanem a járvány következtében a társadalmat összetartó jogrend és a társadalmi kapcsolatok is meglazultak, helyenként felbomlottak.

A pestis pusztításának rendkívüli mértéke több okra vezethető vissza. A 13. század végén jelentős éghajlati változások kezdődtek, a korábbi enyhe klíma lehűlt, az időjárás viharossá és csapadékosná vált. A hidegperiódus kritikus időszaka 1315-től 1317-ig tartott, amikor Európa jelentős területein élelmiszerhiány alakult ki, és éhínség volt, amelynek következtében a népesség sok helyen hozzávetőlegesen 10 %-os veszteséget szenvedett. Az 1320-as években állatjárvány pusztította Nyugat-Európa állatállományát, amely a későbbi évtizedekben is felütötte fejét. A gyenge termésű évek és a haszonállatokat tizedelő betegségek a 14. század első felében gyakran ismétlődtek, ennek következtében agrárválság alakult ki, az európai népesség döntő része pedig alultáplálttá vált, gyakran éhezett éhezett. A pestisjárvány tehát rosszul táplált és legyengült népességet támadott meg. A pestis terjedését elősegítette a városok zsúfoltsága, és a korabeli köztisztasági viszonyok, valamint az, hogy a korszak társadalmi felkészületlenek, eszköztelenek és kiszolgáltatottak voltak ilyen fajta katasztrófákkal szemben.

A pestis után a politikai hatalom számos városban és országban szigorú rendszabályokat hozott a jogi és társadalmi normák betartatása, megerősítése érdekében, de a demográfiai veszteség nyomán elinduló gazdasági és társadalmi változásokat nem lehetett megállítani.

Nyugat-Európa kereskedelme (13–15. század)

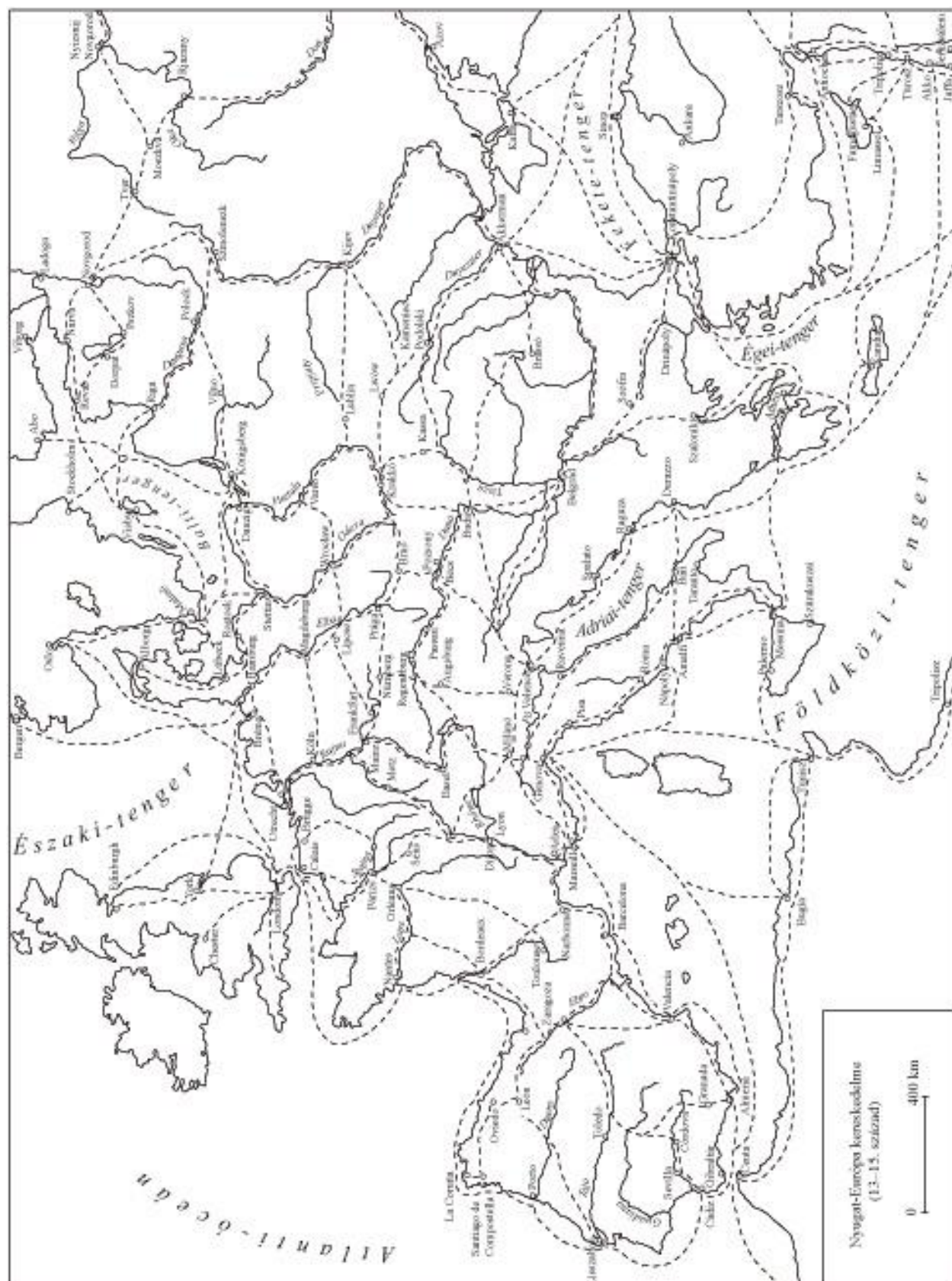
Európa 11–13. századi terjeszkedése következtében gazdasági erőforrásai megnövekedtek, és fejlődésének határai kitágultak. A skandináv kereskedelmi- és kalandozó útvonalak a viking kalandozások kora után az európai kereskedelmi útvonalak részévé váltak, a kereskedelem viszonylag békés körülmények között zajlott. Az Északi- és Balti-tenger kereskedelmi forgalmába a skandinávok mellett bekapcsolódtak az angol, flandriai és észak-nemet városok kereskedői. A Magyar Királyság kialakulásának és európai integrációjának fontos, de kevésbé hangsúlyozott következménye volt, hogy megnyílt és biztonságossá vált a Duna völgyében futó szárazföldi és folyami útvonal, amely a zarándokok és kereskedők számára is nyitva állt. Ezzel járhatóvá vált a Nyugat-Európát és Bizáncot összekötő legrövidebb útvonal, amely számos zarándok és keresztes csapategység utazását is biztosította. A keresztes hadjáratok következtében velencei, genovai, francia és más európai hatalmak ellenőrzése alá került a Kelet-Mediterráneum számos fontos kereskedelmi útvonala, és a közel-keleti kereskedővárosok jelentős része (Akko, Aleppo, Bejrút, Famagusta, Szidón, Türosz). Az európai flották meghódították a Földközi-tenger szigeteit (Ciprus, Kréta, Málta, Ródosz), amelyek a hajózás szempontjából döntő fontossággal rendelkeztek. Konstantinápoly és a görög szigetek elfoglalása a negyedik keresztes hadjáratban, megnyitotta az utat a Fekete-tenger kikötői felé.

Európa belső szárazföldi területein is számos kereskedelmi útvonal alakult ki, amelyek a gyors ütemben fejlődő városokat, a 12–13. században feltárt és művelés alá vont bányavidékeket kötötték össze a gazdaság régebben kialakult központjaival. Közép-Svédország, Szilézia, a Szudéták, a Cseh-érchegység, a Felvidék és Erdély korábban kiaknázatlan érclelőhelyei vonzották a telepeseket, bányászokat és kereskedőket. Az ércekkel és nyers fémekkel folytatott kereskedelem jelentősen fellendült.

A gazdaság új központjai alakultak ki Flandriában és Észak-Itáliában, a textilipar jelentősen fejlődött, ami maga után vonta a nyersanyagokkal (gyapjú, textilfestékek) folytatott kereskedelem növekedését. A kései középkorban már számos népes város volt, amelynek ellátását nem tudta a városkörnyéke és a helyi élelmiszer-kerkedelem biztosítani. London, Párizs, Velence, a flamand, itáliai és német városok jelentős része arra kényszerült, hogy távoli területekről szerezzen be gabonát, élőállatot, bort, egyéb élelmiszert, valamint hajóépítésre és építkezésre alkalmas fát. Ennek következtében egyre nagyobb arányokat öltött a tömegcikk kereskedelme, és lassanként meghaladta a luxusjavakkal folytatott kereskedelem mértékét. A kései középkorban körvonalazódni kezdett az európai munkamegosztás, egyes régiók sajátos árucikkkel jelentek meg az európai városok piacain, illetve bizonyos területek megbízható piaci lettek egy-egy terméknek. Londonba a francia, spanyol és portugál kikötőkből rendszeresen érkeztek borszállítmányok, viszont az angol gyapjút Flandria vásárolta fel hatalmas tételekben. A flamand posztó keresett árucikk volt egész Európában, a flamand városok pedig francia és kisebb részben német gabona, élőállat és borszállítmányokra voltak utalva, később a balti gabonaszállítmányok is megjelentek. Észak és Közép-Németország, valamint Szilézia városai lengyel élőállatot vásároltak jelentős tételben. Észak-Itália egyes városai (Velence) és a dél-német városok (Augsburg, Nürnberg, Bécs) magyar élőállatot vásároltak. A magyarországi bor és gabona szintén piacra talált Bécs Csehország, Szilézia és Lengyelország piacain.

A kereskedelmi utak forgalma is jelentősen átalakult, a genovai hajósok a Gibraltári-szoroson keresztül összeköttetést biztosítottak az atlanti partok és a mediterrán kereskedelmi útvonalak között. A hajóforgalom megnövekedése kedvezőtlenül hatott az Alpok hágóin áthaladó forgalomra és Champagne vásáraitra. A tömeges áruszállítás kedvezőbb volt vízen, mint szárazföldön, a kikötők forgalma számos esetben gyorsabban növekedett, mint a szárazföldi útvonalaké. A kereskedelem szervezeti keretei is fejlődtek, elterjedt a hitel, a kereskedelmi váltó, a kereskedők gildékbe szerveződtek, amelyek szabályozták tevékenységüket. Kialakultak a kereskedőházak, amelyek megbízottaik és lerakataik révén jelen voltak számos város gazdasági életében. Bizonyos városok gazdasági és politikai érdekeik érvényesítése érdekében városszövetségekbe szerveződtek (Hanza-városok). Néhány nagyobb város önálló köztársasággá nőtte ki magát, és saját politikát folytatott (Velence, Firenze, Genova, Siena).

A kereskedelem megkövetelte az értékálló pénzek megjelenését, az ezüstérmék mellett a 13–14. században Európában újra megjelentek az aranypénzveretek. Az európai kereskedelemben számos pénz volt forgalomban, szükségessé vált a pénzek egymáshoz viszonyított értékének meghatározása. A gazdaságnak új ágazata volt kialakulóban a pénzváltás és a bank.

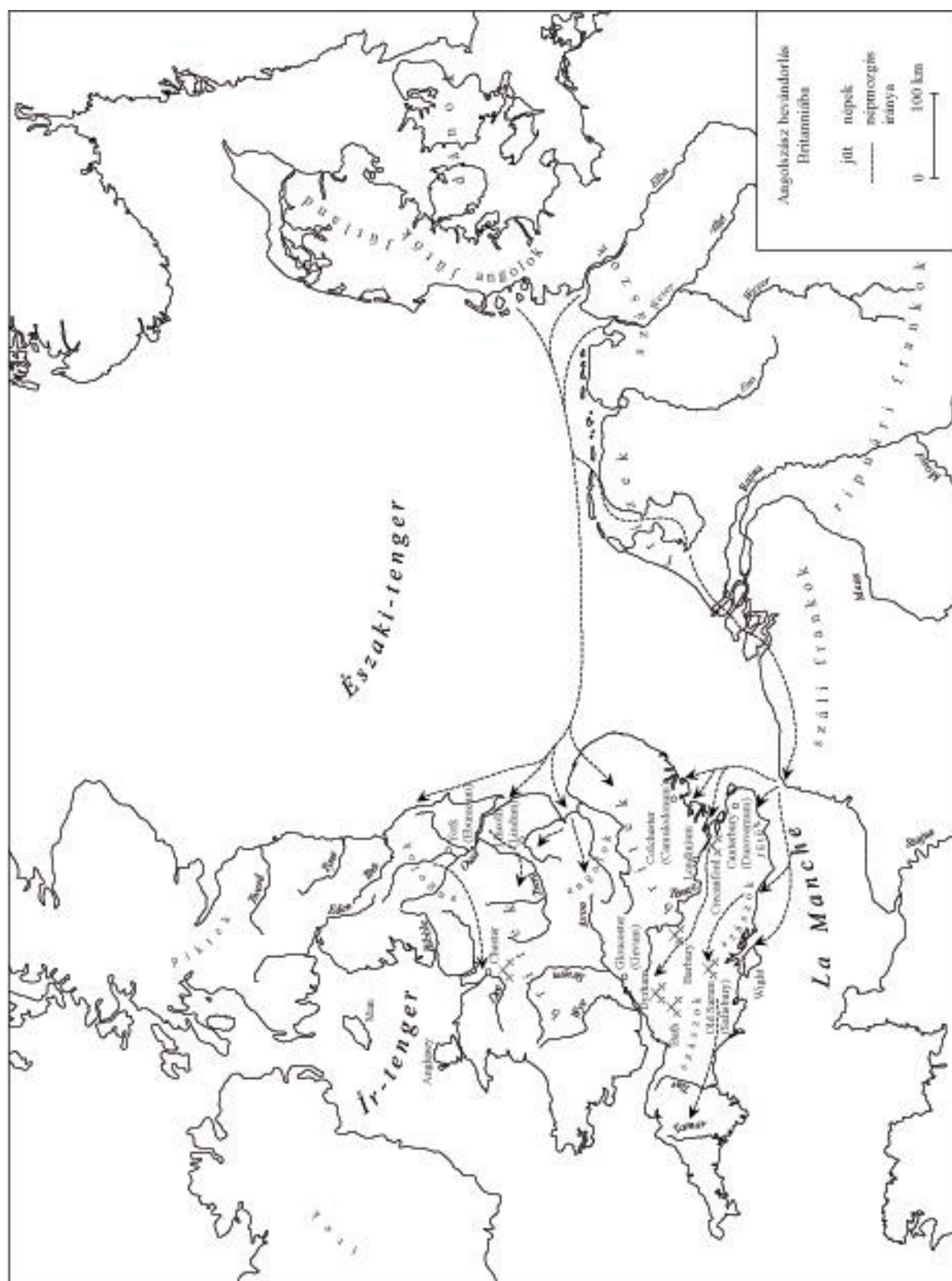
Brit-szigetek

Angolszász bevándorlás és letelepedés

Az angolszászok Britanniába vándorlásának régészeti és írott forrásai is vannak. Ennek ellenére a betelepülés részletei sok esetben tisztázatlanok, mert a régészeti források egy nagy mozaik darabkáiként kerülnek a felszínre, amelynek még jelentős része a föld alatt van, az írott források pedig a későbbi századokban keletkeztek, és emiatt megbízhatóságuk kétségeket támaszt. A régészeti források alapján megállapítható, hogy a Jütland-félsziget (Dánia) délnyugati partjai mentén, és Szászország partjainál található régészeti kultúra tárgyi emlékei megjelentek az 5. század második felében Britannia délkeleti partjainál. Ez nem pusztán a kereskedelemnek köszönhető, ugyanis a használati tárgyak mellett megtalálhatók a népesség betelepülésére utaló leletek: sírok, temetők, házak és települések nyomai, valamint az erőszakos területfoglalást bizonyító pusztítás jelei.

Az angolszász bevándorlásról fennmaradt legrégebbi forrás Gildas munkája (*De excidio et conquestu Britanniae*), amely 540 körül keletkezett. A következő jelentős forrás Beda Venerabilis (ca. 673–735) munkája (*Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum*), amelyet 731. körül fejezett be. Gildas műve a korábbi, de mivel nem történetírói szándékok vezették a szerzőt, csak kevésbé tényyszerű és megbízható. Beda viszont az angolszász bevándorlás után 300 évvel élt, és ez kérdésessé teszi azt, hogy értesülései és adatai mennyire voltak pontosak. Beda szerint a rómaiak 410-ben kivonultak Britannia provinciából, és ezután a piktek és skótok rablók támadásokat indítottak a britek ellen, akiknek Vortigern nevű vezetője segítségül hívta a szászokat és angolokat, akik ekkor még csak három hajóval érkeztek. A zsoldosként érkező csoport tagjai hamarosan felismerték a britek gyengeségét, és tudatára ébredtek, hogy termékeny földjeiket könnyen meghódíthatják. Megtudván ezt a többiek, nagy számban jelentek meg és megkezdték Britannia elfoglalását. A tudomány mai állása szerint az angol, szász és jüt törzseken kívül frízek és lehet, hogy svéd csoportok is érkeztek. A jüt törzs Jütlandról érkezett és Kentben telepedett le, a szászok az Elba és az Ems folyó torkolatvidékéről jöttek és Essex, Sussex valamint Wessex területére vándoroltak. Az angolok az *Angulus* nevű területről érkeztek, amely a jütök és a szászok óhazája között feküdt, és Kelet-Anglia, Mercia és Northumbria területére telepedtek le. Ezeket a törzseket Hengist és Horsa vezette Britanniába. A bevándorlás ideje ellentmondásosan szerepel a forrásokban, és a modern kutatásban is több vélemény alakult ki, de annyi megállapítható, hogy az angolszászok zöme 449–456 között érkezhetett Britanniába. A modern kutatás álláspontja szerint a germánok és britek kapcsolatának kezdete korábbra nyúlik vissza, és a bevándorlás is tovább tartott, mint ahogyan az írott források állítják. A régi római provincia elfoglalása összehangolatlanul történhetett, az egyes germán törzsek csak lassan nyomultak előre saját vezetőik irányításával. A hódítás menetéről kevés az adat, a részletek hiányosan maradtak fenn az utókor számára, viszont értékes forrásokkal szolgál a régészet, amely a germánokra jellemző kulturális szokások (temetkezés, tárgyhasználat) terjedését viszonylag pontosan képes térképre rajzolni. A korabeli források kronológiája ellentmondásos, esetenként bizonytalan, a csaták lokalizációja szintén problematikus, mivel a források helyneveit sok esetben nem lehet azonosítani.

A germán törzsek 500-ra elfoglalták a déli és keleti partokat, és a folyók mentén előnyomultak a szárazföld belseje felé, elfoglalták Kent, Sussex, Essex, Kelet-Anglia, és Észak-Anglia keleti területeit. Az angolszász térnyerés a 6. század folyamán lassan haladt, Gildas még arról írt, hogy Britanniát brit zsarnokok tartották kézben. A brit fejedelmek a *Mons Badonicus* melletti csatában legyőzték az angolszászokat, és ennek következtében a germán terjeszkedés jelentősen lelassult. Sajnos a csata helyét nem lehet beazonosítani, és dátuma is bizonytalan, bár az *Annales Cambriae* 517-re tette. A germán előnyomulás az 550-es években folytatódott, 552-ben Old Sarum mellett, 556-ban Barbury váránál, majd 577-ben Dyrham mellett vívtak győztes csatákat az angolszászok. A szászok 577 körül délnyugaton elérték a Severn folyó vonalát, majd tovább a Tamar folyóig jutottak. A Tyne folyótól északra kialakult Bernicia királysága a 6. század második felében, amelynek királya a 610-es években Chesternél elérte az Ír-tengert. A kelta brit csoportok kitartó ellenállása fékezte az angolszász terjeszkedést, de megállítani nem tudta. A kelta népesség Cornwall, Wales és a skótok határvidék területére szorult, de egy részük helyben maradt és az angolszászoknak alávetett népességként élt tovább.

Angolszász államalapítás

A 7. század elején a Humber folyótól délre tíz királyságról tudósítanak a források. A kenti királyságot a hagyomány szerint 449 és 491 között Hengest és Horsa, valamint Horsa fia Æsc alapította. A terület a jüt törzs szállás-területe volt. Mercia királysága a 8. században függésbe vonta Kentet, de 825 után Wessex foglalta el.

Kelet-Anglia királyságának területét az angolok már az 5. században benépesítették, élén a Wuffingas-dinasztia állt. Mercia függésbe vonta Kelet-Anglia királyságát 796–827 között. A 9. század közepének dán támadásai jelentősen gyengítették Kelet-Anglia királyságát, amelyet Guthrum dán király 879–880-ban elfoglalt.

Essex a keleti szász népesség szállásterületén alakult ki a Temze torkolatától délre. A királyság központja London volt. Mercia 664-ben függésbe vonta Essexet, de Wessex 825-ben elfoglalta Essexet, amelyet a 9. század közepén a dánok fennhatóságuk alá vontak. Wessex Nagy alfréd uralkodása alatt hódította vissza Essex területét a 880-as években.

A déli szászok királysága Sussex, politikai rendszere bizonytalan, királyainak névsora sem teljes, akiket a forrásokban gyakran csak duxként emlegettek. Offa, Mercia (757–796) királya a 770-es évek elején függésbe kényszerítette Sussexet, amely az ellenduni csata (825) után Wessex részévé vált.

A Brit-sziget középső területein Közép-Anglia és Mercia osztoztak. Mercia 600 körül már királyság volt, Penda alatt (632–655) pedig jelentős hatalommá vált a Humber folyótól délre. Æthelbald (716–757) és Offa (757–796) uralkodása alatt Mercia növelte befolyását és területét. Mercia a 9. században hanyatlásnak indult. Az erőteljes viking támadások és betelepülés jelentősen gyengítette Merciat, amelynek területét Wessex és a dánok felosztották (886). Közép-Anglia lakói nem alapítottak önálló szilárd politikai alakulatot. Penda, Mercia királya (635–655) saját fiát Paedát helyezte az élükre királyként a 650-es évek elején, de ez nem járt együtt tartós politikai hatalom kialakulásával. Ezt a területet Mercia lényegében elfoglalta. A Severn folyó és Wales között Magonsætan királysága alakult ki, amelyet Mercia a 7. században bekebelezett. A Severn folyótól keletre Hwicce királysága helyezkedett el, amelyet Offa elfoglalt és beolvasztott Merciába a 780-as években, élére pedig ealdormant állított.

Surrey és Lindsey királyságaira alig van megbízható adat, a 670-es években Surrey élén alkirály állt, akit Mercia tartott függésben. Surrey az ellenduni csata (825) után Wessex tartományává vált. Lindsey királysága a Humber és Witham folyó között alakult ki a 6. században, területét Mercia királysága foglalta el a 8. században.

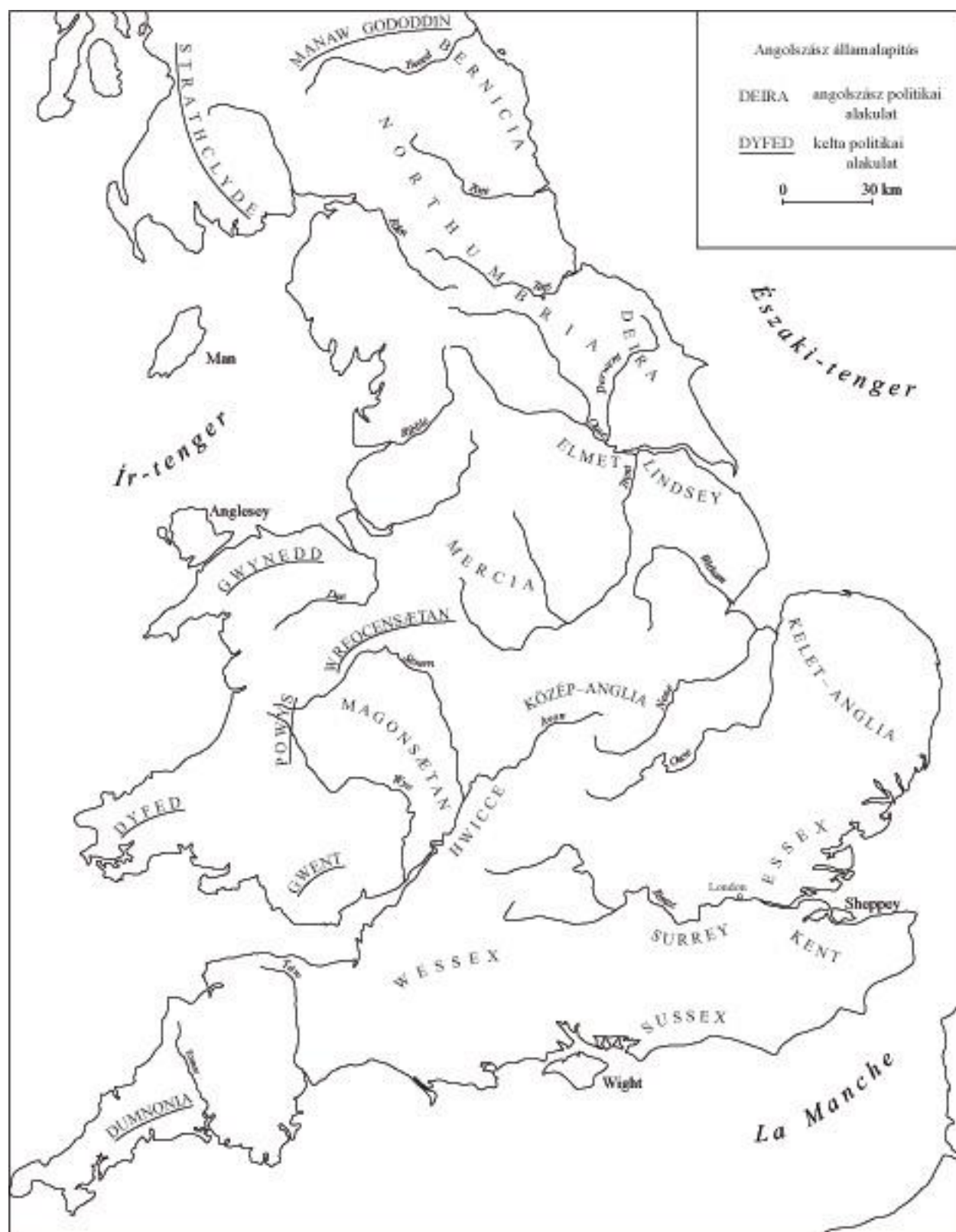
Wessex az 5. század második felében és a 6. század elején szerveződött meg, és nyugat felé jelentős győzelmek révén kiterjesztette területét. A szászok Bradford-on-Avon mellett megverték a briteket (652), majd Peonnan mellett (658), később pedig 682-ben újabb szász győzelem következett. Wessex 700 előtt bekebelezte Exeter vidékét, és 722-ig a britek a Hayle folyóig szorultak vissza Cornwallban. Dumnonia királysága csak a Hingston Down melletti csata (838) után vált Wessex részévé. Wessex királyai a 9. század elején viselték az angolszász és kelta területek feletti főhatalmat jelképező *bretwalda* címet. Egbert wessexi király (802–839) kiterjesztette hatalmát Essexre és Kelet-Angliára, majd 825-ben legyőzte Mercia utolsó királyát, és függésbe kényszerítette Merciat. Wessex elfoglalta a Sussexet is 825-ben. Az angol és szász királyságok mellett számos brit királyság is kialakult, Cornwallban Dumnonia, Wales területén pedig Dyfed, Powys és Gwynedd.

Bernicia királyságát a Bamburgh vidékén letelepedő germánok alapították. Első királyuk Ida 547 körül kezdett uralkodni, a 6. század második felében elfoglalták a Tyne folyó vidékének brit területeit. Æthelfrith (593–616) Bernicia királya jelentős brit területeket hódított meg, uralkodása alatt megszilárdult az angolok hatalma északon. Æthelfrith győzelmet aratott Degsastonnál (603) Dalriada királysága felett, amelyet skótok laktak. Dalriada volt az egyik jelentős kelta királyság, amely a Forth folyótól északra fekvő pictek felett is gyakorolt bizonyos ellenőrzést. Ezt követően Æthelfrith elfoglalta Deira királyságát, és a két királyságból létrehozta Northumbria királyságát, amely 650-re kiterjesztette hatalmát észak felé a Firth of Forth-ig.

Mercia, Æthelbald és Offa uralkodása alatt a legerősebb angol királysággá vált. Hwicce és Magonsætan Mercia tartományai lettek. Kelet-Anglia, Lindsey és Essex királyságai elvesztették politikai jelentőségüket, és Mercia befolyása alá kerültek. Wessex, Sussex és Kent szintén kénytelen volt elfogadni Mercia elsőbbségét és politikai befolyását. A 865-ben partra szálló dán hadsereg 867-ben elfoglalta Yorkot, 875-ben Northumbriát. York központtal kialakult a yorki dán királyság, amely a dánok által meghódított területeket foglalta magába.

A Hadriánusz fal mentén számos kisebb brit törzs élt, akik független királyságokba szerveződtek. Tucatnyi királyi dinasztia neve maradt fenn, de csak néhány uralmi területét lehet azonosítani. A legerősebb brit királyság Strathclyde, központja Dumbarton, már az 5. században létezett, története a 11 századig követhető, amikor az angolok és skótok felosztották területét.

A Firth of Forth vidékét az angolok a hetedik század közepe körül kezdték hódoltatni, addig Manaw Gododdin királyságé volt a terület. A Solway folyó völgyében Rheged brit királyság alakult ki. Elmet szintén kelta királysága a 7. századig megőrizte függetlenségét, majd Northumbria részévé vált. Az angol és szász királyságok politikai egységének kialakulása hosszú időt vett igénybe, és ez a folyamat a 10. századig tartott.

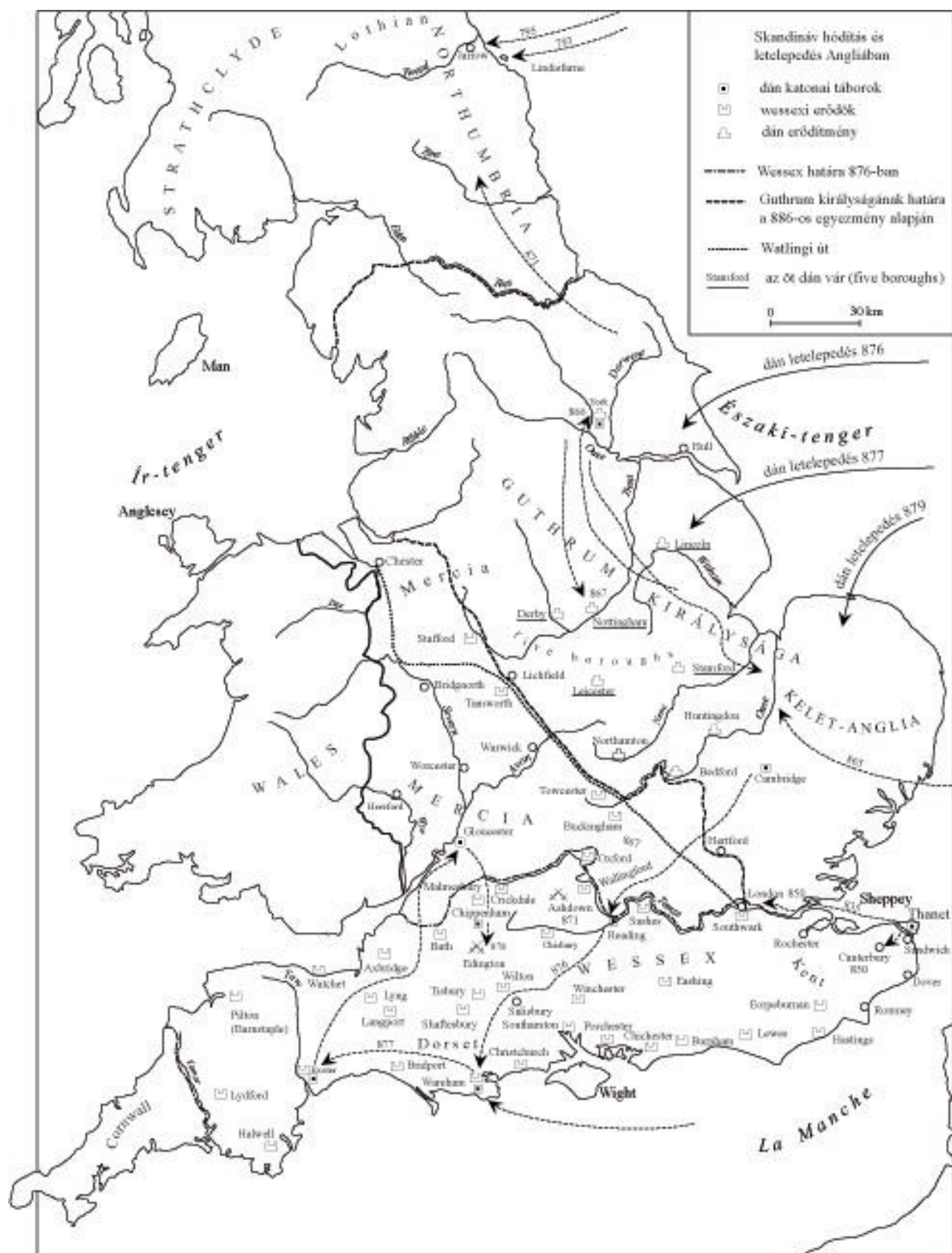

A keresztény térítés

Római Britannia területén a kései antikvitásban három püspökség működéséről maradt fenn adat, a népesség jelentős része a városokban és nagyobb településeken keresztény lehetett. A rómaiak kivonulása után felerősödő pogány pictek támadásai, majd a szintén pogány angolszászok bevándorlása súlyos csapást jelentett a brit városi közösségekre, amelyek egyben a kereszténység központjai is voltak. Az angolszászok által leigázott és földjeikről elűzött britek ragaszkodtak keresztény vallásukhoz, de a brit egyház a kelta népesség egy részével együtt nyugatra szorult Wales és Cornwall területére. A brit egyház a szakadatlan harcok áldozatává vált, a papok és a szerzetesek jelentős része az angol hódítás idejében életét vesztette, a templomok romba dőltek, a műveltségi szint hanyatlott. A hatodik század végére Britannia jelentős része pogány lett, a túlélésért küzdő antik eredetű brit egyháznak nem maradt elég ereje a pogány tömegek megtérítésére, és az egyház szervezeti kereteinek felépítésére.

A krisztianizáció fontos lépése volt Æthelbert kenti király házassága, aki feleségül vette Berthát, Charibert frank király lányát. A keresztény frank hercegnő kíséretében keresztény frank harcosok és egyházi emberek érkeztek, akik a királyi udvarban megbecsülésben részesültek. Ekkoriban (597) érkezett a kenti udvarba Augustinus bencés szerzetes, akit a I. Gergely pápa a térítés feladatával bízott meg. A pápa tervei szerint két érsekség felállítása volt a cél, az egyiknek Yorkban a másiknak pedig London lett volna a központja, de Augustinus Canterburyben maradt, és utódai sem költöztek Londonba, így az angol egyház központja Canterbury lett. Augustinus 604-re két püspökséget is felszentelt, az Egyik központja Rochester a másiké London lett. Essex királya 604-ben vette fel a kereszténységet, a northumbriai Edwin király 627-ben Yorkban hajtotta keresztvíz alá fejét. Kelet-Angliában Rædwald király (616) keresztény hitre tért, de pogány vallását is gyakorolta. Wessexben Cynegis király (611–642) 635-ben tért át a kereszténységre, és megalapította Dorchester püspökségét. Mercia és Közép-Anglia lakói Penda király (633–655) uralkodása alatt keresztelkedtek meg jelentősebb arányban. A keleti szászok a 7. század közepén keresztelkedtek meg, II. Sigeberht királyuk († 653) kiérdemelte a „szent” jelzőt, a következő király Essex trónján Swithelm (653–664) pedig Rendelshamben keresztelkedett meg. Legutoljára Sussex királysága tért át a keresztény hitre a 680-as években. A kereszténység a 7. században csak felületes volt az angolszászok között, több uralkodó gyakorolta még pogány hitét, egyesek pedig megtagadták a kereszténységet, de a század végén és a 8. század folyamán a kereszténység megerősödött, szervezeti keretei kiépültek. A 730-as években York érsekségéhez három püspökség tartozott (Hexham, Lindisfarne, Whithorn). A déli egyháztartomány élén Canterbury állt, amely mellett tizenkét püspökség működött (Dommoc, Hereford, Leicester, Lichfield, Lindsey, London, North Elmham, Rochester, Selsey, Sherborne, Winchester, Worcester). Dorchester működése bizonytalan.

Az egyházmegyék megszervezése mellett a szerzetesi kultúra is gyorsan fejlődött, számos bencés közösség szerveződött, a monostorok királyi birtokadományokban részesültek. A birtokadományok nagysága eltérő volt 10–80 körüli telek és a rajta élő szolganép adományozására vannak adatok. A viking támadások kezdetén a 8–9. század fordulóján több kettősmonostor is működött (Barking, Coldingham, Ely, Hartlepool, Minster in Thanet, Repton, Withby).

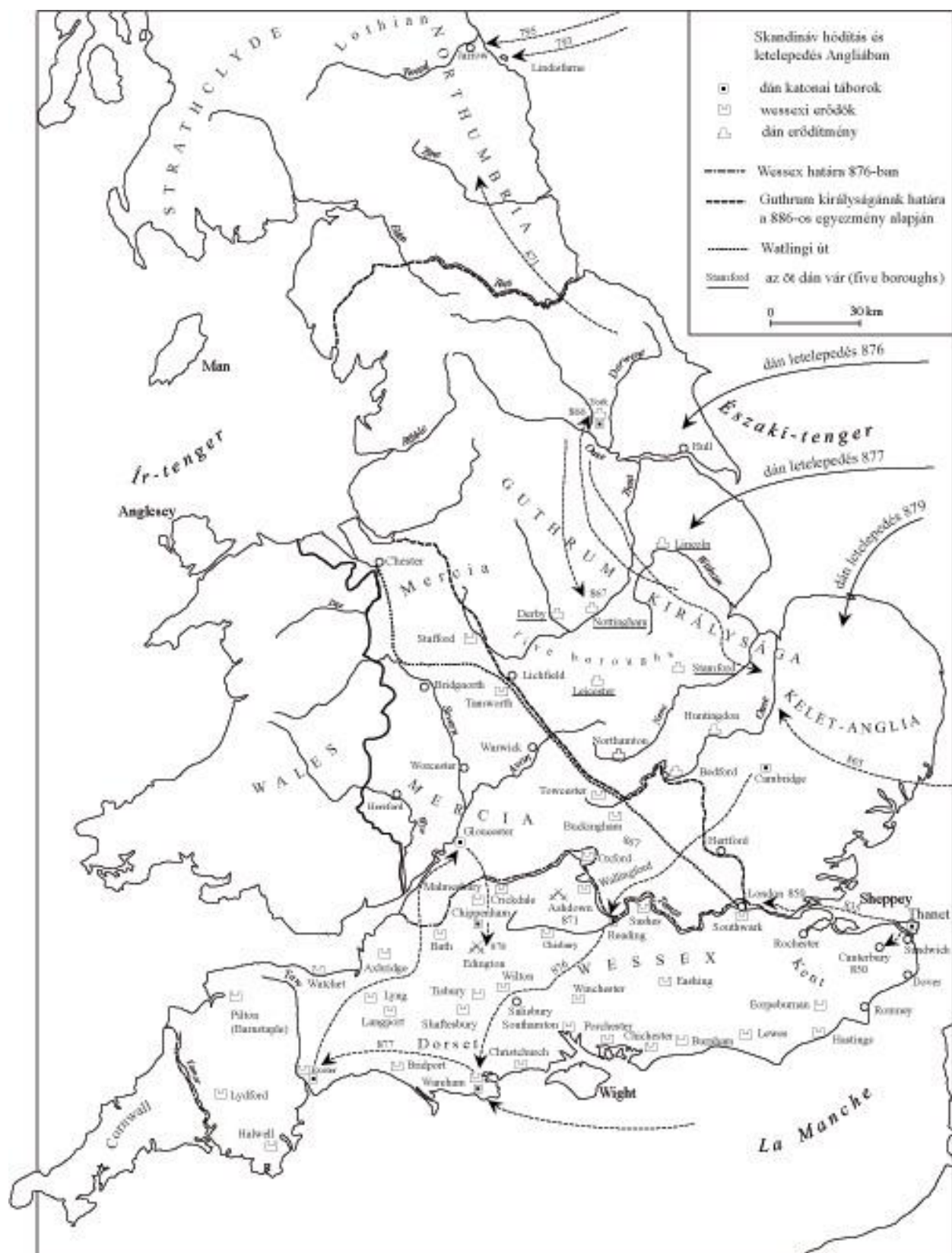

Skandináv hódítás és letelepedés Angliában

A történeti hagyomány szerint 793-ban jelentek meg a viking kalózok az északi angolszász partok mentén, kirabolták Lindisfarne monostorát, majd távoztak. A következő évben Jarrow, 795-ben pedig Iona monostora vált a vikingek áldozatává. A déli partok mentén is ekkor jelent meg az első viking csapat Dorset vidékén, de Dél-Anglia 835-ig nem szenvedett a vikingektől. Ekkor viszont a skandinávok megszállták Sheppey szigetét a Temze torkolatánál, és 30 éven keresztül szinte minden évben váltakozó hevességgel lecsaptak a déli partok mentén Londontól egészen Cornwall-félszigetig, illetve a szárazföld belsejében (Canterbury, Rochester, Winchester). Az angolszász királyságoknak nem volt flottájuk, és partvédelmük is hiányzott. A vikingek szabadon rabolhattak, gyors támadásaik alkalmával 20–25 km mélyen is behatoltak a szárazföld belsejébe, 850 körül London és Canterbury volt a célpont, de 851-ben Æthelwulf Wessex királya döntő győzelmet aratott a vikingeken. Wessex szenvedett ugyan a váratlan viking portyáktól, viszont a nagyobb csatákban képes volt győzni, így területe elkerülte az ellenséges megszállást.

A következő nagyobb invázió 865-ben kezdődött Kelet-Angliában, amelyet a dánok megszálltak, majd 866-ban hadseregük észak felé indult és elfoglalta Yorkot. Ezután 867-ben lerohanták Mercíát, és megölték Kelet-Anglia királyát. A dánok 871-ben délre vonultak és megtámadták Wessexet, de Ashdown mellett vereséget szenvedtek. Halfdan dán vezér Northumbriába vonult, a dán sereg egy része pedig délen maradt, és Wessex ellen harcolt. A dánok hódítása Kelet-Anglia, Northumbria és Mercia jelentős részén megszilárdult, a földeket felosztották, és dán települések alakultak ki.

Nagy Alfréd (871–899) wessexi király legyőzte a dánokat az edingtoni csatában 878-ban, majd 886-ban elfoglalta Londont. Alfréd békét kötött Guthrum dán királlyal 886-ban, amely során a két uralkodó felosztotta az angolszász területeket. A keleti szászok királysága (Essex) ekkor került ismét Wessex ellenőrzése alá. A Chester-London vonaltól (Watlingi út) délre eső területek Wessexhez kerültek, az attól északra és keletre fekvő vidékek a dán jog alá tartozó területek (*Danelag*) lettek. Jelentős dán támadás indult Kent területén 892-ben, de Wessex sikeresen védekezett, és szétszórta a viking csapatokat. Wessex védelmének sikere Nagy Alfréd politikájának köszönhető, aki az angol flotta megszervezése mellett szárazföldi erődök láncolatát is kialakította. A megerődített településekről (*burh*) fennmaradt egy lista (*Burghal Hidage*), amely 914–919 között keletkezhetett, és összesen 33 erőd nevét tartalmazta, amelyek döntő többsége a Temzétől délre helyezkedett el. Alfréd és utódai uralkodása alatt ezek a megerődített települések igazgatási és gazdasági központokká váltak, a kereskedelmi forgalom, pénzverdek, vásárok és a királyi adminisztráció is a védett települések falai közé települt. Az uralkodó a várakhoz földeket rendelt, és embereket telepített, akinek feladata az erődítési munkák elvégzése és a vár védelme volt. Számos vár kezdetben cölöp és földsáncokból állt, később többet kőfalakkal is elláttak.

Anglia területi kialakulása

A dán területek politikai központja York volt, amelytől délre Derby, Leicester, Lincoln, Nottingham és Stamford területe, az öt vár vidéke (*Five Boroughs*) alkotta a dán területek magját. Alfréd utódai több évtizedes harcban lépésről-lépésre számolták fel a yorki dán hatalmat. Jelentős siker volt Kelet-Anglia elfoglalása 916–17-ben. Edvárd (899–924) és Æthelflæd 918-ban elfoglalta a dánok két erődítményét (Leicester, Stamford), és 920-ra sikerült Wessex északi határát a Humber folyóig kitolni. A 9–10. század folyamán a norvég vikingek is jelentős hódításokat hajtottak végre, elfoglalták a skót és ír partok jelentős részét, valamint a közeli kisebb szigeteket. Önálló királyság alakult ki Man szigetén, amely területéről norvég népesség érkezett a Walestől északra fekvő angol partokra 900 és 920 között. Æthelstan király (924–939) 927-ben döntő győzelmet aratott Olaf yorki királyon, akit írországi norvégok is támogattak, majd elfoglalta Northumbriát, 934-ben pedig észak felé Skócia területére vezetett hadat. Ekkor szövetségesei ellene Konsztantin skót király, Olaf dublini viking király és Strathclyde királya, akik 937-ben egyesített erővel nyomultak Mercia területére, de Brunanburh-nál vereséget szenvedtek az angoltól. Athelstan halálát követően a dublini Olaf elfoglalta Yorkot (939) és az öt vár vidékét is megszerezte, de halála (941) után három évvel I. Edmund wessexi király (939–946) felszámolta a yorki királyságot. Az utolsó próbálkozás a független yorki viking királyság megteremtésére Vérescsatabárdú Erik nevéhez fűződik, akit Eadred wessexi király 954-ben elűzött.

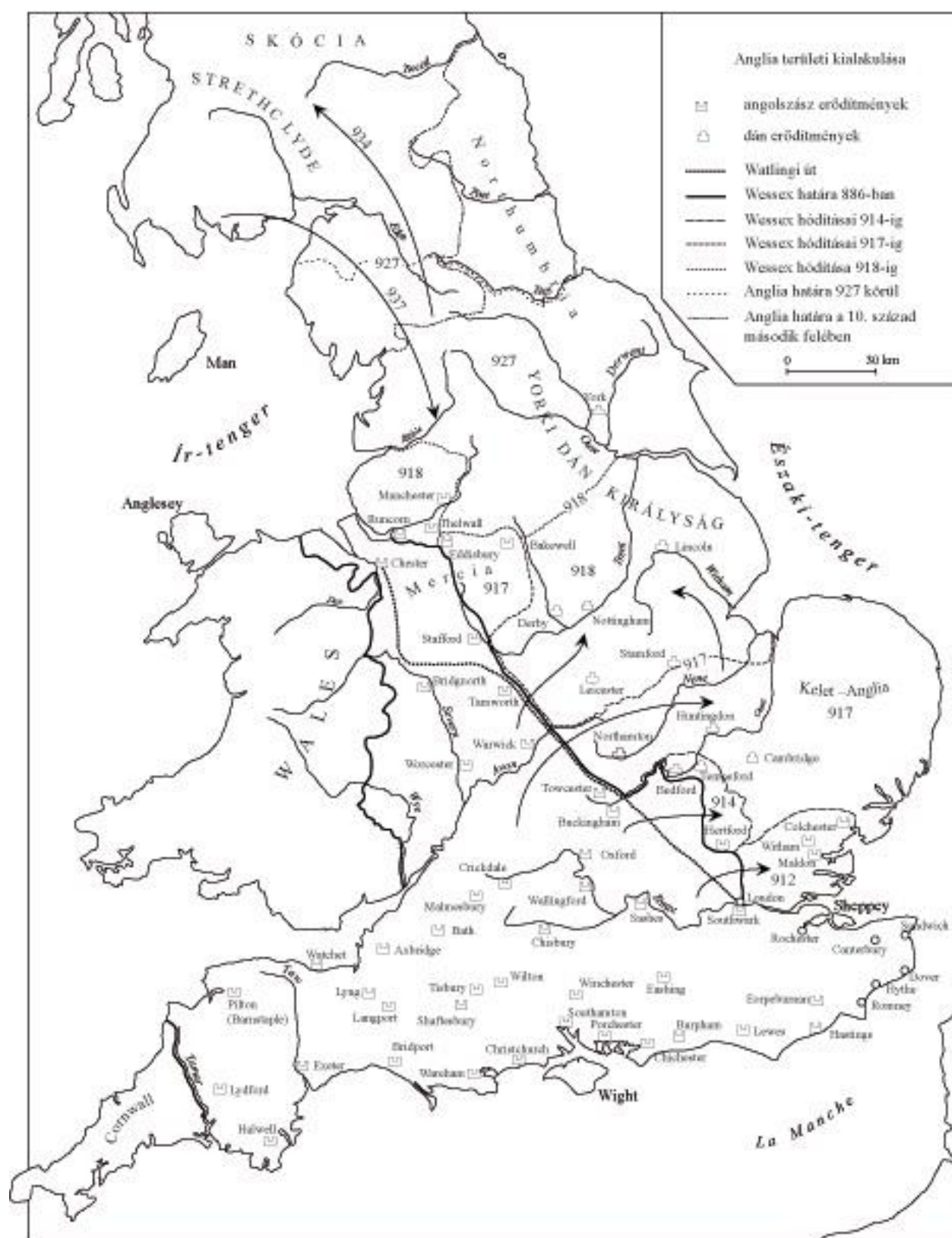
Anglia észak felé terjeszkedett, Edmund király meghódította Strathclyde régi brit királyságát, majd átengedte a skót királynak, de a hódítás még nem járt tartós eredménnyel, Strathclyde hamarosan független lett. Edgár (957–975) elismertette hatalmát a Brit-sziget kelta fejedelmeivel. Az angolok 1000-ben megtámadták és elpusztították Strathclyde területét, ekkor már a kisebb brit fejedelemségek behódoltak Skócia és Anglia királyainak. Strathclyde nagyobb része a skót királyok fennhatósága alá került, Northumbria északi része (Lothian) szintén skót terület lett, a két ország közötti határ a Tweed folyó mentén alakult ki.

A 865–954 közötti időszak háborúi hatalmas pusztítással jártak, a viking hódítás következtében számos kisebb-nagyobb kelta és angolszász királyság elbukott, de Wessex megerősödve került ki a harcokból. A politikailag egységes Anglia kialakulása ebben a korszakban kezdődött. Az angliai dán népesség a dán politikai hatalom gyengülése és bukása után elfogadta az angol királyok fennhatóságát, nem bontakozott ki jelentős ellenállás a dán népesség körében. A dánok gyakran léptek házasságra angolszászokkal, és emellett gazdaságilag is beilleszkedtek Anglia életébe. A dán népesség asszimilációja néhány generáció után bekövetkezett.

A területileg növekedő királyság irányítása megkövetelte az igazgatás átszervezését, kialakultak a grófságok (*shire*) amelyek élén királyi hivatalnok állt (*ealdorman*). Wessex területén az első néhány shire a 7–8. században jött létre királyi birtokok körül (Dorchester, Somerset). Wessex területi terjeszkedése révén több kisebb királyságot is magába olvasztott, amelyek grófságok lettek Cornwall és Devonshire grófságok a régi Dumnonia királyságából lettek kialakítva. Dél-keleten Essex, Kent, Surrey, Sussex önálló politikai alakulatokból, királyságokból grófságokká alakultak, miután Wessex meghódította területüket. Közép-Angliában a dán hatalmi központokból szerveződtek grófságok (Derbyshire, Staffordshire, Nottinghamshire). Kelet-Anglia területén Norfolk és Suffolk grófságai alakultak ki. A 10. század végére kialakult a területileg egységesülő Anglia, amelynek területi adminisztrációja a grófságokon alapult. A grófságok népe gyűléseket tartott, amelyen az ealdorman elnökölt és bírászkodott, háborúban vezette a grófság haderejét, illetve szervezte a védelmet. A 10. század végén megjelent a *sheriff*, aki a király személyes megbízottjaként irányított egy grófságot, az *ealdorman* pedig gyakran a grófságok csoportjából kialakított *provincia* élén állt.

A grófságon belül a *burh*, amely esetenként a grófság központi települése volt, saját királyi hivatalnokkal és intézményekkel rendelkezett, önálló gyűlése volt, amelyen a király hivatalnoka bírászkodott. Ezek a települések a kései angolszász korban gazdaságilag megerősödtek, és elindultak a városi fejlődés irányába.

Az angol területi igazgatás fontos egysége volt a *hundred*, amely a teória szerint 100 *hide*ből állt, azonban a valóságban ettől eltért. A *hide* terület mérésére szolgált. A *hundred* a 10. században jelent meg közigazgatási egységként, de hasonló egységek már korábban léteztek. A *hundred* gyűlése bíróságként is működött, rendszerint négyhetente ülésezett, és jelentős szerepet játszott a területi igazságszolgáltatásban, ugyanis a grófsági bíróság viszonylag ritkán, évente csak kétszer ült össze. A *wapentake* a *hundred* skandináv megfelelője volt, a dánok területén alakult ki, eredeti neve *vápntak*, és feladatköre is megegyezett az angolszász *hundred*del. A *hundred* katonai-védelmi feladatköre a későbbi időkben megszűnt, és közigazgatási, bíraskodási szerepe vált meghatározóvá.

Az angol egyház a kései angolszász korban

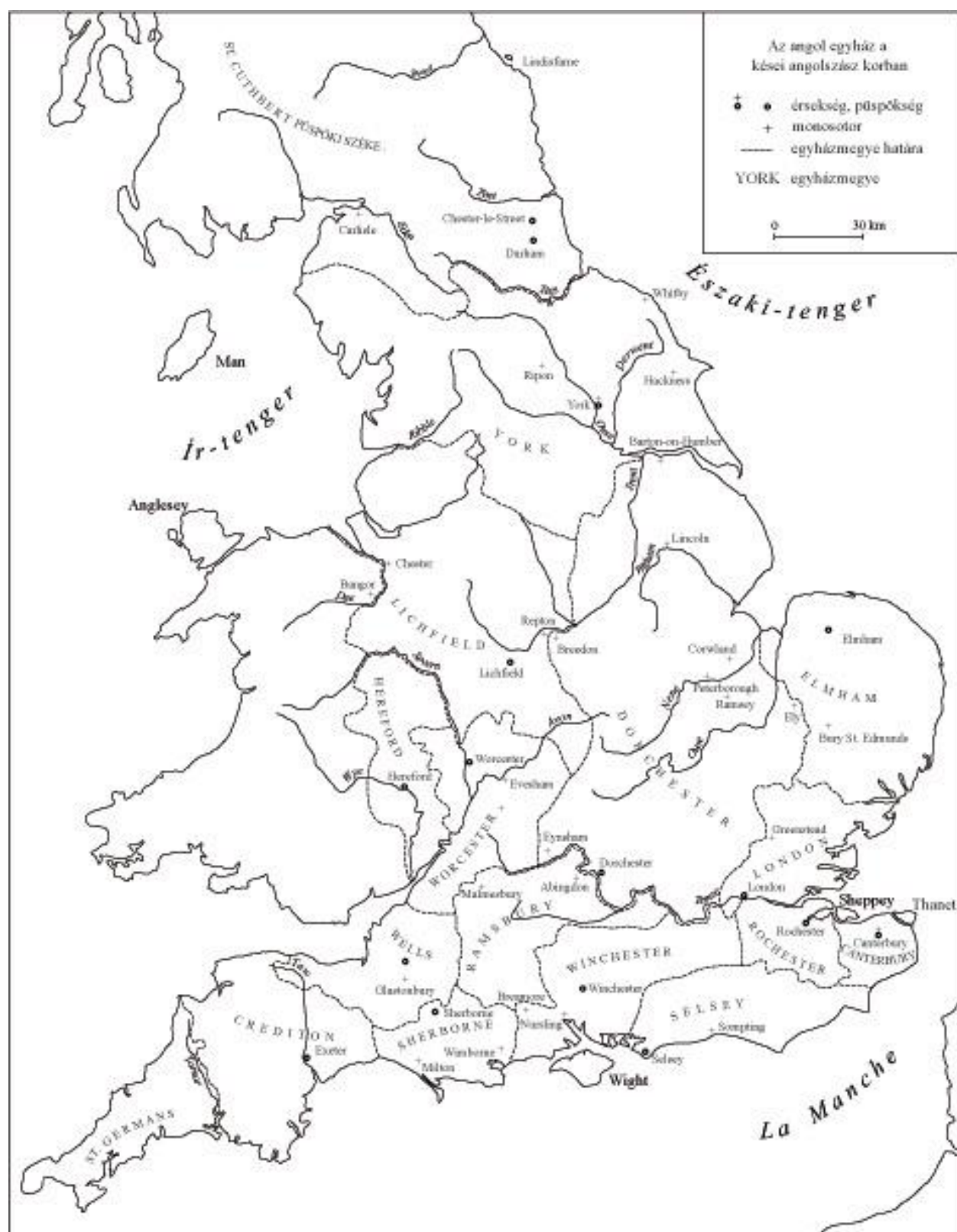
A viking támadások jelentős pusztítást okoztak az angol egyházban, először Lindisfarne kolostora semmisült meg 793-ban. Hexham és Whithorn püspökségei a 800 utáni években pusztultak el, Yorkot pedig 866-ban foglalták el a dánok, és ennek következtében az érsek menekülni kényszerült. A következő ötven évben az érsekség története homályba vész, bár az érseki székhely betöltése folytonos volt, az intézményrendszer és a gazdasági háttér elpusztult. A 10. század közepén York érseksége birtokadományokban részesült angol birtokban levő területeken, és 972-től 1016-ig Worcester püspöksége és York érseksége össze volt kapcsolva York megmaradása érdekében. Lindisfarne, amely 635-től volt püspöki központ, 875-ben szűnt meg, amikor a szerzetesek elhagyták a szigetet és hosszú vándorlás után 883-ban Chester-le-Street püspökségét alapították meg, majd 995-ben Durhambe helyezték át a püspöki széket.

Az ország keleti felén fekvő hat egyházmegye (Dorchester, Dummoc, Elmham, Leicester, Lindsey, London) szenvedett a legtöbbet a viking támadásoktól. Dummoc teljesen megsemmisült, soha többé nem éledt fel. A Ket-anglia püspöki székeinek betöltésében 870 és 956 között mutatható ki hiátus, bizonyos területek ideiglenesen a londoni püspökség fennhatósága alá kerültek. A 10. század második felében, ahogyan Wessex meghódította a dán területeket, felélesztették a lerombolt püspökségeket. Elmham magába olvasztotta Dummoc egyházmegye területét, a központja pedig 1066 után Thetfordba, majd 1072 után Norwichba költözött. A hajdani Essexi Királyság területe a londoni püspöki székhely fennhatósága alatt maradt.

Lindsey püspöksége megszűnt területét Dorchester egyházmegye olvasztotta magába, és a leicesteri püspökséget sem lehetett fenntartani, amely területe szintén Dorchesterhez került. A normann hódítás után a püspökség székhelye Dorchesterből Lincolnba költözött.

Hereford, Lichfield és Worcester egyaránt szenvedett a dán támadásoktól, de működését nem törték meg a vikingek, talán csak Lichfield esetében egy rövidebb időre. Canterbury, Rochester és Selsey ugyancsak kénytelen volt elviselni a dán portyákat, de működésük töretlen volt a legnehezebb időkben is. Winchester és Sherborne, Wessex két ősi püspöksége Edvárd uralkodása alatt (899–924) területileg megváltozott, Winchester területéből kiszakadt Ramsbury, Sherborne-ból pedig kivált Wells püspöksége. Devon és Cornwall grófságok területén megszerveződött Crediton püspöksége. Æthelstan uralkodása alatt (924–939) a Cornwall-félsziget délkeleti részén szerveződött meg St. Germans püspöksége. Crediton és St. Germans a 11. század közepén egyesült és Exeterbe költözött a központjuk 1050-ben. Ramsbury és Sherborne 1058-ban egyesült, 1070-ben a püspöki székhely Old Sarumba költözött. A wellsi püspökség helyzete pedig változatlan maradt.

A 10. század második felében az angol szerzetesség is új erőre kapott, a lerombolt rendházakat felépítették, a szerzetesi közösségek újra megszerveződtek. Az angol szerzetességre hatást gyakorolt Fleury és Cluny. Szerzetesi közösségek és monostorok álltak helyre Peterborough (966), Ely (970), Thorney (972) területén. A szintén a 10. század közepén élénkült fel Glastonbury, Winchcomb szerzetesi közössége pedig Ramseybe költözött. A 10–11. században a számos új monostort is alapítottak.

Nagy Knut (1016–1035) északi birodalma

Eadred halála után (946–955) hosszú békés időszak következett Anglia életében, amely 980-ban ért véget, ugyanis ekkor ismét támadásba lendültek a dánok Anglia déli és keleti partjai mentén. A norvég és dán portyák 988-tól egyre erőteljesebbek lettek, de Tanácstalan Æthelred király (978–1016) 991-ig képes volt megállítani őket. Ekkor új fordulatot vett a dán fenyegetés, ugyanis a vesztes maldoni csata után Anglia kénytelen volt hadisarcot (*dane-gæld*) fizetni.

Hegyesszakállú Sven dán király és Olaf Tryggvasson norvég vezér egyesített flottája megtámadta Londont, de a város ellenállt, a vikingek kirabolták a déli és keleti partvidéket, majd hadisarc fejében távoztak. A 990-es években gyakoriak voltak a viking portyák Anglia partjai mentén. Sven dán király pedig Anglia meghódítására készült. Az angliai dánok elleni atrocitások után 1003-ban és 1004-ben is dán támadás érte Angliát. A folyamatos portyák után 1013-ban Sven inváziós hadsereget vezetett Anglia ellen, amelyet gyorsan lerohant. Æthelred király Normandiába menekült, Sven pedig Anglia ura lett, de 1014-ben hirtelen meghalt. Ekkor Æthelred és fia visszatért Angliába, Sven fia Knut pedig új hadsereget gyűjtött, és 1015–16 folyamán elhúzóódó harcokban elfoglalta Anglia jelentős részét, majd az ashingdoni csatában győzelmet aratott Vasakarátú Edmund felett, aki Æthelred halála után (1016) angol király lett. Knut és Edmund egyezséget kötöttek: Edmund kapta Wessexet, Knut pedig Anglia többi részét, de Edmund váratlanul meghalt, és Knut megszállta az egész országot. Fivére halála után, Knut 1019-ben megszerezte a Dánia feletti hatalmat, majd 1028-ban Norvégia jelentős részét is elfoglalta. Az északi birodalom új politikai alakulat volt, de alkotórészeit csak Knut személye, politikai és katonai tehetsége tartotta össze, halála után (1035) birodalma felbomlott. Norvégia trónjára Magnus, Szent Olaf fia került 1035-ben. Anglia trónját Knut két fia Hardaknut és Nyúllábú Harald is magának követelte, 1037-ben Harald lett Anglia királya, Hardaknut pedig Dániában tartózkodva próbálta megszerezni a hatalmat. Harald 1040-ben meghalt és Hardaknut lett Anglia ura, de Dániát elvesztette, majd 1042-ben ő is meghalt, és Hitvalló Edvárd örökölte Anglia trónját.

Knut királysága békét hozott Angliának, és lehetőséget arra, hogy békésen kapcsolódjon a skandinávok által fenntartott kereskedelmi rendszerhez. Knut 1017-ben Angliát négy nagyobb egységre (*provincia*) osztotta, Wessexet rövid ideig saját ellenőrzése alatt tartotta, Mercíát, Kelet-Angliát és Northumbriát *earl*ök hatalma alá rendelte. A dán uralom előtt Anglia területi kormányzatát a királyok által kinevezett ealdormanek irányították, akik rendszerint egy-egy grófság (*comitatus*, *shire*) élén álltak. Knut Angliájában a provinciák élére királyi kinevezéssel kerültek a hivatalnokok, és az uralkodó saját akarata szerint megváltoztathatta az egyes tartományok területi összetételét.

Knut uralkodása alatt 1020 és 1023 között kiadta törvénykönyvét, amely Edgár törvényeinek megtartását jelentette. Knut a grófsági és járási (*hundred*) bíróságok működését Edgár törvényei szerint megerősítette, és fenntartotta azt a korábbi gyakorlatot is, amely szerint minden szabad felnőtt férfinak egy tízes csoportba (*tithing*) kellett tartoznia, és ezeknek a csoportoknak egy századkerületbe (*hundred*) kellett szerveződniük.

Normann hódítás Angliában

Hitvalló Edvárd angol király 1066. januárjában meghalt, és felesége fivérére Harold Godwinsonra hagyta a trónt, aki Godwin wessexi gróf fia volt. Vilmos, Normandia hercege szintén magának követelte Anglia trónját, 1066 tavaszán és nyarán hatalmas méretű vállalkozást készített elő. Flottát ácsoltatott, és hadsereget toborzott, amelynek létszámát 6 és 10 ezer fő között határozzák meg a modern kor történészei. A normann haderő magja 2–3000 nehézfegyverzetű lovas volt, akik mellett gyalogos és íjász csapatok is felsorakoztak.

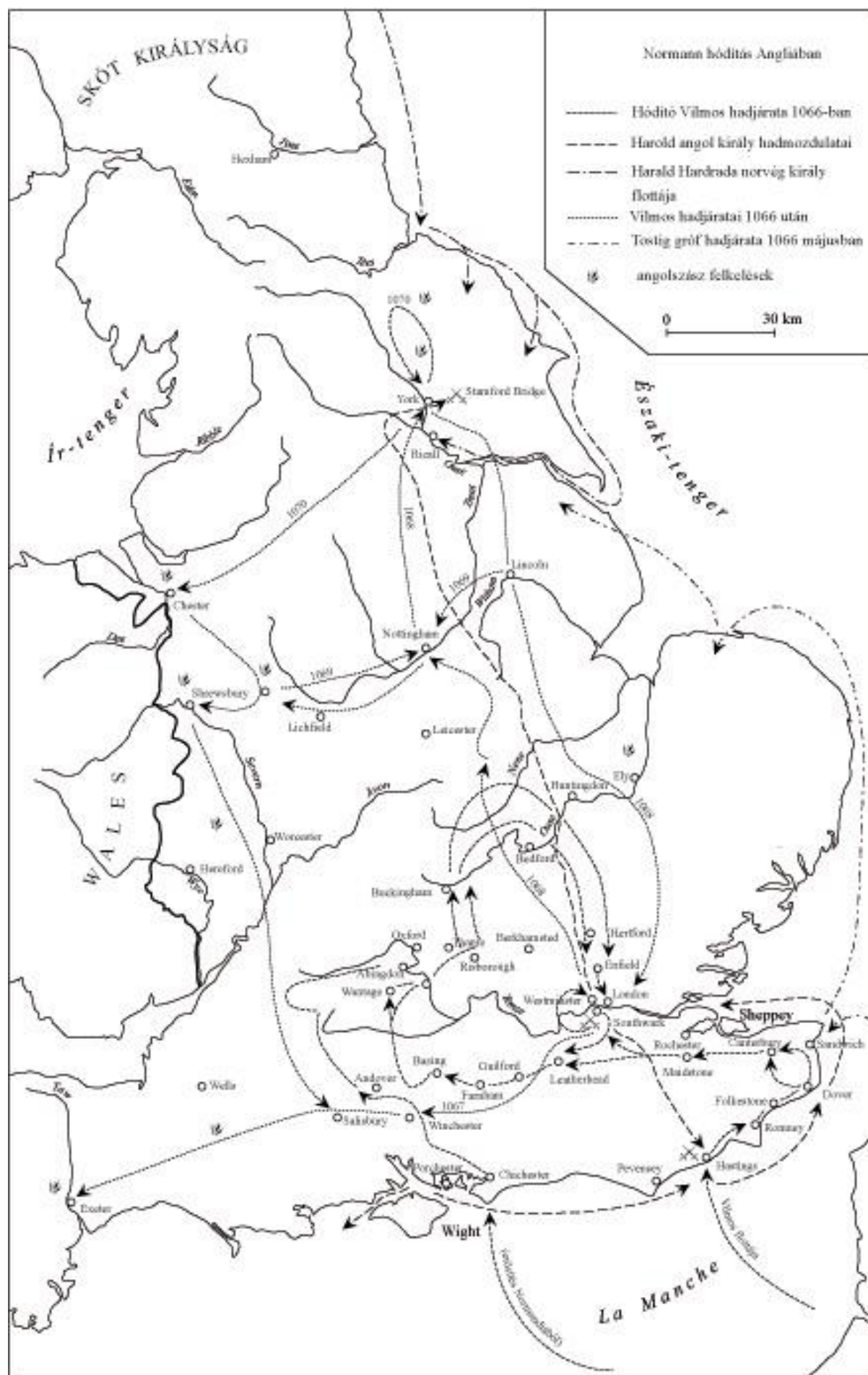
Vilmos herceg szövetségeseiként Harald Hardrada norvég király is Anglia ellen készülődött, háromszáz hajónál is több egységből álló flottája több ezer skandináv harccsal ért partot York mellett. A norvég inváziós erők belső támogatásra is számíthattak Tostig northumbriai gróf és emberei révén. A norvég flotta York közelében Riccallnál az Ouse folyónál kötött ki, majd a norvég csapatok Tostig támogatásával Fulfordnál megverték az északi grófságok csapataiból szervezett angolszász haderőt 1066. szeptember 20-án. Harald Hardrada hódoltatta Yorkot és Anglia lerohanására készült. Harold angol király értesülve a norvég támadásról északra indította testőrségét, a housecarlokat. Ez a csapat erőltetett menetben néhány nap leforgása alatt Yorkhoz ért, és szeptember 25-én döntő csapást mért a norvég csapatokra Stamford Bridge-nél. Az angolok elsöprő győzelmét jelezte, hogy a norvég hadsereg maradványainak elszállítására elegendő volt 24 hajó. A csatában meghalt Tostig és Harald Hardrada norvég király.

Vilmos 1066 augusztusában már készen állt a behajózásra, de ezt a kedvezőtlen szél miatt el kellett halasztania. A normann flotta a Dives folyó torkolatánál állomásozott, ahonnan Vilmos szeptember 12-én a Somme menti St. Valery-be irányította át csapatait. A szélirány kedvezőre fordult, és Vilmos azonnal elrendelte a behajózást, a flotta szeptember 27-én éjjel futott ki a nyílt tengerre, a többszáz hajó navigációt Vilmos kormányosa oldotta meg a vezérhajó árbócára kötött lámpással. A hajóhad szeptember 28-án reggel partot ért Pevensey mellett, és Vilmos megkezdte a környék megszállását, és katonai tábor felállítását.

Harald király szeptember 25. után megkezdte második erőltetett menetét testőrségével, és néhány nap leforgása alatt Londonhoz ért, közben pedig elrendelte az angol grófsági haderő gyülekezését. A hagyományos angolszász népfelkelés (*fyrð*) értékesebb elemét a nemesi (*thegn*) csapatok alkották, a szabad földművesek fegyveres csapatai nem képviseltek jelentősebb katonai erőt. Harold teljes hadereje 8000 fő körül lehetett, a legértékesebb egységek a királyi testőrség csapatai voltak, amelyek nehézfegyverzetű gyalogságként harcoltak zárt alakzatokban. A döntő ütközet 1066. október 14-én Hastings mellett zajlott, amelyben a normannok teljes győzelmet arattak, meghalt Harold és két fivére, a királyi testőrség a király halála után is folytatta az elkeseredett küzdelmet, de teljesen felmorzsolódott. Az angolszász fegyveres felkelés csapatai menekültek, Vilmos pedig visszarendelve az üldöző csapatokat, és rendezte hadseregét.

A csata után a normannok előnyomultak London irányába, amely az angol ellenállás központja volt, Vilmos elfoglalta a környező településeket (Romney, Dover, Canterbury), és lassan körülzárta Londont, kisebb csatározások közepette politikai alkuk keretén belül megpróbálta maga mellé állítani az angolszász előkelőket. Berkhamsteadben zajlottak a tárgyalások, amelyek során London vezető polgárai és a megmaradt angolszász nagybirtokosok vonakodva ugyan, de végül kénytelenek voltak elismerni Vilmost királyuknak, akit 1066 karácsonyán Westminsterben királlyá koronáztak. Ezután még több kisebb hadjáratra is sor került a lázadások miatt, de Vilmos Anglia törvényes királya maradt.

A következő évben Vilmos visszatért Normandiába, és számos győzelmi ünnepséget rendezett, majd Angliában jelentős belpolitikai változtatásokba kezdett. Az angolszász birtokosok földjeit saját hűbéreseinek adta, és a régi nemességet normann hűbéreseivel váltotta fel.

Települések és közigazgatás

A középkori vidéki települések számának megállapításához a Domesday Book az egyik kiemelkedően megbízható forrás. Hódító Vilmos 1085 karácsonyán határozta el az összeírás elkészítését, amely 1086-ban megvalósult. A Tees folyótól délre eső területek majdnem mindegyik települése szerepelt a listákon, Anglia területének döntő hányadáról pontos adatokat kapott az uralkodó. Összesen 45000 szabad paraszti és földesúri földbirtok, illetve gazdaság adatait írták össze, így informálva az uralkodót a szántóföldek, legelők, erdők, kaszálók méretéről a népesség számáról és jogállásáról valamint a birtokok jövedelmezőségéről. Az összeírás összesen 14000 helynevet tartalmaz, de ezek között számos beazonosíthatatlan település is szerepel.

Az angol falvak alaprajza nem volt egységes, a települések földrajzi adottságaitól, gazdasági jellegüktől és kialakulásuk körülményeitől függött arculatuk és alaprajzuk. A korai középkorban kialakult falvak alaprajza szabálytalan, de a 12. századtól megjelentek azok a falvak, amelyek szabályos alaprajza tudatos telepítést tükrözött. Kialakult az a falutípus, amely egy központi rész, rendszerint templom és templomtér köré szabályos alaprajz szerint épült (*nucleated settlement*). Ez a falutípus az angol vidék jelentős részén már elterjedt 1300 körül. A falvak és kisebb vidéki települések átlagosan 1–2 kilométer távolságban voltak egymástól, kialakult és rögzült a falvak határának felosztása, vagyis a mezőbeosztás. Angliában jelentős kiterjedésű erdősegek voltak a 11. században, amelyek jelentős részét kiirtották a középkor végére. Az erdőket erdőkerületekbe szervezték, amelyek uralkodói birtokok, és királyi vadászterületek voltak.

Anglia I. Edvárd (1272–1307) uralkodása alatt 39 grófságból állt, amelyek 628 járással rendelkeztek, közülük 358 lordok birtokába került a királyi adományozások révén. A járasok gyakran csak néhány községből álltak, de léteztek több tucat községből kialakított járasok is. A nagy területű Devonshire 38 járással, Cambridgeshire 14 járással rendelkezett, Bedford grófság 9 járásból állt. A grófságok mérete és a bennük fekvő járasok száma jelentősen eltérhetett, ennek ellenére megállapítható, hogy átlagosan 10–20 község alkotott egy járást.

A középkori Anglia 609 városias településéről (*borough*) maradt fenn adat, amelyek említése nem egy időben történt, hanem a 10–15. század folyamán összességében. A 39 angol grófság területén átlagosan 15 *borough* fektült, de a városias települések tényleges megoszlása meglehetősen egyenetlenül alakult az ország területén. A jelentős kiterjedésű Devon grófság 74, Somerset 31, Cornwall 30, Gloucestershire 29 várost számlált. Számos grófság csak néhány várossal rendelkezett, Cambridgeshire 3, Leicestershire 3, Middlesex 1 és Rutland szintén 1 várost tudhatott határain belül. A városok többsége a Temze völgyében, Dél- és Kelet-Angliában alakult ki. Közép- és Észak-Anglia vidékein kisebb volt a városok lélekszáma, és a várossűrűség is alacsonyabb volt.

A 609 *borough*ból 160 királyi, 143 egyházi és 232 laikus földesúri alapítású volt. A király és az egyház 9, a király és a földesurak együtt 6 várost alapítottak, további 1 *borough* közös egyházi és földesúri alapítású, 58 *borough* alapítója pedig ismeretlen.

A 13. századi Angliában 17 egyházmegye volt, amelyek körülbelül 40 főesperességet foglaltak magukba, ezek többsége a grófságok területével azonos volt, de kisebb eltérések megfigyelhetők. A főesperességek *decanatusok*ból álltak, amelyek területe az esetek többségében fedésben volt a járasok területével. A *decanatus* egyházközségekből (*parochia*) szerveződött.

A Domesday Book (1086) tartalmazza a középkori Anglia egyházairól az első összeírást, amelyben összesen 1700 egyházat említettek. Az 1292. évi egyházi összeírás 8085 egyházközséget tartalmazott. Az 1371. évi parlamenti összeírás pedig 8669 egyházközségről számolt be. A nagyobb városokban számos egyházközség működött, Londonban 100 körül volt az egyházközségek száma a kései középkorban, Yorkban 40, Stamfordban és Bristolban 20–20, Anglia összes városában együttesen 500-nál több egyházközség lehetett.

A nagyobb monostorok többségét az 1200 körüli években már megalapították, de a későbbi századokban számos kisebb szerzetesi közösség szerveződött. A reformáció kezdetén 1517-ben 180 nagyobb és 700 kisebb szerzetesi közösség működött az országban. Az angol történeti demográfia szerint a monostorok lakóinak száma a 13. század elején 12500 körül lehetett, és ez a szám a 14. század közepére 17500-ra gyarapodott. A becslések szerint az egyházak rendelkeztek az ország vagyonának 20 százalékával, amely döntő részben a kiterjedt egyházi birtokállománynak volt köszönhető.

Kent és Kelet-Anglia kivételével, a középkori Angliában jelentős kiterjedésű erdők voltak, amelyeket, Hódító Vilmos és utódai saját birtokukba vettek, és területüket erdőkerületekbe (*forest*) szervezték, amelyek az erdőjog alatt álltak. A 12. század végén a 39 angol grófságból 33 területén voltak erdők. Az erdők mérete és száma a 15. század végére jelentősen csökkent.

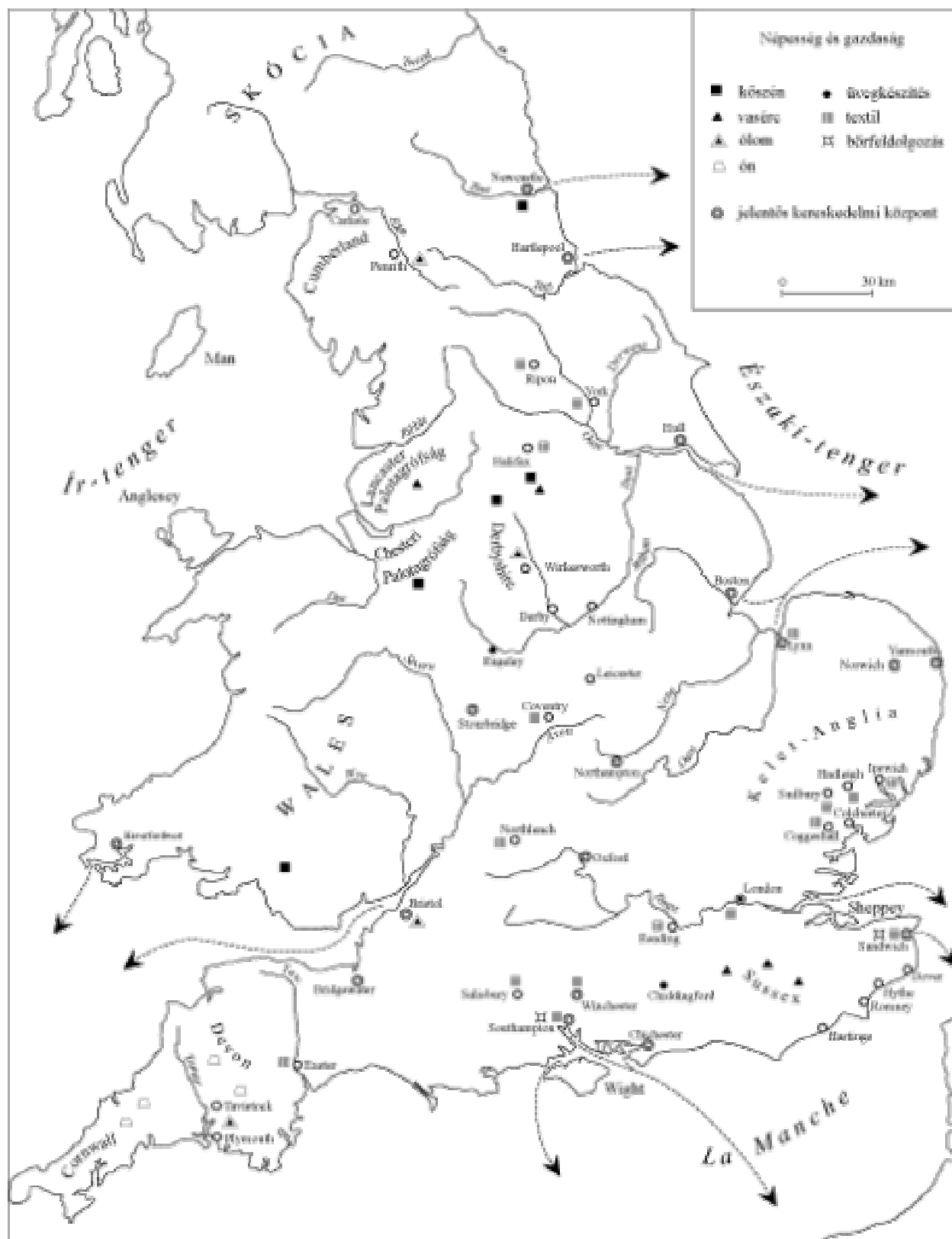
Népesség és gazdaság

Anglia lélekszámának értékes forrása a Domesday Book, amely 275000 személyt említett, ez alapján lehet következtetni az ország teljes népességére. Az összeírásból kimaradt az ország északi határterülete, és a népesség néhány százaléka. A teljes népesség becslésekor problematikus a korabeli gazdaság és háztartás lélekszámának megállapítása, amellyel az összeírt népességet szorozni kell ahhoz, hogy a teljes lélekszám megbecsülhető legyen. A szorzószámoktól és az összeírásból kimaradtak becslésétől függően 1, 75 és 2,25 millió fő között állapítható meg a teljes lélekszám. A következő jelentősebb összeírás az 1377-ben kivetett fejadó, amely során minden tizennégy év feletti személyt listába foglaltak. Az összeírás 1355000 adófizetőt említ, amelyhez hozzászámítandó az adózásból kimaradtak (tizennégy évnél fiatalabbak, egyháziak) száma. Mindezeket összevetve a teljes népesség 2,5–3 millió főre becsülhető. Az 1348–49. évi pestis előtt a lélekszám lényegesen magasabb volt, 1300 körül 4,5–6 millió fő lehetett, de a 14. századi ökológiai válság következtében kialakuló éhínség és agrárválság, valamint a pestis miatt a népesség száma jelentősen visszaesett. A történeti demográfia 40 százalékos népességcsökkenéssel számol. A 15. század közepén Anglia népessége 2,8–3,1 millió főre becsülhető. A népsűrűség Dél- és Kelet-Angliában, a Temze völgyében volt a legmagasabb, nyugat és észak felé csökkent. A 11. században Észak-Angliában 1–5 fő/km volt a népsűrűség, délen 10–15 fő/km, esetenként ennél is több. A 13. századig a népsűrűség a népesség gyarapodásával jelentősen növekedett, de a területi eloszlás arányai alig módosultak országos szinten. A népesség területi elhelyezkedésében a városok fejlődése hozott jelentősebb regionális változást.

Anglia népességének döntő többsége mezőgazdaságból élt, és vidéki településeken lakott, de a népesség egy kisebb, egyre növekvő hányada a városok lakójává vált. A városok lélekszáma széles skálán mozgott, London a 15. században hozzávetőlegesen 40000 főt számlált, és az egyetlen angol város volt, amely a korabeli németalföldi vagy itáliai városokkal összemérhető. Londonon kívül Norwich volt az egyetlen város, amelynek népessége meghaladta a 10000 főt. Bristol, Canterbury, Coventry Salisbury és még három város népessége 6000 főnél némileg több volt. Cambridge, Hereford, Lincoln, Oxford és további 11 város lélekszáma 4–5000-re tehető. További hozzávetőlegesen 40 város számlált 2000 körüli lakót, és számos kisváros népessége alakult 500 fő körül. Az angol kisvárosok többsége falusias jellegű volt, a népesség nagyobb hányada mezőgazdaságból élt, de jelentős szerepet játszott a helyi kereskedelemben. A kései középkorban összesen 200 város küldött képviselőt a parlamentbe, természetesen nem egy időben, és száznál több várost öveztek kőfalak, amelyek a védelmi funkció mellett a városok presztízsét is növelték.

Anglia gazdag volt ásványi anyagokban és ércekben, Londontól délre Sussex területén több vasérclelőhelyet is kiaknáztak. Jelentős volt a vassfeldolgozás, de a finomacél, a minőségi páncélok és fegyverpengék még gyakran külföldről érkeztek. Közép- és Észak-Angliában a felszín közeli szénlelőhelyeken bányákat nyitottak, amit a középkor végén az erdők fogyása egyre inkább kikényszerített. Az ón és ólom érceit bányászták Cornwall, Devon és Közép-Anglia területén. Az ón- és ólomérc bányászok száma családtagokkal együtt 6–8000 körül lehetett. Jelentős őnfeldolgozás alakult ki Bristol, Coventry, London, Norwich, York városaiban, ahol gildekbe szerveződtek az őnedényeket készítő mesterek. A 16. század elején a nyers ón és feldolgozott ónárak együttes tömege 500 tonna/év körüli csúcsot ért el. Ezeket a termékeket a Mediterráneum a Hanza és Németalföld kereskedői is vásárolták. A korai középkorban a frank kikötőkkel (Dorestad, Quentovic) alakult ki élénk kereskedelem. A vikingek bekapcsolták Angliát hatalmas távolsági kereskedelmi rendszerükbe, ezek a kapcsolatok Norvégiával, Dániával, a balti területekkel a viking kor után is fennmaradtak. Anglia a középkor folyamán egyre nagyobb mennyiségben exportált gyapjút jelentős részben Flandriába. Anglia a 14. század elején 35350 zsák gyapjút exportált évente, amelynek előállításához hozzávetőlegesen 7,5 millió juhot kellett tenyészteni. A kései középkorban fellendült az angol textilkészítés, az 1480-as évekre 8511 zsákra csökkent a nyersgyapjú exportja, de 51850 végnyi gyapjuszövetre növekedett a textlexport. A textilipar az angol gazdaság egyik jelentős ágazatává vált.

Anglia jelentős mennyiségben importált bort francia, spanyol és portugál kikötőkből. Londonban a Hanza és a genovai kereskedők is rendelkeztek kereskedelmi lerakatokkal. A Skandináviával fenntartott kereskedelem fontos árucikke volt a Norvégiából származó hal, az északi prémek, és az angliai erdők fogyasztása miatt a kiváló minőségű skandináv fa, amelyet elsősorban hajóépítésre használtak. A skandináv ércek és fémek, elsősorban a nyersvas és a réz a középkor végén szintén megjelent az angol kikötőkben. Az angol import jelentős tételeként jelent meg a keleti selyem, bársony, szatén, fűszerek, cukor, bársony, drágakövek és ötvösmunkák. Az angol textilkészítés egyre nagyobb mennyiségben igényelt festékeket, amelyek jelentős része szintén behozatalból származott.

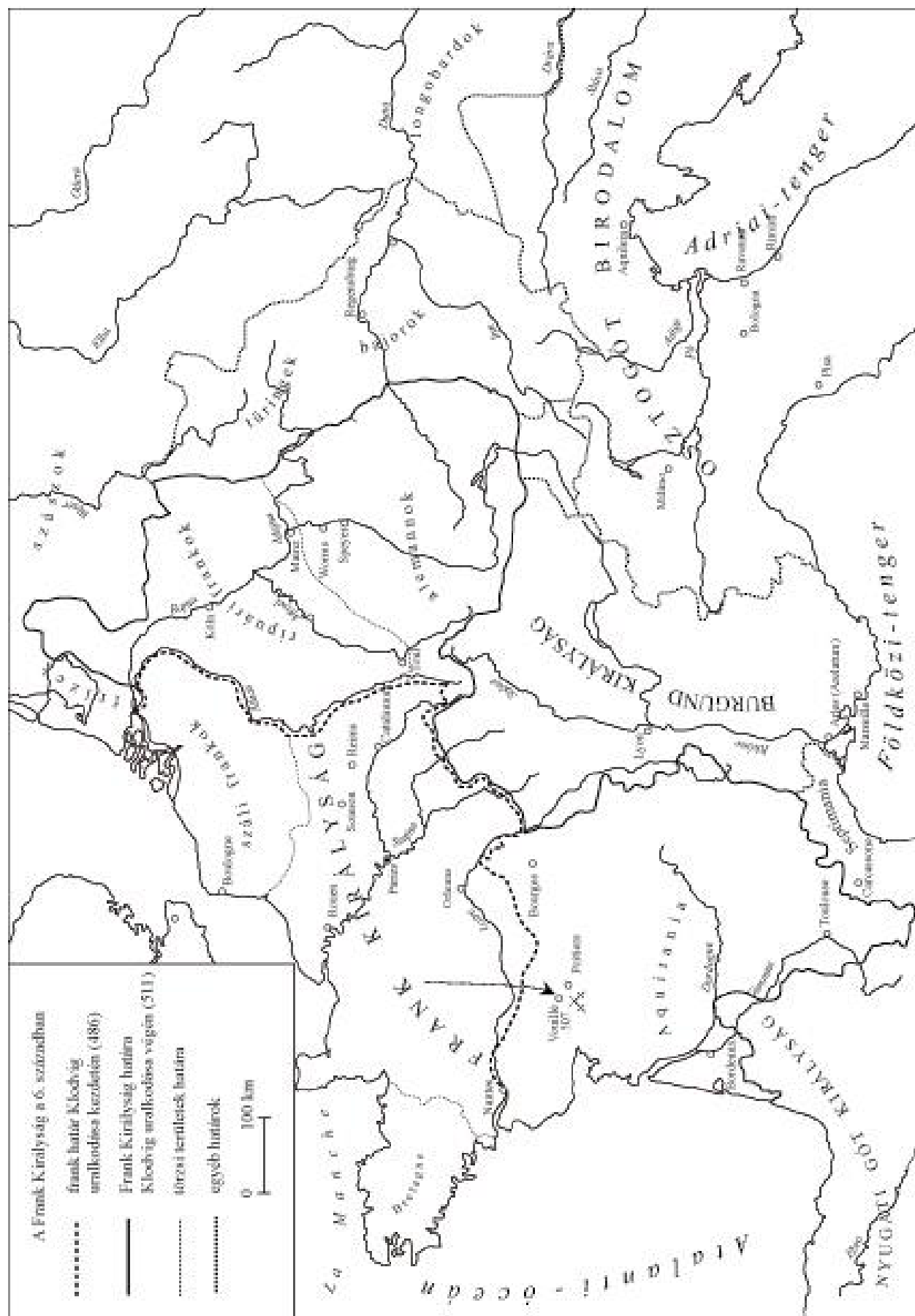

Frank Birodalom

A Frank Királyság a 6. században

A frankok galliai betelepülését a 4. századtól kezdődően egy elhúzódó folyamatnak kell tekintenünk, melynek végpontját egy önálló királyság létrehozása jelentette az 5. század végén. A száli-frank uralkodó dinasztiából származó Klodvig a 480-as évek elején került hatalomra és uralmát egy sor konfliktus árán sikerült kiterjesztenie a Rajnától nyugatra eső területeken szinte egész Galliára. Ezek a háborúk részint a testvér uralkodókkal való leszámolást jelentették, aminek következtében képes volt biztosítani saját egyeduralmát. Uralmának első éveiben sikerült Észak-Galliából teljesen kiszorítania a Római birodalmat (Soissons 486). Klodvig királyságának terjeszkedése másrészt a szomszédos germán népek rovására történt. Az alemannokat elűzte a Rajnától keletre (Zülpich 496), majd a 6. század elején a vizigótok felett aratott győzelemmel (Vouillé 507), és az azt követő igen sikeres hadjáratokkal Aquitánia azaz a Loire-től a Pireneusokig terjedő hatalmas terület nagy része is kezére került. Lényegében faira maradt Gallia dél-keleti területein Burgundia (534) majd Provence (537) integrálása.

Klodvig uralmának stabilitását illetve expanziójának lehetőségét alapvetően befolyásolta az a tény, hogy az 5. század legvégén több ezer harcosával együtt Reimsben felvette a kereszténységet. Más germán népekkel szemben a frank elit a katolikus hitre tért át (a köznép esetében a krisztianizáció hosszabb, a 7. század közepéig elhúzódó folyamat volt), ami alapvetően eldöntötte a hatalmi egyensúlyt Galliában. Az óriási demográfiai diszparitás mellett (kb. 120 ezer frank és 6 millió gallo-római), Klodvig csak így számíthatott a helyi lakosság bizalmára és a működőképes katolikus egyházszervezet állami szolgálatára. Klodvig halálát követően azonban a frank állam törékeny egysége megbomlott, amit gyakori belső háborúk gyengítettek. A 6. század végére létrejött a Frankok Királyságának (*regnum francorum*) három legfontosabb hatalmi pólusa, Neustria, Austrasia és Burgundia.

A Frank Birodalom Nagy Károly korában

A Meroving-dinasztia hatalma gyengülni kezdett a 7. században, amelynek egyik oka a frank politikai berendezkedésben keresendő. A királyságot részkirályságokra osztó politika következménye volt, hogy a tartományokban (Neustria, Austrasia, Aquitánia) is kialakultak a királyi udvartartás intézményei. A királyi udvartartást a majordomusok vezették, hatalmuk egyre növekedett, és gyakran a tényleges politikai és katonai ügyek intézésében is meghatározó szerepet vállaltak. Neustria és Austrasia irányítását a helyi majordomusok végezték, miközben a királyi hatalom egyre inkább névlegessé és szakrális jellegűvé vált.

Austrasia majordomusa Heristalli Pipin legyőzte Ebrouint, aki Neustria majordomusa volt (Tertry 687), az ő fia Martell Károly (Austrasia majordomusa 714–741) döntő győzelmet aratott az arabokon (Poitiers 732). Martell Károly fia Kis Pippin 741-ben lépett apja örökébe, majd 751-ben megfosztotta hatalmától III. Childerichet az utolsó Meroving uralkodót, és királlyá koronáztatta magát.

II. István pápa kérésére Pippin 754-ben és 756-ban is hadat vezetett a longobárdok ellen, akik Aistulf királyuk vezetésével megtámadták Ravennát és Rómát is fenyegették. A második hadjárat teljes frank győzelemmel végződött, Pippin megszilárdította a pápa római hatalmát, és átadta neki a Ravennai Exarchatus területét. Pippin hűségére kényszerítette a bajor Tasziló herceget (757), elfoglalta Septimaniát (752–759), és leverte a függetlenségre törekvő aquitániai herceget, fia Károly és Karlmann felosztották örökségüket, de Karlmann halála (771) után Károly az egész birodalom ura lett.

Károly (768–814) számos hadjárata révén jelentősen megnövelte birodalma területét. A szászok ellen 772-ben indított háborúskodás harminc évig tartott, számos hadjárat (775–780, 782–785, 794–799, 804) révén leverte és megkeresztelte a szász törzseket, Szászországot grófságokra osztotta és betagolta a birodalomba.

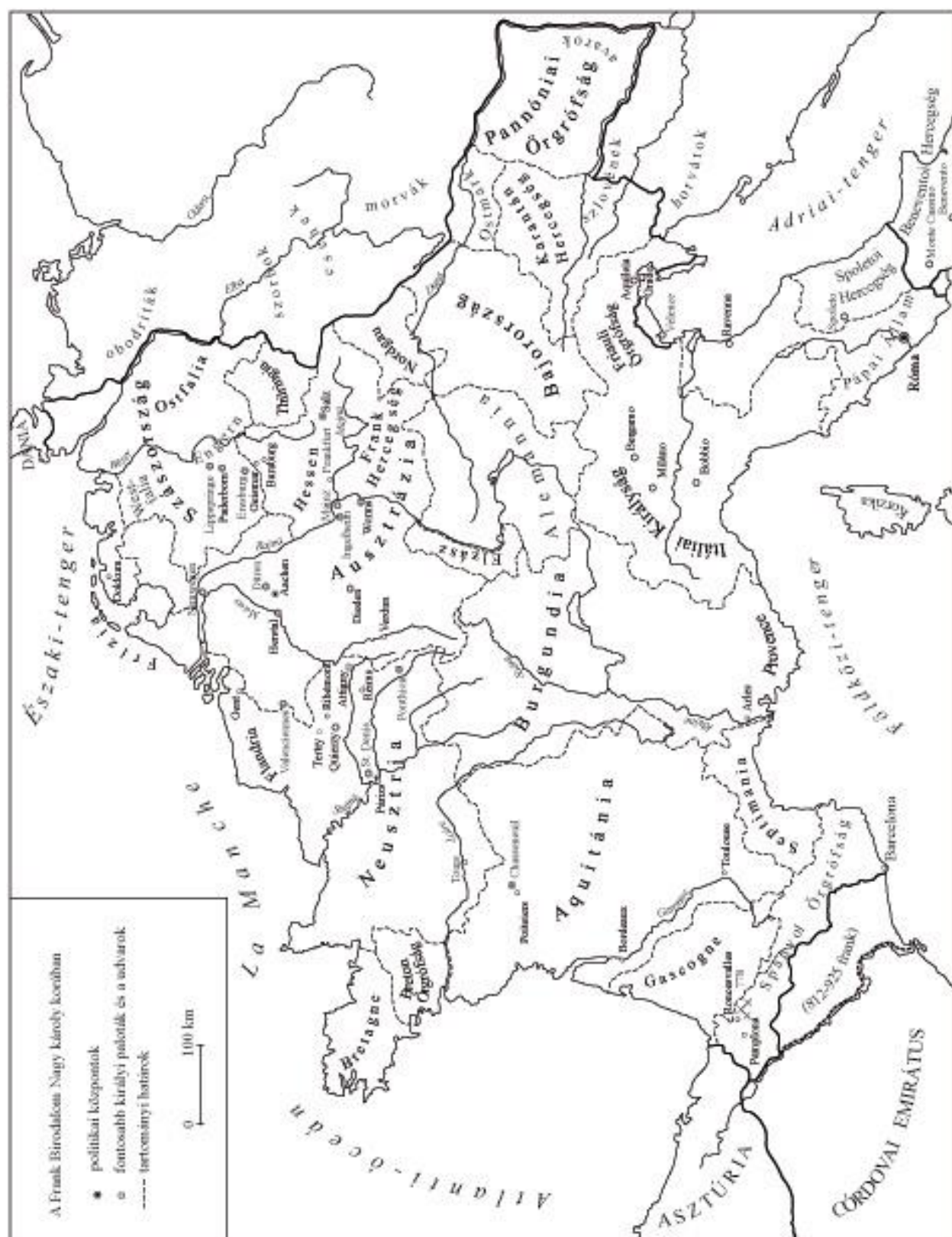
Jelentős területi szerzemény volt a Észak-Itália meghódítása, amelyet Károly 773–774 folyamán hajtott végre, majd felvette a longobard királyi címet, és frank mintára grófságokat szervezett, ezzel párhuzamosan megerősítette a pápa hatalmát és itáliai birtokait.

Károly egyik sikertelen hadjáratára 778-ban került sor, amikor a Pireneusi-félszigetre nyomulva hadat indított az Córdoba Emirátus ellen, a Pireneusok hegyláncai között lakó baszkok fővárosát Pamplonát elfoglalta, de a baszkok megtámadták és legyőzték utóvédét a roncesvalles-i völgyben. A spanyol területek felszabadítása az arab uralom alól (*reconquista*) Nagy Károly katonai és politikai elképzelése volt, de akkor még sikertelen maradt, annak ellenére, hogy kisebb területek frank uralom alá kerültek. A Spanyol Őrgrófság 795-ben jött létre, majd 811-ben Tortosa elfoglalása után déli határa kitolódott az Ebro folyóig.

Arichis, a beneventumi longobárd herceg, vereséget szenvedett Károlytól (787), hercegsége frank uralom alá került, a Frank és a Bizánci Birodalom Dél-Itáliában közvetlenül határossá vált egymással.

Károly több hadjáratot indított a Kárpát-medencében lakó avarok ellen, a Duna völgyében vezetett 791-es támadás sikertelen volt, de a 795–796. évi támadások teljes sikerrel jártak, az avarok birodalma összeomlott, Károly elfoglalta Pannóniát, amelynek területén Őrgrófságot szervezett.

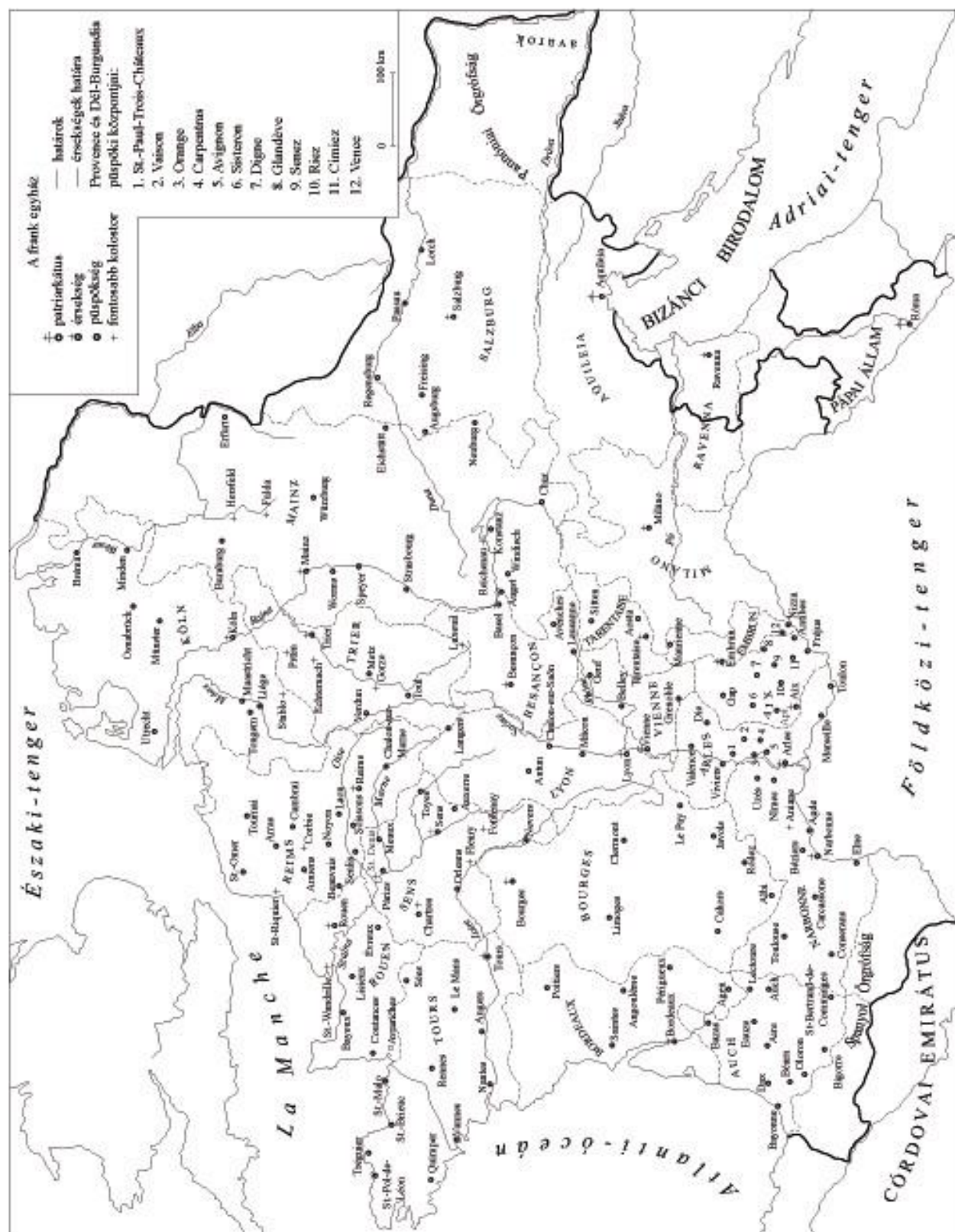
A korabeli Európa legerősebb hatalma a Frank Birodalom volt, Károly 800-ban Rómába vonult, és ott császárrá koronázta a pápa, nyugati császári címét néhány év késlekedés és diplomáciai huzavona után Bizánc is elismerte. Károly több hadjáratot indított az Elbától keletre élő szlávok, szorbok és csehek ellen, de szállásvidékük meghódítása és betagolása a birodalomba utódaira maradt. A császár halála után fia Lajos (814–840) örökölte az egész birodalmat, de már életében felosztotta fia között, akik halála után megerősítették a birodalom felosztását (Verdun 843).

A frank egyház

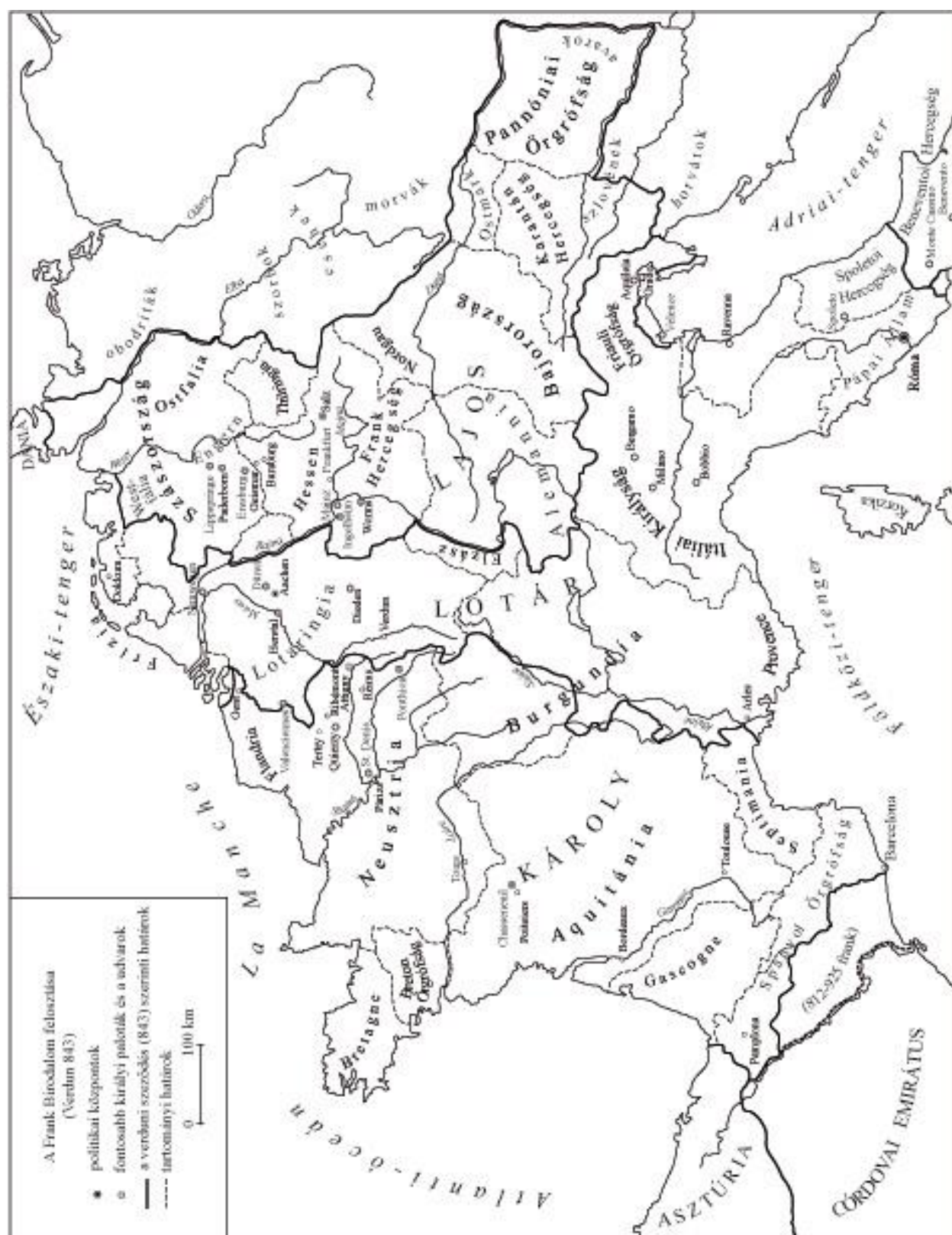
A 8. század közepétől, a Karoling-dinasztia hatalomra jutásával szoros összefüggésben, jelentős változások zajlottak le az egyház életében. Az átalakulás legfőbb támogatói és irányítói maguk az uralkodók (Kis Pippin, Nagy Károly, Kegyes Lajos) voltak. Kiemelendők a Nagy Károly uralkodása alatt végbement intézményi reformok, melyek évszázadokra meghatározták a nyugati egyház működési kereteit.

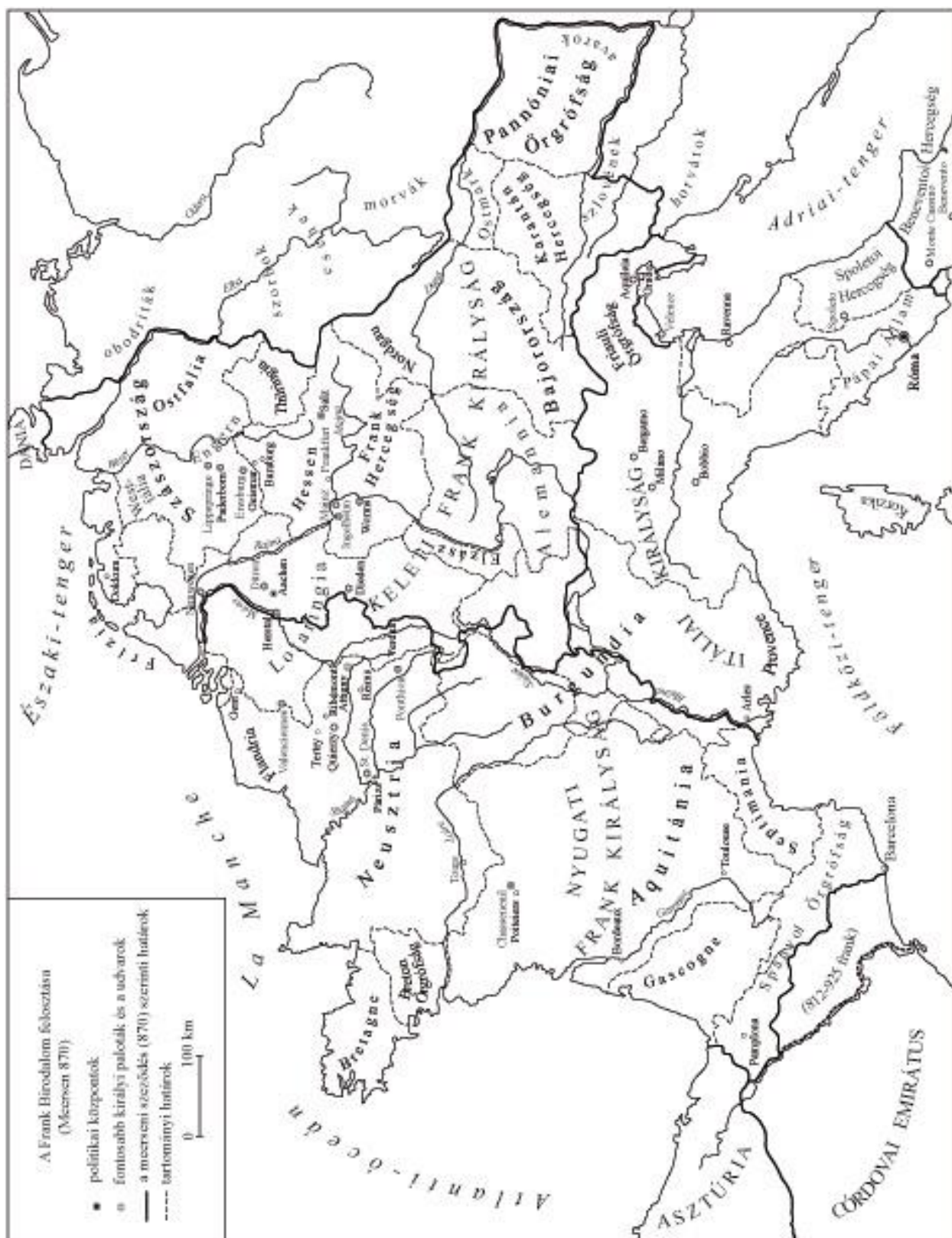
A 9. század elejére a birodalomban létrejött 21 egyháztartomány (érsekség), amelyhez tartozóan helyreállt a korábban teljesen meggyengült és sokhelyütt működésképtelen egyházmegyei (püspökségi) hálózat. A püspökök szerepének megerősödése együtt járt a székesegyházhoz tartozó papság spirituális és közösségi életét szabályzó regula (*Vita canonica*) megteremtésével. A püspökségeken belül létrejöttek a főesperességek, majd az esperesi körzetek, amelyek a plébániák felügyeletét biztosították. Szigorodtak a papság iskolázottságára vonatkozó elvárások is. Ezen felül, Nagy Károly fontosnak tartotta az egyházon belül önállósággal és jelentős különbségekkel jellemezhető apátságok életének egyesített szabályozását. E célból az Aquitániában sikerrel működő Aniane-i Benedeket bízta meg a bencés rend korábbi reguláinak összevetésével, és az eredetivel konform szabályzat kidolgozásával, melyet azután birodalmi szinten igyekezett érvényesíttetni. Az egyházat minden szinten érintő reformok kidolgozását szolgálták azok a zsinatok, melyek tevékenysége az egyházmegyétől a birodalmi keretekig látványosan megélné. Ezek közül a legjelentősebb a 813-ban összehívott öt reformzsinat volt (Arles, Chalon, Mainz, Reims, Tours). A határozatok (*canon*) gyakran császári rendelet (*capitulare*) formájában is megjelentek, és véghezvitelüket, vagyis az egyház intézményi reformjának ellenőrzését az uralkodó által delegált speciális megbízottak (*missi*) ellenőrizték. A reformokon túl Nagy Károly számos esetben foglalt állást hitéleti és dogmatikai kérdésekben is. Isten kegyelméből uralkodó, felszentelt császárként a zsinatok egy részén személyesen elnökölt, ami jól tükrözte az egyház és az állam képletesen szólva a trón és az oltár szoros szövetségét. A Karoling uralkodók egyházpolitikájának másik fontos vetülete az expanzió, a missziós térítő tevékenység biztosítása volt. Itt elsősorban a legyőzött pogány germán népek keresztény hitre térítéséről van szó. A 8. század második felétől a szászok és frízek közt végzett missziós tevékenység azonnal követte a hódítást. Az újonnan szerzett területek integrációja tehát szorosan függött a krisztianizáció folyamatától. A Karolingok által támogatott és szorgalmazott missziók azonban túlléptek a birodalom határain is – így a skandináv népek irányába – ám itt alig érzékelhető sikerrel jártak. Az uralkodók reformtörekvései közt erős hangsúlyt kapott az egyháziak képzésének szerepe. Ez a tény nagyban hozzájárult az iskolahálózat megújulásához, ami három irányban bontakozott ki. Az udvari elitképzés biztosítására erősödött a palotaiskola szerepe, ahová az uralkodó igyekezett összegyűjteni a korszak legkitűnőbb értelmiségét. Másrészt kiépült a püspöki székhelyeken, illetve az apátságokban működő iskolák hálózata, mely a legtartósabb kezdeményezésnek bizonyult. Ezzel párhuzamosan megszülettek a legfontosabb másolóműhelyek, *scriptoriumok*, a nagybetűs írást felváltotta a kisebb, de nagyon elegáns betűket használó karoling *minuscula*, megújult a liturgia, és ehhez kapcsolódóan új liturgikus könyvek készültek. A reform harmadik szinten a *parochiákhoz* tartozó iskolákat hozott létre a vidéki papság alpműveltségének biztosítására, de itt hosszú távon kevés változás történt. Összességében nagy eredménynek számít az iskolai keretek újrateremtése és a szellemi élet megélné. Összességében nagy eredménynek számít az iskolai keretek újrateremtése és a szellemi élet megélné. Összességében nagy eredménynek számít az iskolai keretek újrateremtése és a szellemi élet megélné. Összességében nagy eredménynek számít az iskolai keretek újrateremtése és a szellemi élet megélné.

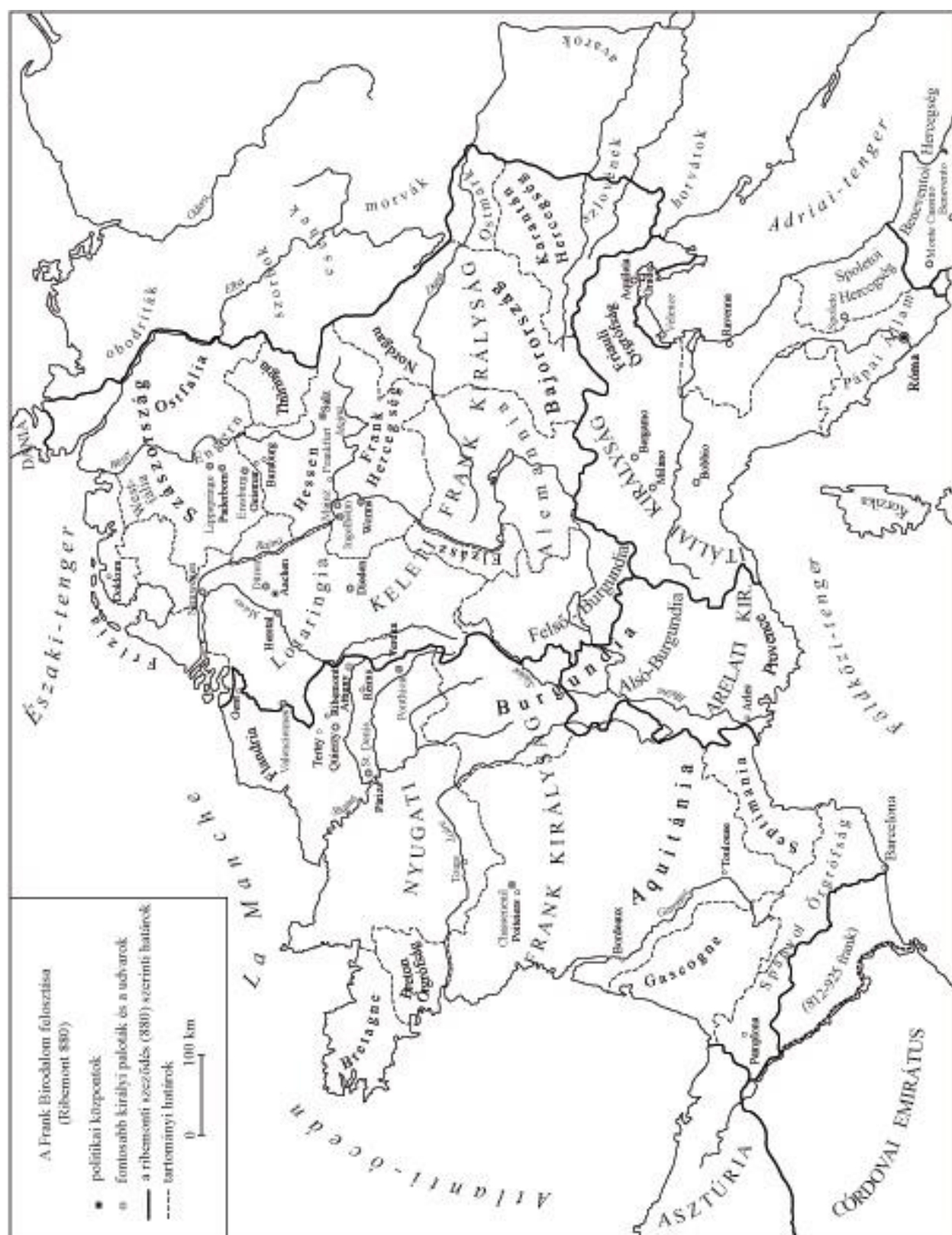

A Frank Birodalom felosztása

A Frank Birodalom felbomlása hosszú, majd másfél évszázados folyamatot jelent, melyet számos előre nem látható tényező alakított, elsősorban a hatalmi központok, illetve a társadalom felső rétegeinek töredezettsége, valamint a kialakuló hűség és hűbérláncolatok. Az újraegyesítés gondolata nem tűnt ugyan el, de az alkalmanként visszatérő kísérletek már nem hoztak jelentős sikert. A széttagolódás folyamatában a döntő mozzanat a 843-as verduni szerződés volt. Kegyes Lajos három fia, Lothár, (Kopasz) Károly és (Német) Lajos közt. A birodalom örökösök közötti megosztása ugyanakkor nem volt új gondolat, azt minden korábbi uralkodó megtette. Verdun jelentősége abban állt, hogy a megosztás már tartós maradt, és az egyesítésnek nem volt tovább reális alapja. Nagy Károly birodalmának felosztása régóta tartó családi konfliktus eredménye volt. Az osztozkodás alapját tulajdonképp három tartomány képezte: Aquitánia Károlynak, Bajorország Lajosnak, Lombardia pedig Lotárnak volt kijelölve. Következésképp Kegyes Lajos legidősebb fia (Lotár) örökölte a császári címet és vele egy az Északi-tengertől Toscanáig elnyúló hatalmas területet, mely magába foglalta az ősi családi birtokokat (Austrasia), valamint Burgundiát és egész Észak-Itáliát. Két öccse (Károly és Lajos) az ettől nyugatra illetve keletre eső területeket kapta. A verduni szerződés geopolitikai értelemben évszázadokra meghatározta Nyugat-Európa területi rendjének főbb határvonalait. Ugyanakkor az osztozkodás szempontjai között sem nyelvi, sem etnikai kritériumok nem számítottak, és az sem lehetett szempont, hogy mindhárom fél egyenlő arányban részesedjen a természeti-gazdasági javakból, illetve tartalékokból. Először F. Ganshof mutatott rá, hogy a felosztás egyetlen felfedezhető szempontja az volt, hogy mindhárom fél a maga országában tarthassa saját klientúráját, embereit és azok birtokait. A korai hűbériség tehát fontos szerepet játszott a határvonalak meghúzásakor. Ezzel magyarázható, Lotár országának precedens nélküli formája, és összetétele, valamint azok a nyelvi vagy földrajzi szempontból nehezen magyarázható tények, hogy Lotárhoz kerültek jelentős területek a Rhône-tól nyugatra, kisebb területek Károlyhoz a Saône-tól keletre, vagy épp az, hogy a Rajna bal partján elhelyezkedő Speyer, Worms és Mainz Lajoshoz került. A verduni szerződést követően azonban részint külső (normann, arab) támadásoknak is köszönhetően tovább töredezett az uralkodók politikai hatalma. Kopasz Károly királysága egyre erősebb normann támadásoknak volt kitéve, e mellett a 9. század második felében igen feszült, háborús viszony alakult ki Bretagne és a Nyugati Frank Királyság közt. A leggyorsabb felaprózódás épp Lotár birodalmában zajlott le, ahol a császár 855-ben bekövetkezett halála után fiai tovább osztották az örökséget. Röviddel később, az utódlási problémákkal is küzdő örökösök már nem voltak képesek hatékonyan ellenállni Kopasz Károly és Német Lajos ambícióinak, ami Lotaringia, azaz a Karoling családi birtokok 870-es felosztásához vezetett a merseeni szerződésben Károly és Lajos között. Az egykori császári székhely Aachen Lajoshoz és örököseihez került, ám Lotaringia hovatartozásának problémája még több mint egy évszázadon át napirenden maradt. A kérdés megoldása a Franciaországból jött (Karoling dinasztiát váltó) Capetingek hatalomra jutása után (987) következett be, Lotaringia hosszú évszázadokra beépült a Német-Római Birodalomba. Délebbre Burgundia, Provence és Észak-Itália a 9. század végén a keleti frank királyok birtoka lett. A 9. század végétől tehát a Karoling örökségből két jelentős királyság jött létre *Francia occidentalis* és *Francia orientalis* néven. A hercegségek és grófságok autonómiájának megerősödése mindkét területen tovább tördelte az uralkodók tényleges hatalmát. A birodalom helyreállítása (*renovatio imperii*) a már nem Karoling dinasztia uralma alatt álló német területekről kiindulva sikerült a 10. század második felében.

Franciaország

Franciaország az ezredfordulón

Az első ezredfordulón az egykori Nyugati Frank Királyság (*francia occidentalis*) keretei közt egy felaprózódott országot találunk. A Robertidák családjából származó Capet Hugó 987-ben került trónra. Felvette a korábban Karolingok által viselt *rex francorum* (fankok királya) címet, és ezzel kezdetét vette a Capeting-dinasztia több évszázados uralkodása (987–1328). A család a 9. század második felétől komoly hatalmi tényezőnek számított a nyugati frank területeken, és a királyi címet is sikerült rövidebb periódusokra megszerezniük. Birtokaik súlypontja a Szajna és a Loire közti területeken, illetve a Párizs környéki Ile de France-on helyezkedett el. Territoriális hatalmuk több mint egy évszázadon át tartó kiépítésében épp azok a tényezők játszottak komoly szerepet, amelyekkel a 10. század végétől uralkodóként maguknak is meg kellett küzdeniük: a királyi hatalom leépülése és ezzel szoros de nem kizárólagos összefüggésben a hűbéri-uradalmi rendszer kiépülése. Ez utóbbi hatalmas területeket és vele együtt magát az államot szervezte ki a királyi hatalom alól. A Capetingek ősei tehát tudatos regionális hatalmi politikát folytattak, ügyes egyházpolitikával, szövetség- és házasságkötésekkel. Capet Hugó hatalomra kerülésétől viszont a feudalizáció folyamata és a territoriális hatalmak egyre nagyobb függetlenedése hosszú időre a saját birtokokra és azok körzetére korlátozta királyi hatalmat, ami itt is elsőrendűen közvetlen hűbéri illetve urasági (*senior*) minőségben volt érvényesíthető. Az északi területeken a király ugyan még konkurens hatalomként jelent meg Normandia hercege vagy Anjou grófja számára, ám távolabb Bretagne hercege vagy a Loire-től délre eső területek fejedelmei (Aquitánia. Toulouse) a Karolingoktól szerzett és azóta tovább épített autonómia mögött alig vettek tudomást róla. A Capeting uralkodók hatalmi pozíciója az ezredfordulót követően ráadásul több mint egy fél évszázadon át tovább gyengült. Mindezek ellenére hibás lenne csak a negatív körülmények figyelembe vétele, hisz egy sor kedvező tényező segítette a dinasztia talpon maradását. Ezek közt említenedők a hosszú uralkodási periódusok, a trónharcok teljes hiánya, amely legfőképp annak köszönhető, hogy a trónutódlás rendezett és előre biztosított módon zajlott (az örökösök társkirállyá választásával és koronázásával még apjuk életében), illetve a királyságot hosszú ideig nem osztották meg az örökösök között. Az uralkodó presztízsét növelte a felszentelés 11. századtól rögzített rítusa és az a hit, mely személyéhez természet feletti – Istentől való – adottságokat (gyógyító képesség) kapcsolt. Fontos kiemelni ezen felül, hogy nem volt más aspiráns a *rex francorum* címre, – és ezáltal a nyugati-frank örökségre –, a külső befolyás veszélye pedig épp hatalomra kerülésüknek köszönhetően hosszú időre megszűnt. A Capeting koronabirtokok kitűnő földrajzi elhelyezkedése, – számos kereskedelmi útvonal találkozási pontja és közelsége – pedig előnyös feltételeket biztosított a gazdasági fejlődésnek és demográfiai gyarapodásnak. Végül ki kell emelni, hogy ha az ezredfordulón és azt követően realpolitikára kényszerült is a francia király, az egykori francia *occidentalis-regnum francorum* fogalma megmaradt, sőt némileg erősödött azáltal, hogy önálló értelmezést kapott a Német-Római Birodalommal szemben, és ebben a királyság ideológusainak is jelentős szerepe volt. Ez a tény pedig biztosította a király *primus inter pares*ként való hatalmi erősödését, és az uralkodó alá visszarendezett állam perspektíváját, vagy legalábbis annak távoli lehetőségét. A territoriális fejedelemségek közt ugyanis kevés volt, amely oly mértékben kifele gravitált volna a *regnum francorum* keretei közül, hogy a hűbéri kötelékeket is elszakította volna (Katalónia). A feudalizáció, mely tehát a Capeting hatalmi kiépülés akadályozója volt az ezredfordulón, bő egy évszázaddal később épp annak elősegítőjévé vált.

Plantagenet-Capeting konfliktus (12–13. század)

A 12. század közepére jelentős hatalmi átrendeződés játszódott le Európa atlanti zónáiban a Plantagenet dinasztiához köthetően. A család Anjou grófságából kiindulva fokozatosan terjesztette ki hatalmát nyugat- és észak-franciaországi területekre (Anjou, Maine, Touraine, Normandia) a 12. század első felében. II. Plantagenet Henrik (1151–1189) örökség (Anglia) illetve házassági hozomány (Aquitánia) útján további hatalmas birtokokra tett szert. A számos nyugati történész által Plantagenet birodalomnak nevezett birtokegyüttes, így Skóciától a Pireneusokig, egy hatalmas észak-déli tengelyű állammá alakult az 1150-es években. Mindez döntő változást jelentett a nyugat-európai hatalmi egyensúlyban is. A francia király nagyhűbéreséből a 12. század második felére egy nagyhatalmú rivális lett, akinek birtokai és jövedelmei többszörösét tették ki annak, amivel a Capeting uralkodó rendelkezett. A nyilvánvaló arányeltolódás önmagában is komoly veszélyt jelentett a Francia Királyságra nézve. A dinasztikus konfliktus – mely ebben a korszakban semmiképp sem egyszerűsíthető le egy angol-francia szembenállásra – eredője azonban abban állt, hogy a két uralkodó közti hűbérvizony továbbra sem szakadt meg, és a kontinensen levő birtokaiért a Plantagenet fél homágiummal és abból fakadó kötelezettségekkel tartozott a francia királynak. Paradox módon ez a tény nem csupán alapot adott a konfliktusnak de szabályozta is azt. Ennek következtében a háború kifejezést csak feudális értelemben használhatjuk, amit valóban katonai hadműveletek és összecsapások sora jelez, de hosszú ideig nem jelentett általános háborús légkört, és nem célozta a status quo radikális megváltoztatását sem. A katonai összecsapások, melyek majd fél évszázadon át elsősorban a határvidékeket érintették (Normandia, Vexin, Maine, Berry) nem változtattak lényegesen az eredeti helyzeten, amit VII. Lajos sikerként könyvelhetett el. Alapvetően mindkét fél korlátozott lehetőségekkel bírt: az angol királynak egy hatalmas, közigazgatási szempontból rendkívül heterogén államot kellett működtetnie, a Capeting uralkodó viszont az előnytelen erőviszonyok miatt volt kénytelen alternatív eszközöket igénybe venni, legalább az egyensúly megtartása érdekében. VII. Lajos, majd Fülöp Ágost politikájának lényeges eleme volt a rivális hatalmi háttérének megosztása. Az uralkodóval szemben igyekeztek a mindenkori trónörökösöt támogatni, a kontinensen levő birtokokon lázadásokat szítani, illetve a helyi nemességet birtokadományokkal saját magukhoz kötni. Jelentős változás állt be az 1190-es évek elejétől, amikor Fülöp Ágost nyilvánvaló célja lett a katonai „visszahódítás”, amit Oroszlánszívű Richárd távolléte nagyban megkönnyített. Az angol király a keresztes hadjáratról visszatérve (1194) fordítani tudott, és több ízben megszegyenítő vereséget mért a Capeting uralkodóra (Gisors, Fréteval). Utóda (Földnélküli János) képtelen volt megtartani örökségét, 1202-ben Fülöp Ágost a vazallusi kötelezettségek nem teljesítése okán elkobozta a kontinensen levő birtokait. Ezzel a visszahódítás jogi alapját is megvetette. Francia részről átütő sikert hozott 1204 tavaszán az egyik legnagyobb korabeli nyugat-európai erőd Château-Gaillard elfoglalása, amely alig 10 évvel korábban épült Normandiában. Ezt követően Fülöp Ágostnak néhány hónap elegendő volt, hogy az egész hercegséget megszerezze. Anjou, Maine és Touraine ugyan később került a francia uralkodó kezére, itt azonban a helyi nemesség átállása lényegesen lerövidítette a harcokat. Hasonló helyzet állt elő Aquitánia északi részén (Poitou, Aunis), de itt a nemesség, Anjouval ellentétben, nem nyújtott tartós támaszt, rövid időn belül szembefordult a Capeting uralkodóval is. A koalíciós (német-angol) seregek felett aratott bouvines-i győzelem (1214) végleg eldöntötte a konfliktus kimenetelét. A Plantagenet uralkodó Aquitánia jelentős részét kivéve elveszítette minden korábbi birtokát a kontinensen. Ezen felül 1213-tól Bretagne-ban is megszűnt a Plantagenet befolyás lehetősége. János meggyengült helyzetét kihasználva Lajos herceg (későbbi VIII. Lajos francia király) 1215-ben sikeresen partraszállt Angliában azzal a nyilvánvaló céllal, hogy a helyi elégedetlenséget kihasználva megszerezze az angol koronát. Vállalkozása azonban hamarosan meghiúsult, ami lezárta a visszahódítás legeredményesebb szakaszát, és egyben a reális Capeting ambíciók határait is jól kijelölte. Ezt követően az utolsó fázist az angol uralkodó (III. Henrik) többé-kevésbé erőtlen revanskísérletei és VIII. Lajos (1223–1226) további stratégiai jelentőségű, ám kisebb léptékű terjeszkedése jellemezte Aquitánia északi részén. 1224-ben VIII. Lajosnak sikerült Limousin és Périgord nagy részét, valamint Saintonge-t és La Rochelle-t megszereznie: Ez utóbbi az atlanti partra való közvetlen kijutást jelentette a francia uralkodó számára. III. Henrik 1230-ban illetve 1240 és 1242 közt a francia király ellen irányuló hűbéri-nemesi lázadásokat támogatva igyekezett pozíciót nyerni, de ezek a kísérletek teljesen eredménytelenek maradtak. A több mint egy évszázados konfrontáció végére (ideiglenesen) az 1258-as párizsi béke tett pontot, amely a Plantagenet uralkodónak tett kisebb területi engedmények mellett (Agenais, Quercy) rendezte a két fél közt fennálló hűbérvizonyt.

A Francia Királyság déli terjeszkedése (13. század)

A 12. század közepétől a francia külpolitika egyre aktívabb szerepet játszott a királyságtól délre elhelyezkedő hűbértartományok irányában. A déli területek legfontosabb hatalmi pólusa Toulouse grófsága volt, amely kényes szövetségi politikával igyekezett a Plantagenet Aquitánia és az egyre erősebb Aragónia közt egyensúlyt találni. Toulouse sebezhetőségét tovább növelte a 12. században területén egyre erősebb gyökereket verő kathar eretnokség, mely további külső beavatkozással fenyegetett. Átmeneti kedvező körülmények közt a 13. század elején a katolikus egyháznak sikerült megszerezni Fülöp Ágost francia uralkodó támogatását egy keresztes hadjáratához. A katonai beavatkozásra egyházi és francia részről 1209-től került sor. A mintegy 20 évig tartó konfliktus, az „albigens háborúk” nevet viseli a történetírásban. A háború első éveiben a keresztesek mellé felsorakozó toulouse-i grófnak (VI. Raymond) sikerült a hadjáratot riválisa, Raimond-Roger Trancavel birtokai ellen fordítania, 1211-től azonban maga is védekezésre kényszerült. Néhány év leforgása alatt a konfliktus kimenetele katasztrofálissá vált a toulouse-i gróf számára. A keresztesek vezetője 1212-ben már az új politikai-jogi berendezkedést megalapozó rendelet-együttest bocsátotta ki Pamiers-ban, ami gyakorlatilag a Párizs környéki szokásjog átültetését jelentette a meghódított területekre. Egy év múlva a muret-i csatában (az egyetlen jelentősebb harctéri ütközet a háború folyamán) a toulouse-i gróf döntő vereséget szenvedett, és elvesztette legfőbb támaszát II. Péter aragón királyt is. Az 1215-ös lateráni zsinaton pedig megfosztották VI. Raymondot minden birtokától. Ebből a szorult pozícióból azonban a toulouse-i grófnak néhány év alatt sikerült talpra állni és visszahódítani korábban birtokolt területeit. Segítségére volt a helyi lakosság nagy részében élő elégedetlenség és csalódottság a keresztes francia lovagok által elkövetett sorozatos és tömeges mészárlások miatt. Simon de Monfort halálával (1218) végleg megroppant a keresztesek uralma a déli területek felett. Fia, Amaury de Monfort számára nem nyújtott komolyabb segítséget a trónörökös Lajos herceg (későbbi VIII. Lajos) második hadjárata (1219) sem, az apjától örökölt hódításokat 1224-re teljesen elvesztette, jogigényét pedig a francia uralkodóra ruházta. A visszahódítás sikere, határozottabb reakcióra ösztönözte a pápaságot és némileg vonakodó szövetségesét, a francia királyt. Alapos külpolitikai előkészítést követően 1226-ban először indult francia uralkodó személyesen déli keresztes hadjáratra, és ezzel minőségi változás állt be a háború menetébe. Korábban a francia király alapvetően keresztes háborúként kezelte a konfliktust, amelyet elsősorban a hűbéri kötelékek szorosabbá tételére kívánt felhasználni Simon de Monfort közbeiktatásával. Miután ez a kísérlet megbukott valódi hódító háborúra került sor, igaz a grófság teljes integrációja a koronabirtokokba továbbra sem volt reális elképzelés. Újból megmutatkozott azonban a toulouse-i gróf belső támaszainak gyengesége és esetlegessége, aminek eredményeképp a másfél évtizeddel korábbinál jóval kevesebb hadművelet és brutalitás is elegendőnek bizonyult VII. Raymond térdre kényszerítéséhez. Az albigens háborút lezáró béke (Párizs–Maux 1229) a függetlenségét elvesztő grófra nézve igen súlyos következményekkel bírt, ám a politikai realitások mentén kötött. A grófság keleti fele közvetlenül a francia királysághoz került, viszont VII. Raymond birtokainak demilitarizálása, jelentős jóvátétel és az uralkodónak tett hűbéreskü fejében Toulouse-t és a nyugati részeket megtarthatta. A szerződés – nem előre elrendelt kényszerként – lehetővé tette, hogy Raymond halála után a grófság a Capeting dinasztia kezére jusson: Bár uralkodása idején Raymond még egyszer (1240–42) megpróbálta visszaszerezni korábbi teljes grófságát és függetlenségét, ennek érdekében szövetséget kötött III. Henrik angol királlyal és számos közép és dél-franciaországi nemessel, de ez a kísérlet IX. Lajos gyors reagálásának köszönhetően elbukott. A grófság VII. Raymond halálával (1249) vejehez a Capeting Poitiers-i Alfonzhoz került. Bő két évtized múlva (1271) Alfonz örökösök híján III. Fülöp francia uralkodóra hagyta a grófságot, amely ekkor végleg betagozódott a királyságba. Toulouse integrációja a 13. században tehát fokozatosan zajlott le. Döntő jelentősége több szempontból mégis a kezdeti albigens háborúknak volt, amelyek megtörték Toulouse függetlenségét, és egy déli aragón–katalán–toulouse-i és provanszál területekből formálódó állam elképzelését. Fontos még látnunk, hogy a Toulouse-i grófság politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális téren számos ponton markánsan különbözött az északi Francia Királyságtól, maga a grófság politikai tekintetben nem volt homogén. Részint ebből következően a konfliktust nem egyszerűsíthetjük le egy észak-déli háborúvá.

Franciaország a brétigny–calais-i békeszerződés korában

A százéves háború első szakaszában a Francia Királyság addigi történetének legmélyebb válságába jutott. Az okok sajátos összefonódása társadalmi, demográfiai, gazdasági és politikai értelemben súlyos nehézségeket eredményezett. Az angolok hadjáratai és a velük együtt járó pusztítások, a vesztes csaták (Crécy 1346, majd a Poitiers 1356), súlyos veszteségeket okoztak az országnak. Az 50-es évek végére a királyság védelmére hivatott nemesség presztízse is megroppant. Tovább súlyosbította a körülményeket, hogy Poitiers-nál maga a király (II. János) is angol fogságba került. Paradox módon ugyanakkor a háború szünetei csak tovább növelték a problémákat, ugyanis a kifizetetlen angol és francia zsoldosok rászabadultak a helyi lakosságra és az ország szinte egészét érintő rablóakcióik állandósították a közbiztonság hiányát. A pestis által megtizedelt országban válságba került az uradalmi gazdaságok jelentős része, ami tovább erősítette az inflációt. Az elégedetlenség érthető növekedése túllépett a rendi gyűlés keretein, heves társadalmi mozgalmakba, illetve lázadásokba torkollott a városokban (Rouen, Párizs) és vidéken a módosabb parasztság körében (Jacquerie). Ezen körülmények közt francia részről sürgető volt az angolokkal való konfliktus rendezése, és ezzel összefüggésben pedig a fogságban levő uralkodó kiszabadítása. Az angolok két békeajánlatot tettek Londonban (1358–59), azonban azt a megoldást, hogy teljes Nyugat-Franciaországot leválasszák a koronabirtokokról, a francia fél természetesen nem tudta elfogadni. Az elutasítást követően III. Edvárd Észak-Franciaországban partra szállva igyekezett nyomtatékot adni követeléseinek. Hadjárata nem pusztán a lakosság megfélemlítését és a francia területek pusztítását célozta meg, hanem tervbe vette Reims bevételét, az ottani koronázást és Párizs elfoglalását. A katonai akció teljes sikertelensége ugyanakkor váratlanul javított a francia tárgyalási pozíciókon. A Fekete Herceg és a Dauphin (későbbi V. Károly) közt 1360 májusában Brétignyben lezajlott tárgyalások eredménye a pár hónap múlva Calais-ban szentesített béke volt. Ennek értelmében mindkét fél lemondott egy-egy addig ismétlődően felmerülő jogigényéről: III. Edvárd a francia koronáról, a francia király pedig Aquitániáról. Mindez azt jelentette, hogy a Valois-ház megmenekült a legrosszabbtól, attól, hogy angol uralkodó kerül a francia trónra, ám ezért cserébe lemondott arról a hűbéri kötelékről, mely a Plantagenet uralkodókat és legfőképp Aquitániát, immár két évszázada a francia királytól függő helyzetbe sorolta. Az angolok így az ún. Nagy-Aquitánia kizárólagos urai lettek, s emellett északon két jelentős hídfőt tartottak meg, Pontieu-t és Calais-t. Edvárd lemondott viszont az általa részben elfoglalt Normandiáról és Anjouról, ami francia részről mindenképp eredménynek volt elkönnyvelhető. További engedmény volt, hogy 3 millió ecu-re csökkent a francia királyért követelt váltságdíj, aki ráadásul a kifizetés előtt számos előkelő tús fogva tartása árán visszatérhetett Franciaországba. A calais-i békeszerződés azonban bármennyire is igyekezett rendezett viszonyokat teremteni a két ország konfliktusában, egyik fél sem tartotta be paragrafusait és lemondási nyilatkozatait (*renunciationes cum clausula*). Az egyes területek átadása elhúzódott, a valódi végrehajtást pedig végleg megghiúsította az V. Károly által indított visszahódítás. A béke térképre vetítve tehát egy fiktív állapotot mutat csupán, ám jól ábrázolja az egyensúlyeltolódás szélső pontjait és néhány fontosabb jogigényt, melyek mentén folytatódott tovább a háború.

Franciaország a százéves háború végén

Az 1420-as troyes-i béke rendkívül hátrányos helyzetet rögzített a Valois-dinasztia számára. Franciaország három részre szakadt. 1. a Loire-től északra található területek és Párizs angol megszállás alatt álltak. 2. A Loire vidékét és az attól délre eső részeket, Guyenne-t leszámítva, a Dauphin (a későbbi VII. Károly) és az Armagnac-párt uralta, 3. keleten pedig Burgundia, illetve a burgund herceg befolyási övezete állt. Ezen felül a francia korona utódlása VI. Henrik angol király és Valois Katalin fia (VI. Henrik) számára volt biztosítva, perszónáluniót vetítve előre, kizárva ezzel az öröklésből Károly Dauphint. A háború Vége azonban távolinak látszott. A déli területeken Károly jól működő államot hozott létre Poitiers és Bourges központtal (bourges-i királyság). Az általa uralt területek jövedelmei stabil háttérrel biztosították a „visszahódítás” tervéhez, de a Loire-től északra kevés támogatója akadt, legitimitása pedig igen vitatott volt. Északon az angolok a burgundi szövetség ellenére sem tudták hatékonyan működtetni a közigazgatást a háború terheit az egyre elégedetlenebb franciaországi lakosságra hárították, a folytatáshoz szükséges jövedelmek ennek következtében korlátozottak voltak. Az angolok és a burgundiak ellenőrizték viszont Párizst, ami jelentős súlypontot képezett az oldalukon. A további lépéshez szükséges kölcsönös tehetetlenségnek és a mögötte húzódó erőegyensúlynak köszönhetően a status quo kimozdíthatatlannak tűnt. Az 1420-as évek elején Károly Baugénál stratégiai győzelmet aratott ugyan, ám néhány évvel később Verneuil újabb jelentős vereséget hozott a franciák számára. Döntést, – bármelyik fél számára – csak a teljes ország elfoglalása kényszerített volna ki. Ebbe az irányba az első lépést az angolok tették meg, akik egy Loire-on túli hadművelet céljából Orléans-nál támadták a Bourges központú királyságot. A frissen közbelépő Jeanne d’Arc segítségével azonban Károly fordítani tudott, és Orléans-t megőrizve 1429 nyarán már jelentős sikereket tudhatott magáénak Vendôme grófságban majd Champagne-ban aratott győzelmeivel. Károly megkoronázása Reimsben, s végül Ile de France-ban való megjelenése átütő siker volt, de a katonai győzelmek Párizsnál megszakadtak, ami a szakításhoz vezetett Jeanne d’Arc és Károly közt. Az uralkodó reálpolitikai megfontolásból Párizs bevételét csak a burgundiakkal való kiegyezés után tudta elképzelni. Párizsi bevonulására így 1436-ban egy évvel az arrasi béke után került sor. Az armagnac–burgundi konfliktus vége új perspektívákat adott VII. Károlynak, aki a frissen nyert lehetőségeket hatalma biztosítására, a közigazgatás és az államkincstár helyreállítására használta fel. Komolyabb hadműveletek, – melyek immár az angolok kiűzését célozták a kontinensről – csak 1449-től indultak meg, tehát egy jelentősebb kényszerszünet után. Francia részről az angolok által elfoglalt területek visszaszerzése különböző hozzáállást igényelt. Normandia estében felszabadításról beszélhetünk, hisz ez a tartomány viselte az angolok háborús költségeinek jelentős részét, és a helyi lakosság ellenséges magatartása, majd határozott ellenállása az angolokkal szemben az 1430-as évektől érzékelhető volt. Ellenben Guyenne és különösképp Bordeaux és környéke mindvégig érdekelt maradt az Angliával fennálló szoros gazdasági kapcsolatokban, ráadásul az angol királyok a terület helytállását különböző kiváltságokkal jutalmazták. Az autonómiájára mindig is kényes lakosság pedig kevesebb veszélyt látott egy távolabbi angol uralkodóban, mint a francia király közvetlen fennhatóságában. Guyenne esetében tehát inkább visszahódításról beszélhetünk, és részint ez magyarázza, hogy itt a harcok elhúzódtak, és VII. Károly döntő sikert csak 1453-ban Castillonnál, illetve Bordeaux végleges kapitulációjával ért el. A guyenne-i győzelmekkel a francia király elérte, hogy az angolok végleg kiszorultak a kontinensről (egyedüli kivétel Calais, ami az angolok fontos hídfője maradt 1558-ig). Ezt követően katonai hadműveletekre nem került sor, hosszabb idő után 1475-ben egy elvetélt angol beavatkozási kísérlet (Picquigny) vetett véget végleg a háborúnak.

Városhálózat Franciaországban (13. század)

A középkori francia városfejlődés látványos eredményei ellenére igen összetett képet mutat, aminek következtében nehezen alkalmazhatók rá általánosító sémák. Az érett középkorra jellemző gyarapodás sokhelyütt a 10. századtól nyomon követhető, ám az alapok változatossága miatt három fontos csoportot kell elkülönítenünk.

1. A régi római városok (*civitas*), melyek a kora középkorban fontos püspöki, esetenként világi székhelyekké váltak (Párizs, Tours, Angers, Limoges, Toulouse, etc.). Ez a csoport adja az érett középkor legjelentősebb városait. Topográfiai fejlődésük a 10. századtól két irányba hatott. A korai városmag (*civitas*) körül létrejövő várossejtek (*burgus*) elrendeződését tekintve beszélhetünk alapvetően binukleáris városokról (Toulouse, Tours etc.) és polinukleáris városokról (Párizs, Angers etc.). A második csoportot alkotják azok a városok, amelyek alapvetően nem urbánus mag (vár vagy apátság) körül, a 10–12. században jöttek létre, és fejlődésük korai szakaszában pusztán *burgus* névvel illették őket (Chateaudun, Chinon, Caen, etc.). Fejlődésüket erősen befolyásolta földrajzi helyzetük, kereskedelmi szerepük, és az uradalmi rendszeren belül élvezett kiváltságaik. Általában kisebb jelentőségű központok voltak, de Caen és Normandia példája mutatja, hogy adott esetben képesek voltak régi püspöki központok (Lisieux, Bayeux) fölé emelkedni. A harmadik csoportba az ún. telepített városok tartoznak, melyek születésénél már egyértelműen kimutatható a politikai szándék. Ezek az ún. új városok (Bastides, Villes-neuves), amelyek a 12–13. században jelentek meg elsősorban az Ile de France déli részén és Délnyugat-Franciaországban Aquitánia és a Toulouse-i grófság határvidékén. Általában kisebb központokról van szó, amelyek a 12–13. századra jól érzékelhető demográfiai növekedést kanalizáltak. Funkciójuk három pontban összegezhető: határvidékek politikai stabilizálása és integrálása; szükséges esetben katonai védelme; valamint a frissen művelés alá vett területek bekapcsolása a gazdasági-piaci vérkeringésbe. A városok jogi helyzetét tekintve a helyzet még összetettebb. Egyes európai régióktól eltérően Franciaországban számos esetben erőltetett volna királyi, egyházi vagy más földesúri hatalomhoz kötött városokról beszélni. Egy-egy előbbi tényező dominanciája jellemző lehet, ám a birtok és hatalmi töredezettség a városokon belül igen hangsúlyos maradt. A koherens elképzelésekkel induló heves kommunaharcok Franciaországban éppúgy nem jellemzőek (a kortársak által gyakorta használt *kommuna* fogalma nem keverendő össze a 19. századi történetírás által felkarolt és általános érvényűnek vélt kommunaharcok fogalmával), mint a „köztársaság-szintű” önkormányzati elkülönülés. Különbségeket elsősorban a regionális történeti fejlődés és az autonómiaszintek összevetésével tudunk megállapítani. 1. Ezek alapján megfigyelhetők a magas szintű és rétegzett szervezettségű önkormányzatisággal rendelkező városok például Flandriában. 2. A valamivel alacsonyabb autonómiaszinttel rendelkező kiváltságolt városok az egykori Plantagenet területeken gyakran roueni és poitres-i típusú szabadságjogokkal rendelkeztek. 3. Az ennél is kevesebb kiváltsággal rendelkező, de privilégiumlevelet kapott (Lorris típusú) városok a Capeting területeken alakultak ki. 4. Negyedik csoportként Dél-Franciaország helyi körülményei közt fejlődve, a viszonylag gyenge központi hatalom mellett vagy azzal szemben, kialakultak ún. konzuli városok, amelyek római eredetű topográfiai, jogi és kulturális örökségre támaszkodtak, és hatottak rájuk az észak-itáliai városok. Ötödik csoportként említhetők azok a városok, amelyek a 13. század végéig szinte alig rendelkeztek kiváltságokkal. Közéjük tartozik a korabeli Európa egyik legnagyobb városa Párizs is. Számos, különösképp kelet-franciaországi város jogi helyzete alapján nem sorolható ebbe a csoportosításba, ugyanis sajátos regionális karakterrel bírt, ilyen városok találhatók például Burgundiában. A fentebb vázolt sokszínűségein túl, a franciaországi városfejlődési sajátosságok közt kiemelendő a városszövetségek hiánya, valamint a városok önmagában is jelentős demográfiai súlya, ami különösképp feltűnő az angol vagy német városok lélekszámával összevetve.

Burgundia

A 11. század elejétől Burgundia nagyobbik része több mint három évszázadon keresztül a Capeting-ház oldal-ágának uralma alatt állt. A 14. század közepén a francia koronabirtokba integrált hercegség néhány évvel később (1363) apanázként II. János fiához, Merész Fülöphöz került. Ezzel Burgundia – eleinte szorosan a Francia királysághoz kötődve – újból önálló területiális tényezővé vált. Az autonóm státuszt tükrözte a burgundi herceg szerepe a királyi udvarban, igaz a korai időszakban Merész Fülöp óriási összegeket vont ki a királyság jövedelmeiből saját hercegsége és udvara számára. A franciaországi támasztól való függetlenedést szolgálta viszont a burgundi hercegek számos önálló külpolitikai kezdeményezése, melyek nagy része birtokaik gyarapodását szolgálta. A legjelentősebb szerzemények közt szerepeltek Flandria, Hainaut, Holland és Zeeland grófságok, valamint Brabant, Luxemburg és Limburg hercegségek. Ezeken felül számos váruadalom és kisebb területi egység került Burgundiához, illetve annak szoros befolyási övezetébe. A folyamatosan kimutatható terjeszkedés eszközei igen változatosak voltak: házasság és örökségpolitika, katonai beavatkozás (Luxemburg), vásárlás (Namur). A 15. század közepére Burgundia két nagy, – egy északi és egy déli – területcsoportból állt, amelyek nem érintkeztek egymással: Északon a Somme folyótól a Fríziáig, illetve az Északi tengertől Luxemburgig; délen pedig a burgundi hercegség és grófság néhány hozzá kapcsolódó fontos területtel és váruadalommal (Charolais, Auxerrois, Maconnais). A burgundi expanziót kísérő konfliktusok azonban elhúzódtak (Luxemburg 1427–1462; ráadásul egyes területek (Flandria, Brabant) integrálása az amúgy jól szervezett burgundi államba, fejlődési sajátosságaiknál fogva igen nehéz feladatnak bizonyult, s ennek következtében a herceg uralma alatt összegyűjtött területek nehezen adták egy koherens állam képét. Az uralkodók ugyanakkor sokat tettek az összekötő kapcsok megteremtéséért. A legfőbb kohéziós tényező kétségkívül a herceg személye maradt, ám jól felmérve a kor követelményeit sikerült létrehozni egy működőképes államapparátust (számvevőszék, fiskális hivatalok, hadsereg stb.) a kor Európájában irigylésre méltóan pazar udvari élettel, tudatosan használva az udvari propaganda egyre bővülő eszköztárát. Mindezek következtében a 15. század második felére valóban megszületett egy sajátos burgundi identitástudat, ám ennek megerősödésére már nem volt idő. Burgundia (értsd hercegi állam) a 14. század végétől majd egy évszázadon át fontos hatalmi tényezővé vált Európában. Burgundia sajátos geopolitikai helyzetben volt, ugyanis a francia, német (császári) és angol (Flandria és a Németalföld okán) érdekszféra ütközőpontjában állott. A burgund hercegek expanziója így mindig valamelyik rovására történt más és más mértékben. Ezt ellensúlyozandó, fontos támaszt épített ki a herceg Franciaországban, ami nem csak az udvarban betöltött szerepét jelenti, hanem befolyását a Loire-től északra levő területeken és különösképp Párizsban. Fontos elemévé vált a burgundi politikának az angol szövetség (1410–1435) és a mérsékelt ellenséges viszony a Német-Római Birodalommal. A százéves háború vége és az utolsó burgundi herceg (Merész Károly) mind makacsabb expanziós politikája egyre inkább szembeállította Franciaországgal. A korábbiakban az apja elől épp a burgundi udvarba menekült XI. Lajos, francia királyként már egyértelműen a hercegség reintegrálását tűzte ki célul. Merész Károly burgundi herceg végső vereséget szenvedett Nancynál 1477-ben, és halálával Burgundia önálló fejlődése véget ért. Burgundia, amely nehéz körülmények közt látványosan gyarapodó európai állammá vált, széthullott. Az ún. két Burgundia (Burgundi hercegség és Burgundi grófság-Franche Comté) az egyre erősebb és központosítottabb Francia Királyság része lett, míg az északi tartományok döntő részben egy újabb dinasztikus politika (Habsburg) kulcsszereplőivé váltak, így biztosítva némi továbbélést a burgundi udvari hagyománynak.

Itália

Az osztrogótok és Itália

A Balkán félsziget északnyugati részén élő osztrogótok 489-ben érkeztek Itáliába. Eredeti hazájuk a Fekete-tengertől északra elterülő steppevidék, ahol előbb a hun támadáskor az ő fennhatóságuk alatt éltek, majd 380-ban egy csoportjukat Pannonia Secunda és Valeria provinciákba telepítik be. Zenón keletrómai császár ösztönzésére Itáliába vonulnak és ott Theodorik királyuk (471–526) vezetésével leverik Odoaker 476 óta fennálló államát. Theodorik uralma messze túlterjedt Itália földrajzi határain, magába foglalva Provence-ot, a régi Római Rhaetia, Noricum tartományokat, a Száva felső folyásának vidékét (Savia), Dalmáciát és Szicília szigetét. Ezen túlmenően Theodorik házassági politikája egy nagyobb, a germán királyságok közötti szövetségi rendszer összekovácsolását célozta. Ő maga Klodvig frank király nővérével lépett házasságra. Húgát, Amalafridát a vandálok, unokahúgát, Amalabergát a thüringek királyához adta feleségül. Az osztrogótok elsősorban a Pó-vidékre, valamint Flaminia és Picenum tartományba telepedtek be nagyobb számban, az Appennini-félsziget más területein inkább csak helyőrségeket tartottak fenn. A gótok Itáliába való betelepülése nem járt különösebb társadalmi zavarokkal. A jövevények nem az őslakosoktól, hanem Odoaker germánjaitól vették el a földeket. Ariánus keresztény létükre uralkodójuk vallási békére törekedett a katolikus római lakossággal, olyannyira, hogy az új államszervezetben a katolikus szenátori-püspöki arisztokrácia több képviselője is (Cassiodorus, Boëthius) helyet kapott. Az igazgatást a kettősség jellemezte: a római provinciák szervezetét megtartották, a provinciák élén a polgári igazgatást vezető *iudex provinciae* állt, aki fölé az ellenőrzés célzatával a főként katonai funkciókat ellátó úgynevezett *comes gothorum*ot rendelték. Az utóbbi a római és a gót lakosok közötti ügyekben is ítélkezett. A központi szervek vezetője a *magister officiorum* volt, Theodorik halála után Itália legfőbb irányításáért a *praefectus praetorio* felelt. Megmaradt Róma város különleges helyzete, élén a *praefectus urbi* és a *senatus* állt. Theodorik uralmának vége felé a belső hatalmi egyensúly megbomlott, ugyanis 519-ben véget ért a 481-ben kezdődött Akakios-féle szakadás, amely szembeállította a konstantinápolyi pátriárkát és a keletrómai uralkodót a nyugati, itáliai egyházakkal és a pápasággal. A szakadás idején az ariánus gót vezető réteg és a Bizánccal szemben álló itáliai egyházak egymás természetes szövetségesei voltak, míg annak elmúltával a gót uralkodó és környezete már gyanakvással tekintett a római arisztokratákra. A helyzet Theodorik halála után tovább éleződött, mivel lánya, Amalaswintha régensként gyakorolta a hatalmat kiskorú fia nevében, majd ennek halála után unokatestvérével, Theodahaddal (534–536) kötött házasságot. Kisvártatva azonban az új férj megölette a bizáncbarátnak tartott Amalaswinthát. Ez ürügyként szolgált a bizánciaknak a beavatkozásra, ezen kívül a keletrómai hatalmi körök érdekeit sértette a keleti gótok balkáni terjeszkedése. A bizánci beavatkozást elősegítette, hogy szétesett a Theodorik által létrehozott szövetségi rendszer. A Konstantinápolyban hatalomra került I. Iusztiniánusz császár (527–565) meghirdette a birodalom nyugati területeinek visszavételére irányuló programját (*restitutio imperii*), amelynek következtében 533-ban kezdetét vette a bizánci osztrogót háború. A bizáncbarátnak tartott Theodahadot a gót arisztokrácia megbuktatta és Witigest (536–540) állította a helyébe. A kezdeti gyors bizánci sikereket (Ravenna elfoglalása és Witiges foglyul ejtése 540-ben) szívós gót ellenállás ellensúlyozta, amelyet Totila (541–552) király szervezett, hadseregébe felszabadított rabszolgákat is felvéve. A döntő csaták azonban (Monte Lattaro, Tagina) a keletrómai vezér, Narses győelmét hozták, így 553-ban a keletrómaiak győzelmével és az Osztogót Királyság megsemmisülésével ért véget a konfliktus.

A longobardok Itáliában

Az időszámításunk kezdetén a longobardokat az Elba torkolatvidékén találjuk. Az eredetmítoszaikban szereplő azon állítást, amely szerint Skandináviából származnak, inkább toposznak, semmint a történeti valóság részének kell tartanunk. A 4. század végén Magdeburg és Drezda vidékén találjuk őket, majd innen a Cseh-medencébe (400 körül), a Duna bal partjához (Rugiland, kb. 481), majd a Bécs-medencébe (kb. 505–507) vonultak, ahonnan Wacho uralkodása idején (kb. 510–540) hatalmukat Pannóniára is kiterjesztették. Az avar fenyegetés elől innen vonultak 568-ban Itáliába Alboin király (565–572) vezetésével. A bevonulók létszámát mintegy 100–120 ezerre becsülhetjük. Elsősorban az északkeleti Friaul tartományt, az Alpok déli völgyeit és a Pó-síkságot népesítették be. A félszigeten három tartós politikai alakulatot alapítottak, északon a királyságukat (székhelye a 6. század végén Verona, majd a 7. század elején Agilulf uralma alatt Milánó, később Pavia), délen pedig két hercegséget szerveztek Spoleto és Benevento központtal. Utóbbiak csupán rövid időszakokra kerültek függésbe az északi királyságtól, így Grimoald király idején (662–671), aki beneventumi hercegeként szerezte meg a paviai királyságot, és Liutprand uralkodása alatt (712–744). A longobardok Itáliába vonulásuktól kezdve meg-megújuló háborúskodásban álltak a bizánciakkal, akiket a 6. század végén a frankok is támogattak (590). A bizánciak a ravennai *exarchatust*, az úgynevezett Pentapolist (Rimini, Fano, Pesaro, Senigallia, Ancona), valamint Apuliát, Bruttiumot és Calabriát tudták tartani, névlegesen pedig fennhatóságot gyakoroltak Róma és a Tirrén-tenger partjának városai fölött. Északkelet felől az avarok jelentettek fenyegetést, akik azonban nem egyszer a friauli longobard herceg ellen a Paviában székelő királlyal szövetségben léptek fel. Legnagyobb betörésükre Friaul tartományba 610 körül vagy az azt követő években került sor. A keletrómaiaknak a 7. század folyamán nem sikerült sikeres ellentámadást indítani a longobardok ellen (a legjelentősebb II. Konstans császára a 7. sz. közepén), s 680-ban békét kötöttek velük. Liutprand és Aistulf királyok idején a longobardok elfoglalták az *exarchatust*. A longobardok, ellentétben az osztrogótokkal, nem törekedtek a római őslakossággal való együttműködésre, és a római kormányzási intézményeket is csak lassabban és töredékesebben vették át. A katolicizmusra való áttérésük is vontatottabban haladt, és csupán a 7. század utolsó harmadában teljesedett be, amikor azonban nyelviileg is asszimilálódtak az őslakosságba. A longobard társadalom derékhadát a szabad harcos *arimannus* (*Heermann*) alkotta, aki részt vett a népgyűlésen (*thing*). Közülük emelkedtek ki a nemesek (*adalingi*), akik közül a hercegek (*dux*) voltak a leg-rangosabbak. A *duces* és az *adalingi* hatalmát az általuk vezetett harci és utazási egységek (*fara*) biztosították, amelyeknek az Itáliába való betelepülés idején már nem csak az adott nemzetségből kerültek ki a tagjai, hanem más szabad és félszabad (*aldio*) elemek is tagjai lettek. A vezető nemzetségek (Gausus, Beleos, Harodus, stb.) vetélkedésének állása döntötte el, hogy kié legyen az uralkodói hatalom. Az arisztokrácia és a királyi hatalom vetélkedése a kezdetleges hatalmi struktúrát is meghatározta. A betelepülés idején a longobard hercegek (számuk mintegy 35-re tehető) a nagyobb városokba helyezték székhelyüket. A királyi hatalom támaszait velük szemben a királyi birtokok igazgatását és bírói funkciókat ellátó *guastaldusok* jelentették, akik nem egyszer ugyanabban a városban tartották székhelyüket, mint a hercegek. A tisztséget Authari király (584–590) hozta létre, aki elérte, hogy az egyes *ducatusok*ban található földek fele az uralkodót illesse.

A Pápai Állam kialakulása

A paviai királyság Liutprand és Aistulf idején már Rómát fenyegette, ezért II. István pápa a frankoktól kért segítséget. Kis Pippin támadásai még csak megállították a langobard terjeszkedést. Nagy Károly azonban 774-ben országához csatolta a királyságot, felvéve a langobardok királya (*rex longobardorum*) címet. Ami a pápaságot illeti, a korban a *Patrimonium Sancti Petri* (Szent Péter öröksége) kifejezéssel illették tágabban a római püspök birtokait, szerte Itáliában, Provence-ban, Szicíliában, stb., illetve szűkebben magát azt a Róma környéki részt, amelynek a pápák nem egyszer a bizánci hatalom megbízottjaiként világi urai (*dux*) is voltak. 728-ban, amikor Liutprand langobard király II. Gergelynek adományozta Sutri városát, történt meg először az, hogy a pápa (II. Gergely) a saját jogán gyakorolt világi hatalmat egy adott területen. Ezt követte Kis Pippin frank király adománya, amely azokat a területeket foglalta magába, amelyeket a langobardok elvettek a bizánciaktól, ám a langobardok elleni sikeres hadjárat következtében ő rendelkezhetett velük. Ezek a következők voltak: raveimai *exarchatus*, a Pentapolis (öt Adria-parti város: Rimini, Pesaro, Fano, Senigallia, Ancona), kivéve Anconát (756). Nagy Károly idején Romagna, Ancona, Tuscia déli része és Sabina Tiberis-parti sávja gyarapította a pápai állam területét.

Itália a Karoling-korban

A frankok országukhoz csatolták a longobard királyságot és a Spoletoi Hercegséget 774-ben. Nagymérvű frank betelepülésre nem került sor, és a longobard tisztségviselőket sem cserélték le azonnal. A 776-ban Friaulban ellenük kitört lázadás után azonban változott a helyzet: a *dux*okat és a *guastaldus*okat most már fokozatosan grófok és örgrófok váltották fel, meghonosítva ezzel a frank királyság igazgatási rendszerét. Ugyancsak importálták a beneficiális birtokokkal javadalmazott vazallusok intézményét. Nagy Károly, akit a pápa 800 karácsonyán császárrá koronázott, még életében legidősebb fiára, Pippinre bízta az alkirálysággá lett Itália kormányzását (781–810). Őt fia, Bernard követte ebben a tisztségben (810–818), akit lázadása miatt I. (Kegyes) Lajos fia, I. Lotár megvakíttatott és megfosztott trónjától.

Lotárt a verduni szerződés is megerősítette a most már nem *regnum longobardorum*-nak, hanem egyre inkább *regnum Italiae*-nek nevezett részkirályság birtoklásában. Lotár 855-ben bekövetkezett halála után ezt a területet a császári címmel együtt fia, II. Lajos örökölte és birtokolta 875-ig. Lajos, bár eredményesen lépett fel az Apuliában emirátust alapító arabok ellen (871), délen nem tudott tartós hódításokra szert tenni. Halála után a császári címet az itáliai királysággal együtt I. Lotár fia, Kopasz Károly örökölte, ám őt elűzve Német Lajos fia, Karlo-mann vette át az uralmat (876–879). Karlomann után a Karoling birodalmat utolsó ízben egy kézben egyesítő Vastag Károly következett (879–887), de őt a mainzi birodalmi gyűlés letette méltóságából.

A Karoling birodalom felbomlása nagyjából a 9. század végéig azt jelentette, hogy a hatalom központjait a részkirályságok – köztük az itáliai – alkották. Ekkoriban azonban ezeken belül az eredetileg az uralkodói hatalmat képviselő grófok és örgrófok a királytól, illetve a császártól kapott közhatalmi jogosítványokat egyre inkább a maguk nevében gyakoroltak. Egyre számosabb vazallusokra támaszkodva hatalmukat területükön örökletessé tették. A vazallusokkal szemben Itáliában a királyi hatalom támaszát jelentő *arimannus* réteg egyre inkább jelentőségét veszítette. Először a friauli, a tusciai, a spoletói, majd az ivreai örgrófság vált jelentős hatalmi központtá. A 9. század végén és a 10. század első felében ezek birtokosai vetélkedtek az itáliai királyi és vele együtt a császári címért. Mindenekelőtt egyrészt a tusciai és a vele szövetséges spoletói, másrészt a friauli örgrófok szembenállása volt meghatározó. Az előbbieket provenç-i és burgundiai rokonságuk, az utóbbiakat a keleti frank területek előkelői támogatták. Elsőként Friaul ura, I. Berengár koronáztatta magát királlyá (888), hamarosan azonban, hiába tett Arnulf keleti frank királynak hűbéri esküt, Spoleto örgrófja, Guido vereséget mért rá (Trebbia, 889). Guido és fia, Lambert elérték az áhított császári koronát (891, ill. 892), ám Formosus pápa, mivel fenyegetve érezte magát tőlük, Arnulf királyt hívta ellenük, akit 896-ban ugyancsak császárrá koronázott. Amikor azonban Guido (894), Lambert (898) és Arnulf (899) egyaránt meghaltak, a tusciai–spoletói párt (vezetője ekkor Adalbert tusciai örgróf és felesége, Berta) Provenç-i Lajost (900–905), majd Burgundi Rudolfot (922–926) állította Berengárral szembe, aki az előbbi legyőzte, majd 915-ben a császárkoronázást is elérte, ám amikor az utóbbival kellett volna szembeszállnia, de merénylet áldozata lett (924). Rudolf sem volt képes tartós uralmat kiépíteni az arisztokratákkal szemben, akik Berta második házasságából származó fiát, Provenç-i Hugót tették meg itáliai királynak (926–947).

Rómában a 10. század elején a pápáktól Theophylactus ragadta kezébe a város és környéke irányítását. Leánya, Marozia házasságot kötött Alberich spoletói örgróffal, majd Guido tusciai örgróffal. Ezek a házasságok Rómát a tusciai–spoletói párthoz kötötték. Marozia harmadik férje maga Hugó király lett, aki azonban éppen a tusciai és a spoletói örgrófi tisztségek betöltése alkalmával súlyosan megsértette a helyi dinasztiák érdekeit. Ennek következtében Marozia fia, Alberich vezetésével fellázad ellene a római városi arisztokrácia (932), majd első házasságából származó mellőzött gyermekei védelmében Berta is szembefordult vele és II. Berengárt, Ivrea örgrófját kezdte támogatni, aki elűzte Itáliából Hugót. Az ő fiát és utódját, akinek felesége Adelheid burgundi hercegnő volt, Berengár hamarosan megölette, és Adelheidot a saját fiához akarja kényszeríteni. A német uralkodó, I. Ottó Burgundia hűbérurának és Adalheid gyámjának tekintette magát, s el akarta vágni az itáliai uralkodókat és a burgundi hercegeket összefűző dinasztikus szálakat, nehogy ezen az alapon szülessen újra a császárság intézménye Nyugaton. A német beavatkozás új korszak kezdetét jelzi egész Itália történetében.

Dél-Itália (8–11. század)

Dél-Itáliában a 8. század dereka és a 11. század elején kezdődő normann térhódítás között négy főbb hatalmi tényező létezett: Bizánc, a tőle többnyire csak névlegesen függő Tirrén-tenger partján sorakozó városok, az egymással is viszálykodó longobard hercegségek és az arabok. A frank, illetve német uralkodók Bizánc és az arabok ellen vezetett hadjáratai esetenként tartós eredményeket hoztak.

A mai Tunézia területét magába foglaló Aglabida emírségből érkező arabok 827-ben kezdték elhódítani Szicíliát a bizánciaktól. Itteni székhelyükké Palermót tették, s innen kiindulva foglalták el Calabriát, Campania déli részét és Apuliát, ahol Bari központtal önálló emirátust is alapítottak. A várost 871-ben foglalta vissza tőlük II. Lajos császár, majd a 915-ben a Garigliano folyónál bekövetkezett vereség, amelyet X. János pápa, I. Berengár és a déli langobard hercegségek csapataitól szenvedtek el, megállította terjeszkedésüket. A 9. században újra erőre kapó Bizánc 873-ban függésbe vonta a beneventói fejedelemséget, megszerezte Barit (876), s bár Szicíliában érzékeny veszteség érte Siracusa elvesztésével, ám a 880-as években sikerült Dél-Itália jelentős részeit fennhatósága alá vonnia. Két themát alakított ki ezeken a területeken: Longobardiát Bari és Calabriát Reggio központtal. 975 után, feltehetően a német és az arab fenyegetés hatására a két themát egy katepanátusban egyesítették, míg Lucania néven egy újabb themát szerveztek. Bizánc számára a 11. sz. elején az apuliai városok felkelései jelentettek nehézségeket. A Tirrén-tenger partján fekvő, és Bizánctól csak formálisan függő városokban (Nápoly, Amalfi, Gaeta), a városokat irányító *duxok* hatalma örökletessé kezdett válni. Ezek a városok ebben az időben virágzó kereskedelmet folytattak Bizánccal és az arabokkal.

Amikor 774-ben Nagy Károly elfoglalta az észak-itáliai longobard királyságot és a Spoletoi Hercegséget, a Beneventumi Hercegség vált a longobard állami folytonosság letéteményesévé. Ezt felismerve II. Arichis herceg (774–787) a *dux* helyett a *princeps* címet kezdte használni. Az önállóság azonban nem mindig volt teljes. Nagy Károly, aki sikerrel vert vissza egy bizánci támadást 787-ben, Arichis fejedelem fiát, III. Grimoaldot (788–806) vazallusává tette. A kései Karoling-korban II. Lajos császár ugyancsak erőteljes politikát folytatott délen, magát Beneventumot is megszállva tartotta (866–871). Ezt követően a fejedelemség mint említettük – bizánci függésbe került, ami egészen 895-ig tartott. Időközben a fejedelmi nemzetségen belüli viszály oda vezetett, hogy 849-ben Salerno, mint önálló hercegség levált a Beneventumi Fejedelemségről. Ugyanígy tett Capua is 840-ben, bár 900 és 981 között ismét egyesült Beneventummal. A 943 és 981 között uralkodó I. (Vasfejű) Pandulf – szövetségben I. Ottó német királlyal, majd császárral – létre hozott egy rövid életű integrációt, mivel nem csupán a három déli longobard államalakulatot, hanem még Spoletot is (967-től) hatalma alatt egyesítette. Halála után ez az egység azonban felbomlott. Dél-Itália egységesítéséhez a normannok láttak hozzá a 11. században: Capua 1058-ban, Beneventum és Salerno 1077-ben került uralmuk alá.

Itália a 10–11. században

Az Itáliai Királyság a 10. század közepén a német uralkodók kezébe került. I. Ottó német király (936–972) célja a császári cím elnyerése volt. Az első, 951-ben vezetett itáliai hadjárat alkalmával ez még nem sikerült, a pápa (XII. János) vonakodása miatt. Ellenben II. Berengár (950–961) hűségesküje következtében az itáliai királyság ekkor a német korona vazallusává vált, majd maga I. Ottó koronáztatta magát a *regnum Italiae* uralkodójává.

A pápa azonban, mivel Berengár fenyegetést jelentett számára, Ottó második hadjárata alkalmával (961) beadta a derekát, s így 962-ben már sor került a császárkoronázásra, amikor az úgynevezett *Ottonianum*mal egyben a két hatalom viszonyát is szabályozták. A Karoling uralkodók területi adományait az *Ottonianum* megerősítette és továbbiakkal gyarapította. A gyarapodásokat egyrészt különféle kisebb adományok tették ki Emilia tartományban és Isztrián, másrészt szélesítették a kijáratot az Adriára (Rieti, Terni, Narni, Teramo adományozásával), harmadrészt dél felé jelentettek növekedést (Aquino, Teano, Capua), negyedrészt pedig olyan területek alkották, amelyek felett a gyakorlatban soha nem érvényesült a pápai uralom (Korzika szigete vagy Beneventum). Ugyanez a rendelkezés a pápaválasztást császári ellenőrzés alá vonta, ami azonban az uralkodók távollétében és a római városi nemesség belső harcai miatt alig érvényesült.

A Theophylactos dinasztiától származó Crescentiusok rendszeresen szembefordultak a császárok által támogatott egyházfőkkel, és saját jelöltjeiket próbálták a pápai trónra juttatni. 1012-öt követően a tuscolumi grófok császárpárti családja volt Rómában hatalmon egészen a 40-es évek elejéig. A császári befolyás tetőpontját ezzel szemben a székhelyét Rómába helyező, rövid életű III. Ottó és a vele barátságban levő II. Szilveszter időszaka, továbbá III. Henrik (1039–1056) erőteljes fellépése (1046, sutri zsinat) jelentették. III. Henrik mérsékelt reformpártisága következtében az Alpokon túlról származó, császárhű és az egyházi reformnak elkötelezett személyek kerültek a pápai trónra. Ennek a gyakorlatnak azonban 1059-ben, amikor a II. Miklós pápa megválasztásakor tartott zsinat határozata nem vett tudomást a császár pápaválasztásban játszott szerepéről, vége szakadt. Mindez azonban már az úgynevezett investitúraharc közvetlen előjátéka.

Észak-Itáliában a szász dinasztia idején jelentős területi változások mentek végbe. 952-ben Ottó testvérének, Henrik bajor hercegnek adta Aquileiát és Veronát, amit azonban utóda, II. Ottó 976-ban Karintiához csatolt, hogy Civakodó Henrik bajor herceggel szemben Karintiában képezzen hatalmi ellensúlyt. További változást jelentett, hogy 1028-ban Friault II. Konrád császár (1024–1039) az aquileiai pátriárkának adományozta, (ami azután 1420-ban került Velence birtokába). Ugyancsak II. Konrád tette Trentót egyházi fejedelemséggé és csatolta Bajorországhoz (1027). Korszakunkban a Karoling-kori vezető családok háttérbe szorultak vagy kihaltak. A német uralkodó támogatóiként, általa megerősített örgrófként új családok építettek ki tartományi hatalmat Észak- és Közép-Itália különféle vidékein: az Aleramiak Saluzzóban és Montferratban, az Obertenghiak Liguria keleti felén, a Canossák Emiliában, az Ubertiek Toscanában és Spoletóban. A királyi hatalom legfontosabb támaszai azonban a nagyobb, vagy stratégiai fekvésű városi központok (Milánó, Lodi, Brescia, Cremona, Trento, Padova, Vicenza, Trieszt, Piacenza, Reggio nell' Emilia, Modena) egyházi vezetői, a közhatalmi jogosítványokkal, grófi jogkörökkel felruházott úgynevezett püspök-grófok voltak. A nagy kolostorok apáti székeibe ugyancsak császárhű egyháziak – a 11. század elejétől többnyire német származásúak – kerültek. A német uralkodóknak azonban ekkoriban már több kihívással kellett szembenéznük. A nagy, a császárt támogató püspökségek, így Leó vercelli püspök, gyakran erőszakos földszerző politikát folytattak, amely mélyen sértette az észak-itáliai arisztokrácia érdekeit. Az elégedetlenek Arduin ivrei örgrófból találtak vezetőjükre, aki királlyá koronáztatta magát (1002–1014). II. Henrik (1002–1024) császár megverte Chiuse in Valsuganánál (1004), de csak halála évében vonult kolostorba. 1024-ben, II. Henrik halála után a pavai királyi palotát a város polgárai lerombolták. A német uralkodók hatalma egész Észak-Itáliában megrendült. Az őt követő II. Konrád (1024–1039) idején több városi felkelésre is sor került (Ravenna 1027; Parma, Cremona 1037). Összetettebb eset Milánó és érseke, Aribert esete. Az érsekkel szemben, aki 1033-ban még Burgundia megszerzésében segítette a császárt, a kishűbéres csoportok (*valvassores*) épp II. Konrád támogatását kérték, aki az ő érdekükben adta ki 1037-ben a hűbértartások öröklését lehetővé tévő *Constitutio de feudis*. A következő érsek III. Henrik császár embere volt (Guido Velate), vele és általában a császárpárti felsőpapsággal szemben robbant ki a pataria mozgalom (1057), amelyet az egyházi reformot támogató és a pápaválasztásból a császári befolyást ekkor már száműzni kívánó római egyházfők is támogattak. Az események az investitúraharcba vezettek, melynek során a pápák legjelentősebb szövetségesei a Canossák lettek. A család sarja, Matild örgrófnő jelentős birtokokra tett szert Észak- és Közép-Itáliában, és fontos kapcsolatot jelentett V. Welf bajor herceggel kötött házassága révén a pápát támogató dél-német főurakkal. Az investitúraharc nagymértékben hozzájárult az észak- és közép-itáliai városok önállósodásához azzal, hogy a császári hatalom erőit elvonta a városok ellenőrzésétől, a püspököket pedig megosztotta, ami a városokban játszott politikai szerepük csökkenésével járt.

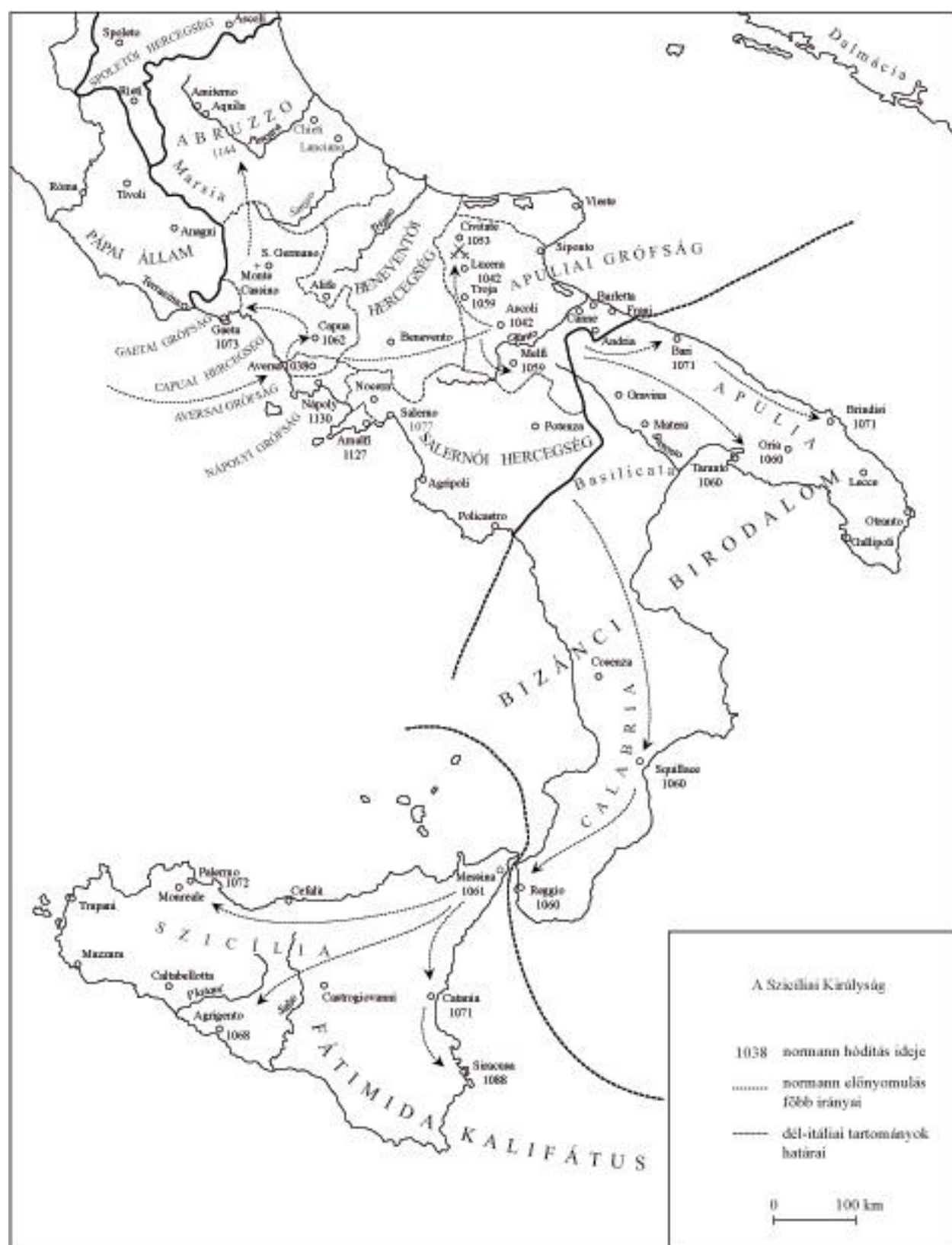
A Szicíliai Királyság

A 11. század elejétől kezdve az Észak-Franciaországból érkező, hol a különféle longobard hatalmaságok, hol pedig Bizánc zsoldjában álló normannok fokozatosan váltak Dél-Itália legfontosabb hatalmi tényezőjévé, oly módon, hogy szolgálataikért hűbértokokban részesültek. Vezérek közül első ízben Dregont-i Rainulf kapott hűbért: 1030-ban IV. Sergius, Nápoly hercege (*dux*) átengedte neki Aversa várát. 1043-ban IV. Guaimar, Salerno longobard hercege adta hűbérbe a bizánciaktól elvett Melfit Hauteville-i Tankréd gyerekeinek: Vaskarú Vilmosnak és testvéreinek, amely a további terjeszkedés kiindulópontja lett. Ebben a fő szerepet már Vilmos féltesvérei: (Giscard) Róbert és Roger játszották. Róbert 1053-ban megverte IX. Leó pápa normannok ellen indított hadait (Civitace), ugyanakkor azt is elérte, hogy az egyházfők benne látták azt a tényezőt, aki képes Róma megvédésére. A szövetséget II. Miklós és Róbert 1059-ben Melfiben kötötte meg: a normannok a pápaság vazallusai lettek, ellenben Róbert megkapta az Apulia és Calabria hercege címet, továbbá a még arab kézen levő Szicíliát.

A terjeszkedés következő szakaszában, a normannok kiűzték a kontinentális területekről a bizánciakat, 1071-ben pedig Barit is elfoglalták, amely a bizánci hatalom székhelye volt Dél-Itáliában. Róbert dinasztikus politikájával is elősegítette hódításai konszolidálását, feleségül vette a salernói herceg lányát, s örökösül nem az első, normann feleségétől származó Bohemundot, hanem a salernói hercegnőtől született Roger Borsát tette meg. A dél-itáliai normannok feletti uralmat azonban nem ő örökölte, hanem Róbert testvére, (I.) Roger és az ő utódai. Roger Szicíliát hódította el az araboktól. A szigettel a saját zsákmányaként rendelkezve osztogatott hűbért híveinek, ugyanakkor 1088-ban II. Orbán pápától a püspökök kinevezésével és a püspökségek alapításával járó apostoli jogokat is kapott a „hitetlenektől” elhódított területeken. Roger halála (1101) után fia, Simon (1101–1105) örökölte a szicília grófia címet. Ám Roger Borsa (1085–1111) és fia, Vilmos (1111–1127) halála után I. Roger kisebbik fia, II. Roger (szicíliai gróf 1105–1154) birtokba vette Apuliát és Calabriát is 1127-ben. 1130-ban, hasznát húzva a Rómat megosztó kettős pápaválasztásból, Anacietus ellenpápa jelenlétében Palermóban királlyá koronáztatta magát. Az új királyság létét azután a másik pápa, II. Ince is kénytelen volt elismerni. A kormányzásban a hűbéri jogok, a kiváltságok és a „szabadságok” tiszteletét jelentő normann hagyományok keleties (bizánci és arab) intézményekkel, tisztségekkel és hatalmi ideológiákkal keveredtek. Utóbbiak meghonosításáról, a központosítás igényéről elsősorban az 1140-ben kibocsátott arianói törvények tanúskodnak.

A palermói udvarban számos arab, görög tisztségviselő működött. A központi kormányzásban fontos Szerepet játszott az arab eredetű admirális (a kikötők és a flotta felügyelője), valamint a királyi jövedelmek beszedését végző *dohana*. Az uralkodó hatalma főként Sziciliában volt erős, a kontinensen inkább csak kiterjedt birtokai révén számított a legnagyobb hatalmasságnak. A helyi igazgatás a *iustitariusok*, a városokban a *baiulusok* kezében volt.

II. Roger halála után (1154), I. Vilmos uralmának idejét (1154–1166) a nagyhűbéreseket, a városok és a kiskisnemesek lázadásai jellemezték, amelyekkel szemben fia, II. Vilmos (1166–1189) meghajolt. Az ő idején (1186) került sor II. Roger leánya, Konstancia és I. Frigyes német-római császár fia, VI. Henrik házasságára. A frigy, az ellenpárt fellépésének dacára, amely II. Roger törvénytelen unokáját, Tankrédot és az ő fiát, III. Vilmost támogatta, azt eredményezte, hogy a szicíliai trónra a német Hohenstaufok kerültek, és a szicíliai királyság helyzete is átalakult. VI. Henrik (1194–1197) törekvése egy nagy Földközi-tengeri birodalom kiépítésére irányult, ám korai halála meggátolta törekvéseit. Az ekkor még kiskorú Frigyes fölött előbb édesanyja, Konstancia, majd III. Ince pápa (1198–1216) gyakorolta a gyámságot. A pápa a Hohenstaufok ellenfelét, Welf Ottót támogatta a német királyi, illetve császári címért folyó harcban (1198–1218), de amikor Ottó az egyházi területekre vetett szemet és Szicíliára támadt, a pápa szembe fordult vele, trónjától megfosztotta, és Frigyes pártjára állt (1211). Azt a szándékát azonban, hogy szétválassza a német-római császári és a szicíliai királyi hatalmat, az új uralkodó, II. Frigyes (1212–1250) keresztülhúzza. Frigyes, miközben a német területek kormányzását fiára, VII. Henrikre bízta (1220–1235), addig Dél-Itália fölötti hatalmát saját maga gyakorolta. A római császárok mintájára törvényeket adott ki és aranypénzt veretett, monopóliumokat vezetett be, arab zsoldosokat alkalmazott, a helyi igazgatási teendőket fizetett *iustitariusok*ra bízta, akik az adott területen nem birtokolhattak földeket, nem köthettek házasságot.

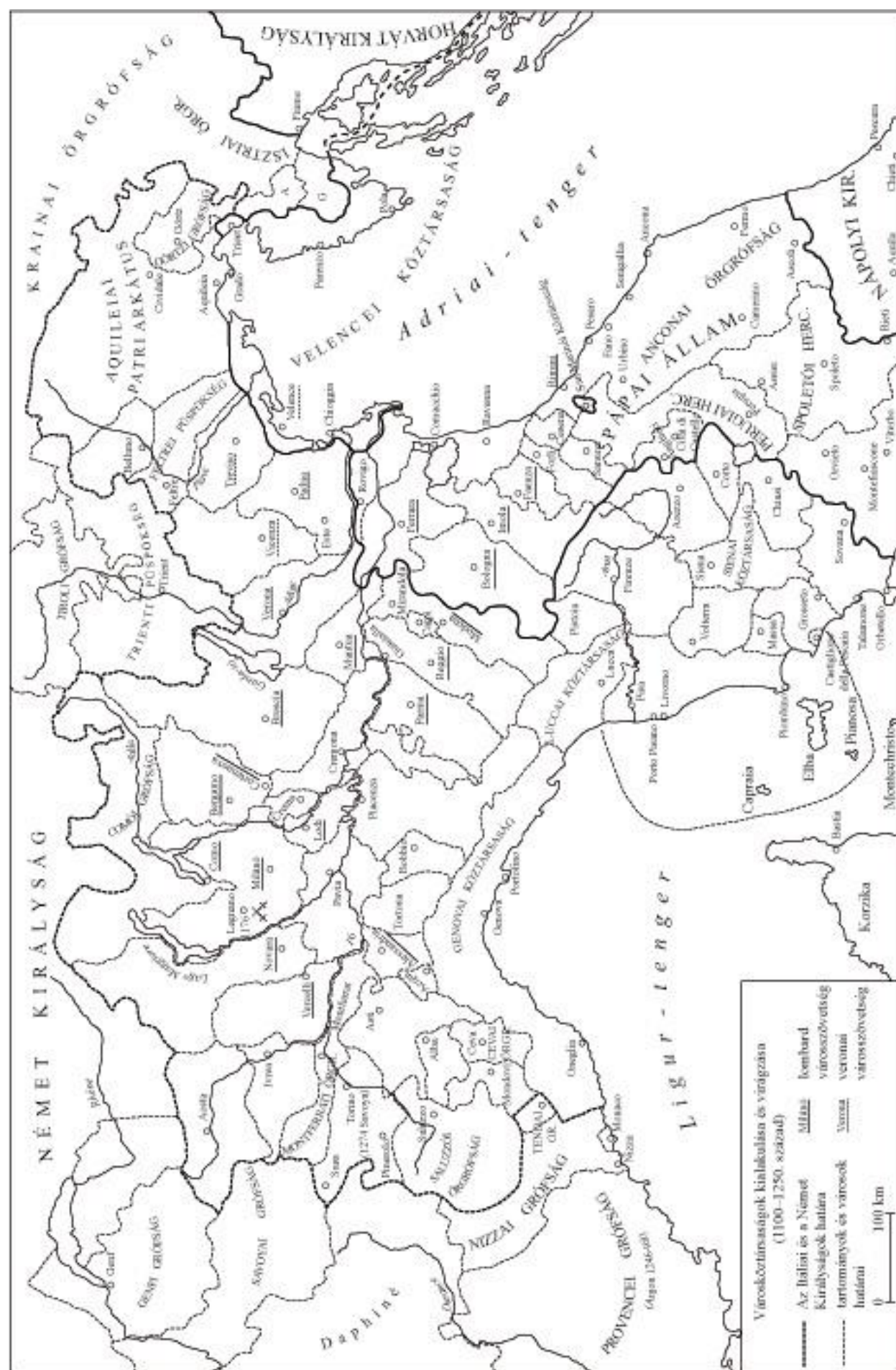
A városköztársaságok kialakulása és virágzása (1100–1250)

A Karoling-kori struktúrák bomlása Észak- és Közép-Itáliában nem csupán a tartományi különállás és a földesúri hatalom megerősödésével járt együtt, hanem magában hordozta a városi autonómia megszületésének esélyét is. Ezt az esélyt segítette az ezredfordulón bekövetkezett általános népességnövekedés, valamint az, hogy Itáliában a városi hagyományok és a római jog alkalmazásának folytonossága nem szűnt meg a korai középkor századaiban sem. Az itáliai középkor egyik meghatározó intézménye a *commune*, amelyen általában a városi önállóság politikai jogi kereteit szokás érteni. Azonban érdemes szem előtt tartani, hogy nem minden város *commune* és nem minden *commune* város. Nem minden város alakított *communét*, ugyanakkor számos paraszti és földesúri *commune* is alakult térségünkben. A városokban a konzulok válnak az önkormányzat vezetőivé, első említésükhöz szokták kötni a *commune* kialakulását. Példaként néhány fontosabb dátum: Pisa (1081), Asti (1095), Milánó (1097), Arezzo (1098), Siena (1100) Ferrara (1105), Mantova. A *communék* kialakulását a konzuli tisztség megjelenéséhez szokás kötni. Észak- és Közép-Itáliában négy társadalmi komponense különböztethető meg a *communék* kialakulásának: a hűbéri elemek erős városi befolyása, a részben az ő vazallusi támogatásukra támaszkodó püspöki hatalom, a polgári elemek és a jogász-jegyzői csoportok. A *commune* az ő kompromisszumuk eredménye. Am régiónként eltérő a súlyuk: a Pótól délre kevés a hűbéri elem és a püspöki vazallusok súlya nem meghatározó, míg attól északra és a Pó-vidéki Lombardiában (Milánó, Cremona, Lodi, Bergamo, Novara) ennek ellenkezőjét láthatjuk. Az Appenninektől délre Pisában erős volt a püspöki hatalom, míg Firenzében jelentőségét veszítette. Genovában az egyes városnegyedek előkelőinek szövetsége révén alakult ki a *commune*. A *commune* várost övező területeket is fokozatosan fennhatósága alá vonta.

A 12. század végén és a 13. század első felében a legtöbb városban megjelent a *podestà* intézménye. Olyan személyről van szó, akit kívülről hívnak meg a város irányítására, meghatározott időre választják, kiterjedt jogkörökkel rendelkezik, de hivatalának letelte után szigorúan elszámoltatják. A *podesták* megjelenése a *communék* hivatszervezetének professzionalizálódásával járt. Az észak- és közép-itáliai városok erősödő önállóságával szemben jelentett kihívást I. Barbarossa Frigyes (1152–1190) azon törekvése, hogy újra érvényesítse azokat a császári felségjogokat, amelyek a *communék* kialakulásával a városi hatóságok kezébe kerültek. 1158-ban a Roncagliánál tartott birodalmi gyűlésen nyilvánította ki szándékát a bolognai jogászok római jogra támaszkodó érveit is felhasználva. Az ellenszegülő Milánót megostromolta és leromboltatta (1162). Vele szemben 1164-ben megalakul négy venetói város (Padova, Verona, Treviso, Vicenza) ligája, majd 1167-ben a lombard liga (Cremona, Brescia, Bergamo, Mantova, Milano). A két szövetség a következő évtizedben egyesült, tovább is bővült, s élvezte a császárral szemben álló III. Sándor pápa (1159–1181) támogatását. A lombard városok fegyveres ereje 1176-ban Legnanónál vereséget mért Frigyesre, aki ezután a megegyezésre törekedett. 1177-ben a pápával Velencében kötött békét, míg az 1183-ban létrejött konstanzi békében elismerte a városok jogát a szabad önkormányzatra, tisztségviselőik megválasztására, az elsőfokú bíraskodásra városi érvényű rendelkezések meghozatalára falak és védművek emelésére.

Babarossa unokája, II. Frigyes idején (1212–1250) kiújult az ellenségesség a lombard városokkal, akikkel szemben az uralkodó 1237 Cortenuovánál revánsot vett, ám az 1248-ban vívott páрмаi csatában a városok bizonyultak erősebbnek, s még a császári kincstárát is zsákmányul ejtették. Frigyes korában kezdődött az itáliai városokon belül a császárpárti (ghibellin) és a pápapárti (guelf) erők szembenállása, azonban a továbbiakban az elnevezéssel egészen más okokból szembenálló csoportokat is illettek.

Ami a pápaságot illeti, III. Ince idején szerezte meg a Pápai Állam az anconai határgrófságot (Marca Anconitana vagy Marche), a Spoletoi Hercegséget, Assisit, Perugiát, Siena környékén pedig Cepranót és Radicofanót. Mindez az utolsó nagy területi gyarapodást jelenti történetében. Az 1207-ben III. Ince által (1198–1216) összehívott viterbói gyűlés a Pápai Állam egységes szervezetté alakítására tett kísérletnek tekinthető. Ekkor a pápa a Pápai Állam különböző területein (Romagna, Tuscia, Spoleto, Marca, Sabina, Campania Marittima) egyformán érvényes rendelkezéseket hozott. A tartományok élére rektorokat állított, akik a kincstárnokokkal együtt gyakorolták az egyházfő helyi jogait. Betiltotta a helyi háborúkat és kimondta, hogy a *communék* nem hozhatnak a papságot sértő rendelkezéseket.

Észak-és Közép Itália (13–14. század)

Ez az időszak a császári hatalom meggyengülésének, a pápaság átmeneti megerősödésének, majd francia befolyás alá kerülésének kora, míg számos városköztársaságban ekkor szerzi meg az vezető szerepet a kereskedő és kézműve nagy-, illetve középpolgárság, az úgynevezett *popolo*, ám a 13. század második felében egy új uralmi rend, a *signoria* is megjelenik. Ugyanekkor annak lehetünk tanúi, hogy megkezdődik a nagyobb, regionális államok kialakulása.

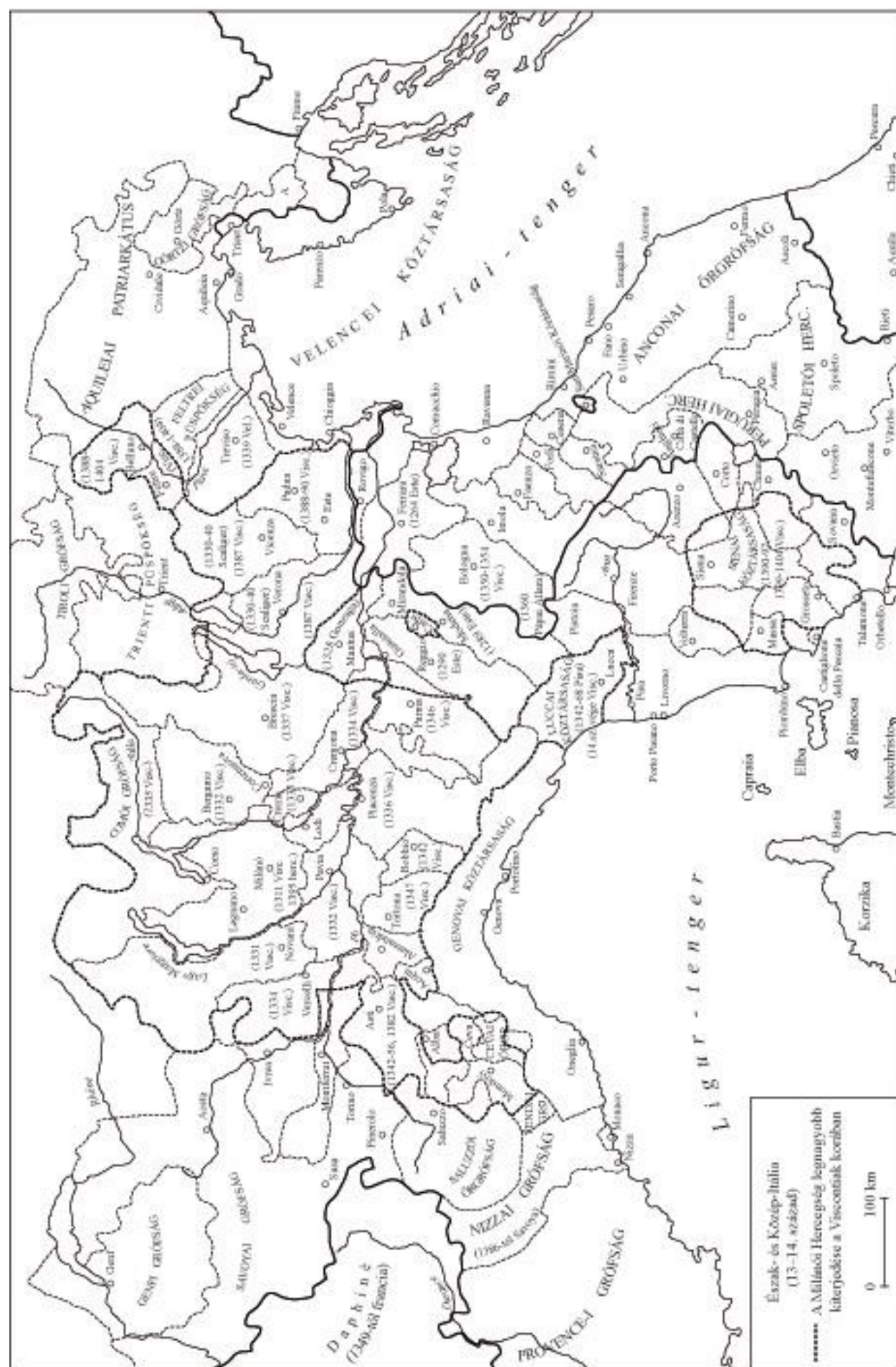
II. Frigyes legitim fia, IV. Konrád korai halála után a törvénytelen utód, Manfréd, majd Konrád gyermeke, Konradin próbálta meg a Hohenstauf dinasztia itáliai pozícióit megtartani. Azonban az észak-itáliai városok jelentős részének császárellenessége, illetve a pápák által a szicíliai királyság megszerzésében támogatott Anjou Károly fellépése következtében ez a törekvés eredménytelen maradt. Ezt követően a különféle császári dinasztiák tagjai érdemben nem képesek beleszólni Észak- és Közép-Itália belső viszonyaiba.

A 13. század közepe felé kezdett a *communék* irányításába szervezeten és erőteljesen beleszólni a kereskedők és kézművesek társadalmi csoportja, a *popolo*. E csoport saját vezető tisztségviselőként a *podestával* szemben úgynevezett népkapitányt (*capitano del popolo*) állított, és a *commune* intézményeivel párhuzamosan önálló szervezetet hozott létre, saját tisztségviselőikkel és tanácsokkal. A *popolo* eredete a városok egyes negyedeiben szerveződő gyalogos egységekre (*societates*) megy vissza, amelyek egy idő után városi szinten olvadtak egybe. Megtörténhetett, hogy a *popolo* e szerveződése átalakult, és a polgárság szakmai-korporatív szervezetei, a céhek olvasztották magukba, mint az Firenzében történt, ám más városokban nem feltétlenül volt így. A 13. század közepén számos helyen a vezetést is magukhoz ragadták (Vercelli 1259, Perugia 1255, Firenze 1250) Az évszázad végén számos helyen annyira megerősödött a *popolo*, hogy a korábbi vezető csoportokat (*magnati, grandi*) megfosztotta a város irányításában játszott szerepüktől és száműzetésbe is kényszeríthette őket. Az ilyen rendelkezésekre példa a Firenzében 1293-ban kiadott *Ordinamenti di Giustizia*.

A *signoria*, a városok élén álló monarchikus jellegű és örökletes hatalom kialakulása a 13–14. század fordulójára megy vissza. Az új uralmi forma megjelenését elősegítette, hogy a városköztársaságok vezető csoportjai közötti hatalmi harcok élesebbé váltak, s az, hogy az intézmények képtelenek voltak ezt a harcot mederben tartani. A *signoria* egyik korai megvalósulásának tekinthető Treviso urának, III. Ezzelino da Romanónak uralma Treviso, Verona, Vicenza és Padova felett (1226–1259) Gyakran a meglévő vezető tisztségek meghosszabbítása és életfogytig való viselésének kimondása jelentette a monarchikus irányítás első formáját. Mantovában 1299-ben a népkapitányi tisztség esetében láthatjuk ezt megvalósulni. Máshol a városi elitből kerültek ki az új, megnövelt hatáskörű népkapitányok (Veronában Mastino della Scala 1260-ban, Padovában Giacomo Carrara 1318-ban). Milánóban a *popolóhoz* kötődő della Torre család uralmát dönti meg a vidéki támazzsal és birtokokkal rendelkező Ottone Visconti 1277-ben, egyben szintén betöltve a *popolo* legfontosabb tisztségeit. Ferrarában, ahol a *popolo* intézményei ki sem alakultak, az Este család már a 13. század elején megszüldírdíja a város fölötti uralmát.

Velence története több szempontból is különlegesnek tartható. A *commune* csak a 12. század közepén jön létre a Nagytanács felállításával (1172), amely az élethossziglan választott *doge* hatalmát volt hivatva korlátozni. A Nagytanácsban képviseltek körének korlátozása (*serrata* 1297) az arisztokrata kormányzás feltételeit teremtetette meg, amelyben a *doge* egy korlátozott hatáskörű, választott monarcha funkcióját töltötte be. Velence be rendezkedése évszázadokon át nagy stabilitást mutatott.

Az Appenninektől délre, Toscanában az egyeduralmi kísérleteknek ekkor még nincs társadalmi bázisa, s csak epizód jellegűek, mint Pisa és Lucca esetében, vagy külső fenyegetés által kiváltott válsághelyzethez kötődnek. Ezt tapasztalhatjuk Firenzében, ahol többször ugyan, ámde rövid időre lesznek külső hatalmak exponensei a város *signoréi* (Valois Károly 1301–1302, Anjou Róbert nápolyi király 1313–1322, Károly calabriai herceg, 1325, Gautier de Brienne 1342–1343). Siena is megtartja a köztársasági formát. A *signoriák* kialakulásának fontos velejárója az expanzióra való törekvés, ami más *communék* vagy *signoriák*, paraszti közösségek vagy nemesek alávetését jelentette. Ez azonban csak kevés esetben és inkább csak a 14. század végétől fogva vezetett regionális államalakulat létrejöttéhez. A század elején Cangrande della Scala (1291–1329) uralma alá vonta Vicenzát, a Marca Trevigianát és Padovát. A milánói Viscontiak ugyanekkor Lodit, Paviát, Piacenzát, majd egész Lombardiát hódították meg. Firenze az Arno völgyében terjeszkedett, megszerezve Pistoíát, Pratót, San Gimignano és Poggibonsit. Genova hajóhada 1284-ben Meloriánál leverte a pisaiakat, s ezzel Korzika és részben Szardínia birtokába jutott, amelyek korábban az önkormányzat eredeti és tartós formáját alakították ki.

Dél-Itália és a pápaság (13–15. század)

II. Frigyes halála után fia, IV. Konrád lett az uralkodó (1250–1254), aki azonban korán meghalt. Ezt követően Frigyes illegitim gyermeke, Manfréd próbálta a helyzetét Dél-Itáliában megszilárdítani. Ekkoriban a pápai törekvések a Hohenstauf-dinasztia meggyengítésére, valamint a Szicíliai Királyság és a Német-Római Birodalom szétválasztására irányultak. A pápa e törekvéseiben talált szövetségesre Anjou Károlyban, IX. Lajos francia király testvérében, akinek átengedte a Szicíliai Királyságot az 1264-ben megkötött egyezség értelmében. Károly a beneventumi ütközetben (1266) leverte Manfrédot, aki holtan maradt a csatatéren. Az új uralkodó még IV. Konrád fiatal gyermekét, Konradint is lefejeztette (1268).

Az új uralom nem sokat változtatott a normann-kori és a II. Frigyes korabeli intézményeken, de francia tisztségviselők és hivatalnokok váltották fel a korábbiakat, s nagyrészt franciák – Anjou- és Provence-beliek voltak az udvar személyzete, a lovagok és a földbirtokosok is. Az 1282-ben Palermóban kirobbant franciaellenes felkelés kettészakította a királyságot. Szicília leválását támogatta III. Péter aragón uralkodó is, aki azonban 1285-ben meghalt, csakúgy, mint Anjou Károly. Péter utódai, III. Alfonz és II. Jakab az 1295-ben megkötött anagnini egyezményben lemondtak a sziget birtokáról, már csak azért is, hogy Jakab a pápánál elérje az investitúrát Szardínia és Korzika birtokába. Ám a szicíliai nemesség és városok képviselői testvérüket Frigyeszt hívták meg a trónra, és 1296-ban Cataniában királlyá kiáltották ki (III. Frigyes 1296–1337). A status quót azután 1302-ben aragón, nápolyi és pápai részről egyaránt elfogadták. Szicília a 14. században önálló királyságnak tekinthető, amely természetesen több dinasztikus szálon is kapcsolódott Aragóniához. 1396-ban az aragóniai I. Márton személyével már perszonálunió jött létre a két királyság között, majd 1412-ben a barcelonai trónra lépő Trastámara Ferdinánd formálisan is egyetlen politikai egységgé tette a két területet. Aragónia 1323 után érvényesítette fennhatóságát Szardínia fölött is.

A nápolyi királyságban a szicíliai vecsernye után kialakult helyzetben Anjou Károly az 1283-as san martinói rendeletekben jelentős engedményeket tett a hűbéri arisztokráciának. Gyengítették az uralkodó helyzetét az oldalágak által birtokolt jelentős tartományok is, mint a tarantói fejedelemség vagy a calabriai hercegség. Károly unokája, I. Róbert (1309–1343) ezeket az adottságokat figyelembe véve kormányzott. A királyság számára a dinasztikus küzdelmek és az örökösödési problémák ugyancsak kihívásokat jelentettek. I. Johanna királynő (1343–1381) férjének, András herceg halálának megbosszulására I. Lajos magyar király vezetett két hadjáratot is a királyságba, de az előle menekülő Johanna felelősségre vonását nem sikerült elérnie. Az örökös nélküli királynő először a Valois-házi I. Anjou Lajost, Provence grófját jelölte meg utódjául, aki II. János francia király fiaként kapta apanázbirtokként az Anjou grófságát. Ám VI. Orbán pápa a durazzói-ághoz tartozó Károlyt (1381–1386) támogatta, aki rövid ideig Kis Károly néven magyar király is volt. Ekkor kezdődött az Anjouk és a durazzóiak több évtizedes küzdelme a hatalomért. Károly halála után kiskorú fia, László (1386–1414) csak névleg válhatott uralkodóvá, mert I. Lajos fia, II. Lajos foglalta el Nápolyt. Háborúskodásuk csak 1399-ben ért véget László győzelmével. Lánya, Johanna (1414–1435) előbb Aragóniai V. Alfonzot, majd az Anjou III. Lajost nevezte meg utódjaként, ami újra örökösödési harcokhoz vezetett. Ezekből az aragón uralkodó, V. Alfonz (1416–1458) került ki győztesen, aki 1442-ben bevonult Nápolyba és feleségére, Máriára hagyva Aragónia kormányzását, ott rendezte be udvarát. Halálakor törvénytelen gyermeke, I. Ferdinánd örökölte a trónt (1458–94). A Nápolyi Királyság 1503-ban egyesült ismét a Szicíliai Királysággal, most már spanyol közreműködéssel, a Katolikus Ferdinándot és utódait képviselő alkirályok irányítása alatt.

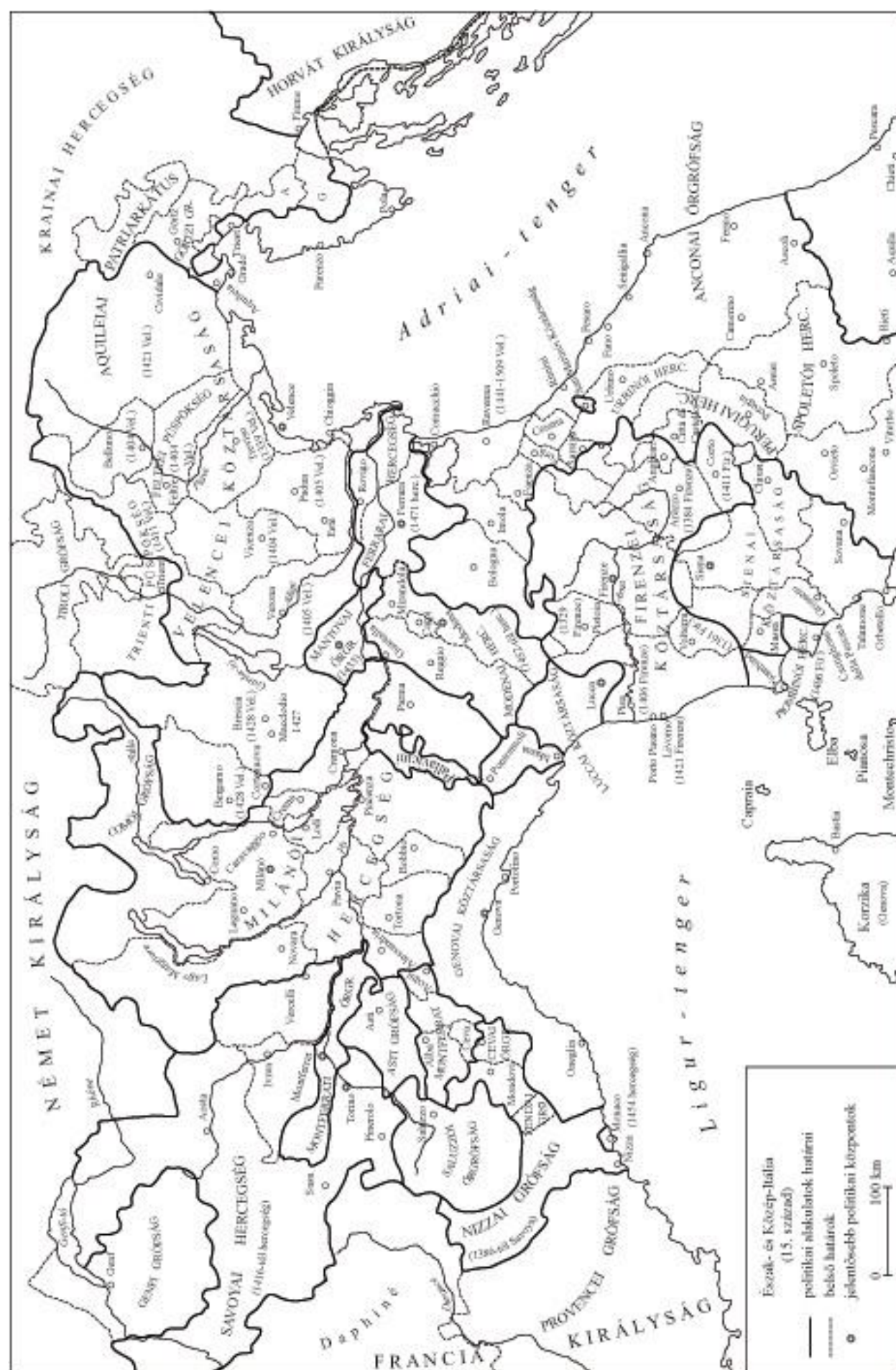
A pápaság késő középkori történetét nem csupán az avignoni „fogság”, az azt követő egyházszakadás és a nagy zsinatok jelentik, hanem a pápai állam belső fejleményei is. 1347-ben Cola di Rienzo tett kísérletet a köztársasági Róma megteremtésére, ám 1350-ben egy arisztokrata összeküvés miatt elmenekült a városból. 1354-ben visszatért, de zsarnoki módszerei miatt fellázadtak ellene és megölték. A római helyzet bizonytalansága is késztette arra az avignoni pápai udvart, hogy a Pápai Állam igazgatásának rendbetételével Egidio Albornoz bíborost bízta meg, aki 1357-ben kiadott rendelkezéseivel egységesítette a pápai területek kormányzását. Az igazi újjászervezés azonban a nyugati egyházszakadás után az ismét egységes latin kereszténység fejévé választott V. Márton pápa (1417–1431) nevéhez fűződik, aki hatékony állami és igazgatási szervezetet kezdett kialakítani. Az európai egyháztól származó jövedelmek mellett ekkor kezdték módszeresen kiaknázni a belső gazdasági erőforrásokat. A 13. századra visszamenő gyakorlat szerint az államon belül megkülönböztették a közvetlenül alávetett (*immediate subiectae*) és a közvetetten alávetett (*mediate subiectae*) területeket. Az előbbi esetben részben a helyi *commune* vagy úr kezében, részben pedig a pápai tisztségviselők (*rector*, *legatus*) kezében volt a politikai irányítás. Ide tartoztak olyan nagy városi közösségek is, mint Bologna, Perugia, Ancona vagy Ascoli. A második esetben meghagyták a helyi nemesi családok autonómiáját (pl. Urbino, Camerino).

Észak-és Közép Itália a 15. században

A 14–15. század fordulóján szilárdultak meg Itália északi és középső részén a nagyobb regionális államok. A Pó vidékén két nagy expanziós törekvésről beszélhetünk. Az első Milánó hercege, Gian Galeazzo Visconti nevéhez fűződött, aki a 14. század végén meghódította Veronát, Vicenzát (1387) és Padovát (1388). Sőt, a hódítás számos, az Appenninektől délre eső területet és várost is Milánóhoz csatolt, mint Pisa, Siena, Perugia (1399), és 1400-ban Bolognát is elérte. A másik expanziós hullámot, amely természetesen részben válasz is volt az elsőre, Velencének a 15. század első felében végrehajtott terjeszkedése jelenti. Velence ugyanakkor 1381-ben történetének egyik leg-súlyosabb válságát élte át, amikor a genovai hajóhad már a várost fenyegette. A chioggiai győzelem azonban elhárította a veszélyt, s Velence egyre inkább a szárazföldi területek (Terraferma) megszerzésére törekedett. E törekvés a 15. sz. elején hozott látványos eredményeket, amikor is északkeleten a priaul-aquileiai pátriárkátus (1420), míg nyugaton, 1404 és 1428 között Milánó visszaszorításával Padova, Vicenza, Belluno, Verona, Brescia és Bergamo került velencei uralom alá.

VIII. Amadé uralma alatt (1391–1440) erősödött meg a Savoyai Hercegség, magába olvasztva egyrészt az alpesi területeket (Aosta, Susa völgye, Vaud vidéke), másrészt a mai Piemonte tartomány nagy részét. Az északi területekre jellemző, hogy az itteni hatalmasságok a német-római császároktól szereztek legitimációt, legtöbb-szor pénzért vásárolva uralkodói címeket. Gian Galeazzo Visconti 1395-ben milánói herceg lett, majd VIII. Amadé 1416-ban Savoya hercegévé emelkedett. Gian Francesco Gonzaga, aki Mantova ura volt, 1432-ben őrgrofi címre tett szert. Borso d'Este 1452-ben Modena és Reggio, majd 1471-ben Ferrara hercegévé vált.

Az Appenninektől délre Firenze regionális állama a 14–15. század fordulóján indult növekedésnek: ekkor lett a városé Arezzo (1385), ekkor számolták fel Pistoia önkormányzatát, s 1409-ben került sor Pisa, majd 1414-ben Livorno meghódítására. Akárcsak Velence esetében, itt is fontos szempont volt, hogy gátat vessenek a Viscontiak terjeszkedésének. A válasz azonban nem maradt el, Filippo Maria Visconti (1412–1447) 1421-ben hercegségéhez csatolta Genovát, amit a milánóiak 1435-ben elveszítettek, de 1464-től 1478-ig, majd 1487-től 1499-ig újra a magukénak mondhatnak. A Visconti terjeszkedés 1423-ban Romagna egy részét is elérte. Velence és Firenze reakciója az volt, hogy 1426-ban Visconti-ellenes szövetséget alakítottak, amelyhez a Gonzagák, az Esték és VIII. Amadé is csatlakozott. A szövetség 1427-ben Macclodiónál leverte a milánói haderőt, melynek következtében a ferrarai béke stabilizálta a különféle államok határait. Új fordulatot adott az eseményeknek, hogy aragóniai V. Alfonz igényt formált a nápolyi trónra, amiben Filippo Maria Visconti nagy fenyegetést látott. A genovai flotta felhasználásával 1435-ben Ponzánál vereséget mért az aragón hajóhadra, s magát Alfonzot is fogságba ejtette. A két uralkodó között azonban a fogság idején szövetség jött létre, amely ellen Velence vezetésével az összes itáliai hatalom felsorakozott. Ezt a koalíciót először a Cosimo de'Medici irányítása alatt álló Firenze törte meg azzal, hogy Milánó felé közeledett, majd a Bizánc elestét (1453) eredményező oszmán török fenyegetés, amellyel első-sorban Velencének kellett szembenéznie, enyhítette a belső, itáliai ellentéteket. Mindennek következtében, első-sorban Cosimo kezdeményezésére kötötték meg 1454-ben Lodiban azt a békét, amely létrehozta az itáliai álla-mok laza szövetségét, az itáliai ligát. Az öt jelentős állam: a Nápoly–Szicíliai Királyság, a Pápai Állam, Firenze, Velence és Milánó jelentősebb konfliktusoktól mentesen élte meg az 1498-ig terjedő időszakot. Ekkor indított hadjáratot VIII. Károly francia uralkodó (1483–1498), hogy nápolyi trónigényének érvényt szerezzen. Ez a beavatkozás a kezdete azon háborúk sorozatának, amelyek a 16. században Itáliát két külső hatalom, a spa-nyolok és a franciák vetélkedésének színterévé tették.

Lengyelország

A nyugati szláv területek

Nyelvészeti, történeti és régészeti kutatások alapján a szláv őshazával kapcsolatban számos elmélet látott napvilágot, amelyek között kisebb különbségek vannak, de többségük abban megegyezik, hogy a szláv őshaza erdős mocsaras területen lehetett. Ez a terület a Visztula, és a Dnyeper folyók közé tehető a Kárpátoktól északra, központi része a Pripjaty folyó erdőségekkal borított mocsaras vidéke.

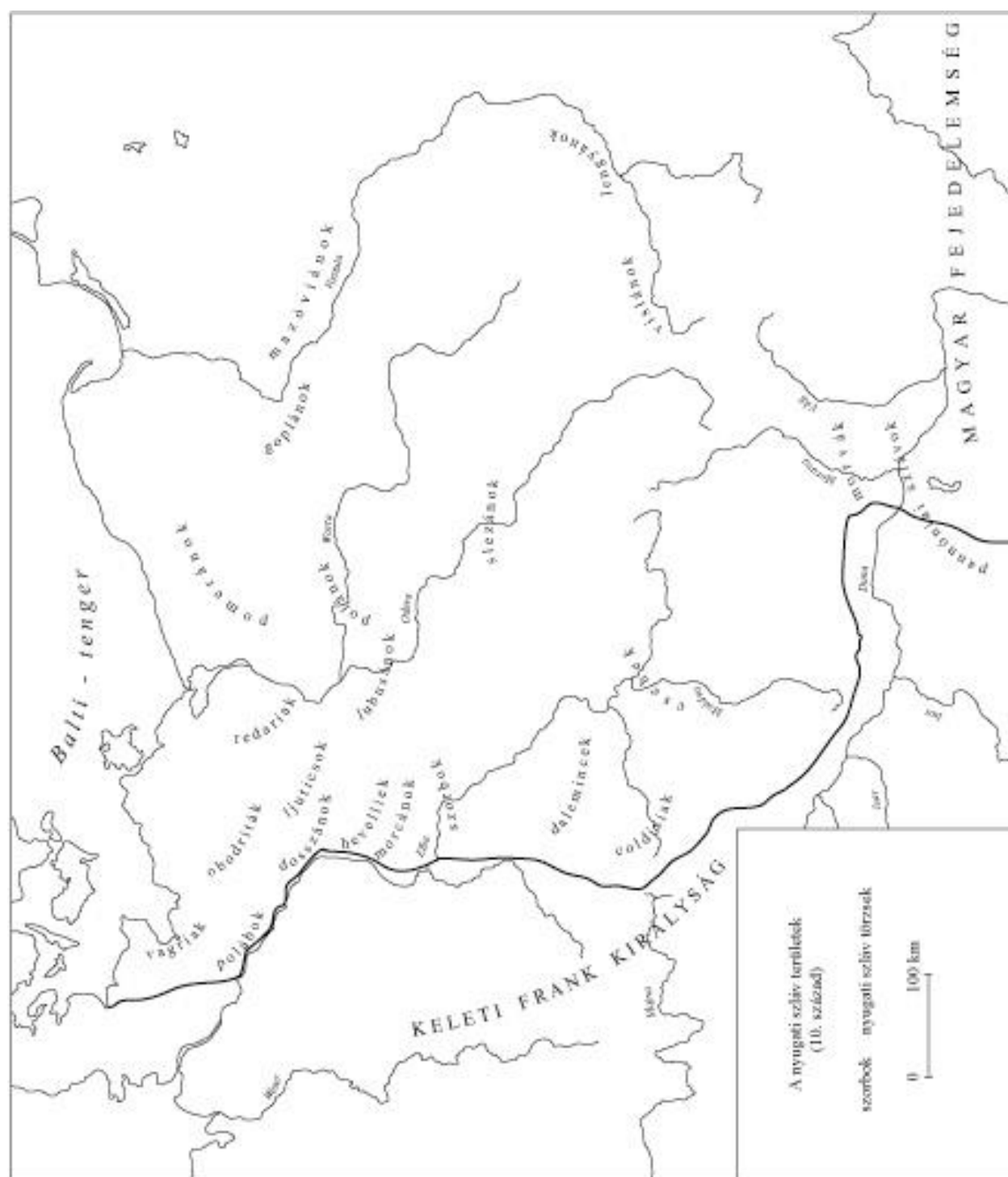
Az 4–5. századi népmozgásokkal együtt a szlávok törzsei is vándorolni kezdtek, egyik nagyobb csoportjuk keleti irányba húzódott Kelet-Európa erdős területein, őket nevezték a korabeli források antoknak, a másik águk nyugati-délnyugati irányba mozdult el az Elba és a Kárpátok térsége felé, őket nevezték a kortárs történetírók sclavinoknak. A szlávok vándorlását jelentősen befolyásolta az avarok megjelenése a VI. század közepén a kelet-európai steppén. Az avarok megsemmisítették a Tiszától keletre fekvő gepida államot (567), majd elfoglalták a Kárpát-medence nyugati felét is, ahonnan elűzték a longobardokat. Az avar hódítás idején a szláv népesség egy jelentős része a Balkán-félszigetre nyomult, a nyugati szlávok pedig a Frank Birodalom határáig jutottak.

Samo vezetésével (628–653) szerveződött meg a nyugati szlávok első jelentősebb politikai alakulata, amelynek létezéséről a korabeli források is beszámoltak. Samo sikeresen harcolt az avarok és frankok ellen, de a hatalma alatt egyesülő szláv törzsek még nem voltak képesek szilárd politikai alakulatot, államot szervezni. Samo halála után a törzsi politikai keretek hosszú időre meghatározóvá váltak.

A morva állam volt a következő jelentősebb politikai alakulat, amely a nyugati szlávok jelentős részét egyesítette. A morva törzs vezetői legyőzték a Duna, Morava és Fehér-kárpátok közötti terület szláv törzseit, Mojmir fejedelem (830–846) a cseh és luzsicei területeket is meghódította. A Nyitra-vidék urának számító Pribina fejedelem 833-ban Mojmir támadása után elmenekült, így a mai Szlovákia nyugati területei is Mojmir hatalma alá kerültek. Kialakult Morávia, vagyis a Morva Birodalom, amelyet Mojmir halála után Raszisztzláv fejedelem (846–870) irányított. A nyugati szlávok körében ekkor kezdett terjedni a kereszténység, Mojmir 812 körül megkeresztelkedett, 845-ben tizennégy cseh törzsfő járult Német Lajos keleti frank király elé Ratisbornba, a kereszténység felvétele okán. A passauai püspökség jelentős szerepet vállalt a morvák megtérítésében, de a keleti frank egyház térnyerése a német politikai befolyás erősödését is elősegítette. Raszisztzláv szövetséget kötött Bizánccal, majd országába hívta Cirillt és Metódot, akik 863-ban kezdték téríteni és egyházszervező munkájukat Moráviában. A nyitrai területeket Szvatopluk kapta, és ott részfejedelemséget szervezett Morávián belül. A keleti frankok megdöntötték Raszisztzláv uralmát, amelyben Szvatopluk is segítette őket, de a morvák fellázadtak a frankok ellen. Szvatopluk a felkelés élére állva magához ragadta a fejedelmi hatalmat (870–894). A frankok és a magyarok erőteljes támadásai következtében Morávia vereséget szenvedett és felbomlott. A cseh területek német, a keleti morva területek magyar befolyás alá kerültek.

A nyugati szlávok más csoportjai az Visztulától az Elbáig terjedő területeken telepedtek le. Az Elba mentén számos pogány szláv törzs élt a 9–10. században, ezek a törzsek nem jutottak el az önálló államalapításig. A németek keleti terjeszkedésének első jelentős lépése volt, hogy kiterjesztették királyságuk keleti határát az Elba vonaláig a 10. században. A Billung Őrgrófság, Nordmark, a Meissen-i Őrgrófság és a Zeitz-i Őrgrófság megszervezésével a német határ elérte az Odera folyó vonalát, és Németország közvetlen határos lett a lengyel törzsek területeivel.

A 9–10. században több tucat kisebb lengyel törzs nagyobb törzsekbe, illetve törzsszövetségekbe szerveződött, amelyek szállásterületei alapjául szolgáltak a későbbi tartományi berendezkedésnek. A wiślánok és lendzianok a Visztula felső folyása mentén (Kis-Lengyelország), a mazóviánok a Visztula alsó folyásától keletre (Mazóvia), a polánok a Warta folyó mentén (Nagy-Lengyelország), a ślężianok az Odera vidékén (Szilézia), a pomeránok Pomerániában, a goplánok Kujáviában rendezkedtek be. Az Odera középső szakasza mentén a Warta torkolatvidékétől délnyugatra Lubusz vidékén a lubusánok kisebb törzse élt.

Lengyelország kialakulása

A lengyel állam magterülete a polánok törzsének szállásvidékén alakult ki, Gniezno és környéke a Warta folyó vidékén kedvező feltételeket biztosított nagyobb lélekszámú népesség megtelepedésére, kedvező geopolitikai helyzete révén eléggé távol volt a német államtól, amely hódító hatalomként lépett fel. A Visztula felső szakasza mentén élő wiślánok, akik szintén eljutottak az államalapításig, a Cseh Királyság befolyási övezetébe kerültek.

A lengyel állam Gniezno körül kezdett megszerveződni, ez a település már a 9–10. század fordulóján jelentős hatalmi központtá vált, várral védett fejedelmi székhely volt viszonylag jelentős népességgel és gazdasággal. Mieszko fejedelem (960–992) hatalomra kerülésének idejében Gniezno jelentős fejedelemséggé vált. Mieszko 966-ban megkeresztelkedett, és ezzel fejedelemsége a latin nyugati világhoz csatlakozott. A polán fejedelemség meghódította a goplánok szállásterületét a későbbi Kujáviát és Mazóvia jelentős részét. Mieszko 967-ben elérve az Odera torkolatvidékét kijutott a Balti-tenger partjaira, és ezzel konfliktusba került a Német Királysággal, amely az Elba és az Odera közötti szláv törzseket igyekezett alávetni. Mieszko legyőzte a Warta torkolata mentén Cedyániánál Hodon őrgrófot 972-ben. II. Ottó német király 979-ben hadjáratot vezetett a lengyelek ellen, akik sikeresen védekeztek, a kialakuló hatalmi egyensúly eredményeként Nyugat-Pomeránia Mieszko ellenőrzése alatt maradt, és a lengyel határ az Odera mentén rögzült. A lengyel területek délnyugati része cseh uralom alatt állt, de Mieszko vezetésével a lengyelek győzelmet arattak a csehek felett (989–992), és ennek eredményeként Csehországtól megszerezték Sziléziát és Krakkó vidékét. Mieszko hatalma erősítésére várakat épített, 968-ban pedig Poznańban működni kezdett az első missziós püspökség, halála után (992) fia, Bátor Bolesław lett a fejedelem.

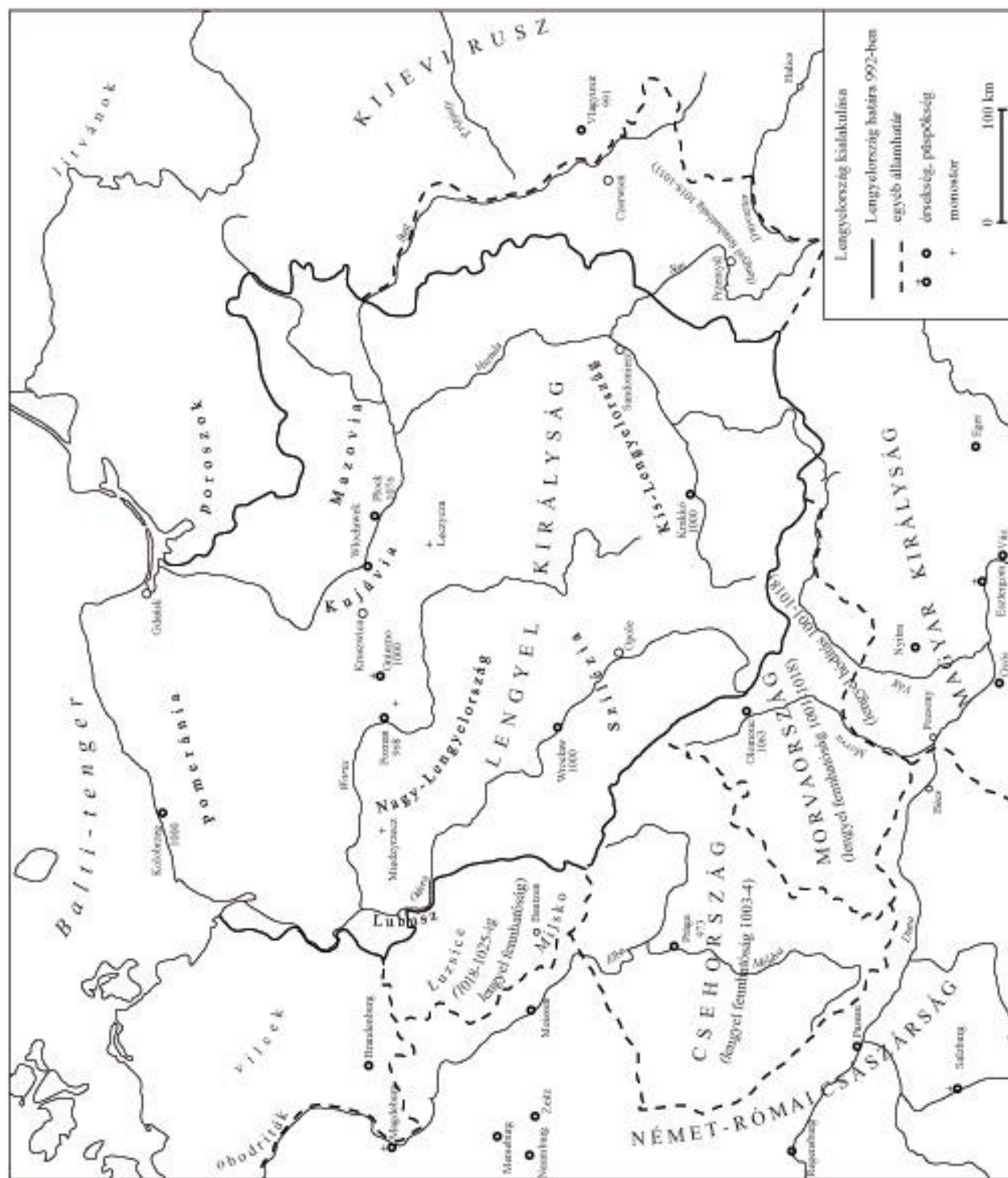
Bolesław kiváló politikusként és hadvezérként megszilárdította a Piast dinasztia hatalmát és megerősítette államát. III. Ottó császár az 1000. évben Gnieznoba utazott Adalbert sírjához, a látogatás célja politikai jellegű volt, a tárgyalások eredményeként Gnieznoban érsekséget alapítottak, és több püspökség felállításáról döntöttek (Krakkó, Wrocław, Kołobrzeg). Ezek a sikeres tárgyalások a független lengyel fejedelem hatalmának és fejedelemségének elismerését jelentették.

II. Henrik császár (1002–1024) uralkodása alatt fellángolt a német–lengyel ellentét, Bolesław 1004-ben megpróbálta meghódítani Csehországot, de II. Henrik megakadályozta tervét. Ugyancsak területi viták alakultak ki Lusatia (Łużyce, Lausitz) és Milzenland (Milsko) kapcsán, amelyek az Elba vidékén élő szlávok területei voltak, de a német és lengyel uralkodó is befolyása alá akarta vonni ezeket a területeket. Elhúzódó konfliktus bontakozott ki, amely alatt több háborús év terhelte a két ország viszonyát (1004–1005, 1007–1013, 1015–1018). A bautzeni béke zárta le ezt az időszakot, amelynek értelmében a vitatott területek lengyel kézen maradtak, és a lengyel fejedelem megkapta Morvaországot, de a történelmi korszakokon átívelő német–lengyel ellentét és bizalmatlanság gyökerei ide vezethetők vissza. Ezután Nyugat-Pomeránia függetlenedett Lengyelországtól, de Kelet-Pomerániát és a tenger melléket Gdańsk körzetével sikerült megtartani.

Bolesław kihasználva a Kijevi Fejedelemség belviszályát, a lengyel határokat keleten kiterjesztette a Bug folyóig, és elfoglalta a Czerwień körüli területeket, délkeleten pedig bekebelezte a San folyó völgyét, Przemyśl várát, és a határt a Dnyeszter folyó felső szakasza mentén jelölte ki. Bolesław uralkodása utolsó évében (1025) királlyá koronáztatta magát Gnieznóban. Ettől az időtől kezdett elterjedni a *Polonia (Polska)* elnevezés Lengyelország nevéként, ugyanakkor az egyes lengyel tartományok neve is elterjedt (Nagy-Lengyelország *Polonia Maior*, Kis-Lengyelország *Polonia Minor*), területi kiterjedésük lassanként rögzült.

Az első Piastok alatt kiépültek az állam és az egyház területi intézményei, a püspökségek mellett több monostort és számos templomot is alapítottak. Több tucat vár és földbirtok biztosította a fejedelmi hatalom alapját, amelyek mellett kiemelkedett néhány különösen jelentős fejedelmi, illetve tartományi hatalmi központ (Gniezno, Poznań, Wrocław, Krakkó, Sandomierz, Płock, Kruszwica, Gdańsk, Łęczyca). A Kárpátoktól északra, az Odera és a Bug folyók között kialakult lengyel állam területe hozzávetőlegesen 250 000 km² volt, lakónak száma pedig a 11–12. században elérhette az 1,2 millió főt.

II. Mieszko (1025–1034) és utódai uralkodása alatt a belső lázadások és külső támadások miatt megingott Lengyelország hatalmi helyzete, német fennhatóság alá került Lusatia és Milsko vidéke. Merész Bolesławnak (1058–1079) sikerült 1075-ben pápai támogatással megerősíteni a lengyel egyházat, és Płockban új püspökséget alapítani. Nyugat-Pomeránia keresztény hitre térítése az 1124–1128 körüli években kapott új lendületet, amikor a régi kołobrzegi püspökséget felváltotta az usedomi, Kujávia területén pedig Włocławekben szerveződött püspökség, amelynek területe Kelet-Pomerániát is felölelte. A német határ mentén az Odera vidékén a lubuszi püspökség területe lengyel ellenőrzés alá került.

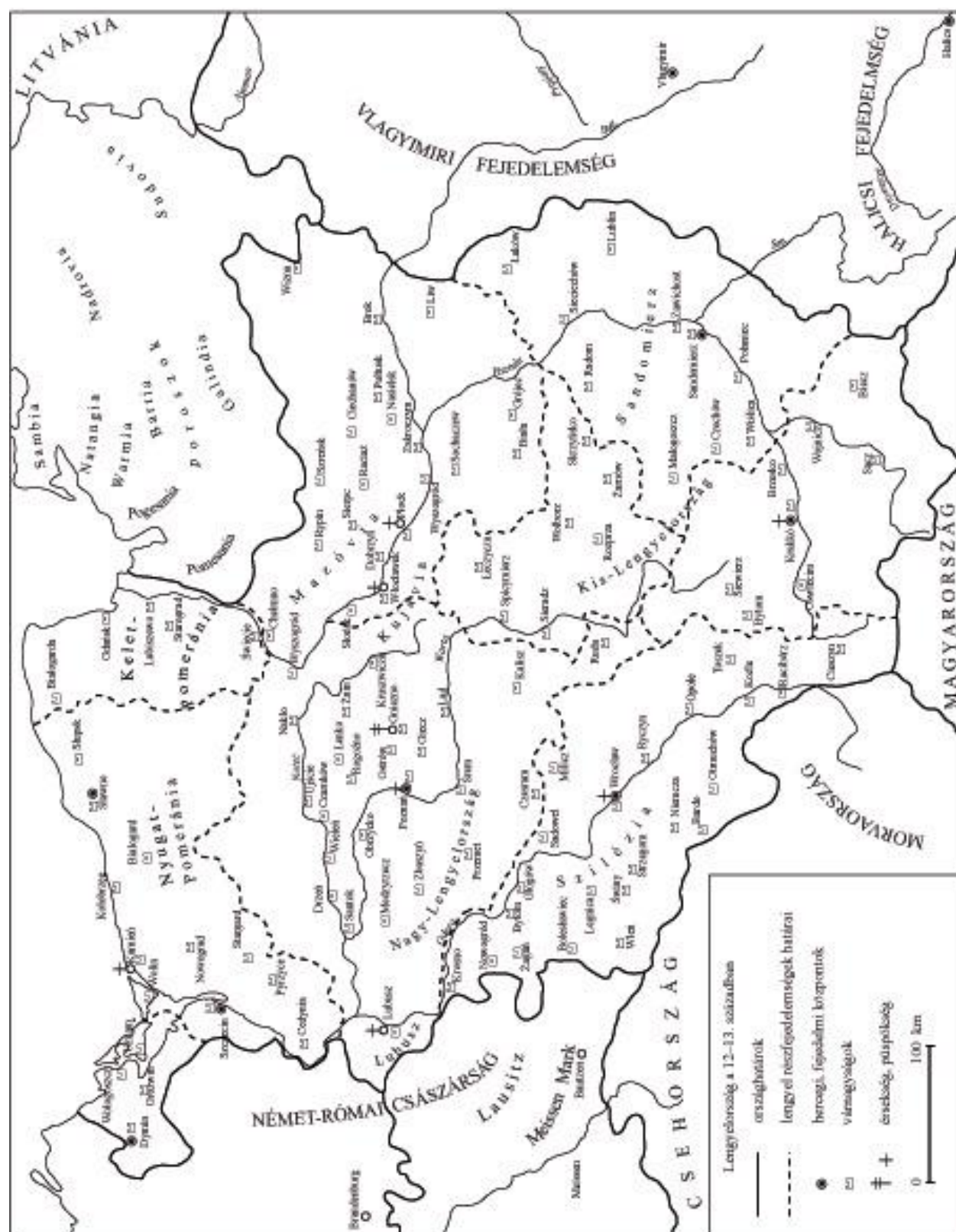

Lengyelország a 12–13. században

III. Ferdeszájú Bolesław halálakor (1138) felosztotta országát fiai között, de szándéka szerint megtartotta volna a főfejedelmi (*senior*) méltóságot. A lengyel jogban nem terjedt el az elsőszülotti öröklés, az utódok pedig követelték részüket az örökségből, ami belháborúkhhoz vezetett. Az első felosztás szerint Kis- és Nagy-Lengyelország, valamint Pomeránia a legidősebb fiút illette a főfejedelmi ranggal. Az ország még további négy részfejedelemségre tagolódott (Mazóvia és Kujávia, Nagy-Lengyelország nyugati része, Szilézia, Sandomierz). A későbbiek folyamán ezt a felosztást további felosztások követték a hatalmi viszonyok és az örökösök száma szerint. A Piast-dinasztiának több ága alakult ki, amelyek utódai gyakran további dinasztikus ágakat alapítottak, és az örökölt részfejedelemségek tovább osztódtak. Lengyelország tartományokra esett szét, kialakultak a sziléziai, nagy-lengyelországi, kis-lengyelországi, mazóviai és kujáviai Piast-ágak. A sziléziai Piastok családja legalább hat rokoni ágra tagolódott az idők folyamán, és részfejedelemségeik ennek megfelelően aprózódtak.

A 13. század folyamán húsznál több részfejedelemség alakult ki, amelyek jelentős önállósággal rendelkeztek, a krakkói fejedelemnek nem volt tényleges hatalma az egyes részfejedelemségek felett. A részfejedelemségek kora kétszáz éven keresztül tartott, de ez nem vezetett Lengyelország hűbéri alávetéséhez, mivel Oroszország és a Német Királyság is hasonló belső gondokkal nézett szembe. A kijevi fejedelemség szintén részfejedelemségekre tagolódott, Németországban pedig a tartományúri hatalom megerősödése jelentősen gyengítette a császári hatalmat. A lengyel részfejedelemségek hozzájuk hasonló erővel rendelkező ellenfelekkel álltak szemben. A brandenburgi őrgrófok Nagy-Lengyelország fejedelmeit akarták hűbéri függésbe vonni, a krakkói fejedelmek pedig a halicsi orosz fejedelemség megszerzése miatt kerültek összeütközésbe a magyar királyokkal. A lengyel területeket a poroszok és litvánok támadásai is fenyegették, akik még a 13. század kezdetén is pogányok voltak. Mazóviai Konrád fejedelem segítségül hívta a német lovagrendet a poroszok ellen, 1225–1226-ban átadta nekik a chełmnói területet. A lovagrend sikerrel hódította meg a poroszok földjeit, négy püspökséget alapított, közöttük egyet Chełmnóban, ezek a püspökségek a rigai érsekségnek voltak alárendelve.

Lengyelországot a német terjeszkedés mellett a tatár támadás is fenyegette, a tatárok 1241-ben több győztes ütközet (Tursk, Chmielnik) után feldúlták Sandomierz, Wiślica és Krakkó vidékét, majd betörték Sziléziába és Legnica mellett is sikerrel csatáztak a lengyelek ellen. A tatár rablótámadások megismétlődtek a század folyamán (1259, 1287), de nem veszélyeztették a lengyel fejedelemségek függetlenségét, és az ország területi egységét. Ezzel szemben a német terjeszkedés egyre nagyobb területeket szakított el a lengyel fejedelemségektől, 1252-ben Lubusz vidéke a Brandenburgi Őrgrófság fennhatósága alá került. Brandenburg tovább terjeszkedett, és Nyugat-Pomeránia déli részét elfoglalva megalapította Neumarkot. A német lovagrend 1282-ben megszerezte Gniew területét a Visztula torkolatától délre, 1308-ban pedig elfoglalta Gdańskot, ezután Dobrzyń környéke és Kujávia következett. A lovagrend 150 évre megszerezte Kelet-Pomeránia területét.

Lengyelország a 14. században

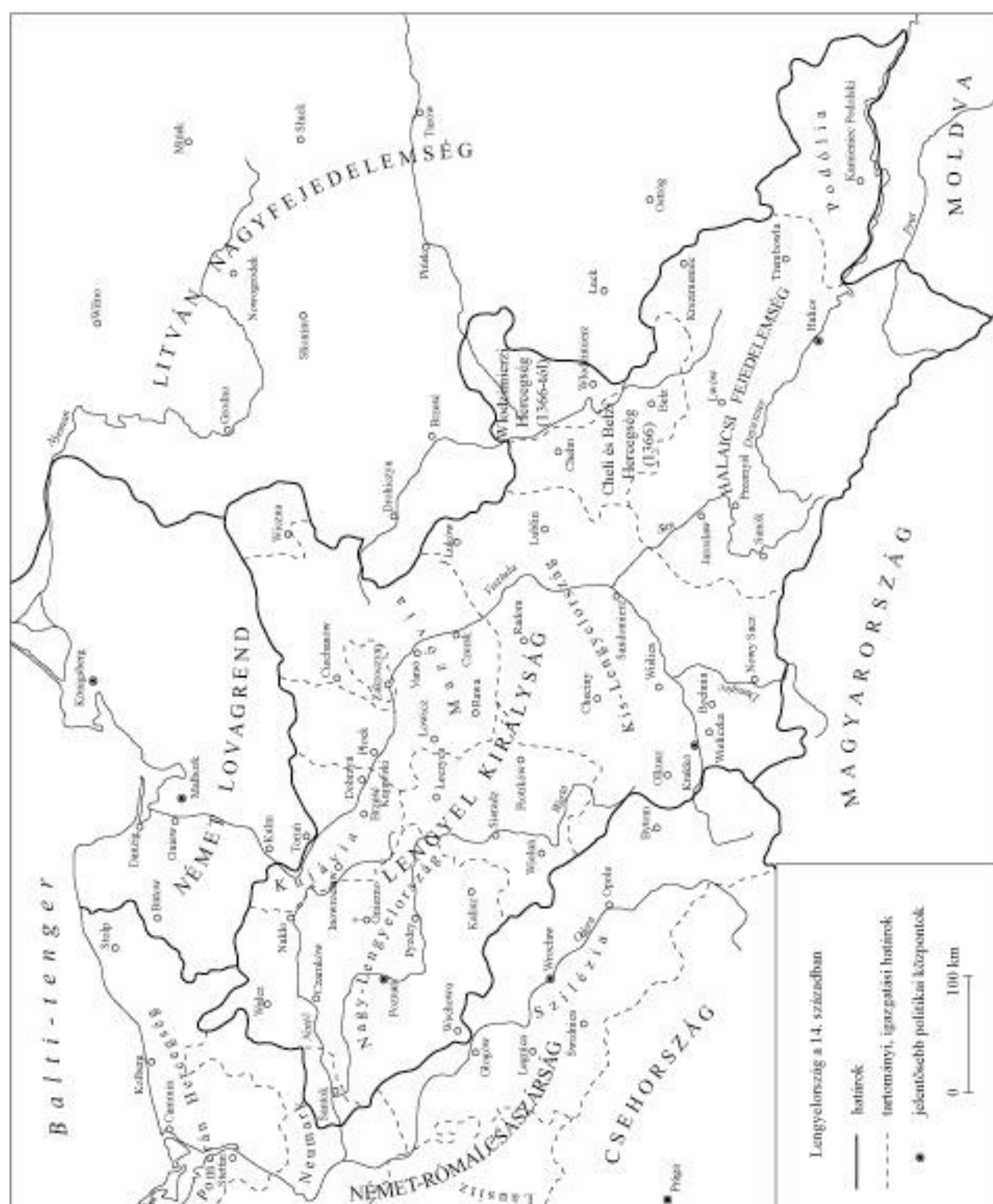
A lengyel részfejedelemségek alávetése, illetve területeik megszerzése a 13. század végén is jelentős erővel zajlott, II. Vencel cseh király Szilézia mellett, Nagy- és Kis-Lengyelországra is igényt formált. A belső konfliktusoktól is megosztott Lengyelország egységének helyreállításában Władysław Lokietek (1260–1333) harca jelentős eredményeket hozott, sikerült bevonulnia Krakkóba, és hosszú harcok után biztosította hatalmát Kis- és Nagy-Lengyelország felett. Nagy Kázmér (1333–1370) tovább folytatta az ország egyesítését, de a siker érdekében súlyos engedményeket kellett tennie, 1339-ben a krakkói békében elismerte a cseh király hűbérúri fennhatóságát Szilézia felett, amit 1348-ban megismételt (namysłowi béke). Kázmér hosszú tárgyalások után 1343-ban Kaliszban békét kötött a német lovagrenddel, megkapta Kujávia és Drobzyń területét, de lemondott egész Pomerániáról és Danzigról. A lengyel király 1340-ben bekapcsolódott a Halicsi fejedelemségért folytatott harcba, amit a *dux Russiae* cím igénylése is jelzett, de a szomszédos hatalmak (Litvánia, Magyarország, Arany Horda) is bejelentették igényüket. A litvánok megszállták Halics északi részét (Volhínia) a tatárok pedig betörték Lengyelországba. Halics (Ruténia) 1349 és 1366 között lengyel fennhatóság alá került, de hosszú ideig még nem tagolódott be a Lengyel királyságba, a lengyel királyi kancellária külön tartományként (*regnum Russiae*) kezelte.

Kázmér 1351-ben hűbéri függésbe vonta Mazóviát, és a Bug folyó mentén lengyel hűbéres hercegségeket alapított (Chełm és Bełz, valamint Włodzimierz).

A litvánok a 14. század második felében jelentős orosz területeket hódítottak meg, a szétagolódott és egymással is ellenséges orosz fejedelemségek a mongoloknál és a litvánoknál is gyengébbek voltak. Algirdas litván fejedelem 1362-ben a Dnyeper mentén legyőzte a tatárokat, és a litvánok 1363-ban elfoglalták Kijevet, majd 1375-ben Polotszkot végül 1403-ban Szmolenszket.

Nagy Lajos lengyel királyként (1370–1382) fenntartotta Ruténia külön tartományi státuszát, támogatta a városok fejlődését (Lwów, Rzeszów, Jaroszlav, Krosno, Sanok), amelyekben német telepesek jelentek meg, akik elsősorban a magdeburgi jogok szerinti kiváltságokban részesültek. Ezek a városok biztosították a Fekete-tenger felé vezető átmenő kereskedelmet. Halicsban 1375-ben római rítusú érsekség kezdett működni, amely később Lwówba települt. Nagy Lajos halála után a lengyelek fennhatóságuk alá vonták Halicsot, amelyet csak 1434-ben tagoltak be Lengyelország intézményi és jogi rendszerébe, területét Ruténia, Volhínia, Podólia néven vajdaságokba osztották, és a lengyel törvények alá rendelték.

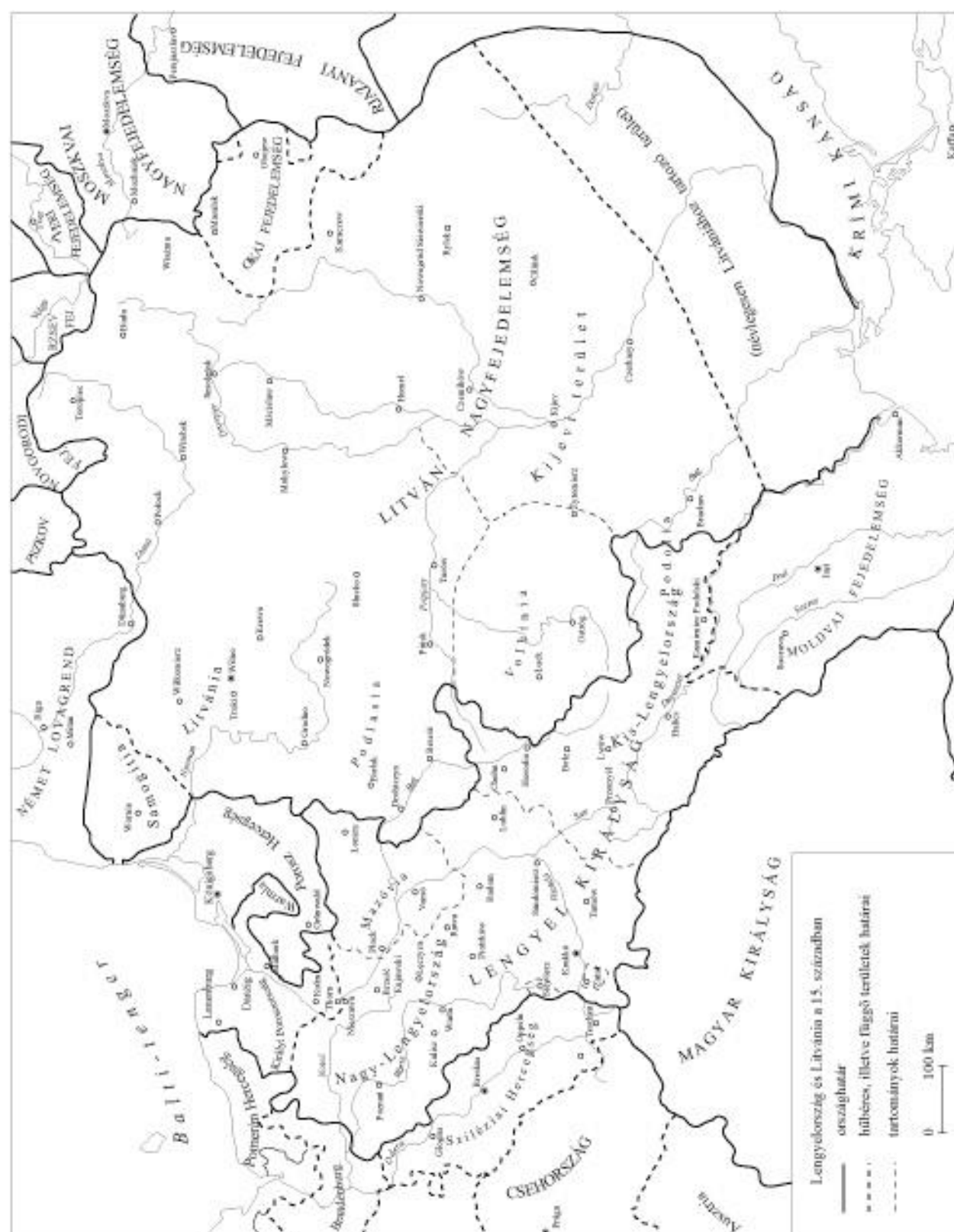
Lengyelország hatalmi helyzetében jelentős változás kezdődött 1385-ben, amikor a krewói unió révén Lengyelország és Litvánia történelme összekapcsolódott. Hedvig lengyel királynőt feleségül vette Jagelló litván fejedelem, aki 1386-ban a latin rítusú kereszténységet választotta. A két ország között tartós perszonálunió alakult ki, amelyet a Bug menti Horodlóban 1413-ban kötött unió is megerősített. Litvániában lassanként megjelentek a lengyel területi berendezkedéshez hasonló intézmények, a püspökségek, vajdaságok, várnagyságok. Litvánia fővárosában Vilnóban 1387-ben püspökség szerveződött, amely Gniezno alárendeltségébe tartozott.

Lengyelország és Litvánia a 15. században

A lengyelek és litvánok közötti összefogást a külső fenyegetettség erősítette, a tatárok mellett, a német lovagrend jelentette a fő veszélyforrást. A lovagrend megszerezte Neumarkot Brandenburgtól 1402-ben, és 1404-ben Samogitiát is elfoglalta Litvániától. Elhúzódó háború alakult ki a lovagrend és a lengyel-litván erők között (1409–1410), amelyben döntő fordulatot eredményezett a lengyelek grünwaldi (1410) győzelme. A lovagrend a toruói békében (1411) lemondott Samogitiáról és Dobrzyń védékéről. A második toruói béke (1466) tizenhárom éves háborút zárt le (1454–1466). Lengyelország elfoglalta a német lovagrendtől Kelet-Pomerániát, Chełmno vidékét, a warmiai püspökség területét, Malbork, Gdańsk, Toruń és Elbląg városokat. Ebből a területből alakult ki a Királyi Poroszország, amely a Lengyel Királyság jelentős kiváltságokkal rendelkező tartománya lett. A német lovagrend Poroszországi területéből megalakult a Porosz Hercegség, amelynek központja Königsberg lett, és ez a tartomány a lengyel király hűbéres területévé vált. A német lovagrend livóniai területei a rend irányítása alatt maradtak, és ott a lovagrend szuverén hatalmat gyakorolt.

Lengyelország délkeleti irányba is terjeszkedett, 1430-ban Nyugat-Podóliában vajdaságot szerveztek Kamieniec központtal, Kelet-Podóliát a litvánok foglalták el már korábban 1403-ban. A litvánok elérték a Dnyeper torkolatát, és kijutottak a Fekete-tenger partjára, ezen a területen összeütközésbe kerültek a törökökkel és a Krími Kánsággal. A török szultán 1475-ben vazallusi függésbe kényszerítette a krími tatárokat, 1484-ben pedig elfoglalta Kilia és Akkerman kikötőit. Lengyelország válaszként vazallusi függésébe vonta a Moldvai Fejedelemséget.

A német lovagrend a Baltikumban

Az 1190-ben alapított akkoni német ispotály a Staufok politikájának köszönhetően 1198-ra lovagrenddé alakult. Tagjai elsősorban német területekről érkeztek, de a szabályzat nem tiltotta a más nemzetiségűek felvételét sem. A rendhez felszentelt paptestvérek, lovagok, fegyvernökök, novíciusok és szolgák tartoztak, de időszakosan csatlakoztak keresztes fogadalmat tett segítők és világi életet élő támogatók, ún. féltestvérek is. A rend legfelső vezetője a nagymester, helyettese a nagykomtúr volt, a legfontosabb ügyekről az évente összehívott nagykáptalan döntött. A német területeken lévő *Landkomturen* élén a *Deutschmeister*, a porosz és livóniai területek élén a *provincialis magister* állt; a vezetéshez tartozott még az ellátásért felelős *Trapier*, a pénzügyeket kezelő *Tressier*, az ispotályokat felügyelő *Spittler* és a rend katonai parancsnoka, a *Marschall*. A kommandák v. rendházak élén *Komtur*, *Pfleger*, ill. *Vogt* állt; a közepes területi egységek (*Ballei*, *Komturei*) irányítója a *Landkomtur*, míg a nagyobb területeké a *Landmeister* volt.

A sikertelen térítési kísérleteket követően 1198-ban német katonai akció indult Livóniába. Az első jelentős sikereket Albert rigai püspök érte el, aki a megszerzett területek védelmére megalapította a Kardtestvérek Rendjét (1202). A rend a litvánoktól elszenvedett veresége után beolvadt a Német Lovagrendbe (1237), amely akkorra már a térség fontos tényezőjévé vált. A német lovagrend a Szentföldről Velencén keresztül először a Barcaságba érkezett, ahol II. András magyar király határvédelmi feladatokkal bízta meg. A lovagoknak azonban 1225-ben távoznuk kellett Erdélyből, miután itt önálló állam létrehozására törekedtek. Még ugyanebben az évben Konrád mazóviai fejedelem kérte a segítségüket a pogány poroszok ellen. Miután a lovagok önállósági törekvéseikhez II. Frigyesről és Mazóviai Konrádtól garanciákat is kaptak (rimini aranybulla 1226; kruschwitzi szerződés 1230), megkezdődhetett a porosz területek elleni 1285-ig tartó keresztes háború. 1235-re meghódították Pomesaniát, a Visztula-öblöt elérve pedig kelet felé haladtak tovább, hogy összeköttetést teremtsenek az 1237 óta szintén az érdekeltségi körükbe tartozó Livóniával. A livóniai csapatok 1242-ben a Csúd-tó jegén súlyos vereséget szenvedett Alekszander novgorodi fejedelemtől, ami nyilvánvalóvá tette, hogy északkelet felé lehetetlen tovább terjeszkedni. Kurland (1245) és Samland (1255) meghódítása után már csak a litvánok laktak Samaiten választotta el a lovagrend két ágát; az ide évente meghirdetett keresztes hadjáratok a késő középkor lovagságának fontos próbájává váltak, de tartós sikereket nem hoztak.

Kelet-Pomeránia (Pommerellen) és Gdansk elfoglalása (1308) a lengyelek jóindulatának elvesztését eredményezte a lovagrend számára. Bár a Hedvig trónörökös és Jagelló fejedelem házasságával létrejött lengyel-litván unió (1385) nem fenyegette a lovagrendet, az továbbra is pogánynak minősítette és támogatta a litvánokat, s ezzel végül önmaga okozta vesztét. A grunwaldi csatában (1410) a német lovagrend olyan sebet kapott, amelybe lassan elvérzett. A háborús költségek, a kártérítés és a következő évek külpolitikájának következtében a rend egyre több anyagi áldozatot követelt a városoktól és a helyi nemességtől, mire ezek szövetségre léptek, és a lengyel királynak vetették alá magukat. Az ezt követő háborút lezáró második toruói békében (1466) a lovagok elvesztették Kelet-Pomerániát (Pommerellen) és részben legrégibb területeiket, így a Kulmerlandot és a rend központját, Marienburgot is. Brandenburgi Albrecht nagymester még megpróbálta diplomáciai és katonai akciókkal helyreállítani a rend hatalmát, azonban sikertelenül. A lovagok és a lengyel királyság viszonyát 1525-ben véglegesen tisztázó megállapodás értelmében a lovagrend állama világi fejedelemséggé alakult, és a királyság része lett.

Német-római Birodalom

Keleti Frank Királyság (843–911)

A verduni szerződés három részre osztotta a Frank Birodalmat, amelyek közül a keleti, Német Lajosnak (817–876) juttatott rész a középkori Német Királyság elődjének tekinthető. Amikor Német Lajos meghalt (876), birtokain fiai osztoztak. Bajorország a délkeleti határgrófságokkal együtt Karlmann (876–880), Frankónia, Thüringia és Szászország III. Lajos (876–882), a délnyugati Alemannia (Svábföld) pedig III. (Vastag) Károly kezére került. Lotaringia, amely nevében korábbi ura II. Lotár nevét őrzi, az ő halála (869) után a meerseni szerződéssel (870) két részre lett osztva. Kelet-Lotaringia Német Lajos birtokába került Aachennel, amely a régi Karoling birodalom egyik legfontosabb politikai központja volt. Halálakor a nyugati frank uralkodó, Kopasz Károly (840–877) kísérletet tett a tartomány megszerzésére, ám az andernachi csatában III. (Ifjabb) Lajos (876–882) keleti frank királytól vereséget szenvedett. Ezt követően 880-ban a ribemont-i szerződéssel a Nyugat-Lotaringia is a keleti frank királysághoz került. Testvéreinek halálát követően III. (Vastag) Károly nem csupán a keleti frank területeket egyesítette, hanem 881-ben a császári címet is megszerezte, amiről azonban 887-ben Triburban a birodalom előkelői lemondatták. Keleti frank uralkodóként utódjául Karlmann fiát, Karinthiai Arnulfot választották meg, aki szintén császár lett (896), ám hamarosan meghalt (899). Fia, Gyermek Lajos (899–911) idején a királyságot meg-megújuló külső támadások fenyegették, s ekkor erősödtek meg a kora-középkori germán etnikumokról elnevezett, ám ekkor már az eredeti etnikai jelleget jórészt csak a nevükben őrző úgynevezett „törzsi hercegségek” (Stammesherzogtum): Szászország, Thüringia (ekkor még csak őrgrófság), Bajorország, Frankónia, Svábföld, illetve Lotaringia. Fontos terület még délkeleten a Karoling őrgrófságból kialakult Karintia, amely azonban 907 és 976 között a bajor hercegség részét képezte.

Lajossal kihalt a Karolingok keleti férfiága (911), így a királyság előkelői a frank hercegség urát, I. Konrádot (911–918) választották uralkodónak, aki azonban nem volt képes gátat vetni a hercegségek önállósodásának. A Szász Hercegség vált a legerősebbé, amelynek urai Thüringiát is megszerezték, Konrád gyengeségét jelezte, hogy a nyugati frankok időlegesen még Lotaringiát is befolyásuk alá vonták. Konrád halálakor azonban az szászok bizonyultak erősebbnek, és a szász Liudolf családból származó I. Madarász Henriket (919–936) választották királlyá. Ő azután elérte, hogy a délnémet előkelők, II. Burchard sváb herceg és Arnulf, akit a délnémet urak választottak királlyá, meghódoljanak előtte. 921-ben a nyugati frank uralkodó, „Együgyű” Károly (893–923) szerződésben ismerte el a keleti frank területek önállóságát. Henriknek 925-ben Lotaringiát sikerült a nyugati frankoktól visszaszereznie.

Keleten a határ nagyjából az Elba és a Saale folyók vonalán állandósult. Ezek mentén két őrgrófság jött létre: északon Nordmark, a cseh határokkal szomszédosan pedig Ostmark. A keleti frank hatalom története szorosan összekapcsolódik a korai morva „állammal”. Mojmir morva fejedelem hatalma (kb. 830–846) a cseh erdőtől a Garamig terjedt, de Német Lajos megdöntötte hatalmát és unokaöccsét, Raszisztzlávot emelte a helyébe (846–870), aki azonban függetlenedett a keleti frank uralkodótól. Hatalomra kerülését közvetlenül megelőzően tizennégy cseh fejedelem megkeresztelkedett, ám Raszisztzláv attól tartott, hogy a birodalmi befolyás ezáltal erősödni fog országában, ezért a szlávul miséző Cirillt és Metódot kérte föl a térítés folytatására. Utóda, I. Sztatopluk (870–894) 874-ben Forcheimben békét kötött a keleti frankokkal.

A keleti határvidékek más területei is a keleti frank befolyás növekedését mutatják. 849-ben szorb őrgrófságot említenek a források. Karantániában a 810-es évektől grófok léptek az itteni korábbi hercegek helyébe. Panóniában Német Lajos támogatásával az a Pribina († kb. 862), alapított fejedelemséget, aki Nyitráról Mojmir terjeszkedése elől menekült el. A politikai befolyás növelésének a térítés is eszköze volt. A 798-ban érsekségi rangra emelt Salzburg a Dráva és a Duna között jutott missziós területhez, míg a csehek és morvák térítése Regensburg, majd Sztatopluk halála után Passau feladata volt.

Német Királyság (10–11. század)

Politikatörténeti szempontból a középkori német királyság története a szász dinasztiával kezdődik (919–1024). A királyságnak nem volt állandó székhelye, az egyes uralkodók elsősorban a saját családi birtokaikra támaszkodhattak. Ugyanakkor ebben az időszakban szerezték meg a német királyok az Itáliai Királyság fölötti uralmat és alapították újra a császárság intézményét nyugaton (I. Ottó, 962). Az Elba és a Saale vidékén szláv törzsek éltek, az obodritok (Mecklenburg környékén), vilcek (liuticsok), szorbok az Elba és Saale folyók között. I. „Madarász” Henrik (919–936) megszilárdította a védelmi rendszert és várak építésébe fogott. Ezekben fegyverforgató parasztok, az úgynevezett *agrararii milites* is fontos szerephez jutottak a védelmi feladatok ellátásában. 933-ban a merseburgi ütközetben vereséget mért az országára törő magyarokra. Henrik nevéhez olyan városok megalapítása fűződik, mint Quedlinburg, Merseburg és Magdeburg.

Fia, I. Ottó (936–973) az uralkodói hatalmat úgy erősítette meg, hogy a hercegségek élére saját családtagjait állította. Lotaringiát vejére, Vörös Konrádra, majd testvére, Brúnó kölni érsekre bízta, Bajorországot öccsének, Henriknek, a Sváb hercegséget fiának, Liudolfnak adta. Ottó támaszkodott az érseki és püspöki központokra, az uralkodói patronátus alatt álló, kiterjedt birtokokkal rendelkező kolostorokra. Udvarába gyűjtötte azokat az egyháziakat, akikre a későbbiekben fontos kinevezések vártak (birodalmi kápolna), az országon belüli utazásai során a nagy egyházi intézmények látták el az udvart és nagy létszámú haderőt is rendelkezésére bocsátottak. Ezt a gyakorlatot utódai is folytatták. A világi és az egyházi hatalom eme, 10–11. századi német összefonódását szokás birodalmi egyházi rendszernek (Reichskirchensystem) nevezni.

Ottó Lech-mezei győzelme (955) végleg elhárította a magyar fenyegetést. Uralma idején a keleti határ nagyjából az Odera–Neisse vonalára tolódott ki. E vonal mögött északon terült el Hermann Billung, délebbre pedig Gero őrgrófsága. Gero halála után (965) az általa uralt területen három őrgrófság alakult: Nordmark (Altmark), Ostmark (Lausitz), Meisseni Mark. I. Ottó újraalapította a Nagy Károly-féle dán őrgrófságot is. A szláv térítés központjává Magdeburgot kívánta tenni. Ebből a célból került sor 937-ben a Szent Móric kolostor alapítására, azonban a mainzi érsek ellenállása miatt csak 968-ban emelkedhetett Magdeburg érsekségi rangra. Ezt követően tartoztak alá az Ottó által alapított missziós püspökségek: Brandenburg, Havelberg (948), Merseburg, Zeitz (később: Naumburg) és Meissen (968). Északabbra Oldenburg (később Lübeck), az obodritok megtérítésének kiindulópontja, a hamburgi érsekség *suffraganeus* (alarendelt püspöksége) volt.

II. Ottó idején (973–983) I. Ottó unokaöccse, „Civakodó” Henrik bajor herceg († 995) a cseh I. Boleszlávval (929–972) és a lengyel I. Mieszkóval (kb. 960–992) szövetekezett. Az uralkodónak hosszas küzdelem után sikerült levernie őket (978). Ezután, hogy a Bajor Hercegséget meggyengítse, leválasztotta róla Nordgaut, a karintiai és a veronai őrgrófságot, valamint létrehozta Ostmarkot (976), a mai Ausztria elődjét. Visszaverte Lotár nyugati frank király Lotaringia elleni támadását, és Párizsig hatolva békére kényszerítette őt (980). II. Ottó halála után (983) azonban a szláv népek lerázták a német őrgrófok uralmát. A szorbok rövidesen lengyel uralom alá kerültek, s csak 1031-ben kényszerítette újra őket II. Konrád német fennhatóság alá, ami időnként nagyon is laza volt. Az obodritok zsákmányszerző hadjáratai még a norvég partokat is fenyegették a 11–12. század fordulóján. E népek Csupán a 12. század végére váltak kereszténnyé. I. Boleszláv lengyel király elfoglalta Csehországot, ami fenyegetést jelentett a német uralkodók számára. Ezért II. Henrik még a pogány liuticsekkal is hajlandó volt összefogni a lengyelek ellen. Csehországot visszaszerezte (1004), s bár az 1018-ban megkötött bautzeni béke Lausitzot Boleszlávnak ítélte, az 1031-ben a német királysághoz került vissza.

A németek érdeke volt Lengyelország meggyengítése, s a szláv területek megosztása, egyrészt Szilézia megszerzésével, másrészt Csehország birodalmon belül tartásával. III. Henrik (1039–1056) két hadjáratot (1040, 1041) hűbéri viszonyba vonta Csehországot, amely a nagy-lengyel területeket (Krakkó, Gniezno) elfoglaló I. Břetislav idején (1034–1055) megerősödött. A királyság hatalmi bázisa a száli dinasztia hatalomra kerülésével (II. Konrád 1024–1039) a középső német területekre (Frankónia) helyeződött át. Maga a birodalom 1033-ban a Burgundiai (Arelat) Királysággal bővült. VII. Gergely pápa (1073–1085) és IV. Henrik német király között (1056–1105, császár: 1084-től) 1075-től kibontakozó investitúraharc, alkalmat adott a szász és délnémet hercegeknek arra, hogy Rheinfeldeni Rudolf sváb herceget tegyék ellenkirállyá (1077), aki két évvel korábban az Unstrut-menti Homburgnál a szász és a thüringiai előkelőkkel szemben még támogatta Henriket. Henrik azonban az Elster melletti csatában (1080) legyőzte Rudolfot, az újabb ellenkirály, Herman, salmi gróf halála után (1088) már nem akadt újabb próbálkozó. Bajorországban ekkor emelkedett fel a Welf család, amely másfél évszázadon át a belső német politikai viszonyok egyik legfontosabb tényezője lett. 1070-ben Estei Azzo fia, IV. Welf lett a bajor herceg. Kivételt képez az 1077–1096 közötti időszak, amikor IV. Henrik elvette tőlük ezt a tartományt.

Welfet II. Orbán pápa összeházasította Canossai Matilddal, hogy az Itáliában időző IV. Henriket harapófogóba szorítsa, ám a frigy hamarosan felbomlott. Henriket végül fia, V. Henrik (1105–1125) kényszerítette lemondásra, aki az investitúraharcot német–pápai viszonylatban az 1122-ben megkötött wormsi konkordátummal lezárta. Mivel nem volt fiúutódja, hatalmát I. Frigyes sváb herceg és IV. Henrik lánya, Ágnes házasságából született II. Frigyes sváb hercegre akarta örökíteni, azonban a frankóniai és a sváb uralkodói birtokok egyesítésén alapuló erős uralkodói hatalom nem volt kívánatos a német választóknak, ezért Supplinburgi Lotár szász herceget választották királlyá (1125–1137).

Burgundia

A Frank Birodalom felbomlásakor önálló politikai egységek jöttek létre a 6. században elfoglalt Burgund Királyság területén. Felső-Burgundia (Burgundia Transjurana) a verduni szerződés (843) szerint I. Lotaré lett, majd királysága felosztásakor (855) létrejött a Felső-Burgundiát is magába foglaló Lotaringia, amelyet II. Lotár (855–869) lotaringiai király kapott. A frank birodalom előkelői Vastag Károly császárt (881–887) detronizálták, Felső-Burgundia urai pedig Rudolf őrgrófot emelték a tartomány királyává (888). A Welf-családból származó Rudolf nagyapja Jámbor Lajos császár második feleségének, Juditnak volt a testvére. Apja, Konrád († 878) Auxerre grófja, majd II. Lajos császár (855–875) rábízta Genf, Lausanne és Sion kormányzását. Rudolf nyomban meg kívánta szerezni Lotaringiát is, de meg kellett hátrálnia Arnulf császár előtt (887–899), aki viszont 888-ban Regensburgban elismerte Felső-Burgundia urának, azzal a feltétellel, ha lemond a további területi igényekről. Arnulf azonban ellenséges maradt Rudolffal szemben, de Arnulf († 899) és fia Zwentibold († 900) korai halála miatt Rudolf nehézség nélkül öröközhette hatalmát fiára, II. Rudolffra (912–937), aki megszerezte Aargau és Thurgau bizonyos részeit. II. Rudolffot Itália előkelői Itália királyává választották (922), de 926-ban a helyi ellenállás miatt le kellett mondania királyi címéről.

A Földközi-tenger partvidékén (Provence) és az Alpok délnyugati lejtőin jött létre Alsó-Burgundia vagy Dél-Burgundia (Burgundia Cisjurana), nagyjából annak a királyságnak a területén, amelyet I. Lotár császár fia, Károly († 863) birtokolt. Ezt követően Kopasz Károly császár (nyugati frank király 840–877, császár 875–877) birtokolta a területet, melynek irányítását vazallusára, Lyon és Vienne grófjára, Bosóra bízta. Boso feleségül vette II. Lajos császár (855–875) lányát, Ermengardát, ami hozzásegítette ahhoz, hogy a helyi előkelők és püspökök II. „Hebego” Lajos nyugati frank király (877–79) halála után Arelat (Burgundia) királyává tegyék (879). Székhelyét az arab támadások miatt Arles-ből áthelyezte Vienne-be. További terjeszkedési kísérletei miatt III. Lajos nyugati frank (879–882) és Karloman aquitániai király (879–884) hadjáratot indítottak ellene. Sorsáról 887-ben bekövetkezett haláláig keveset lehet tudni, királysága azonban Vastag Károly császár hűbérese lett. Miután azonban utóbbi meghalt (888), Ermengarda elérte, hogy Bosótól született fia, Lajos legyen Alsó-Burgundia királya (890).

I. Berengár itáliai királlyal szembeforduló itáliai előkelők Lajos, burgund királyt Itália királyává koronázták (900), 901-ben pedig a pápa császárrá tette. Ellentámadása során azonban Berengár foglyul ejtette Lajost, megvakította, és visszaküldte Provence-ba (905), ahol 923-ig uralkodott († 928). A valódi hatalmat ugyanis egyre inkább unokatestvére, Hugó gyakorolta, aki Theobald, Vienne grófja és II. Lotár lánya, Berta házasságából született.

Berta, akinek első férje Tusciai Adalbert volt, az itáliai nemességgel jó kapcsolatokat ápolt, és elérte, hogy Hugót itáliai királynak hívják meg (926). Ám erőszakos, a helyi érdekeket sértő politikája miatt elűzték Rómából (932). A helyi hatalmak újra II. Rudolffot szerették volna a trónon látni, akit 926-ban már lemondattak. Ám Hugó megegyezett Rudolffal: ha II. Rudolf lemond itáliai igényeiről, megkapja Dél-Burgundiát. Hugó uralmát II. Berengár 946-ban megdöntötte, ugyanakkor az alku értelmében 933-ban Alsó- és Felső-Burgundia II. Rudolf kezén Arelati királyság néven egyesült.

II. Rudolf († 937) után fia, Konrád vette át az uralmat (937–992). Hugó azonban vissza akarta szerezni a királyságot, ezért már 937-ben feleségül vette Konrád édesanyját, Bertát, Adelhaidot pedig, aki Konrád lánytestvére volt, fiával, Lotárral házásította össze. I. Ottó német király azonban látta a fenyegetést, amit számára az jelentett, ha a burgundi uralkodók, Hugó vagy utódai szerzik meg az Itália fölötti uralmat és a császári címet. Ezért Konrádot foglyul ejtette és szigorúan kíséretében tartotta, a 950-ben meghalt Lotár feleségét, Adelhaidot, miután 951-ben Itáliába hadjáratot vezetett és magát Itália királyává koronáztatta, feleségül vette. Ez a házasság lett a jogalapja annak, hogy a német uralkodók ezt követően igényt tartottak az Arelati Királyságra. Konrád fia, III. Rudolf (993–1032), belső ellenségeivel szemben II. Henrik császár (1002–1024) segítségére szorult, aki több ízben megeskette, hogy országát rá fogja hagyni. Henrik utóda, II. Konrád, miután III. Rudolf meghalt, magát Burgundia-Arelat királyává koronáztatta. A tartományi urak ellenállása és Odo blois-i gróf trónkövetelése miatt azonban a német igényt fegyverrel kellett érvényesítenie (1033, 1034). Ezután Arelat a Német és az Itáliai Királyság mellett a Német-Római Birodalom részkirálysága lett. Konrád a fiát, III. Henriket bízta meg a királyság kormányzásával. A helyi felső klérus és a nemesek részt vehettek a birodalmi gyűléseken.

Némelyik német császár, pl. Barbarossa Frigyes (1178) vagy utolsóként IV. Károly (1364) burgundi királynak is koronáztatta magát. A német fennhatóság, dacára annak, hogy azt a 11–12. század során a sváb hercegekkel (Rheinfeldeni Rudolf vagy a Zhringenek próbálták érvényesíttetni, névleges maradt, leszámítva a német királysághoz közeli Jura-vidéket. Kivételt jelent Barbarossa Frigyes időszaka, aki Burgundi Beatrixot vette feleségül, vagy VII. Henrik császár (1308–1313), aki a savoyai hercegekben talált támaszra. Az ország azonban fokozatosan több területre esett szét. Még a 10. század elején grófságként gyakorlatilag önállósodik Provence, hogy a 12. század elején Barcelona függésébe kerüljön, majd egy szerencsés házassággal Anjou Károly szerezze meg (1246). A délkeleti részen Savoya alakult önálló hercegséggé (1416), nyugaton pedig Lyon és Valence vidéke, valamint Dauphiné kerül a 14. században a francia koronához.

Német-római Birodalom (12–13. század)

A Német-római Birodalom és benne a Német Királyság történetét 1125 és 1250 között a Welf- és a Hohenstauf- család ellentéte, a pápasággal vívott küzdelem, valamint a tartományi fejedelemségek megerősödése határozza meg. A fejedelemségek megosztottsága és a pápai politika miatt nem alakult ki örökletes monarchia, hanem a német területeken a választókirályság gyakorlata érvényesült.

Supplinburgi Lotár (1125–1137) szász herceg császárrá választása után pápabarát politikát folytatott. Több háborút vívott Frigyes sváb herceggel. Lányát, Gertrudot Büszke Henrik bajor herceghez (1126–1138), V. Welf unokaöccséhez adta férjhez, akinek kezén, Lotár halála után a német területek két leghatalmasabb hercegsége egyesült, s még az itáliai Toscana is a birtokában volt. A német választók ezúttal a Welfek túlhatalmától tartva I. Frigyes sváb herceg fiát, Konrádot emelték trónra. III. Konrád (1138–1151), arra a régi szokásra hivatkozva, hogy egyetlen fejedelem sem uralhat két hercegséget, felszólította Büszke Henriket, hogy az egyikről mondjon le, aki ezt megtagadta, ezért a király mindkettőtől megfosztotta (1138). Szászországot Medve Albert, Bajorországot pedig Babenberg IV. Lipót osztrák őrgrof (1136–1141) kapta. Konrád azonban engedett a Welfeknek, s Büszke Henrik fia, Oroszlán Henrik az 1142-es frankfurti egyezséggel visszakapta Szászországot, amiért a király Medve Albertet Nordmark birtokával kárpótolta. (Kelet felé terjeszkedve és a liuticsokat alávétve alapította meg Albert 1150-ben Brandenburg őrgrofágát.) Ezután nem sokkal Bajorországot, mivel időközben IV. Lipót meghalt, ennek testvére, az osztrák őrgrof, Jasomirgott Henrik kapta meg (1143–1156). Halála közeledtével Konrád az unokaöccsét, Frigyes jelölte meg utódjának.

I. (Rótszakállú) Frigyes (1152–1190) anyja (Judit Welf hercegnő), Büszke Henrik húga volt. Hatalmának bázisát a svábföldi, frankóniai és elzászi kiterjedt Stauf birtokok jelentették. A megbékélés érdekében, nagybátyjának, VI. Welfnek adta Toscanát (1152–1162) és Spoleto-t (1152–1171). Oroszlán Henriket elismerte a szász és a bajor hercegség urának, az utóbbról leválasztotta Ostmarkot és azt hercegséggé tette, hogy így kárpótolja a bajor hercegségért Jasomirgott Henriket (1156).

Oroszlán Henrik (1139–1180) a szász hercegséget szinte független uralkodóként kormányozta. Leverte Pribiszlav pogány szláv fejedelmet (1138–1139), hadjáratot vezetett a vendek ellen (1147), alávettette az obodritokat. Kiterjesztette uralmát Pomerániára és Rügen szigetére, újraalapította Lübecket (1158). Henrik azonban önkényesen viselkedett a szász nemesekkel, akik I. Frigyeshez fordultak. Az uralkodó bírósága elé idéztette a herceget (1178–1180), és megfosztotta valamennyi birtokától. A szász hercegséget Bernhard, Anhalt grófja kapta, a belőle leválasztott Vesztfáliát Köln érseke, Bajorország birtokába pedig Wittelsbach II. Ottó jutott. Stájerország levált a Bajor Hercegségről és önálló hercegség lett. I. Frigyes törekvése arra irányult, hogy nagyobb fejedelemségek helyén több kisebb létrejöttét segítse elő. I. Frigyes feleségül vette Burgundi Beatrixot (1156), megszilárdítva a birodalom Burgundia feletti főségét. Az a törekvése, hogy a német uralkodók jogait az önállósuló észak-itáliai városokkal szemben érvényesítse, több hadjárata ellenére alig járt eredménnyel. Toscana és Spoleto fölött azonban sikerült kormányzatát megszilárdítania, fiát Henriket pedig összeházasította II. Roger szicíliai király Konstancia nevű lányával (1186).

VI. Henriket (1190–1197) korai halála megakadályozta fő törekvésében, földközi-tengeri birodalmának kiépítésében. Az 1198-ban trónra lépett III. Ince pápa megszerezte a Pápai Államnak Spoleto-t és az Anconai határgrofágot. Helyzetét megkönnyítette, hogy a német fejedelmeket megosztotta a lehetséges utódok támogatása. Egyik részük VI. Henrik testvérét, Sváb Fülöpöt választotta királlyá, a másik pedig Oroszlán Henrik fiát, IV. (Welf vagy Brunswick) Ottót. A pápa, bár VI. Henrik kiskorú gyermekének, az 1194-ben született Frigyesnek gyámja volt, Ottót koronázta császárrá 1209-ben. Ottó azonban meg akarta szerezni a régi itáliai császári birtokokat és Sziciliát, ezért Ince 1210-ben kiközösítette, és az ifjú Frigyeset támogatta azzal a kikötéssel, hogy nem egyesíti Sziciliát a Német Királysággal.

II. Frigyes (1212–1250) központosított államot hozott létre Szicíliában és Itália meghódítására törekedett, ami a lombard városok ellenállásába ütközött. 1212-es aranybullájában örökletes királyi címet biztosított a cseh uralkodóknak, Német Királysága kormányzását fiára (VII. Henrik 1220–1235) bízta. Császári rendelkezéseivel 1220-ban az egyházi, 1231-ben a világi fejedelemségek jogait szélesítette ki, királyi jogokat adva nekik (pénzverés, várépítés, vámszedés). Igaz, 1235-ben megpróbálta az uralkodói jogokat megerősíteni, birodalmi békét hirdetett, főbíró-t nevezett ki, bővítette a kancellária jogkörét és több vám, illeték szedésének jogát visszavette, de törekvése nem hozott tartós sikert. A német hűbérjog tiltotta az örökös nélkül maradt birtokok uralkodóra háramlását, ami korlátozta az uralkodó birtokszerzését, tehát a hűbéri viszonyrendszer erősödése a tartományi fejedelmeknek kedvezett. Az eredetileg szolgálópótú, katonáskodó, hivatalt viselő *ministerialis* réteg, amely az uralkodó támasza volt, egyre inkább (különösen az interregnum időszakában) függésbe került. A 13. század közepéig a bírói felségjogot az uralkodó maga adományozta (banus-adomány), innentől fogva azonban ez is a tartományi hercegek kezére került.

Amikor II. Frigyes fia, IV. Konrád halálával beköszöntött a nagy interregnum (1254–1278), a tartományi dinasztiák hatalma már megszilárdult. A Wittelsbachok birtokolták Bajorországot és Pfalzot, a Wettinek Meissent, Lausitzot és Thüringiát, az Askaniaiak Brandenburgot és Anhaltot, A cseh uralkodók Cseh- és Morvaországot. Ausztria és a mai Svájc jelentős területeit 1278 után már Habsburg kézen látjuk.

Ausztria kialakulása

A dunai Őrgrófság élére 976-ban kinevezett Lipóttal kezdődött a Babenbergeknél csaknem háromszáz évig tartó uralma Ausztriában. A fennhatóságuk alá tartozó területet – vagy annak egy részét – először 996-ban említi egy oklevél *Ostarrichi* (Österreich) néven, a tartomány kialakulásának folyamata azonban ekkor még épp csak elkezdődött. Területszerzésre északon és keleten nyílt lehetőség: 991-ben átlépték a Wienerwald határát, a 11. században északon elérték a Thayát, Magyarország felé pedig lassan a Lajta rögzült határvonalként. A cseh *Mark* és *Neumark* vidékének megszerzése után telepítési hullám indult meg, s a kelet felé terjeszkedés hatására a Babenbergeknél központja Melkből Tullnba illetve Garsba került.

Az investitúraharc idején II. Lipót Őrgróf először a pápaság mellett foglalt állást, mire IV. Henrik a császárhű Vratislav cseh fejedelemnek adományozta Ausztriát. A harcok során Lipót jelentős területeket veszített, az Őrgrófságot azonban végül mégis megtarthatta. Fia, III. Lipót a későbbi V. Henrik pártjára állt, s jutalomból elnyerte Henrik nővérének, Ágnesnek a kezét, ami jelentősen növelte a dinasztia tekintélyét. Míg az egyházi előkelőkkel szemben kompromisszumokra kényszerült, addig a világiakat sikerült visszaszorítania (s így többek között Bécs városát is megszereznie), valamint III. Lipót idejére tehető a tartományi jog első említése és az *Austria* kifejezés első használata is. IV. Lipót Őrgróf támogatta féltestvérét, III. Konrádot a Welfekkel vívott küzdelmeiben, amiért jutalmul Bajorországot kapta, ez pedig Ausztria számára azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a Babenbergeknél politikájában háttérbe szorul. I. (Barbarossa) Frigyes császár azonban uralkodása kezdetén szeretett volna véget vetni a Welfekkel folytatott küzdelmeknek, ezért Bajorországot Oroszlán Henriknek adományozta. A Babenberg Jasomirgott Henrik sokáig ellenállt, ám 1156-ban végül kompromisszum született: a császár oklevelében (*Privilegium minus*) neki adományozta Ausztriát, amelyet ugyanekkor hercegséggé emelt, s számos kiváltsággal látott el. Ugyanebben az évben Henrik Klosterneuburgból Bécsbe helyezte át székhelyét.

A Waldviertelben folytatott erdőirtások miatt Ausztria konfliktusba keveredett Csehországgal, ennek rendezésére I. Frigyes 1179-ben kijelölte a két terület közötti határt. 1186-ban V. Lipót örökösödési szerződést kötött IV. Ottokár stájer fejedelemmel, így 1192-ben Stájerország is az uralma alá került, majd VI. Lipót további örökségekkel, foglalásokkal és vásárlásokkal növelte területeit, amelynek eredményeképp a Babenbergeknél birtokai az 1220-as évek végére már majdnem az Adriáig terjedtek. A városok támogatásával és egyes jelentős családok félreállításával sikerült megszilárdítania fejedelmi hatalmát. II. Frigyes herceg kormányzása válságos időszakot jelentett a hercegség történelmében, 1245-ben azonban addigi ellenfele, II. Frigyes császár hajlandónak mutatkozott Ausztriát királysággá emelni, bár ez a Hohenstaufok és a pápaság ellentéte miatt akkor még nem valósult meg.

II. Frigyes herceggel 1246-ban kihalt a dinasztia, s azonnal megindult a harc a Babenbergeknél tekintélyes örökségért. IV. Béla király és II. Ottokár 1254-ben kötött szerződése értelmében a Přemysl-ház kapta Ausztriát, Pitten grófságot, Bécsújhelyet és a Traungaut. Ottokár halála után, Habsburg Rudolf fiának, Albertnek és Rudolfnak adományozta Ausztriát, utóbbi azonban már a következő évben, 1283-ban egyedül uralkodott a hercegség felett, és tovább gyöngítette a helyi nemesség hatalmát. 1335-ben II. Albert megszerezte Karintiát, fia, IV. Rudolf herceg pedig Tirollal növelte Ausztria területét. Testvérei 1379-ben felosztották a hatalmas örökséget, majd III. Albert az utolsó, még birodalmi függésben lévő uradalmakat is Ausztriához csatolta. Az összetűzésekkel terhes 15. század végén, Corvin Mátyás halála után I. Miksának sikerült az országot teljesen visszafoglalni, és kormányzati reformja után 1512-re Ausztriát, Stájerországot, Karintiát és Krajnát egységbe foglalni.

Német kolonizáció

A 11. század végétől meginduló telepítési hullámok során a német királyságból elsősorban kereskedők, kézművesek és parasztok érkeztek Európa keleti felébe, a Finn-öböltől egészen a Fekete-tengerig illetve a Száváig. A folyamat – területenként változó mértékben – a 12. század közepétől a 14. század végéig volt a legintenzívebb, ebben az időszakban a németajkúak által lakott terület több mint harmadával növekedett. A kelet felé vándorlást ösztönözte a mezőgazdasági technikák fejlődése, az ezzel összefüggő népességnövekedés, valamint a nyugati városfejlődés. A kolonizáció a befogadó államokban, vidékeken gazdasági és jogi téren is alapvető hatással volt a fejlődés további irányára.

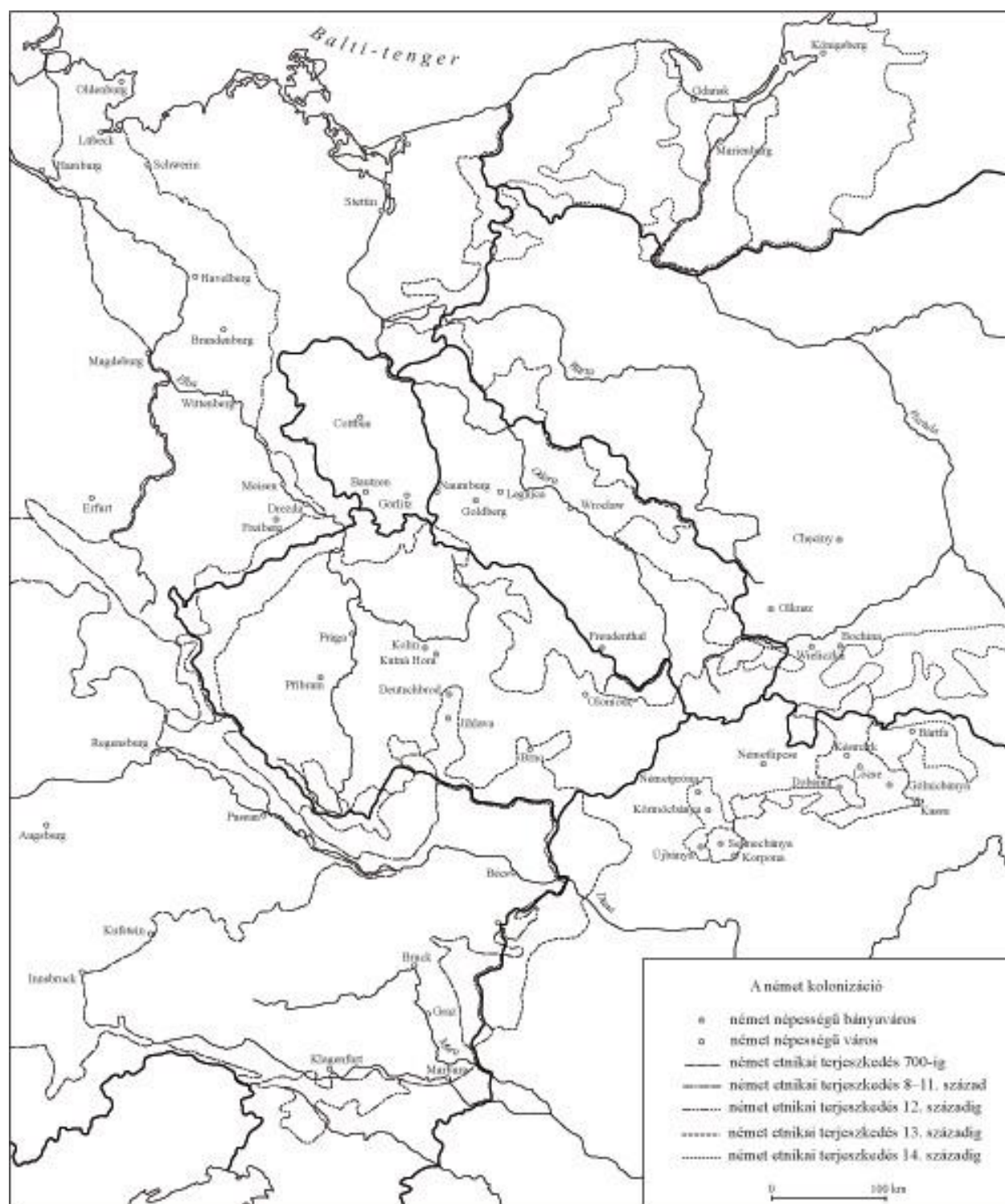
A 12–13. század fordulójáig mind Magyarországon, mind a nyugati szlávok lakta területeken óriási térségek álltak lakatlanul a könnyen megművelhető, ezért viszonylag sűrűbben lakott vidékek mellett. Közép-Európában is kezdetét vette a pénzgazdálkodás, megjelentek az első piacok, a mezőgazdaságban azonban még jelentős területeken az extenzív termelési mód volt meghatározó. A 12. század második felétől aztán az egyes uralkodók részben latin nyelvű illetve német telepések behívásával, részben pedig az alattvalóiknak tett kedvezményekkel megpróbálták kedvező irányba befolyásolni a népességszám alakulását, és kiszélesíteni a termelés alá vont területeket. A telepítések korai időszakában fontos szempont volt, hogy a hospesek részt vettek határvédelmi feladatok ellátásában, valamint az uralmi terület kiterjesztésében is.

A Német-római Birodalom keleti határvidékén alakultak ki azok a települési és jogi formák, amelyek aztán a befogadó vidékek számára mintául szolgáltak. A kolonizációval kapcsolatos szervező tevékenységet többnyire kismesesi vagy polgári származású vállalkozók, ún. lokátorok végezték, akik ezért cserébe különféle kedvezményeket, kiváltságokat kaptak a befogadó földesúrtól, így például adómentességet, a falvakban örökölhető bírói tisztséget az alsó fokú bíraskodásból származó jövedelmekkel, valamint malom illetve kocsmá üzemeltetésének jogát is. A lokátorok mellett a kolostorok és a lovagrendek is szerepet játszottak a telepítésben: gyakran kaptak nagy birtokadományokat a kolonizálandó területen, s nem ritkák a határvidéken történő alapítások sem.

A hospesek személyükben szabadok voltak, szabadon költözközhetnek, végrendelkezhetnek, adó-, terménybeszolgáltatási- és védelmi kötelezettségeiket szerződésben rögzítették, ügyeik irányítására önkormányzati testületet választhattak, és a magukkal hozott jogrend szerint élhettek. Szabadságaik összességét szláv területen német jognak, Magyarországon hospesjognak nevezték, ez utóbbi azonban nem kizárólag a német etnikumhoz kötődik, hanem a latin telepések jogaira is vonatkozik. Az eltérő terminológia és a területi különbségek mellett azonban a telepések mindenütt jobb jogi helyzetben voltak, mint a befogadó ország népessége, és a kiváltságoknak köszönhetően egykori hazájukhoz képest is kedvezőbb helyzetbe kerültek.

Míg az esetek többségében a kolonizáció békésen zajlott, s a telepések az adott ország uralkodójának vagy a vidék földesurának kezdeményezésére érkeztek az országba, addig porosz, litván és balti területen a német lovagrend játszott vezető szerepet, és a telepések a főként német kezdeményezésre indult hódítás és krisztianizáció nyomán jelentek meg.

A német telepések meghatározó szerepet játszottak a településhálózat alakulásában és a városok fejlődésében is. Az előbbi esetében a védelmi és az adminisztratív szempontok mellett a gazdaságiak is fontos szerepet játszottak, így a fontos kereskedelmi központokban és a bányavárosokban a Baltikumtól Magyarorszáig meghatározó volt a német polgárság. Mivel többnyire az ő kezükben volt az irányítás, amelyből a befogadó ország lakossága is szerette volna kivenni részét, a társadalmi ellentétek nem egyszer etnikai jelleget öltöttek, mint például 1439-ben Budán.

Hanza-városok

A Hanza az Északi- és a Balti-tenger térségének legnagyobb kereskedelmi szövetsége volt a 12. század közepe és a 17. század dereka között. Lényege a vízi úton szállított nyugati és keleti áruk cseréjében rejlett. Maga a szó eredetileg éppúgy jelölte az ugyanoda tartó kereskedők csoportját, mint a közös kereskedelembe való részvétel díját illetve jogát is. A Hanza-szövetség létrejöttének elengedhetetlen feltétele volt a városi autonómia kiépítése és a városszövetségek megjelenése a térségben, továbbá a Balti-tenger partja mentén egy sor új város alapítása, az Északi- és a Balti-tenger közötti összekötőút feletti uralom megszerzése – Hamburg illetve Lübeck központtal –, a távolsági kereskedelmet addig bonyolítók túlszárnyalása, valamint a konkurencia kiszorítása. Az északi kereskedelem első központja Gotland volt; 1190-ben a német kereskedők is a gotlandiak mellett jelentek meg Novgorodban, 1200-ra azonban már saját udvaruk volt, a későbbi kereskedelmi telephely, a *kontor* elődje. Keleten Riga, Reval és Dorpat voltak a Hanza legfontosabb támaszpontjai. Svédországgal Oroszlán Henrik és Knut Eriksson király szerződése nyomán vált lehetővé a kereskedelem, amely elsősorban az ásványkincsekre épült. Dánia főként az összeköttetés miatt volt fontos, míg Norvégiából leginkább tőkehalat szállítottak. Angliában III. Henrik 1237-ben védelmet és kiváltságokat biztosított a gotlandi kereskedőknek, 1280-ra pedig a *hansa Alemanie* már kölni, lübecki és hamburgi kereskedőket egyesített Londonban. Fontos *kontor* volt a flandriai Brüggeben, amely a délre, elsősorban Franciaország és az Ibériai-félsziget felé irányuló kereskedelem bázisául szolgált. A szövetség közös döntéshozó szerve a hanzagyűlés, amely először 1356-ban ülésezett.

A Hanza, története bizonyos szakaszában mintegy száznolcvan tagot is számlált, fénykorában azonban csak ötvenöt–nyolcvan város kereskedőit egyesítette. A 14. század közepéig új városok úgy válhattak a szövetség tagjaivá, hogy a Hanza és a saját kereskedők részvételével közösen bonyolított távolsági kereskedelembe egyszerűen beolvadtak, ezt követően azonban az új jelentkezőknek már kérelmezniük kellett a felvételt. A kisebb városok számára még ezután is létezett egyszerűbb út, mivel egy-egy nagyobb taggal is felvétethették magukat a szövetségbe. Rendhagyó Neuss városának esete, amelyet 1475-ben császári privilégium emelt hanza-városi rangra. A Hanza tagjai hűségesküet tettek, külföldön közösen szerzett jogok alapján kereskedtek és közös *kontorokat* tartottak fenn. Kereskedelmi tevékenységük Novgorodtól Skandinávián, a német területeken és Flandrián át Angliáig terjedt, de kapcsolatban álltak francia, spanyol és itáliai kereskedőkkel is. Elsősorban nyerstermékeket – fémeket, fát, viaszt, szárított és sózott halat, gabonát, sót, prémekeket – exportáltak, a behozatalban pedig az angol gyapjú és a flamand posztó állt az élen.

A Hanza-szövetség 1280 körüli létrejötte után a csatlakozott városok együtt hatékonyabban tudtak küzdeni céljaik megvalósításáért. Ennek érdekében – a diplomáciai út mellett – többször sikerrel vetették be a kereskedelmi blokád eszközét (1280/82-ben például Brügge, 1284/85-ben Norvégia ellen). A 14. században még folyamatosan bővülő kereskedelmi rendszer a 15. században hanyatlásnak indult. Ennek okai egyrészt a szövetségen belüli különbségekben és az Európában történő változásokban keresendő, másrészt pedig – különösen a Német Lovagrend 1410-es veresége után – a megbízható katonai védelem hiányában. Az Øresundon és Kelet-Európa szárazföldi útjain olyan kereskedők is megjelentek a Balti-tenger térségében, akik nem tartoztak a Hanzához, s változás – növekedés – történt a kereskedelem volumenében is. A kiemelkedő fontosságú svédországi réz hasznát déli kereskedők, közülük is elsősorban a Fuggerek zsebelték be, a livóniai városok pedig kiszorították a Hanza-városokat, s maguk folytatták az Oroszország felé irányuló kereskedelmet.

Német választófejedelemségek

IV. Károly császár 1356-ban kibocsátott aranybullájának legfontosabb intézkedései a német király – s egyben a leendő német-római császár – megválasztására vonatkoztak. A törvény értelmében az uralkodóválasztáshoz elegendő volt az egyszerű többség, tehát a hét választófejedlem szavazatai közül négy, ez pedig szakítást jelentett a korábbi gyakorlattal, amely szerint csak egyhangú szavazattal lehet királyt választani, s amely ezért gyakran sorozatos csatározásokhoz vezetett. Az aranybulla pontosan rögzítette a választófejedelmek körét is: az egyházi fejedelmek közül a mainzi, a kölni és a trieri érsek, míg a világiak közül a cseh király, a szász herceg, a rajnai palotagróf és a brandenburgi örgróf kapott választójogot.

A kora középkori Nyugat-Európában az uralkodóválasztással kapcsolatban két elv érvényesült: a dinasztikus öröklésé, illetve a választásé. Németországban az investitúraharc következtében 1077-től az utóbbi vált meghatározóvá, amikor az arisztokrácia IV. Henrik ellenében Rudolf sváb herceget választotta királlyá, s ezzel demonstrálta, hogy támogatása nélkül a császári trón sem megingathatatlan. 1157-ben I. (Barbarossa) Frigyes a pápaság igényeivel szemben azt emelte ki, hogy a korona kizárólag Isten kegyelmének és a fejedelmek választásának köszönhető. Ezt a gondolatot folytatta a választófejedelmek rhensi gyűlése (1338), amikor kijelentették, hogy az uralkodót pápai megerősítés nélkül, pusztán a fejedelmek választása által is megilletik a birodalom jogai és javai, továbbá megfogalmazták azt is, hogy a király megválasztásához elegendő a fejedelmek többségének szavazatát megszerezni. Bajor Lajos ezt még abban az évben birodalmi törvénnyé emelte (*licet iuris*), a pápasággal való szembenállása azonban végül bukáshoz vezetett, s a választók Luxemburgi Károlyt tették meg utódjául. Ő azután az aranybullában ugyan kerülte elődje radikális megfogalmazását, közvetett módon azonban nagyon is határozottan foglalt állást, lényegében a rhensi határozatot megerősítve, miáltal a császár személyének kérdése német belüggé vált.

A választásra jogosultak köre a középkor folyamán több száz főről hétre szűkült. Vitatott, hogy miért éppen a fenti három egyházi és négy világi fejedelem maradt végül választó. Az egyháziak közül az említett érsekségek voltak a legrégebbiek, s vezetőik vettek részt legtöbbször választáson. Egyes kutatók szerint egy sor megállapodás következtében tudták biztosítani választójogukat, mások ezzel szemben arra hívják fel a figyelmet, hogy ezekbe a székekbe bizonyos leányágon királyi származású rokoni szövetségek tagjai kerültek. Még vitatottabb a kérdés a világi választók tekintetében. Az ún. főhivatal-elmélet szerint azok a fejedelmek lettek választók, akik a birodalom legfontosabb címeit viselték. A 13. század első feléből származó *Szász tükör* szerint a választófejedelmek közül hatan, a legfontosabb udvari tisztségek viselői, már ekkor olyan joggal rendelkeztek, amely a választás során a többiek elé helyezte őket. (A cseh király itt még nem szavazhatott, mert nem volt német, az Aranybulla azonban koronájára hivatkozva már elsőnek nevezi a világi választók között. IV. Károly maga is cseh király volt.) A törvény folytatásából úgy tűnik, hogy ez nem is volt annyira különleges választójog, hanem inkább annak joga, hogy elsőként hirdessék ki a közösen hozott döntés eredményét. Egy másik elmélet szerint a világi választók mind ugyanattól a királyi pártól, I. Henriktől és Matildtól származtak, méghozzá mindannyian kihalt fiágak leányágain keresztül, s ezt a régi köteleket még megerősítette, hogy mindannyian Habsburg Rudolf leányági le-származottai is voltak.

Az aranybulla a választófejedelemségeket feloszthatatlannak nyilvánította, a választóknak pedig számos királyi felségjogot adományozott. Körük a 17. századig változatlan maradt, majd ezt követően bővült és módosult. A választás egészen 1806-ig, a császárság fennállásának végéig, az aranybullában rögzítettek szerint zajlott.

Csehország a 10–13. században

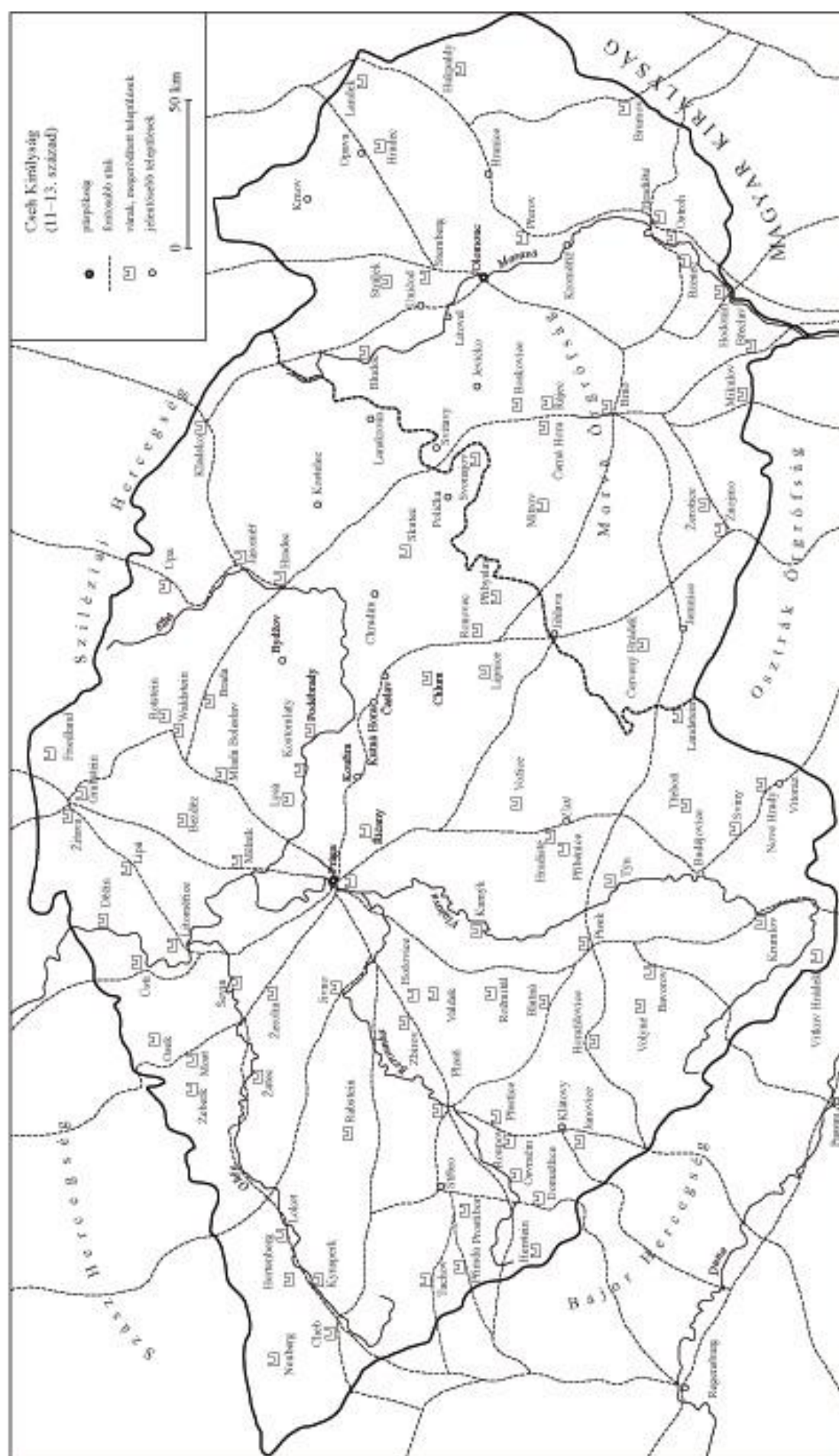
A Cseh-medencében a nagymorva hatalom szétesése után három hatalmi központ jött létre: (1) nyugaton a lucsnoké az Eger középső folyásánál, (2) a cseheké Žatec vidékén a Vltava és a Beroun folyók mentén, (3) keleten pedig a zlicánok és a csehországi horvátok területe az Elba felső szakaszánál. A 10. század során közülük kedvező fekvésénél fogva a cseh emelkedett ki, amelyhez döntően hozzájárult, hogy a cseh Přemyslek legyőzték a keleti részeket irányító Slavníkovokat 995-ben.

Ezt megelőzően azonban Csehország már I. Henrik alatt a német király hűbérese lett. A Přemysl-családba tartozó Vencel prágai herceget (921–929) testvére, I. Boleslav (929–972) által vezetett pogánylázadás űzte el. Boleslavot végül I. Ottó kényszerítette engedelmességre (950). Az egyházszervezésre német függésben került sor. A térítés eleinte a regensburgi püspökségből indult ki, de a 973-ban alapított prágai és a morva területen 1063 körül létrehozott olomouci püspökség a mainzi érsekség alárendeltségébe került. A lengyelek I. „Vitéz” Bolesław vezetésével meghódították Morvaföldet 1004-ben, de II. Henrik császár visszaállította a Přemyslek uralmát. I. Břetislav fejedelem (1034–1055) Krakkót és Gnieznót hódította meg (1038–1039), ám III. Henrik császár a foglaltságok visszaadására kényszerítette és adófizetésre kényszerítette (1040–1041). A csehek azonban megtarthatták Sziléziát egészen 1054-ig, miután hűbéradó fejében a lengyelekhez került vissza. Mivel a lengyelek alig fizették ezt az adót, a tartomány birtoklása állandó konfliktusok tárgya lett. Amikor a széttagolódás realitásait belátva III. „Ferdeszájú” Bolesław (1102–1138) felosztotta Lengyelországot gyermekei között, a legidősebb fiának juttatta a Szilézia és Krakkó (Kis-Lengyelország) feletti uralmat. Ám őt testvérei elűzték, s csak Barbarossa Frigyes támogatásával tudott Szilézia birtokába visszajutni. Ezt követően a Piastok sziléziai ága és a helyi uralkodó rétegek teljesen elnémetesedtek.

A csehek maguk választották királyaikat a Přemysl-családból, akik azonban eskü és a hűbérbirtok elfogadása révén a német uralkodó alárendeltjeivé váltak. Hadsereggel voltak kötelesek támogatni őt, illetve részt kellett venniük az udvari bírásokban. 1114-ben a cseh királyt a német király pohárnokaként említik, amely egyben választófejedelmi rangot is jelentett. Morvaföldet I. Barbarossa Frigyes 1182-ben őrgrófsággá tette és közvetlenül a birodalomhoz kapcsolta. Innentől fogva a morva őrgrófi címet általában vagy maguk a cseh fejedelmek, vagy az uralkodóház más, fiatalabb tagjai viselték. A fejedelmek csak kivételesen és személyre szólóan kaptak királyi rangot a német-római császártól, azt nem öröközhették utódaikra. Így volt ez 1085-ben II. Vratislav fejedelem (1061–1092) és 1158-ban II. Vladislav (1140–1173) esetében is. Örökölhetővé a királyi cím csak akkor vált, amikor I. Ottokár (1197–1230) elérte, hogy II. Frigyes Császár 1212-ben, az úgynevezett szicíliai aranybullában ezt kinyilvánítsa.

A cseh középkor egyik legjelentősebb uralkodója II. Ottokár (1253–1278), akinek Babenberg Margittal kötött házassága is hozzájárult területgyarapító sikereihez. Amikor ugyanis Babenberg Frigyes 1246-ban a IV. Béla magyar királlyal vívott ütközetben életét veszítette, fiúutód nélkül maradt. Ottokár 1254-ben megegyezett IV. Bélával: az előbbi Ausztria, az utóbbi Stájerország birtokába jutott. Azonban a magyar fennhatóságot a stájer urak lerázták (1259), majd Ottokár a magyarokon 1261-ben aratott kroissenbrunni győzelemmel biztosította magának Stájerország birtokát. A nagy interregnum idején Cornwalli Richárd, a császári cím egyik aspiránsa (1257–1272), a támogatás fejében Karintiát adományozta Ottokárnak (1269). Richárd halála után a cseh uralkodó maga törekedett a császári cím megszerzésére. A morvamezei ütközetben (1278) azonban vereséget szenvedett és meghalt, az osztrák tartományok pedig Habsburg Rudolf kezére kerültek. Fia, II. Vencel (1278–1305) viszont elfoglalta Sziléziát és Kis-Lengyelországot, és 1300-ban lengyel királlyá koronáztatta magát. Fia, III. Vencel (1305–1306) ugyancsak igényt formált a lengyel trónra, ám éppen akkor gyilkolták meg, amikor úton volt a krakkói koronázásra. Vele kihalt a Přemysl-dinasztia.

Rudolf osztrák herceg (II. Vencel özvegyének férje) és Henrik karintiai herceg (II. Vencel veje) próbálta a cseh trónt megszerezni, ám II. Vencel egy másik leányának (Erzsébet) férje, Luxemburgi János (1310–1346), VII. Henrik német-római császár fia került ki győztesen a vetélkedésből. Az érett középkor századaiban Csehországban nagy társadalmi átalakulások zajlottak. A szabad harcosok lesüllyedtek szolgáló néppé, belőlük és a szolgalemekekből lettek a jobbágyok. A régi törzsi arisztokrácia helyébe az udvarhoz szorosan kötődő új főnemesi réteg került. Nyugati típusú hűbériség, a főként katonai szolgálattal terhelt hűbérbirtok adományozásának hiányában nem jött létre. Morvaföldön a tatárjárás után a védekezés céljából számos vár épült, ezek azonban a központi hatalommal szembeni ellenállásra is lehetőséget adtak. Igen nagy kiterjedésűek voltak az egyházi nagybirtokok, amelyek élen jártak az elsősorban német ajkú paraszti népesség betelepítésében. A telepítések hozzájárultak a helyi autonómiák létrejöttéhez, az adó- és szolgáltatási kedvezmények megadásához – ezeket német jogú településeknek nevezték. A városokban szintén magas volt a német lakosság aránya.

Csehország a 14–15. században

A kései középkorra esik a cseh állam virágkora, amit Prága érsekségi rangra emelése, az egyetem alapítása és számos építkezés (Károly-híd, Hradzsín, Szent Vítus székesegyház) is jelez. Luxemburgi I. János (1310–1346) megerősítette a cseh nemesség kiváltságait. Az 1335-ös visegrádi találkozón lemondott a Přemyslek lengyel trónigényéről, Szilézia birtoklásáért cserébe, és megszerezte Lausitzot. IV. Károly (1346–1378) cseh és német király, 1355-től császár, rendelkezésével (*Majestas Carolina*) a nemesség befolyását igyekezett visszaszorítani. Az 1356-os aranybullával a cseh király a hét választófejedelem egyike lett.

IV. Károly fia, IV. Vencel idején (1378–1419) nőtt a társadalmi és a vallási elégedetlenség. Ehhez eszmei Segítséget nyújtott az oxfordi John Wyclif tanainak terjedése, melyek középpontjában az egyháznak a világi hatalom általi mélyreható reformja, a szerzetesrendek létjogosultságának tagadása, az átlényegülés (transzszubsztanciáció) elvetése, és az egyháziak által nyújtott bűnbocsánat kritikája állt. Ezek a nézetek azért is terjedtek el gyorsan Csehországban, mert a 14. században erős volt a valdens eretnokség hatása, s mert IV. Vencel leányának, Annának és II. Richárd angol királynak házassága révén felélénkultek az angol–cseh kulturális és egyházi kapcsolatok. A cseh reformmozgalom vezetőjévé Husz János vált, aki, a mellett, hogy nagy hatású prédikátor volt, 1402-től a prágai egyetem rektori tisztét is betöltötte. A széles társadalmi elégedetlenséget számos nemes és polgár is osztotta, mert az egyház kezén hatalmas birtokok koncentráálódtak, s az egyházi méltóságok magas kamatra hitelezői tevékenységet is folytattak. Ugyanakkor IV. Vencel elnéző volt Husszal, sőt, amikor 1409-ben a prágai érsek és az egyetem német tanárai a pápa támogatásának kérdésében nem álltak az oldalára, Kutná Horá-i rendeletében a csehek javára változtatta meg az egyetem vezetését meghatározó szavazati arányokat, mire a németek elhagyták Prágát és Lipcsében alapítottak új egyetemet.

XXIII. János pápa (1410–1415) búcsúcédula árusítást hirdetett, amelyet Husz és követői bíráltak. Válaszul a pápa interdiktumot mondott ki Prágára, amely csak úgy nyerhetett feloldozást, ha Husz elhagyta, de vidéki prédikációi tovább növelték az elégedetlenséget. Huszt a Konstanzban ülésező zsinat elé idézték, amelyen kis szavazattöbbséggel bűnössége mellett döntöttek és máglyán elégettették (1415), Prágai Jeromos hasonló sorsra jutott. A cseh nemesség ezt az ország megsértéseként fogta fel, s 425 nemes nyilatkozatban mondta ki, hogy a pápa és a zsinat helyett a hit kérdéseiben a prágai egyetem irányítását fogadja el. Ekkor vált népszerűvé a két szín alatti (*sub utraque specie*) áldozás, amelyet Jakoubek ze Stříbra népszerűsített és 1417-ben a prágai egyetem is elfogadott. IV. Vencel halálát követően, főként Ján Želivský hatására 1419-ben kitört a prágai felkelés. A husziták követeléseiket az ún. prágai négy pontban foglalták össze. 1420-ban cseh uralkodóként keresztes haddal érkező Zsigmondot Ján Žižka a prágai Vítkov-hegyen megverte. Ekkor különültek el élesen a huszita mozgalom különféle irányzatai. A mérsékelt kelyhesek, akik vezetői Konrád prágai érsek, Simon Rokycana és Ján Přebor, a prágai egyetem tanára voltak, programjának alapja a prágai négy pont maradt. A husziták radikális követői vidéken, különféle hegyeken gyűltek össze, amelyeket ószövetségi nevekkal illettek (Hóreb, Sion). Közülük a legismertebb Tábor, amely egyben a felkelés radikális szárnyának nevét adta. Magukévá tették a közelgő ezeréves birodalom gondolatát, az emberi törvények helyett csak a Bibliát (az isteni törvényt) tartották követendőnek, elvetették az átlényegülést és vagyonszövetséget próbáltak bevezetni. Legismertebb vezetőjük Václav Koranda volt. A husziták elérték, hogy Észak- és Kelet-Csehország városai is csatlakozzanak. A cseh nemesek és huszonegy város (pl.: Prága, Kutná Hora, Kouřim, Nymburk, Hradec Králové, Kolín, Čáslav) küldöttei megtartották a časlavi országgyűlést, amely elfogadta a prágai négy pontot, megtagadta az engedelmességet Zsigmondnak, s husz régenst állított az ország élére. Morvaország képviselői nem fogadták el a határozatokat. Ugyanekkor, főként délnyugat-csehországi központok (Domálice, Klatovy, Tábor, Prachovice) életre hívták a táborita városok ligáját. A husziták 1421-ben újabb hadjáratot vertek vissza, ám a legtehetségesebb vezér, Žižka 1424-ben meghalt. Követői a Hóreb-hegyi közösség árváknak (orfanitáknak) kezdték nevezni magukat. A fő különbség köztük és a táboriták között, hogy ők elismerték az átlényegülés tanát.

A városi ligák radikalizálódtak 1427-re több város, amely 1421-ben a mérsékelttel tartott a časlavi országgyűlésen, most a táboritákhoz csatlakozott, mint Kutná Hora, Kouřim, Hradec Králové, Čáslav. A huszita mozgalom sikerének csúcspontja az 1431-ben aratott domažlicei győzelem, amely után a bázeli zsinat tárgyalásokat kezdeményezett, majd elfogadta a prágai kompaktátát (1433), ez kompromisszumos formában a prágai négy pont elismerése volt. Az egyezség megosztotta a huszitákat, amelynek következtében a kelyhesek Lipanynál vereséget mértek a táboritákra (1434), ám a döntő csapást az 1435-ben Tábornál elszenvedett vereség, illetve Sion hegyének bevétele jelentette. A kompaktátát 1436-ban Jihlavában hirdették ki, majd Zsigmondot cseh királlyá koronázták, akit veje, Habsburg Albert (1437–1439), majd ennek utószülött fia, László követett (1440–1457). László nagykorúságáig interregnum volt, amikor bárói ligák harca lett úrrá az országon, Poděbrad György lépett fel gyámként, aki 1448-ban bevonult Prágába, majd 1452-ben Csehország kormányzója lett. Ugyanekkor az évben leromboltatta Tábor, az utolsó huszita erősséget. László halálát követően őt választották uralkodóvá (1458–1471). 1469-ben Mátyás a cseh katolikusok és a pápa felhívására háborút indított Poděbrad ellen, és elfoglalta Morvaországot, Sziléziát és Lausitzot. Poděbrad halála után Jagelló Ulászlót választották a rendek királlyá (1471–1516), akit az olomouci békében (1478) Mátyás elismert cseh királynak, de címzetes cseh királyként megtartotta birtokában Morvaországot és Sziléziát.

Skandinávia

Skandinávia Európa északi részén félszigetként kapcsolódik a kontinenshez, területéhez számos kisebb sziget tartozik. Dánia és Dél-Svédország sík vidék, de Skandinávia többi részét dombvidékek és magas hegyek tagolják, a középkorban sűrű erdők borították, hideg éghajlata és sovány talajai miatt inkább az állattenyésztésnek kedvezett, a gabonatermelés csak szerény megélhetést biztosított. Skandinávia gazdag volt vas-, réz- és más ércekben, partjai mentén a halászat a megélhetés biztos forrása volt. Az egyes területek közötti összeköttetést jobban lehetett biztosítani hajózással, mint szárazföldön, ugyanis a hegyeken és sűrű erdőkön szinte lehetetlen volt átvágni. Svédország belsejében a tó- és folyóhálózat csaknem összefüggő vízrendszert alkotott, amely nyáron hajóval teljesen pedig szánnal volt járható. Norvégia területét magas és járhatatlan hegyvidék tagolta, amelybe fjordok nyúltak, az egymás mellett sorakozó öblöket a tenger felől könnyebb volt megközelíteni, mint szárazföldön, mivel a fjordokat szétválasztó magas hegyeket sűrű erdők borították. Dánia területét a Jütland-félszigeten kívül több tucat nagyobb és számos kisebb sziget alkotta, amelyek között az összeköttetés szintén csak a tenger felől volt biztosítható. A természeti adottságok miatt a skandinávok rákényszerültek a hajózásra. Az élelemtermelés korlátozott lehetőségei miatt, a megélhetés reményében számosan kényszerültek arra, hogy a tenger által kínált lehetőségeket használják ki, halászattal és kereskedelemmel kezdtek foglalkozni. Skandinávia bőven biztosított keresett árucikkeket, prémeket, érceket, hajóépítésre alkalmas fát, és sokféle halat.

Skandinávia területét északi germán törzsek, valamint finnek és lappok lakták, a népsűrűség alacsony volt 1–5 fő/km², csak a déli partok mentén alakult ki ennél nagyobb népsűrűség, de északon még ennél is ritkább volt a népesség. A környezeti adottságok következtében a népesség a tengerpartok közelében telepedett le. A halászat és a közlekedés biztosítása megkövetelte a hajóépítés és hajózás technikájának fejlesztését. A skandináv társadalom vérségi, nemzetségi keretek között szerveződött még a 9–10. században is, a népesség döntő többsége szabad jogállású volt. A skandinávok a viking korban már kapcsolatba léptek a kereszténységgel, de a többség még pogány hitét gyakorolta.

A viking kalandozások, majd kereskedelmi útvonalak irányának alakulását jelentősen befolyásolta a skandináv országok földrajzi helyzete. Svédország keleti és déli határait mosta tenger, a partok mentén kikötésre alkalmas öblök és szigetek sora húzódott, tehát az ország keleti irányba volt nyitott. Ez meghatározta a svédek kereskedelmi és katonai tevékenységének irányát. A norvég és svéd területeket a Skandináv-hegységrendszer választotta el. Norvégia fjordjai nyugat és dél felé nyíltak, és így az észak-atlanti vizeken és az Északi-tengeren hajózók számára biztosítottak védett kikötőket. Dánia félszigetei és szigetei között számos tengerszoros biztosította az összeköttetést. A Balti- és Északi-tenger közötti kapcsolat az Øresundon keresztül valósult meg. A dánok földrajzi helyzetüknél fogva keletre és nyugatra is indíthattak kalóz, illetve kereskedelmi céllal hajókat.

Erőteljes dán támadás indult Frízia partjai ellen 834-ben, amikor a dánok Dorestadot a kereskedelmi központot is elpusztították. A következő évtizedekben számos támadás zúdult a Nyugati Frank Birodalom északi partjaira. A dán támadások miatt tönkrement a fríz kereskedelem, amely az északi frank partok, a Brit-szigetek és Norvégia között biztosította a forgalmat, virágkora 780–834 közé tehető. Hatalmas dán flotta indult Hamburg ellen 845-ben, egy kisebb flotta pedig a Szajnán hajózott fel ebben az időben. Rouen, Párizs, és számos francia város vált a 9. századi viking portyák áldozatává, egészen 911-ig, amikor Rollo vezér megkapta a későbbi Normandia területét, hogy védelmezze a skandináv támadásoktól. Párizs környékét 860-tól hét éven keresztül támadták a vikingek, 878-tól szintén hosszú háborús időszak kezdődött, amely tizenhárom éven keresztül tartott. A vikingek a Loire, Szajna, Rajna és más folyók vizén felhajózva dúltak, fosztogattak. Angliát 835-ben érte az egyik legerősebb dán támadás, majd harminc éven keresztül szinte folyamatos háborús időszak következett. A vikingek 844-ben az Ibér-félsziget nyugati partjai mentén portyáztak, majd 859–862 között eljutottak a Földközi tenger vizeire. A hadjárat Bretange-ból indulva a spanyol, portugál partok mentén keresztüljutott a Gibraltári-szoroson, és a délfrancia partok mentén elérte az itáliai Luna városát.

A norvégok a 9. század folyamán Írországot, Skóciát és a kisebb szigeteket is támadták, amelyeket elfoglaltak és benépesítettek. Az ír és skót partok mentén pedig számos területet elfoglalva kikötőket és kisebb településeket alapítottak. A szigeteken önálló politikai alakulatok jöttek létre az egyes viking vezérek hatalma alatt, amelyek közül említést érdemel a Man-szigeti Királyság, amely magába foglalta a Skócia és Írország közötti szigeteket (Man-sziget, Hebridák).

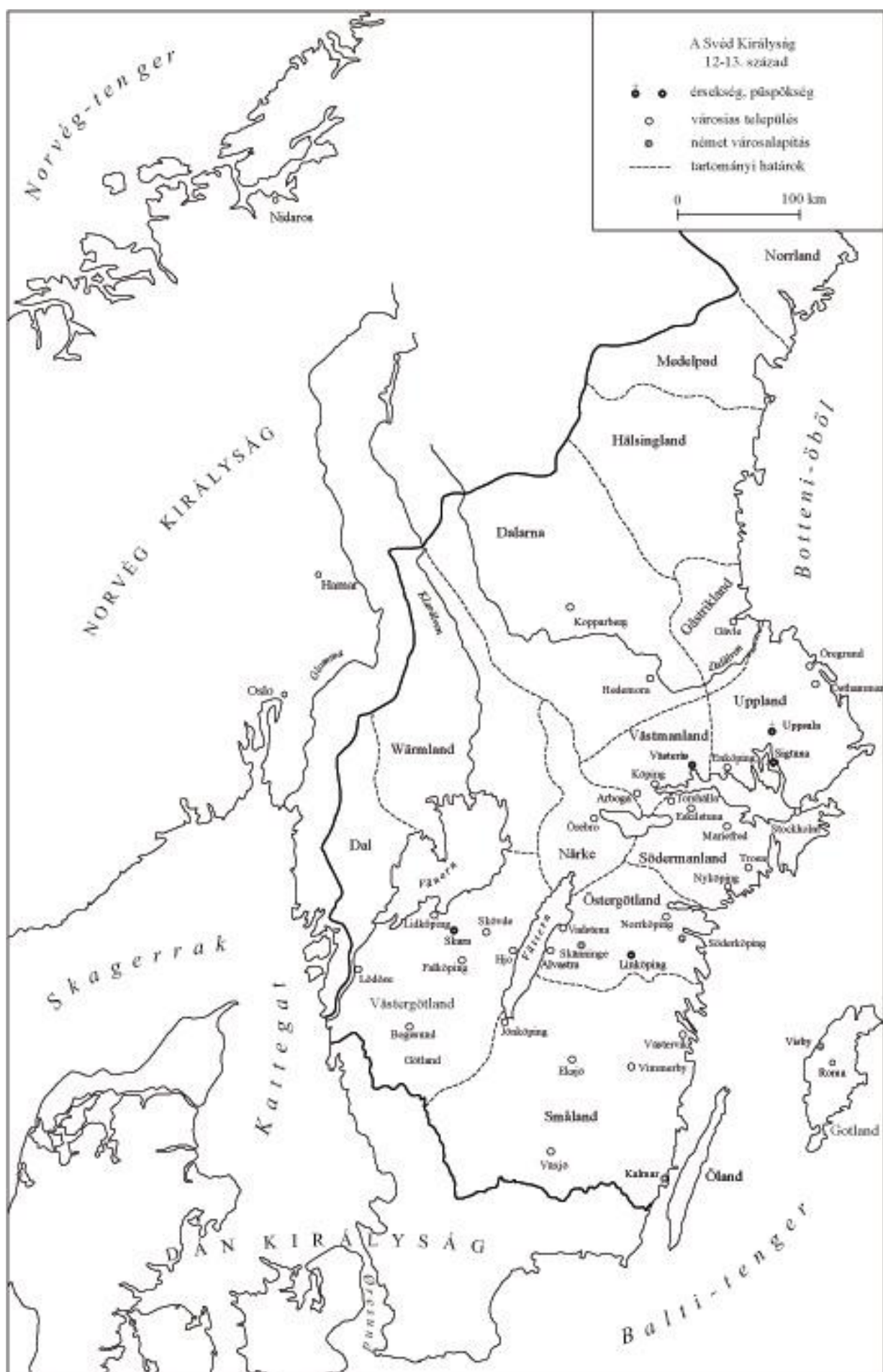
Svédország

Közép-Svédországban Uppland területén szerveződött meg az egyik korai svéd királyság a 8. században, amely kelet felé a finn és észti területekkel kereskedelmi kapcsolatban állt, nyugat felé pedig Jämtland vidékén keresztül a trøndelagi út biztosított kapcsolatot a norvég területekkel. A svédek kelet felé terjeszkedtek, a 8. század végén és a 9. század elején a Balti-tenger partjáról eljutottak a Ladoga-tóig, amelynek déli partján megalapították Ó-Ladoga városát (Aldegjuborg). Innen lehetett a Volhov folyó mentén eljutni Novgorodba (Holmgård), amelytől délkeletre volt a Volga, a Dnyeper és a Dvina forrásvidéke. Ó-Ladogából vízi úton lehetett eljutni az Onyegatóig, és tovább a Fehér-tengerig. A svédek a tengerhajózásban és a belvízi hajózásban is jártasak voltak, mesteri ügyességgel találták meg a folyók forrásvidékei között a legrövidebb és legalacsonyabb átjárókat. A svédek rusznak, illetve varégnak nevezik a korabeli források, egyes csoportjaik gyorsan haladtak dél felé, eljutottak Szmolenszkbe, majd a Dnyeper mentén Kijevbe. A svédek kereskedelmi kapcsolatai a Fekete-tengeri kikötőig és Bizáncig értek, a Volga mentén pedig eljutottak Kazáráig és a Bagdadi Kalifátusig. Kelet-Európában két skandináv hatalmi és kereskedelmi központ alakult ki, az egyik Novgorod volt, a másik pedig Kijev. A kelet-európai kereskedelmi utak északon Gotland, Uppsala és Birka városaiba irányultak. A pogány svédek szakrális központja Sigtuna volt, amelynek területén épült az egyik legjelentősebb pogány szentély. Dél-svédországban Skåne vidékén alakultak ki jelentős kereskedelmi központok, a Svédországból Dániába és a német területekre vezető szárazföldi utak itt érték el a tengert. A Balti-tenger és az Északi-tenger kereskedői is itt találkoztak. A svédek a 900-as évek elején meghódították Dánia déli részén Hedeby környékét, amely a Danevirke mentén biztosította Nyugat-Európa és a Baltikum közötti kereskedelmet, de ez a svéd fennhatóság csak néhány évtizedig tartott.

A 10. század végén Kelet-Európában háttérbe szorult a skandináv etnikum, a szláv népesség lassan asszimilálta őket, a kereskedelmi rendszerük azonban még a 11. századig fennmaradt. A kelet-európai skandináv kereskedelem hanyatlásának oka, hogy a kijevi fejedelmek vették át a kereskedelmi utak feletti ellenőrzést, a steppei nomádok támadásai is kockázatosabbá tették a kereskedelmet a Dnyeper alsó szakaszán, a közép-ázsiai ezüstlelőhelyek termelése is csökkent. A 11. században a keresztes hadjáratok megnyitották a keleti kereskedelmi utakat Nyugat-Európa számára, amely szintén kedvezőtlenül hatott a svéd kereskedelemre.

A kereszténység a svéd területeken csak lassan terjedt, az első keresztény misszió Ansgar nevéhez köthető, aki 829-ben kezdett téríteni Birka városában. A svédek kitartóan ragaszkodtak ősi hitükhöz és vallásukhoz, a kereszténység csak a 10. században kezdett szélesebb körben terjedni, de az uppsalai, illetve sigtunai pogány szentély még a 11. században is működött. A kereszténység első központjai között említhető a skari egyházmegye, amelynek első püspöke 1030 körül halt meg, Varend központjában (Växjö) szintén püspökség létesült. További püspökségeket alapítottak Linköping (1100), Lund 1040, Dalby 1048), Vesterås (11. század második fele), és Sigtuna (11. század) központokkal. A 11. század végén Svédországban hozzávetőlegesen 300 templom lehetett. Skandinávia megtérítésében német és angol szerzetesek vállalták a legnagyobb feladatokat, a Skandináv püspökségek az északnémet Hamburg-brémai érsekség alá tartoztak. A régi és az új vallás még 1000 körül is viszonylag békésen élt egymás mellett, de a 11. században a vallási türelmetlenség következtében véres összetűzésekre is sor került. A század végén lerombolták az uppsalai pogány szentélyt, a régi kultuszok egyik jelentős központját, és ezután a pogány hit lassan eltűnt. Az utolsó jelentősebb pogány csoportokat Jeruzsálemi Sigurd norvég király törte meg, amikor 1123-ban hadjáratot indított a dél-svédországi Smålandban lakó pogány népesség ellen, de a pogányság számos eleme Svédország északi területein még sokáig fennmaradt.

A 11. században megerősödött a királyi hatalom, ennek ellenére a helyi közösségek jelentős belső szabadsággal rendelkeztek. Svédországban nem alakult ki a *comitatus*on alapuló grófsági területi közigazgatás rendszere, a királyság tartományokból állt, amelyek szokásjogai a középkorban fennmaradtak. A tartományi gyűlések döntöttek a helyi ügyekben, szabályozták a tartomány lakóinak egymás közötti viszonyait. A tartományi törvénykönyvek közül több fennmaradt, mások elvesztek, de számos tartomány (Västergötland, Dalarna, Hälsingland, Västmanland, Småland, Närke, Värmland, Östergötland, Uppland) törvénykönyvének egykori léte van adat. A tartományok kisebb egységekből, járásokból álltak, amelyeket a falvak és tanyák csoportjai alkottak. A társadalom döntő többsége szabad jogállású maradt. A királyi hatalmat a királyi birtokok és várak élén álló várnagyok képviselték.

Norvégia

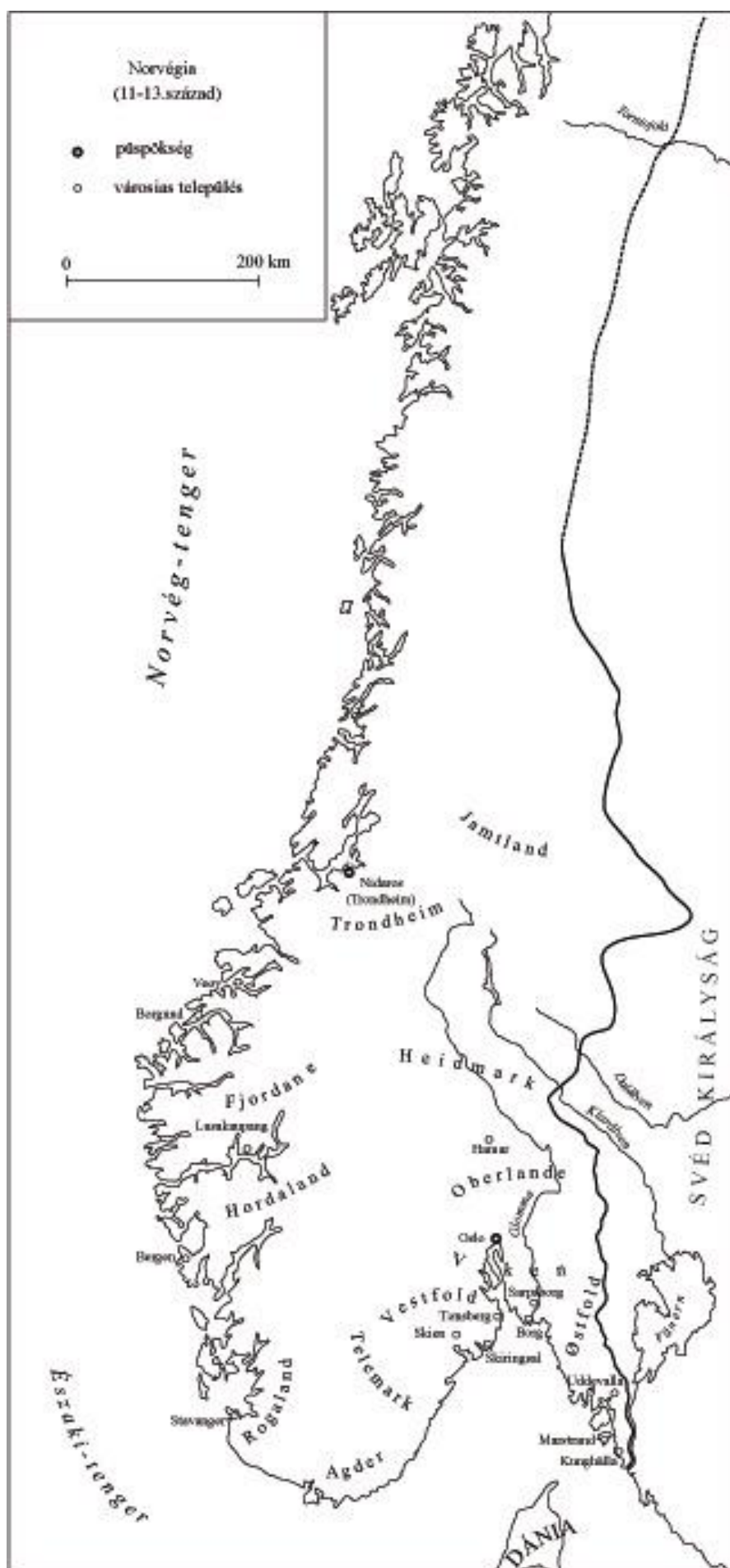
A norvég partok és a Meroving-kori Frank Királyság közötti kereskedelmet régészeti leletek igazolják. Norvégia területén a 8–9. században még törzsi, nemzeti kerek között élt a népesség. Az ország keskeny tengerparti sávja és déli területe volt csak lakható, a terület elsősorban állattenyésztésre alkalmas, a gabonatermelés alárendelt szerepet játszott. A norvég vikingek a zord környezeti feltételek miatt arra kényszerültek, hogy a tengeri halászat és kereskedelem révén biztosítsák megélhetésüket. A norvég partok mentén a hajóút északra vezetett a Kola-félszigetig és a Fehér-tengerig. A legfontosabb árucikk az északon élő állatok préme, amelyet nagy mennyiségben szállítottak Dél-Skandinávia kereskedelmi központjaiba (Skiringsal, Hedeby). A norvégok már a 8. század végén és 9. század elején benépesítették az északi szigeteket, a Shetland-, Orkney-, Färöer-szigetek és a Hebridák kelta népességét a vikingek elűzték, vagy meghódították. A 9–10. század fordulóján került sor Izland benépesítésére, a szigeten korábban már néhány ír csoport letelepedett, az első viking telepesek száma 400 körül volt, többségük Norvégiából érkezett. A norvégok nyugati kirajzásának egyik oka, hogy a 9. század végén Széphajú Harald egyesítette Norvégia jelentős részét, királyi hatalmat gyakorolt, és ellenfeleit elűzte, akik a Brit-szigetekre vagy a ritkán lakott északi szigetekre telepedtek.

Jó Hákon király egyesítette a norvég tartományokat, és nem próbálkozott a pogány norvégok megtérítésével. Dánia megtámadta Norvégiát, és a norvég király a konfliktus áldozata lett 960-ban. Norvégiát a 10. században nem sikerült egységes állammá szervezni, elhúzódó hatalmi harcok következtek, 970-ben három részre osztották az országot, a jarlok hatalma töretlen volt saját nemzetségük és tartományuk felett. Szent Olaf (1016–29/30) egyesítette a norvég tartományokat, de 1028-ban Nagy Knut dán király elűzte. Olaf és utódai alatt Norvégia keresztény országgá vált. Az ország egyik jelentős központja Nidaros (Trondheim), amelyben 1029-től püspökség működött, a másik központ Oslo, ott a 11. század második felében szerveződött püspökség.

A norvég királyok a 10–11. században csak korlátozott hatalommal rendelkeztek, tényleges hatalmat saját birtokaik felett gyakorolhattak, kíséretük révén formálisan hatalmuk alá hajthatták az országrészeket, de azok belső önállósága jelentős maradt. Az uralkodók a befolyásos nemzetségek megnyerése révén tudtak közvetett hatalmat gyakorolni. A királyi birtokok élén álló hivatalnokok gyakran kaptak megbízatást arra, hogy a király nevében irányítsák a környék népességét. A nagyobb városok élén királyi hivatalnokok (*gjaldkeri*) álltak, például a 12. század elején Trondheimben, akik adminisztratív és katonai ügyekben is eljárak, valamint vezették a városi gyűlést (*thing*, *mót*). A vidéki területeken helyi és tartományi gyűlések működtek, amelyeken a 12. századtól királyi bírók is megjelentek, akik kezdetben csak felügyelték a gyűléseket, de a 13. század második felében tényleges bírói jogkört is kaptak. A közvetlen királyi irányítás alá vont területi közigazgatás kialakulása már a 12. században elkezdődött, és a 13. század folyamán már lefedte az egész ország területét. A rendszer alapja a kerület (*sýsla*), amely a kontinensen kialakult *comitatus*hoz hasonlítható, élén királyi tisztviselő állt, aki gyakran vagyonos földbirtokos volt. A kerületek központjában egy jelentősebb település, város állt.

Izland a norvég jogrendet követte, amelyet 930-ban rögzítettek, a szigetország legfőbb irányító testülete az *althing*, amely a szigetlakók gyűlése volt. Izland négy kerületre tagolódott, amelyek élén bíróságok álltak. Az izlandiak az 1000-ban tartott gyűlésen döntöttek a kereszténység általános elfogadása mellett, amely erőszaktól mentesen terjedt el körükben. Az első izlandi püspökség már a 11. században működött Skárholtban. Izland településeinek számát 4500 tanyára becsülik 1100 körül, egy ilyen gazdaságban hozzávetőlegesen 15 személy élhetett, és ezek alapján az össznépesség 70000 főre tehető. Száz és múlva a népesség 80000 főre gyarapodott, de a 14. században jelentősen visszaesett az izlandiak lélekszáma. Izland 930 és 1262 között független, amikor a norvég uralkodó kiterjesztette hatalmát a szigetre, amely Norvégiával együtt a Dán Királyság fennhatósága alá került. Grönlandot 900 körül fedezték fel a vikingek, majd száz évvel később Vörös Erik felderítette és benépesítését is megkezdte (985–86).

A vikingek a 9. század elején már kalóztámadásokat indítottak az ír partok ellen, és hamarosan letelepedtek a kikötésre alkalmas helyeken. Turgeis norvég törzsfőnök 839-ben jelentős flottával támadott Írországra, és több part menti területet elfoglalt, majd megalapította Dublint. A 9. század közepén a dánok is megjelentek az ír partok mentén, de elsődleges célpontjuk Anglia volt.

Dánia

Dánia első jelentős uralkodója Gotfred király volt († 810), aki a Jütland-félsziget déli részén egy védelmi rendszer kiépítését kezdte meg, amely földsáncokból és erődökből állt. A védmű (Danevirke) célja Dánia déli határának védelme volt a frankokkal szemben, akik leigázták Szászországot, és így elérték a dán határvidéket. A Danevirke a Balti- és Északi tenger között húzódott, építése több szakaszban történt, végleges formája csak a későbbi századokban alakult ki, nyomvonala mentén fontos kereskedelmi út futott, amelyen áthaladt a Dániát észak-déli irányban átszelő útvonal. Dánia védelme erős flottát igényelt, amelynek felszerelését és fenntartását az uralkodó adószedéssel biztosította. A vérségi rokoni alapon szerveződő dán társadalom egyes rokoni csoportjai, nemzetségei, adózási egységként (*skipæn*) működtek. Minden egységnek évente egy hajót kellett felszerelni és a király rendelkezésére bocsátani tizenhat hétre, a hajó személyzetét is az adózó egység biztosította. Az uralkodó embere (*styresmand*) szigorúan ellenőrizte ezt a rendszert, a hajók személyzetét és felszerelését.

A királyi központ Roskildében volt Sjælland tartományban a királyság középső vidékén, amely mellett számos nagy erőd tartozott az uralkodói birtokokhoz, ezek közül több katonai táborként is működött.

A királyi hatalom egyik fontos pillére volt az uralkodó kiterjedt birtokállománya, a másik hatalmi bázist a királyhoz hű befolyásos nemzetségek támogatása jelentette. Dánia területi egyesítése 1157-re valósult meg, a korábbi dán uralkodók többsége az országnak csak bizonyos területeit ellenőrizte. A Dán Királyság számos szigetből állt, amelyeket a királyság kialakulása előtt szinte önálló országnak tekintettek, mindegyiknek saját jogrendje és népgyűlése volt. Az ország egyesítése után számos terület tartománnyá szerveződött, de sokat megőrzött belső önállóságából.

Kékfogú Harald (940–986) király uralkodása alatt vált Dánia keresztény országgá, de a keresztény térítés már korábban elkezdődött a Hamburg-brémai érsekség és az angol egyház vállalt jelentős szerepet a dánok megtérítésében. A legkorábbi alapítású püspökségek (Schleswig, Ribe, Århus) gyakran betöltetlenül maradtak az ellenséges pogány magatartás miatt. Lund püspöksége 1085-ben alakult, és 1104-ben érseki rangra emelkedett, ezzel megalakult az első skandináv érsekség, amely ekkor még dán fennhatóság alá tartozott. A 11. század végére Sjællandban 150, Fyn tartomány területén pedig 100 templom épült.

A 12–13. században a népesség egy része a falvakból a tartományi központokba vándorolt, amelyek növekedni kezdtek, a várossá váló települések egyedi kiváltságokkal és városi jogrenddel rendelkeztek. Dániában majdnem 70 település fejlődött várossá, de a városi népesség száma csekély volt. A vidéki társadalom szervezőelve a vérségi-rokoni kötelék maradt, a bíraskodás a tartományi gyűlések (*ting*) bíróságán történt.

Skandinávia a kései középkorban

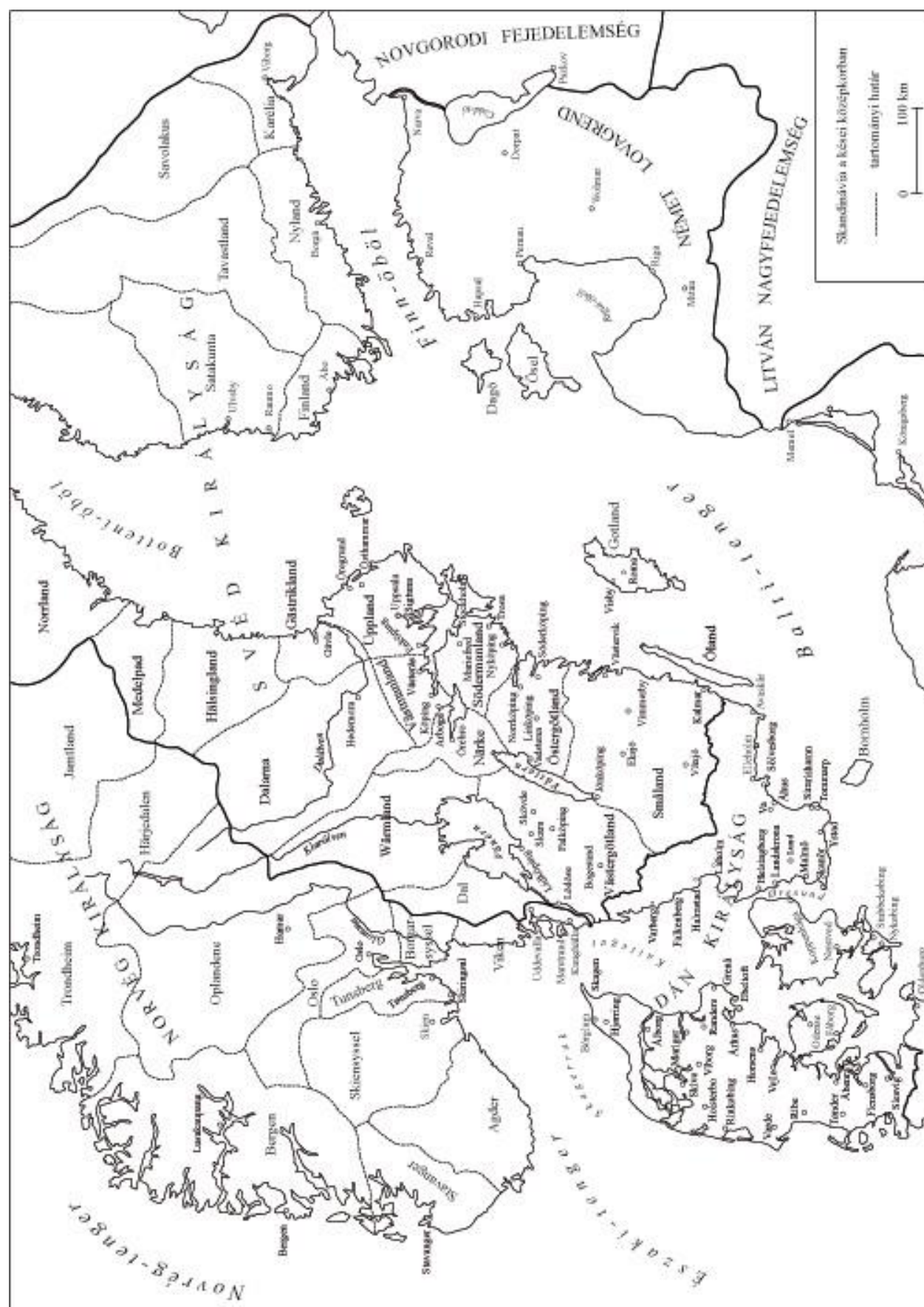
Skandinávia a kései középkorban is jelentősen eltért Nyugat-Európától a társadalmi szerkezet, és a gazdasági fejlettség tekintetében. A népesség jelentős része megőrizte szabadságát, a városok kicsik voltak és kevés is volt belőlük. Dánia népessége a pestis előtt 1 millió főre becsülhető, amely a járvány után jelentősen csökkent. A népesség száma hosszú időn keresztül stagnált. A németek betelepülése az 1200-as évektől megfigyelhető, elsősorban holsteini németek jelentek meg Dániában, a városokban pedig a Hanza befolyása növekedett.

Norvégia népessége a nagy pestis előtt 300000 főt számlált, majd a pestis után jelentős csökkenés figyelhető meg, a reformáció korában az ország népessége alig haladta meg a 180000 főt. A kései középkorban kialakult a norvég városi társadalom, amelynek lélekszáma 1300 körül alig haladta meg a 20000 embert. Az országban csak néhány település fejlődött igazi várossá, Bergen 7000, Trondheim 3000, Oslo 2000 és Trønsberg 1500 főt számlált. A többi városi joggal rendelkező település néhány száz főt számlált. Magnus király (1263–1280) egy törvénykönyvbe foglalta a norvég városok jogait, lényegében egységessé téve a városi jogot. A Hanza-szövetség Norvégiában is jelentős befolyást szerzett, a norvég tengeri kereskedelem tetemes hányadát ellenőrzése alá vonta. A középkor végi gazdasági és demográfiai visszaesés az elhagyott paraszti gazdaságok számában is megmutatkozik, 1450 körül 15000 lehetett az elhagyott gazdaságok száma, amely a teljes állomány 25 százalékára becsülhető.

Svédországban azonban jelentős nagyságú földeket vontak művelés alá még a kései középkorban is, illetve a 13. századtól dokumentálhatóan a bányáknak köszönhetően számos település jött létre. A Hanza jelentős összeget fektetett a svéd ércbányászatba és kohászatba, német bányászok vándoroltak Svédországba, és a városok fejlődését is elősegítette a betelepülés. A svéd népesség száma 1349 előtt 650000 főre becsülhető, amely jelentősen visszaesett a pestisjárvány után, és csak a 16. század kezdetére érte el a pestis előtti szintet. A népesség elenyésző része élt városokban, amelyek többnyire kisvárosok voltak, Svédországban hozzávetőlegesen 35 kisebb és nagyobb város létezett 1500 körül. Visby és Stockholm tekinthető viszonylag nagyobb városnak 5000–10000 közötti lakóval. A közepes méretű városok (Kalmar, Jönköping, Uppsala, Västerås) 2–3 ezer lakónak adtak otthont. Visby és Stockholm kivételével a svéd városok döntően agrártelepülések, a polgárok az állattenyésztésből és mezőgazdaságból éltek, amely mellett kézműves és kereskedő tevékenységet is folytattak. A városokban főként Gotland szigetén Visbyben a német bevándorlók a 12. század közepén megjelentek, és egyre nagyobb befolyással rendelkeztek a kereskedelem szervezésében. A német polgárok a kalmari unió után is képesek voltak megőrizni kedvező helyzetüket.

A svéd–norvég és dán–svéd határ a viking korszak lezárultával a 11. század végére rögzült, a későbbi századokban nem történt jelentős területi változás, kivéve például: Dánia megszerezte Schonant (1360) Ölandot és Gotlandot (1361). Svédország északi határa a lapp területek felé még nem alakult ki, és a keleti határ sem szilárdult meg. A finn területek meghódítása a 12. század közepén (1150) kezdődött, a svédek elsősorban a Finn-öböl északi partján érték el sikereket, de 1240-ben a Néva melletti csatában vereséget szenvedtek a novgorodi fejedelemségtől. A dánok a Finn-öböl déli partjait, az észti területeket igyekeztek elfoglalni, de a német lovagrend az 1240-es évekre meghódította Livóniát, így a dánok lassan elvesztették korábbi befolyási övezetüket. A németek keleti hódításait ugyancsak a Novgorodi Fejedelemség állította meg 1242-ben a Csúd-tónál vívott csatában. A svédek és novgorodiak közötti harcok évtizedekig elhúzódtak a finn és karjalai területek birtoklásáért, amelyet a pähkinäsaari béke zárt le (1323). A svédek és novgorodiak felosztották Karjalát, amelynek a Finn-öböl felé eső része svéd terület lett, de a Néva folyó útvonala Novgorodé maradt, amelyen viszont szabad hajózást biztosítottak a kereskedők számára. A svéd–orosz béke formálisan 1595-ig érvényben volt. Svéd és kisebb számban német betelepülők érkeztek a finn tengerparti településekre, amelyekben élénk kereskedelem zajlott. A finn népesség a 12–13. században vált kereszténnyé, a finn püspökség központja Turkuban alakult ki.

Az északi országok gazdasági és védelmi érdekei azonosak voltak, a német terjeszkedés, illetve a Hanza gazdasági és politikai befolyásának növekedése ellen létrehozták a kalmari uniót (1397), Pomerániai Eriket választva királynak. Erik hosszú háborút vívott Holstein grófjaival Schleswig birtoklásáért, de kénytelen volt 1435-ben lemondani a tartományról, amelyet Dánia csak 1460-ban szerzett vissza. Schleswig és Holstein birtoklásához mindkét félnek gazdasági érdekei fűződtek. A Hamburg és Lübeck közötti keskeny átjáró biztosította a Balti-, és Északi-tenger között a kereskedelmi forgalmat. A két tenger közötti másik kapcsolatot a Dániát és Svédországot elválasztó szoros, az Øresund biztosította, amelyet a Hanza-városok akartak ellenőrzésük alá vonni. Svédországban 1435-ben felkelés kezdődött a dán uralom ellen, amelyet a dánok még képesek voltak megfékezni, és 1523-ig fenntartották a kalmari uniót, amikor Svédország kilépett a szövetségből. Norvégia továbbra is a dán királyok országa maradt, és évszázadokra elvesztette függetlenségét.

Spanyol-félsziget

Hispania az 5. században

Hispaniában az 5. század folyamán két germán nép telepedett le tartósan: a vizigótok (nyugati gótok) és a svébek. A félszigetet érintette a silingi és asdingi vandálok átvonulása is (409–429), az előbbieket délen Baetica tartományban, az utóbbiak Nyugaton a Durius (Duero) folyó völgyében telepedtek le. A germán népekkel együtt érkeztek az iráni eredetű alánok, akik Lusitania provincia területén foglalták el szállásterületeiket. A vandálok átkelve Észak-Afrikába (429), meghódították Karthágó vidékét is (439), és megalapították észak-afrikai királyságukat. Átvonulásuk emlékét máig őrzi az egyik déli vidék, Andalusia elnevezése. A vizigótok őshazáját a Skandináv félsziget déli részére szokás helyezni, ahonnan a mali Lengyelország vidékére, majd a pontusi steppére vándoroltak. Itt érte őket a hunok támadása (375), melynek következtében elszakadtak az osztrogótoktól és a Római Birodalom területén Thracia provinciában kértek menedéket. Miután sikertelenül próbálták őket a Balkánon letelepíteni, Alarich királyukkal az élen Itáliába vonultak, kifosztották Rómát (410), majd Athaulf vezetése alatt Dél-Galliában foglaltak el jelentős területeket, később pedig Hispaniába is benyomultak. 416-ban kapták meg a Tolosa (Toulouse) körüli területet Dél-Galliában, amelyen a Nyugatrómai Birodalmon belüli szövetséges királyságukat megalapították.

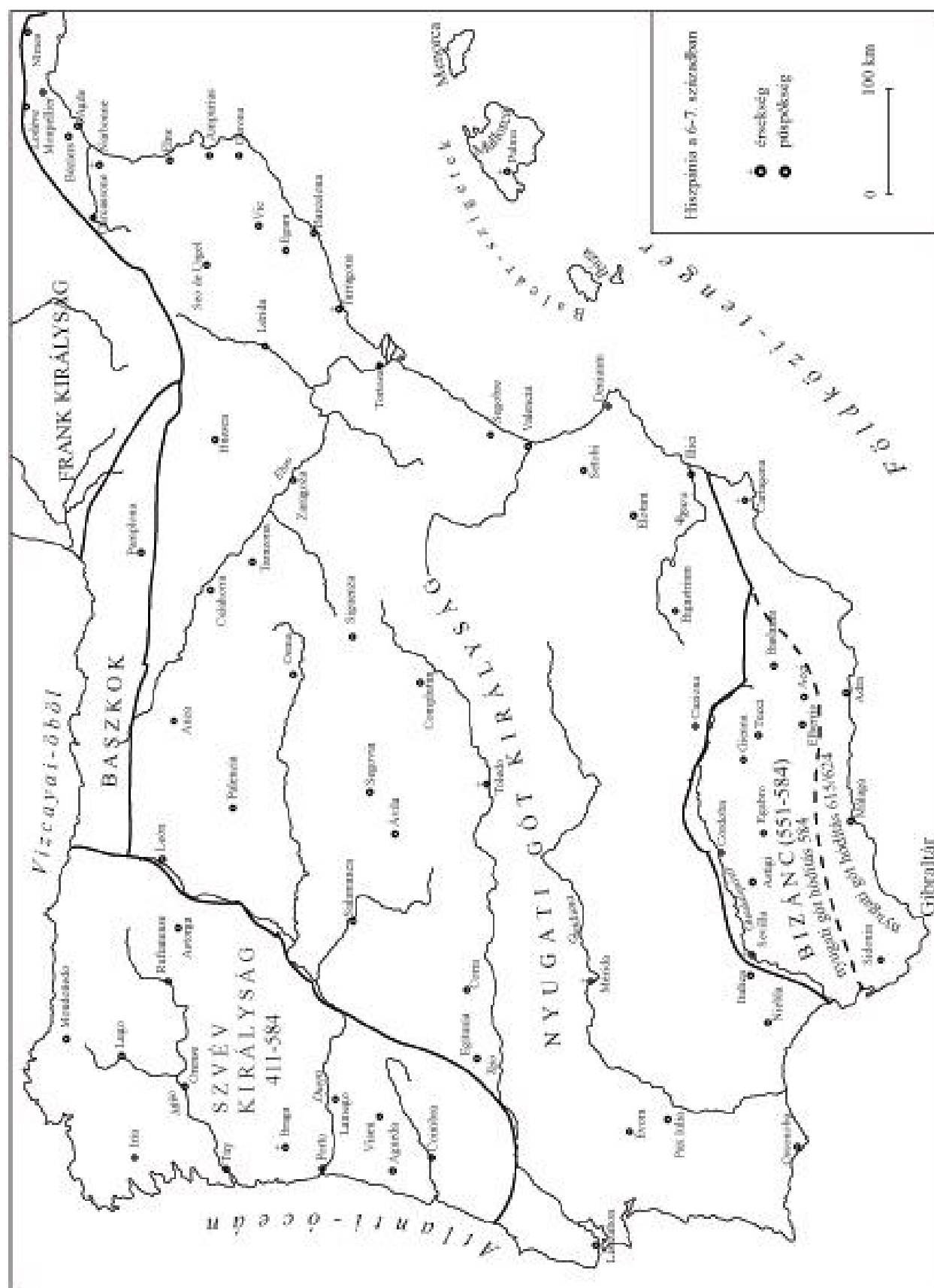
A római politika célja a tolosai gót királysággal az volt, hogy a gótokat felhasználva megfékezze a Hispaniába benyomult vandálokat. A nyugati gótok lemondtak a Narbo (Narbonne) környéki tengerparti sávról, hogy a rómaiak ismét összeköttetést létesíthessenek Provence és Hispania között. Ezt követően Eurich szilárdította meg a monarchia helyzetét azáltal, hogy a királynak számos földet foglalt le, továbbá törvénykönyvet adott ki, amelyben népe szokásjogát írásba foglalta. Ugyanígy tett utóda, II. Alarich is, aki a provinciális római jog gyűjteményét állíttatta össze. A vizigótok az 5. század folyamán uralmukat kiterjesztették Aquitániára, illetve a Pireneusok hegyláncain átkelve betelepedtek Észak-Hispaniába. A gót királyok szintén uralmuk alá vonták Gallia Narbonensis és Septimania területeit.

A Frank Királyság, amely Észak-Galliában terjeszkedett, Vouillé-nél (507) döntő győzelmet aratott a nyugati gót csapatok felett, és ennek következményeként a gótok elvesztették galliai területeik legnagyobb részét. Aquitánia frank kézre került, a gótok kénytelenek voltak áttelepülni Hispaniába, és csak Septimania (később Gothia), valamint Tolosa környékét voltak képesek megtartani Gallia déli részén. Ezt követően 511 és 516 között az osztrogót uralkodó, Nagy Theodorik idején szoros szövetség jött létre a vizigót és osztrogót királyok között.

Hispánia a 6–7. században

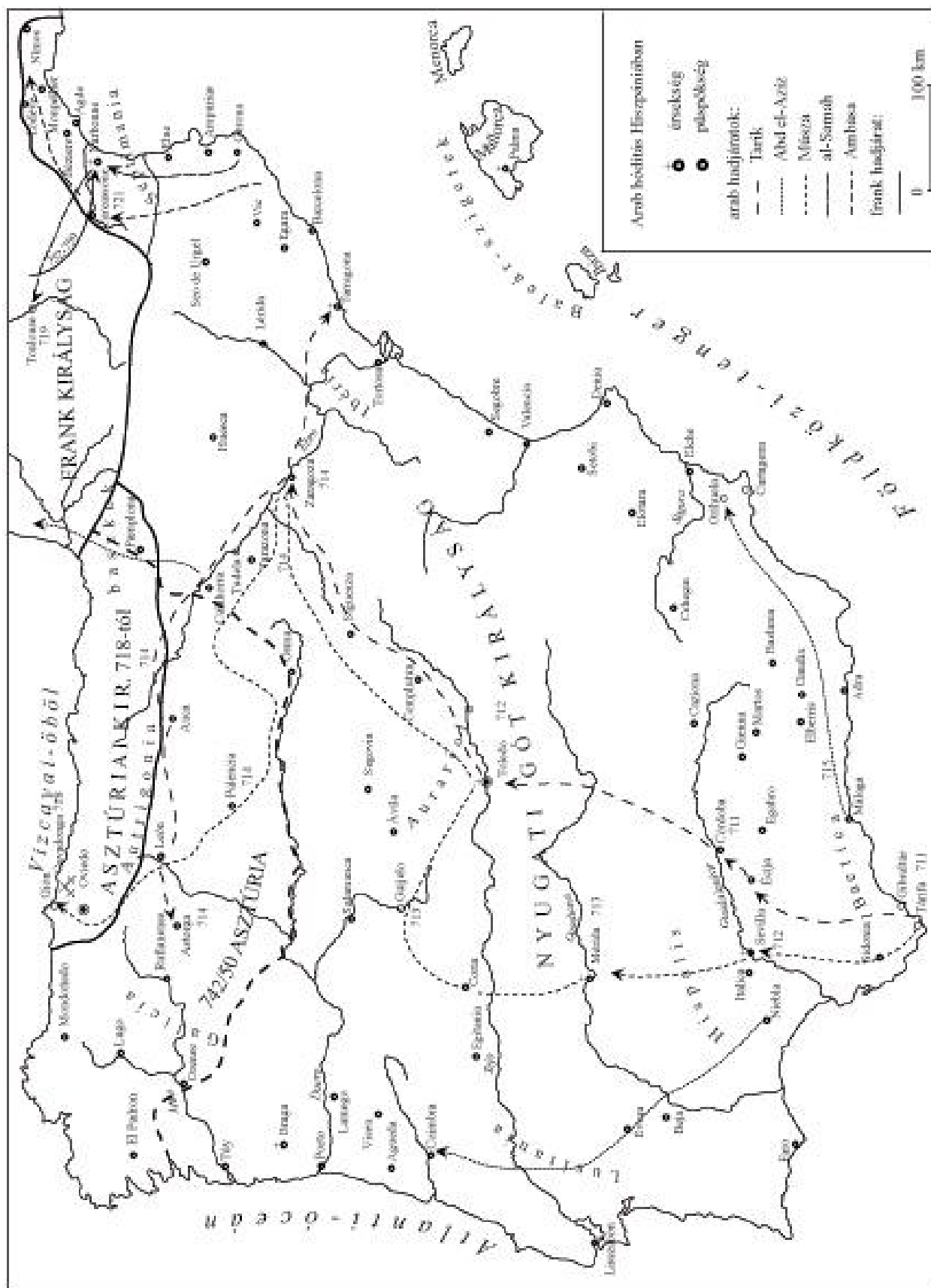
A nyugati gótoknak Hispánián osztozniuk kellett a svébekkel, akik önálló királyságot alapítottak a félsziget északnyugati területien Braga központtal (411–585). Leovigild (568–586) vizigót király 585-ben, az utolsó svéb király halála után elfoglalta a Svéb Királyságot. A keletrómai uralkodó, I. Jusztiánusz hódítása Hispánia déli-délnyugati sávját (Hispania Baetica), Córdoba és Cartagena városával együtt elszakította a vizigótoktól. Córdoba 584-ben, Dél-Hispániát pedig 624-ben hódították vissza a vizigótok Bizánctól.

A Nyugati Gót Királyság székhelye előbb Barcelona, majd (Leovigild idején) Toledo lett, ahol több, a királyság számára is törvényeket hozó zsinatot tartottak a 7. században. A hispano-római egyház szervezett és erős volt, a barbár támadások és az ariánus vizigót politikai hatalom dacára is megőrizte vitalitását. Több érsekség és számos püspökség működött a félszigeten, a népesség döntő többsége pedig keresztény volt.

Arab hódítás Hispániában

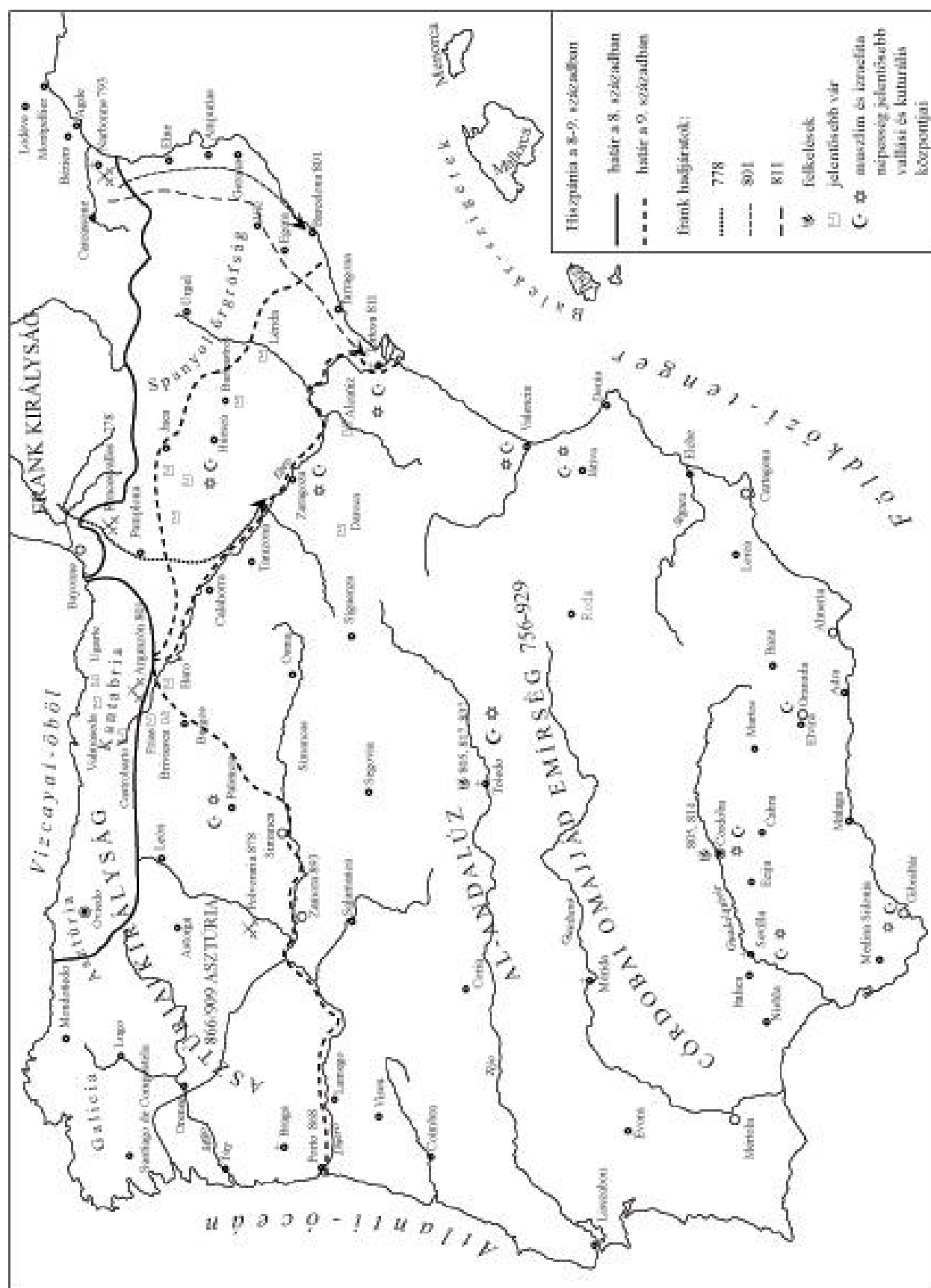
A vizigót királyságot az Omajjád támadás (711) semmisítette meg. A döntő ütközetben, a Guadalete (vagy La Janda) folyó mellett, Roderich király is elesett. Az arabok 718-ra a félsziget nagy részét birtokba vették. A vizigótok nagy része a frank királyságba menekült, ám lényeges fejlemény, hogy egy vizigót nemes, Pelayo vezetésével (718–737) Hispánia északi sávjában egy új hatalmi központ alakult ki Asztúria néven, amely több szempontból is folytonosságot jelent a korábbi vizigót állammal.

Hispánia a 8–9. században

A 8–10. században Hispánia északi felén három hatalmi központ alakult ki. Az egyik Asztúria, Pelayo alapítása, a másik a Pamplona körül kialakult egység, amelyet majd Navarra néven ismerünk, harmadik pedig a frank expanzió következtében létrejött Barcelonai őrgrófság (Marca Hispanica). Az Oviedo központtal létrejött Asztúriai Királyság helyzetét elsősorban a cavadonga-i győztes ütközet (722) szilárdította meg. A királyság ébren tartotta a vizigót jogi és politikai hagyományokat. Ezt követően a 9. század második felében jöttek létre a későbbi terjeszkedés alapjai azáltal, hogy I. Ordoño (850–866) és III. Alfonz (866–911) kiterjesztették uralmukat a Duero folyó völgyére, amelyet az arabok nem szálltak meg módszeresen. A spontán, illetve az uralkodók által szervezett földfoglalások általi benépesedés (repoblación) tette lehetővé, hogy III. Alfonz Leónban rendezze be székhelyét (856).

Ami a keletebbi vidékeket illeti, Nagy Károly 785-ben elfoglalta Geronát, 801-ben pedig Barcelonát, majd pedig 812-ben létrehozta a Marca Hispanicát. Ezen belül öt grófságról beszélhetünk: Barcelona, Gerona, Ampurias, Rosellón (Roussillon a Pireneusoktól északra) és Urgel. Ezek urai a 10. század végéig a nyugati frank uralkodók – igaz névleges – hatalmát ismerték el.

Hispánia a 10. században

A 8. században és a 9. század elején a Córdobai Kalifátust megosztó belső harcok után III. Abd al-Raihman (921–961) szilárdította meg a kalifák uralmát és vonta fennhatósága alá 934-es, illetve 939-es hadjárataival a határvidékeket (Toledo, Zaragoza). Erőteljesen támadta a leóni területeket is, aminek 939-ben II. Ramiro vetett véget a simancasi csatában aratott győzelmével. A 10. század végén Al-Manszur kalifa (962–1002) hadjáratai jelentettek súlyos fenyegetést Leónra és Barcelonára nézve.

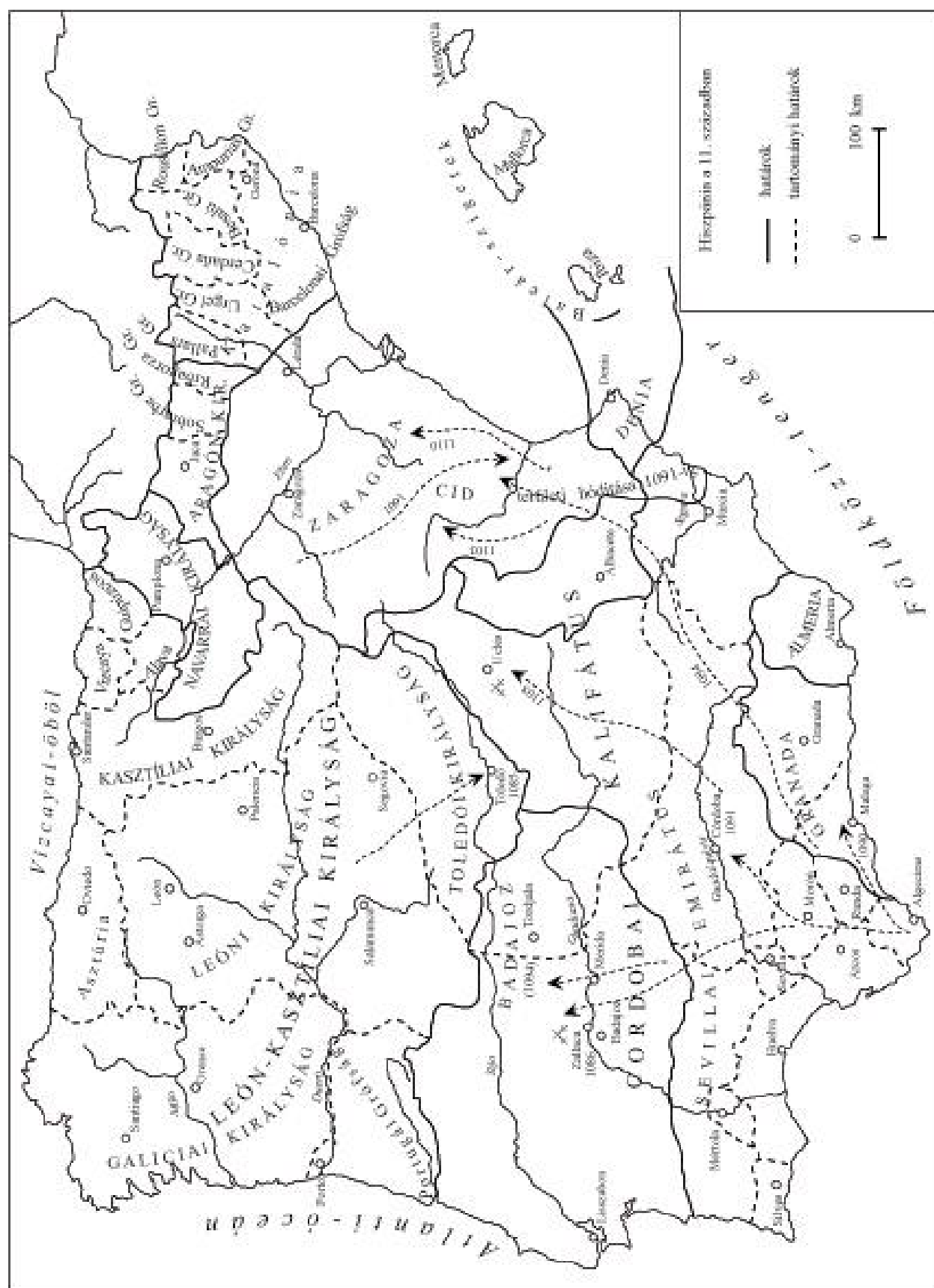
Az asztúriai nemesség önálló akcióinak következménye volt a 9. század végén Burgos, Zamora, Simancas visszafoglalása, mely kirajzolta a Hernán González gróf (931–970) kezén egyesülő Kasztíliai Grófság területét. Az grófságok a 10. századra a következőkkel gyarapodnak: Besalú, Bergueda, Cerdana, Pallars. Ezek urai a 12. század elejére a barcelonai gróf fennhatóságát fogják elismerni. E mellett frank hatásra a 8. században kezdenek létrejönni a későbbi Aragón Királyság alapját képező Aragón, illetve a frank alapítású, Jaca környékén létrejött Sobrarbe és Ribagorza grófságai. Navarra királysága első ízben majd a 11. század elején fog fontos szerepet játszani az Ibér-félszigeti keresztény királyságok sorában.

Hispania a 11. században

1031-ben felbomlott a Córdoba-i Kalifátus, melynek következtében az arab „térfélen” számos apróbb politikai egység jött létre, amelyeket taifáknak nevezünk. Ugyanekkor a keresztény királyságok az integrációra való törekvés jeleit mutatták és erőteljes terjeszkedésbe kezdtek. A királyok kezén hatalmas földbirtokok egyesültek, s őket gazdagították azok a váltságdíjak (*parías*), amelyeket a taifák a béke fennmaradása fejében fizettek.

Elsőként Navarra uralkodója, I. (Nagy) Sancho (1000–1035) lépett föl egységesítő szándékkal, uralma alatt egyesítette León királyságát, továbbá Kasztília, Aragón és Ribagorza grófságait. Fiai közül I. Ramiro kapta Aragón, 1. Ferdinánd (1037–1065) kezén maradt León és Kasztília, s III. Garcíának jutott Navarra. Ferdinánd sikeres offenzívát folytatott a muzulmánok ellen, adófizetésre kötelezte Badajozt, Toledót és Zaragozát, s Coimbrát is elfoglalta (1064). Halála után fiai örökölték a részkirályságokat: II. Sancho Kasztíliát, VI. Alfonz León és García Galíciát. Testvérei rovására Sancho erőszakos terjeszkedésbe kezdett, ám egy várostromnál halálát lelte. Ezután Alfonz, aki a római vizigót politikai-jogi hagyományok hatása alatt a császári címet is felvette (ezen a téren nem egy utóda követte is őt), egyesítette ismét a részkirályságokat. Elfoglalta Toledót (1085) és a Földközi-tenger partján fekvő fontos központot, Valenciát, s adófizetésre kötelezte a keleti és déli taifák uralkodóit. A hódítás lendületét a következő évben törtek meg az Almoravidák (Jusuf-ibn Tashfin), akik a Bajadóz melletti csatában vereséget mértek a kasztíliai erőkre, ami Valencia feladásához vezetett. Ám 1094-ben felkelés tört ki a városban, a helyi kádit megölték, s a helyzetet kihasználva a híres vezér, Rodrigo Diaz de Vivar (Cid) öt évre hatalmába kerítette a várost. Hatáta után özvegye, Jimena próbálta meg tartani magát, VI. Alfonzot hívta segítségül. A király azonban reménytelennek ítélte a város helyzetét, ezért kiűrtette és felgyújtatta. Alfonz halála után (1109) lánya, Urraca örökölte a trónt (a szintén Alfonznak nevezett fia, aki Franche-Comté grófjától, Rajmundtól született, még kiskorú), a nemesség fellépésére házasságra lépett az aragóniai I. Alfonzzal. Ám 1110-ben ezt a házasságot semmisnek mondták ki, és Urraca fiát, (VII.) Alfonzot tették királlyá (1126–1157).

Az északi keresztény királyságok sorában a 11. század első felében új hatalmi tényezőként jelent meg Aragónia és a Barcelonai grófság. Az Aragón királyság Aragón, Sobrare és Ribagorza grófságok egyesítésével jött létre 1044-ben, I. Ramiro (1035–1069) idején. Fia, I. Sancho (1069–1094) a Navarra fölötti uralmat is megszerezte (1076), ami az ő két gyermeke, I. Péter (1094–1104), illetve I. Atfonz (1104–1134) idején is fennmarad. Az utóbbi 1118-ban meghódította Zaragozát, s további sikeres harcokat vívott Valencia, Murcia és Córdoba környékén (Arinsol 1126). A frank hagyományokon alapuló Barcelonai grófság a Pireneusoktól északra is fontos tényezőnek számított, de déli irányba is terjeszkedni kezdett. II. Ramón Berenguer barcelonai gróf (1076–1097) Tarragonát foglalta el (1091), és csaknem az Ebróig terjesztette ki hatalmát. Utóda, III. Ramón Berenguer (1097–1131) 1123-ra az összes katalán grófság feletti hatalmat megszerezte, de vezetett hadjáratot Ibizára és Mallorcára is. A 11. század végén mindazonáltal a Reconquista lefékeződött, ugyanis a taifák az észak-afrikai arab államoktól a korábbiaknál hathatósabb segítséget kaptak.

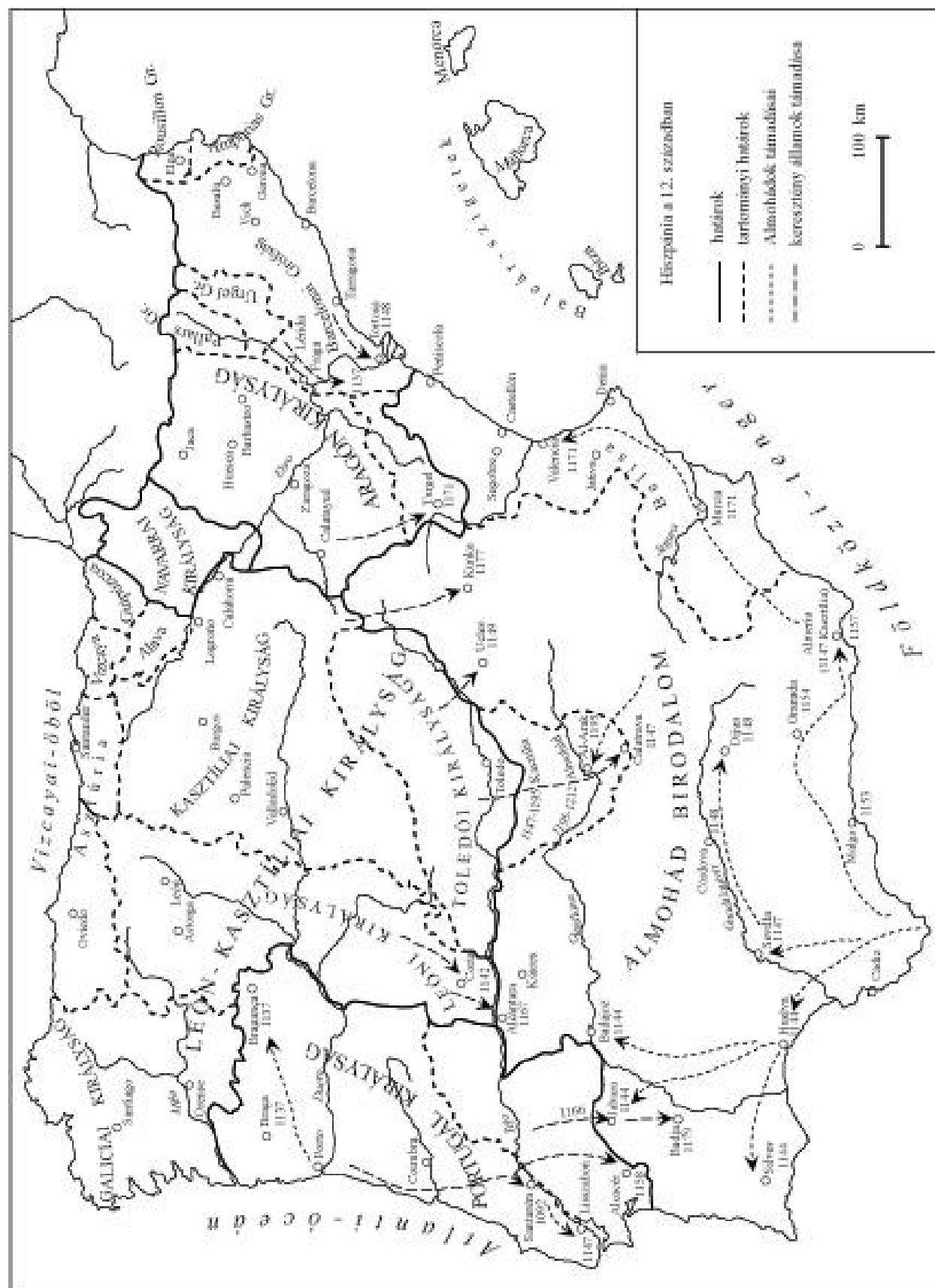
Hispania a 12. században

A reconquista lefékeződése hatalmi átrendeződéssel is együtt járt a 11. század végén és a 12. század első felében. 1095-ben León-Kasztíliaiáról levált a nyugati Portugál grófság, amely ezentúl önállóan vett részt a reconquistában. Legnagyobb egyházi központja Braga, ahol a visszafoglalás után, 1070-ben újraalapították az érsekséget. Az Ourique folyó mellett aratott győzelem után, 1139-ben portugáliai I. Alfonz királlyá kiáltotta ki magát (1112–1185), 1147-ben bevette Lisszabont. 1179-ben a pápa is elismerte az önálló Portugál királyságot.

Navarra ugyanakkor a 12. század elejétől kimaradt a hódító hadműveletekből, így a továbbiakban nem volt lehetősége területi gyarapodásra. Aragónia és Katalónia egyesülése ellenben egy új hatalom születését jelentette. Amikor 1134-ben I. (Aragóniai) Alfonz egyenesági örökösök nélkül meghalt, testvére, II. Ramiro (1134–1137) foglalta el a trónt. Ugyanakkor VII. (Kasztíliai) Alfonz (1126–1157) is bejelentette igényét az uralkodásra, hadjáratot vezetett Navarrába és a baszk vidékekre, felvéve az imperator címet. Ám az Aragónia feletti uralom megszerzésére tett kísérlete sikertelen maradt, mert II. Ramiro lányának, Petronillának és Barcelona grófjának, IV. Ramón Berengernek a házasságával (1151) egyesült Aragónia és Katalónia. 1134 után Navarrának is sikerült megőriznie önállóságát.

Az ibér-félszigeti keresztény államok számára új fenyegetést jelentett, hogy 1146-ban az Almoravidák helyébe az Almohádok léptek, s 1172-ben valamennyi muszlim államot egyesítették a félszigeten. 1157-ben meghalt VII. Alfonz, majd a következő évben a fia (III. Sancho) is. Utóduk VIII. Alfonz (1158–1214), aki 11 éves korában vette át a kormányzást. Nagybátyja, II. Ferdinánd, León uralkodója igényt tartott trónjára, s emiatt hadjáratot is indított Kasztília ellen (1178), de a két uralkodónak 1180-ban sikerült megegyeznie. Az Aragón királyság tovább erősödött: a Pireneusoktól északra hűbéri függésbe vonta Provence-ot (1167–68), Béarn-t, Bigorre-t (1187) és Roussillon-t (1217). Aragónia és Kasztília megegyezett a muszlimoktól elfoglalt területek felosztásáról (Cazorla 1179). A szövetségek dacára azonban az Almohádok nagy sikert értek el: 1195-ben Alarcosnál nagy vereséget mértek VIII. Alfonz hadaira, ostrom alá vették Toledót, Madridot és Alcalát. A király kénytelen volt békét kérni. Kasztília ellen fordultak León és Navarra uralkodói is. A helyzet a Las Navas de Tolosai ütközzet (1212) változott meg döntő módon, amelynek következtében VIII. Alfonz majdnem teljesen elfoglalta Andalúziát, halála azonban közbeszólt.

Ugyancsak elhunyt II. Péter (1196–1213), Aragónia királya is a toulouse-i gróffal vívott muret-i ütközetben. Az egyesült Aragónia és Katalónia az intézmények fejlődése terén fontos lépéseket tett. II. Alfonz (1162–1196) egyenesadót vetett ki (*bovatge*), összeállíttatta a *Liber Feudorum major* című összeírást, amely garantálta a bárókkal szembeni jogait, gyakran folyamodott a békét esküvel megerősítő gyűlések (*Pau i Treva*) összehívásához. Ezek alakultak át a 13. század elején a főnemesekből, az egyháziakból és a városok küldötteiből álló tanácskozásokká. Az első katalán „corts” 1218-ban ült össze. A 12. század végén más ibér-félszigeti királyságokban is, mint Leónban 1188-ban hasonló gyűléseket hívnak össze, amelyek a rendi képviselőket jelentik a hispaniai királyságokban.

Hispania a 13. században

A Las Navas de Tolosa-i ütközet utáni kedvező helyzetben a déli irányú terjeszkedés felgyorsult, s a déli területek benépesítése előtt új távlatok nyíltak. Kasztíliaiban I. Henrik rövid királyságát követően (1214–1217). III. Ferdinánd lépett a trónra, akinek anyja VIII. Alfonz lánya, Berenguela, apja pedig León királya IX. Alfonz (1188–1230) volt. Az utóbbi halálával, 1230-ban Ferdinánd kezén végleg egyesült Kasztília és León. A megerősödött királyság elfoglalta Córdobát (1236), „védnöksége” alá vette Murciát (1243), és bevette Jaént (1246) és Sevilát is (1248). Ezek mind külön királyságok központja lettek, amelyeken – a régebben birtokolt Toledón és Galicián kívül León és Kasztília királya uralkodott.

A 13. század közepe után csupán Granada és Huelva környéke maradt az arabok kezén. III. Ferdinánd halála után X. Alfonz (1252–1284) lépett trónra. Tökéletesítette az igazgatást, jogvégzett tisztségviselőket (*letrados*) alkalmazott, kiadta a *Siete Partidas* címet viselő törvénykönyvet és újjászervezte a koronabirtokokat. Uralkodását a nemességgel vívott küzdelmek és a császári korona megszerzésére irányuló törekvés jellemzi. Átengedte Algarvest a portugáloknak (1254) és lemondott a portugál uralkodó fölötti hűbérúri igényeiről, ahogy a Gascogne iránti követeléséről, amit még VIII. Alfonz felesége hozott jegyajándékba. Amikor 1254-ben meghalt IV. Konrád, a császárság várományosa, 1256-ban pedig a császári trón másik követelője, Hollandi Vilmos, a kasztíliai uralkodó, akinek az édesanyja Sváb Fülöp leánya volt, elérkezettnek látta az időt, hogy a császári hatalmat megszerezze. 1257-ben elérte, hogy a német főurak egy része császárrá válassza, akiknek a küldöttsége Burgosban fel is kínálta neki a koronát, amit ő elfogadott. 1269-ben és 1272-ben X. Alfonz engedményeket tett a nemességnek. A belső nehézségek, az arabok támadása és az Anjoukat pártoló pápa ellenkezése visszakozásra késztetik Alfonzot a császárság kérdésében. Uralkodása vége felé trónviszályok jelentkeztek: elsőszülött fia, a régens Fernando de la Cerda meghalt, amikor ő Németországba ment, hogy hatalmi igényeit érvényesítse (1275). Apja visszaérkezéséig a második fiú, Alfonz védekezett sikerrel az arab támadás ellen. A király időközben hazatért, ám fia, a nemességre támaszkodva a Valladolidi cortesen rövidesen átvette az uralmat (1282). Apja még az arabokat segítségül hívva sem tudta már hatalmát visszaszerezni, fia IV. Sancho néven megkoronáztatta magát (1284–1295), az apa, X. Alfonz még ugyanabban az évben meghalt. Az öröklés kérdése azonban viszálykodással fenyegetett, ugyanis Fernando Cerda gyermekei Aragóniába menekültek, s az ottani uralkodó támogatását élvezték.

Aragónia a 13. század elején ugyancsak nagyarányú terjeszkedésbe kezdett. A muret-i csatát követően föladata terveit, hogy aquitániai és provençe-i területeket vonjon hűbéri fennhatósága alá. II. Péter fiát, aki az ütközetben esett fogságba, a pápa nyomására Simon de Monfort szabadon engedte. A fiú lett I. Jakab néven Aragónia új királya (1213–1276). Uralkodása idején foglalta el Aragónia végleg Valenciát (1238). A várost és az azt övező tartományt a földre éhes aragóniai nemesség legnagyobb bosszúságára, nem olvasztotta be királyságába hanem 1239-ben megalapította az Aragóniával perszonálunióban álló Valenciai királyságot. Mallorca (1229) és Menorca (1232) elfoglalása a királyság új, a Mediterráneum felé irányuló expanziós politikájának nyitányát is jelenti. A hódítások során megszerzett területek önálló királyságok maradtak, amelyeknek mind megvolt a maga szokásjoga (*fueros*). Csupán az uralkodó személye kapcsolta őket egybe, aki a helyi előkelőkkel a szokások betartására, illetve a hűségre esküt tett, így kapcsolatuk szerződésszerűnek volt mondható. Mindezt a királyi hatalom oldaláról nem ellensúlyozták kellőképpen a nagy birtokok, a főként barcelonai kereskedők támogatása és a királyi igazgatás erősödése.

Hispania a 14. században

Az Ibér-félszigeten nagyjából a 14. században három jelentősebb hatalomról beszélhetünk, melynek mind megvoltak a maga sajátos fejlődési jellegzetességei és terjeszkedési iránya. Navarra már nem játszott fontos szerepet, ugyanis 1234-ben a navarrai nemesség Thibaut champagne-i grófot tette uralkodóvá, ami a királyságot hosszú időre francia érdekkörbe helyezte, annak ellenére, hogy a navarrai nemesség a francia származású uralkodókkal szemben több-kevesebb sikerrel védelmezte intézményeit és jogait. Csupán a 14. században látunk nem francia – aragóniai – uralkodót a trónon (1441–1479), mígnem 1515-ben Navarra a spanyol királyság részévé vált. A három említett hatalom közül az egyik, Aragónia a Mediterráneum felé tekintett, és fő célja Szicília megszerzése volt. Ugyanakkor a nemesség ellenállása megnehezítette a központi hatalom érvényesülését és expanzíós törekvéseit.

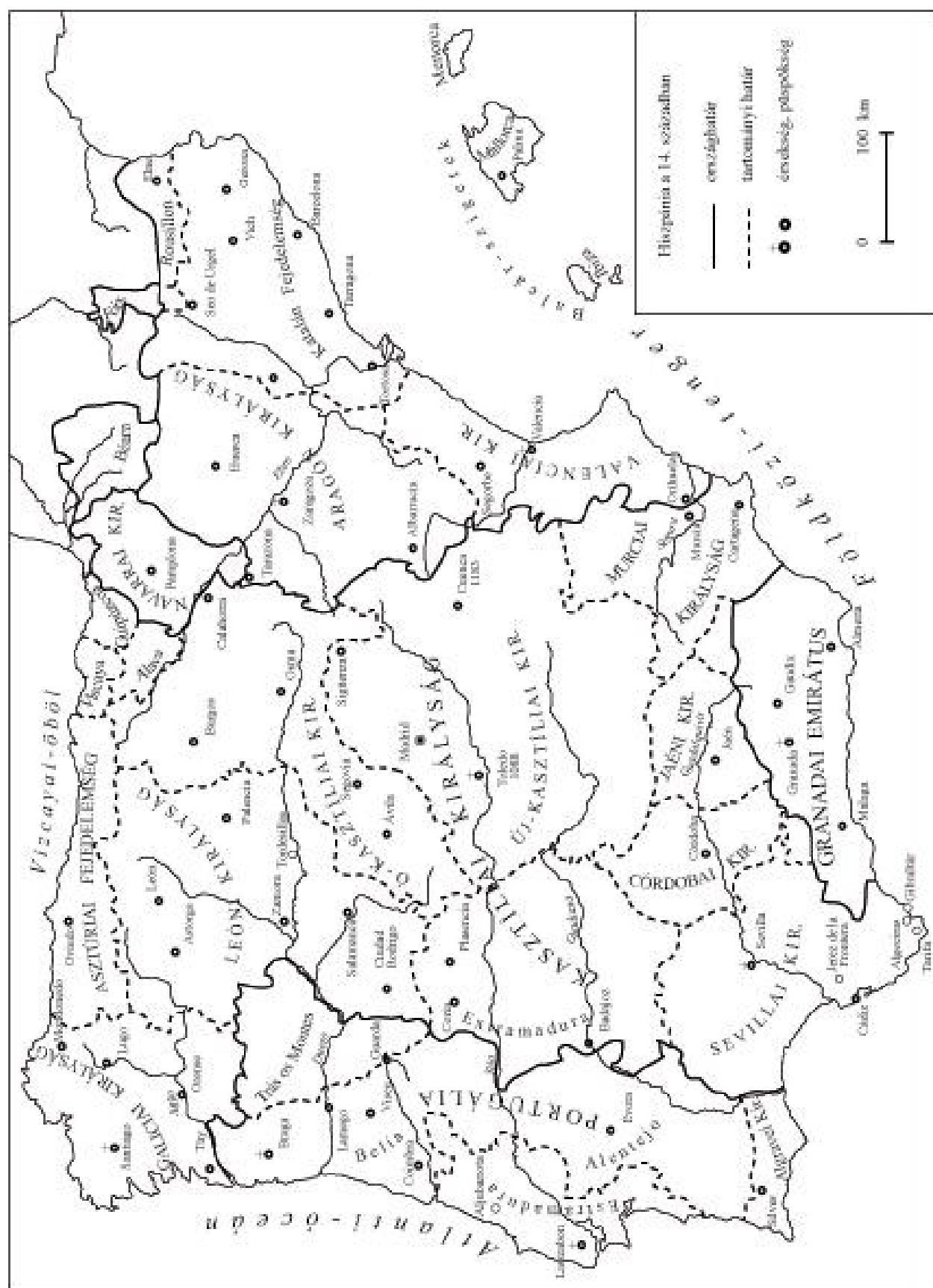
I. Aragóniai Jakab († 1276) fiai közül III. Péter (1276–1285) örökölte Aragóniát, Katalóniát és Valenciát, Jakab pedig Mallorcát. (Ez utóbbi királyság 1344-ben került újra közvetlen aragón fennhatóság alá.) 1283-ben a nemesek és városok 1265-ben alakult ligája (*Unión*) általános kiváltságlevelet (*Privilegio General*) harcolt ki, amely előírta a királynak, hogy évente tartson rendi gyűlést, tartsa tiszteletben a nemesi szokásjogokat, és hogy a király főbírája (*justicia*) az előkelők tanácsa alapján működjön. 1287-ben III. Alfonzot (1286–1291) a *Privilegio de la Unión* kiadására kényszerítették, amely a királyi tanácsosok megválasztásának jogát a *cortez* kezébe adta és elérte, hogy a király a saját váraiból többet a rendeknek adjon át. Ugyanakkor Péter idején felgyorsult az expanzió: 1280-ban Tuniszba indított hadjáratot, majd a szicíliai Anjou uralom bukását (az ún. „szicíliai vecseryét”) követően (1282) bejelentette igényét a szigetre, azon az alapon, hogy II. Frigyes természetes fiának, Manfrédnek a lányát vette feleségül. Az Anjoukat támogató IV. Márton pápa (1281–1285) kiközösítette és letette Pétert, országát Valois Károlynak engedve át. A franciák erre benyomultak Katalóniába. Péter 1285-ben meghalt, egyik fia, az említett III. Alfonz örökölte Aragóniát, a másikat, II. Jakabot Szicília királyává koronázzák. Ugyanakkor Canfrancban Aragónia, Franciaország és a pápa békét kötöttek. Visszaléptették Valois Károlyt Aragónia trónjáról, s elismerték a királyság jogait Mallorca és Roussillon felett. A franciák és a pápa azonban nem tartották be a szerződést, és 1291-ben Aragóniát adó fizetésére kötelezték Valois visszaléptetéséért cserébe. III. Alfonz korai halála után testvére, Jakab (1291–1327) örökölte Aragónia, Katalónia és Valencia trónját, ám az 1295-ben az anagni szerződésben le kellett mondania Szicíliáról az Anjouk javára, annak ellenében, hogy ellenfelei beleegyeztek Szardínia megszerzésébe. A meg egyezést a szicíliaiak nem fogadták el, és Jakab testvérét, Frigyeszt kiáltották ki királynak. Ezt az 1302-ben megkötött caltabellottai szerződés elismerte, azonban újra azzal a kikötéssel, hogy III. Frigyes halála után az Anjoukra kell szállnia a sziget fölötti uralomnak.

Az aragón hódító törekvéseket jelezte, hogy 1302-ben a „katalán kompánia” nagy hadjáratot indított keletre, amelynek következtében Athén 1311 és 1388 között katalán hercegek uralma alatt állt. II. Jakab megerősítette a királyi hatalmat azzal, hogy visszavonta a *Privilegio de la Unión*t (1301). II. Jakabot fia, IV. Alfonz (1327–1336) követte Szardínia alávetésében. 1336-ban fia, IV. Péter (1336–1387) került a trónra, aki 1348-ban feloszlatta az Uniónt, de számos nemesi kiváltság érvényben maradt. 1354-ben Mallorca és Roussillon Aragónia szilárd részévé vált. IV. Pétert rövid ideig (1387–1395) fia, I. János követte, majd ennek testvére, I. Márton került a trónra, (1396–1410), aki az 1409-ben aratott sanluri győzelemmel fejezte be Szardínia meghódítását.

Kasztíliában IV. Sancho (1284–1295) halála után, kilenc éves fia, IV. Ferdinánd helyett régensként az anyja, Maria de Molina kormányzott, így Ferdinánd csak 1303-ban vehette át a hatalmat, ám halála (1312) után a trónöröklés kérdése továbbra is viszályok forrása volt. Ferdinánd fiát, az akkor csupán egy éves XI. Alfonzot csak 1325-ben nyilvánították uralkodásra érettnak. Hatalma idején viszonylag nyugodt időszak következett, a nemesség visszaéléseivel szemben a városokat pártolta, és sikeresen verte vissza az utolsó nagy arab támadást azzal, 1340-ben Saladónál győzelmet aratott a marokkói szultán csapatai felett. Ezt követően a 1344-ben a kasztíliaiak bevették Algecirast. XI. Alfonz 1350-ben a pestis áldozata lett. Halálát hosszú belháború követte. Törvénytelen gyermeke, Trastamara Henrik, a nemesség széles köreinek támogatásával a törvényes örökös, I. (Kegyetlen) Péter (1350–1369) ellen fordult, ami 1366-ban nyílt felkelésbe torkollott. A harcok során 1369-ben Pétert egyik testvére meggyilkolta, mire Trastamara mint II. Henrik átvette a hatalmat (1369–1379).

A kasztíliai trónra azonban az Anjou-Plantagenet-ek is bejelentették igényüket, mivel Péter két lányát III. Edvárd két fia vette feleségül. Egyikük, John of Gaunt, Lancaster hercege fölvette a Kasztília királya címet, a spanyolok azonban vereséget mértek az angol flottára (1372). Henrik halála után fia, I. János került a trónra (1379–1390), aki békét teremtett az angolokkal és a portugálokkal. Henrik nevű fiát Lancaster hercegének lányával, azaz I. Péter unokájával összeházasítva egyesítette a törvényes és a törvénytelen ágat. Az örökös pár apánaként megkapja az Asztúria hercege címet. Henrik kezdte el Kanári-szigetek elfoglalását (1402).

Portugáliában 1385-ben dinasztiaaváltással az Avis-i házba tartozó I. János került a trónra (1385–1433), miután az aljubarrotai ütközetben visszaverte a kasztíliai beavatkozási kísérletet.

Hispania a 15. században

Aragóniában az erős aragón nemesség és az ugyancsak erős katalán városi polgárság állandó pénzügyi és kormányzati ellenőrző bizottság (*diputació del general*) felállítását érte el (először Katalóniában 1359-ben, majd a többi részkirályságban is), a királyságok (Aragónia, Katalónia, Mallorca, Valencia) különállása és erős jogszokásai fékeztek a központi hatalom kialakulását, másrészt viszont játékkeret nyújtottak a központi hatalom számára.

Aragóniában I. Márton halála után, két éves interregnumot követően új dinasztia került a trónra. A *caspei* gyűlés, amely a katalóniai, az aragóniai és a valenciai *cortes* küldötteiből áll, 1412-ben a trónviszályok megszüntetése érdekében Trastámara Ferdinándot (1412–1416) választotta királlyá, ugyanannak a családnak a sarját, amely Kasztíliában már 1369 óta hatalmon volt. Őt 1416-ban fia, V. Alfonz (1416–1458) követte, aki jogara alatt egyesítette Aragóniát, Katalóniát, Valenciát Mallorcát és Szicíliát. 1421-ben II. Johanna nápolyi királynő (1414–1435) segítséget kért tőle III. Anjou Lajos ellen, s halála esetére viszonzásul neki ígérte a nápolyi trónt, ám hamarosan meggondolta magát. 1423-ban ugyanis már Lajosnak ígérte az öröklést, ami háborúhoz vezetett. Halálakor Johanna Lajos testvérét, Renét nevezte meg örökösnek. Alfonz azonban győzelmesen bevonult Nápolyba (1442), ahol ezután székhelyét is tartotta, feleségére, Máriára hagyva Aragónia és más tartományok kormányzását. Halálakor törvénytelen fiára, Ferdinándra hagyta a Nápoly feletti uralmat (1458–1494), míg fivére, II. János (1458–1479) kapta a fennmaradó területeket. Őt fia, II. Ferdinánd követte, aki 1469-ben vette feleségül Kasztíliai Izabellát.

A 15. század hatvanas éveiben Aragónia és Kasztília háborúba kezdett. A hadi kiadások növekedése miatt azonban nemesi felkelés tört ki (1462–1472), melynek résztvevői IV. Henrik kasztíliai királyt hívták meg a trónra. Ezek a zavarok parasztháborúkkal párosultak (1437, 1462), amelyek a *remensa*, a parasztok költözéséért fizetendő váltságdíj miatt törtek ki. A *remensát* végül, az utolsó Pedro Juan Sala vezette felkelés hatására eltörölték (1486), bár a felkelés vezetőjét foglyul ejtették és megölték. Kasztíliában III. Henrik 1406-ban bekövetkezett halálakor fia, II. János még csak két éves volt, ami újra régenskormányzatot eredményezett, egészen 1419-ig, amikor is teljesen kezébe került a hatalom. 1454-ben fia, IV. Henrik követte a trónon. 1468-ban testvérei, Alfonz és Izabella ösztönzésére a nemesség újra elégedetlenkedni kezdett. A királyt letették, és azzal a feltétellel szerezhetette vissza a trónt, hogy Izabellát nevezi meg örökösének. 1474-ben, halálakor azonban visszalépett korábbi szándékától, és lányára, Johannára hagyta a trónt. Emiatt újabb belháború robbant ki, melyben Izabella pártja győzött. 1479-ben meghalt Aragónia királya, II. János. Örököse fia, II. Ferdinánd, aki 1469 óta Izabella férje volt, így az Ibér-félszigeti királyságok egy kézen egyesültek, kivéve Portugáliát és Navarrát, mely utóbbit II. János lánya, Leonóra, Foix grófnője örökölt.

Altalános jelenség Kasztíliában az arisztokrácia befolyásának erősödése, melyet ellensúlyozandó a királyi hatalom szorosabb ellenőrzés alá vonta a városokat, elsősorban az azokat irányító *corregidorok* királyi kinevezése révén. Trastámara Henrik idején nőtt meg a főnemesek helyi autonómiája, amely gyakran városokat is magába foglalt. A főnemesség és a kormányzás kapcsolata mégis szoros maradt. A politikai érintkezés és a konfliktusok megoldásának fő terepe az udvar volt.

A központi igazgatásban újítként jelentek meg az egy-egy kormányzati területért felelős tanácsok (Királyi Tanács, Lovagrendek Tanácsa stb.), és létre hozták a legfelső bíróságot (*audiencia*), majd 1482-ben ötre csökkentették a részkirályságok számát (Kasztília, León, Toledo, Andalúzia és Murcia). A Navarrai Királyságot 1512-ben foglalta el Ferdinánd. Tíz éves háborúskodást követően, melyben Málaga és Almería is Kasztíliáé lett, 1492-ben elesett Granada is, az arabok utolsó erőssége a félszigeten. 1503-ban Nápolyt és Szicíliát is Spanyolországhoz csatolták. Ferdinánd halálakor (1516) nagy birodalom maradt unokájára, V. Károlyra.

Hispánia gazdasága a középkorban

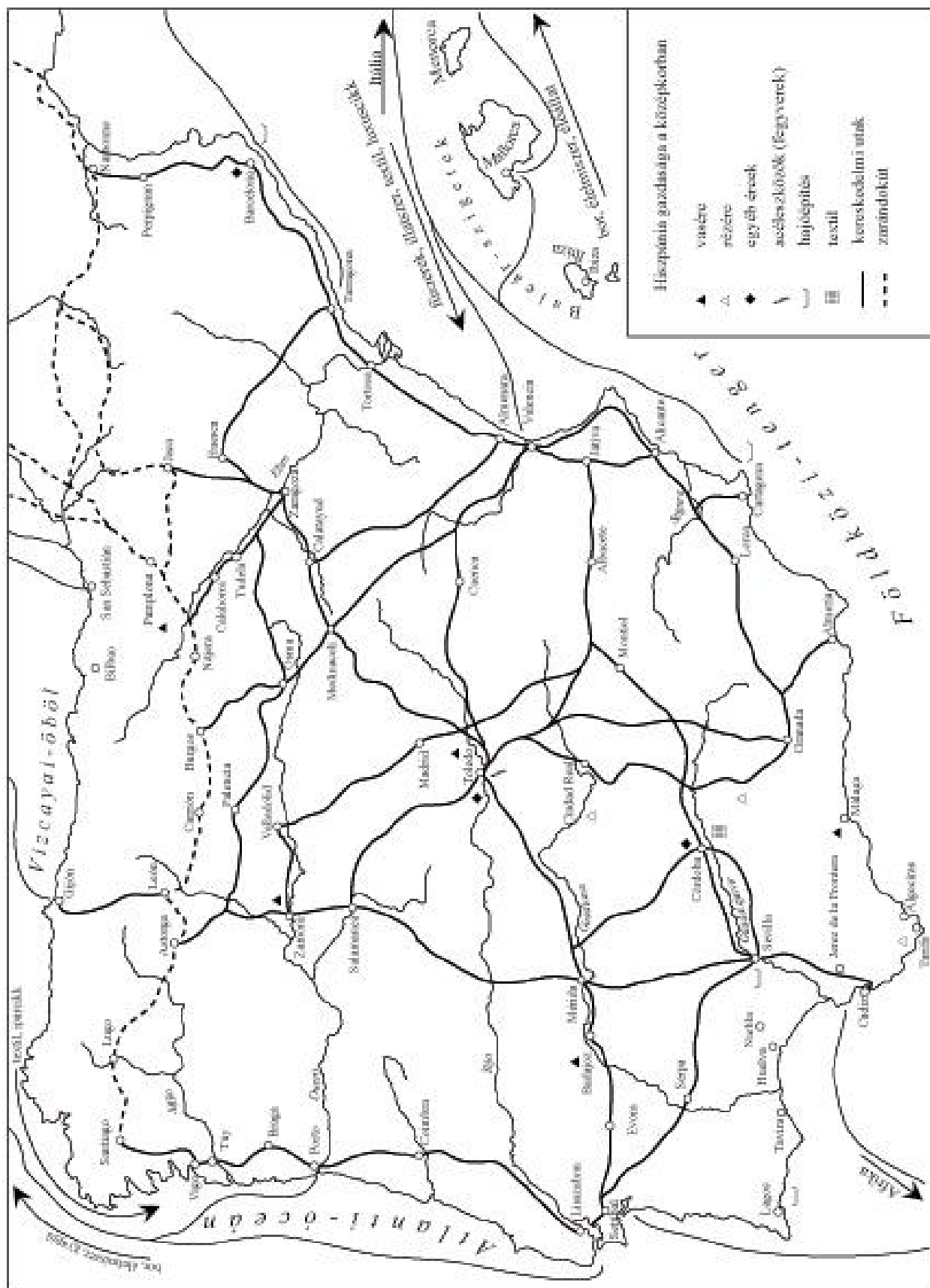
Hispánia a mediterrán éghajlathoz alkalmazkodott népek számára már az antikvitásban is kiváló gabona- és szőlőtermő területeket kínált, rendelkezett vas-, réz- és ezüstércel, valamint egyéb színesércekkel. Hispánia a Mediterrán kereskedelmi rendszer fontos részévé vált, a kései antikvitásban elsősorban Itália és Róma piacaira szállított gabonát, bort, fémeket és élőállatot, híres volt a hispániai lótenyésztés. Róma bukása után hanyatlott a kereskedelem, de az arab hódítás új lendületet adott a gazdasági életnek. Hispánia az Arab Birodalom és kereskedelmi rendszer részesévé vált, amely az atlanti partoktól Indiáig terjedt és hatalmas paicot kínált. Az arab vízgazdálkodás és kertkultúra elterjedt a félszigeten, számos új haszonnövény is meghonosodott. A gazdasági fejlődés következtében a városok is megerősödtek, amelyek piacain rendszeres kereskedelem zajlott, általános volt a pénzgazdálkodás. Az európai kontinens második legnagyobb városa Córdoba lett (az első Konstantinápoly).

A reconquista sikerei nagymértékű társadalmi átalakulást indítottak el, északról földművesek indultak dél felé, és benépesítették a harcok folyamán elnéptelenedett területeket. Kasztíliaiban erősödött az uralkodók tekintélye, akik ellenőrizték a meghódított földek odaítélését (*repartimiento*), és hogy a nagybirtok ne erősödjön meg túlságosan, a határvidékeken bírói, katonai és adószedői jogkörrel felruházott tisztségviselőkkel (*adelantados de la frontera*) képviseltették magukat. A királyi hatalom helyi meghosszabbításai voltak a koronabirtokok igazgatói (*merinos*), illetve a helyi igazgatás és bíraskodás tisztségviselői (*alcaldes*). Megnőtt egyszersmind a hadviselésben jártas főnemesség (*ricos hombres*) hatalma is, amely a meghódított területekből gazdagon részesedett, és birtokain védelmi céllal várakat is emelhetett. A királyi hatalom és a főnemesség befolyása párhuzamosan növekedett. Ez a kettőssége nyilvánult meg a 13. században egyre gyakoribb rendi gyűlésekben (*Cortez*).

A meghódított területek lakóit gyűlések (*concejos*) szerint szervezték meg, amelyeken a vezető szerepet a fegyverforgató földtulajdonosok (*caballeros, villanos*) játszották, akik hamarosan a köznemesség (*infanzones, hidalgos*) soraiba emelkedtek. E területeken számos város és kisebb település önkormányzatot jelentő szokásjogát (*fuero*) az uralkodó megerősítette, amely megkülönböztette őket a magánbirtokok településeinek lakóitól. A szabad paraszti közösségek földesurukat is maguk választhatták meg (*behetria*). A nagybirtokokból az egyházi intézmények, kolostorok és az újonnan alakult, a harcokban is részt vevő lovagrendek (Alcantara, Calatrava, Santiago) is részesedtek, mivel kimerülőben volt az északról betelepíthető népességfőlöslég, ezért a Kasztília által meghódított vidékeken – Andalúzia, Extremadura – az extenzív mezőgazdasági művelés és az állattenyésztés honosodott meg.

Gazdasági téren az arisztokrácia fő jövedelemforrását a transzhumáns juhtenyésztés adta, amelynek vezetői önálló szervezetet (*Mesta*) hoztak létre, amely 1273-ban a királytól kiváltságokat is kapott. A flandriai és németalföldi textilipar egyre nagyobb tételben vásárolt gyapjút. A spanyol és portugál borok, valamint a parafa szintén keresett termékek voltak a nyugat-európai kikötőkben. A toledói kardpengék és más fegyverek kiváló minőséget képviseltek. Hispánia arab és izraelita közösségei élénk kereskedelmet tartottak fenn Észak-Afrika és a Közel-Kelet kereskedővárosaival, amelynek köszönhetően számos keleti luxuscikk érkezhetett a spanyol és katalán kikötőkbe.

A 15. században kezdődött a portugál terjeszkedés nagy korszaka, amelynek kezdetét a Gibraltárral átellenben fekvő Ceuta (1415), majd Madeira (1419), az Azori- (1439) és a Zöld-foki-szigetek (1445) elfoglalása jelezte (a Kanári szigeteket végül, egyezmény útján 1479-ben Spanyolország szerezte meg). A terjeszkedés fő motorja a monarchia, a nemesség és a polgárság szövetsége volt, amelynek minden része hasznot húzhatott az eredményekből. Portugália kezdte ellenőrzése alá vonni a luxuscikkek (guineai bors, selyem, elefántcsont) és az arany kereskedelmének atlanti és nyugat-afrikai útvonalait, továbbá új termőterületeket és munkaerőt talált a cukornád és a festőnövények termesztéséhez.

Kelet-Európa

Kelet-Európa a 6. században

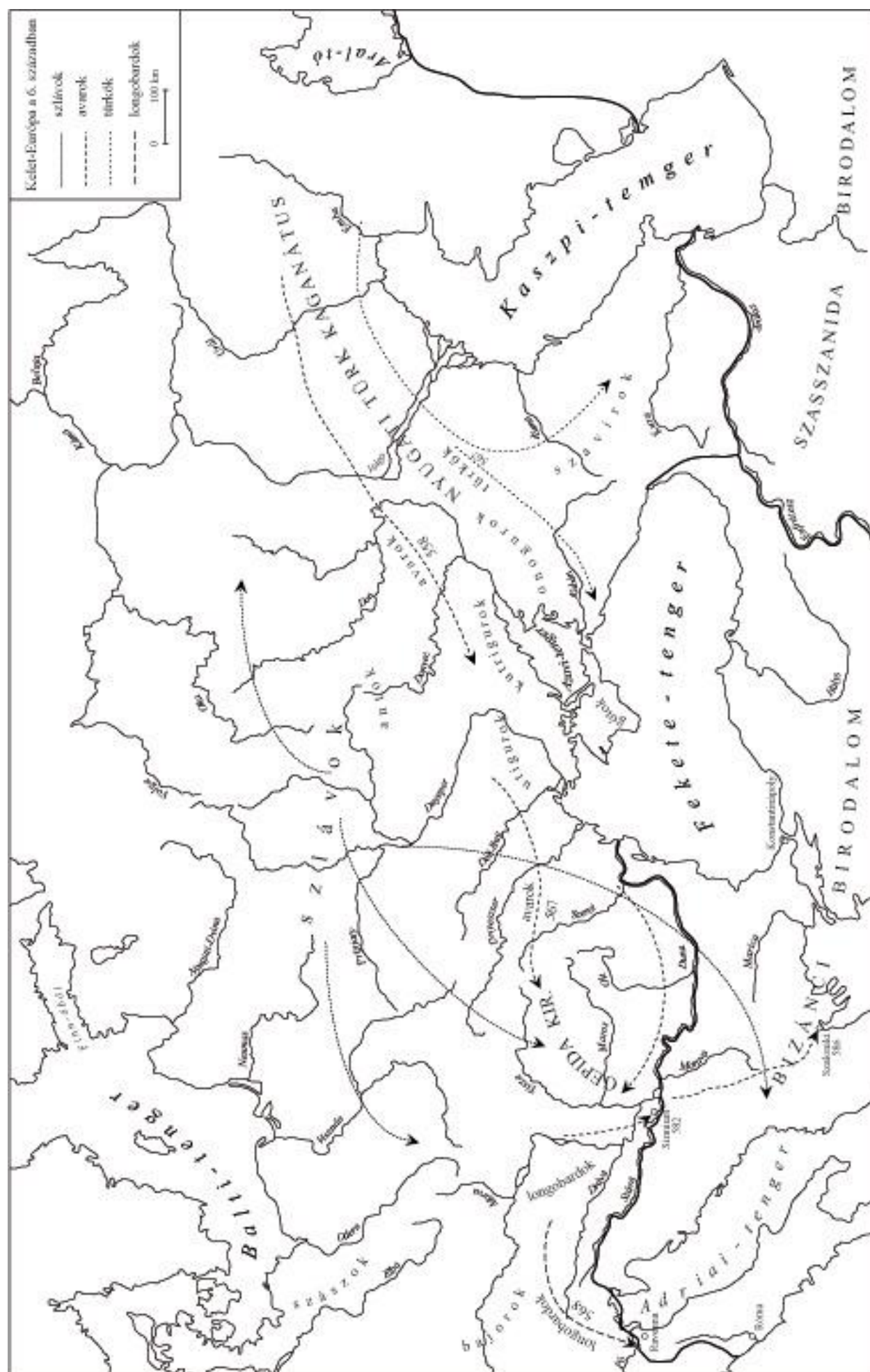
Kelet-Európa természetes határát északon és délen is tengerek alkotják: a Balti-, a Fehér- és a Jeges-tenger, illetve a Fekete- és a Kaszpi-tenger. Nyugaton és keleten nehéz természetes határt vonni, általában a Kárpátok és a Visztula, illetve az Urál-hegység és a Volga-folyó a képzeletbeli határ. Ez a hatalmas terület alapvetően egy nagy síkság, magasabb hegysek csak a peremeken találhatók. A kelet-európai síkságon három nagy növényzeti övezet alakult ki az északi tundrát nem számítva: az erdőzóna, az erdős steppe (erdős sztyep) és a füves steppe (sztyep). Délen a Krím-félsziget déli sávjában és a Fekete-tenger északi partvidékén még egy kisebb mediterrán éghajlatú sáv is kialakult.

A természeti feltételek nagymértékben meghatározták az itt lakó emberek gazdálkodását. Az erdővidéken a vadász-gyűjtögető életmód, az erdős steppén a földművelés, a steppén pedig a nomád pásztorkodás vált meghatározóvá (de nem kizárólagos életformává) a Kr. e. 1. évezred folyamán. A technikai újítások, vívmányok a Kaukázus, illetve a Balkán-félsziget felől érték el a területet, de jelentős volt a Fekete-tenger északi partvidékén és a Krím-félsziget hegyektől védett déli sávjában megtelepedett görög kolóniák szerepe is.

A vezető politikai hatalmak a steppén alakultak ki. A kelet-európai steppe részét képezi a Sárga-folyótól a Kárpát-medencéig terjedő hatalmas eurázsiai steppezónának. Ezen a területen jelentős államok, birodalmak alakultak ki. Kelet-Európában a politikai centrum a Kr. e. 7. századtól egészen a Kr. u. 10. századig a steppén volt. Kelet-Európa 6. századi etnikai és politikai története változatosan alakult. A Kaukázus északi oldalán több kisebb királyságot említettek a források, közülük talán a legfontosabb az alánok állama volt. A Krím déli partvidékén görög kikötők sorakoztak, a hegységben gótok laktak. A hun hatalom végleges megszűnése (469) után a kelet-európai steppét az ogur népek és a (proto)bulgárok szállták meg. Az ogurok (ugurok), saragurok és onogurok törzsei 463 körül jelentek meg a Volga-vidéken és a Kaukázustól északra eső területen. Szintén itt települtek le a szabírok (szavírok), az 500-as évek elején, és itt említik a források a 6–7. században a berszileket is. A szabírok, akárcsak az ogur népek, a Kazak-steppéről vándoroltak nyugatra. A bulgárok a 480-as évektől kezdve tűntek fel a Keletrómai Birodalom határvidékén, főleg Moesiában és Thrákiában, vagy mint a rómaiak szövetségesei, vagy egyszerűen csak rablóhadjáratokat vezetve a birodalmi tartományokba. A bulgárok lakóhelye a Fekete-tengertől északra eső steppén volt. A krími síkságon az althiagirok törzse lakott. Az ogur népek közé tartozó úti-gurok a Dontól keletre, a kutrigurok a Dontól nyugatra laktak.

Külön kérdés a bulgár és a különböző ogur népnevek közötti összefüggés, az előbbi talán gyűjtőnév volt és az ogur népek is használták, de a 6. században még két külön csoportként jelennek meg a forrásokban. Az erdős steppén a 6. század első felében két nagy törzsszövetség jött létre: a szláv (szklavin) és anta. Az anták a Dnyeper és Dnyeszter között, a szklavinok a Visztula felső folyása és az Al-duna között, a Kárpátoktól keletre laktak a 6. század közepén. Az erdővidéken, feltehetően a Volga felső folyásától délre laktak a merik (merják) és a mordvák (mordvinok). Szintén az erdővidék népei közé tartoztak az észtek (aesti), akik feltehetően balti nyelvűek voltak (nem azonosak a mai észtekkel!). A scridiűnnek (screrefenni, scrithifinni), akiket a mai lappok elődeivel azonosítanak, a korabeli ismert világ legészakibb részén laktak (Skandinávia déli része). Itt éltek a suehanok és a gau-tharok is. A vidivarii néven említett törzs a Visztula-torkolat közelében lakott. A forrásokban sok olyan népnév fordul elő, amelyeket az ókori irodalomból, illetve a hun korszak íróitól vettek át a 6. századi szerzők. Nagy politikai változást idézett elő az avarok megjelenése.

Az avarok vezető törzsei Belső-Azsiából, az 550-es években a türkök elől menekültek nyugatra, néhány év alatt elérték a kelet-európai steppét, és hatalmuk alá vetették a steppe népeit, majd az antákat és a szklavinokat. 557-től tíz évig tartózkodtak a kelet-európai steppén, majd a közeledő türkök elől továbbmentek a Kárpát-medencébe, ahol letelepedtek (568). Kelet-Európában (elsősorban a steppeiek) az avar fennhatóságot a türk fennhatóság váltotta fel néhány évtizedre.

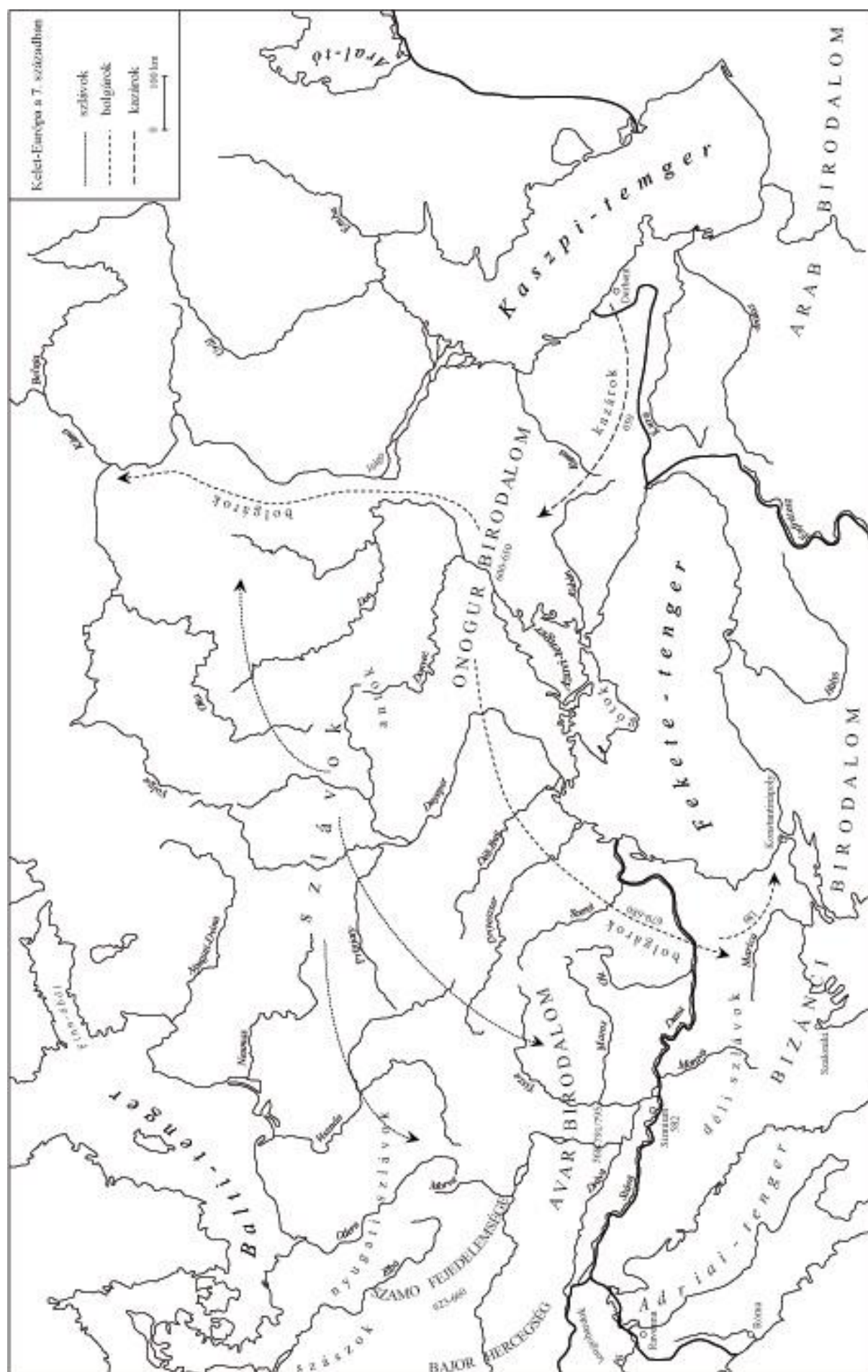

Kelet-Európa a 7. században

A 7. század története Kelet-Európában egy türkelleses lázadással kezdődött: a Türk Kaganátus nyugati részén fellázadtak a meghódított népek, és a felkelés áterjedt Kelet-Európára is: a Volga-, Don- és a Kaukázus-vidéken az 570 körül leigázott ogur népek szintén megpróbálták kivívni függetlenségüket. A Dnyeper-vidéki antákat viszont a Bizánci Birodalom vonta be egy avarellenes szövetségbe. Ennek előzménye volt, hogy az 570-es évek végétől kezdődő avar-bizánci háborúkban az Al-duna-vidéki szlávok az avarok oldalán harcoltak, és velük szemben a birodalom az antákkal keresett szövetséget. Ebben a helyzetben az avarok egy expedíciós sereget indítottak a Kárpátoktól keletre eső területre, amelynek célja az anták legyőzése volt. Ezt a célkitűzést sikerült teljesíteni, az antákról többet nem szólnak a források, a Dnyeper-vidék szláv nyelvű lakossága azonban nem tűnt el, hanem a következő évszázadokban a szláv nyelvterület határai kiterjeszkedtek. Feltehető, hogy az avarok ennél többet is elértek: segítséget adtak a türkök ellen küzdő népeknek. A későbbi eseményekből megállapítható, hogy az ogur népek függetlenségi törekvései sikerre vezettek. Ennek elsődleges oka a türk hatalom gyengülésében keresendő.

A Kaukázus északnyugati részén, a Kubáni-alföldön, az Azovi-tenger partvidékén, a Don-vidéken a türk fennhatóság megszűnt, és megalakult egy önálló ország: Bulgária. A modern történetírás különböző neveken említi: Onogur (onogundur) Birodalom, Magna Bulgaria (a 9. században használt elnevezés alapján), Kuvrat birodalma. Az ogur népek közül az 5–6. században ismert saragurokról ekkor már nem szólnak a források és az ogurok sorsát sem ismerjük ekkoriban. Az onogurok azonban vezető szerepet játszottak Kuvrat birodalmában. Rajtuk kívül az onogundurok voltak még a vezetői ennek a steppei birodalomnak. A két népnév a későbbiekben onogur-bulgár, illetve onogundur-bulgár formában jelentkezik, ami a bulgárok, a bulgár népnév jelentőségét is bizonyítja. Maga Kuvrat gyermekkorában Konstantinápolyban nevelkedett, megkeresztelték és *patrikiosz* címet kapott Herakleios császártól, akivel később is szövetségesi, baráti kapcsolatban maradt. 635 körül Kuvrat elűzte az avar kagán katonáit, akik országában állomásoztak, ezzel megkezdte a terjeszkedést nyugat felé. Ezután országához csatolta a kutrigurok földjét, tehát a Don és a Dnyeper közötti területet. Nehéz megállapítani, hogy meddig terjedt kelet felé az Avar Kaganátus határa, befolyási övezete, valahol a Dnyeper és a Kubán-folyó torkolatvidéke között lehetett. Az avarok mindenesetre területeket veszítettek keleten. Kuvrat halálakor (665) birodalma határa nyugaton a Dnyepernél, keleten valahol Alániától északra volt. Nem tartozott bele azonban sohasem a Kaszpi-tenger nyugati partvidéke és a Kaukázus északkeleti fele. Itt a türkök sokáig megőrizték befolyásukat.

A szavirok hatalma a 6. század végére megszűnt, a berszilekről azonban továbbra is vannak adatok. Feltűnnek viszont a kazárok, akik a 6. század második felében már ezen a vidéken laktak. Eredetükről különböző nézetek vannak, de az biztos, hogy a türkök vazallusai a 7. század elején is, 627–628 között pedig Herakleiosz bizánci császár szövetségesei voltak a perzsák ellen. Sorsukra nagy hatást gyakorolt a Nyugati Türk Kaganátus politikai széttagolódása és gyengülése 630 után. Ezekben az években önállósodtak a türköktől és vezetőjük felvette a kagáni címet. A 7. század folyamán a kazárok két fontos eseményben játszottak főszerepet: az arabok elleni harc és Kuvrat birodalmának bekebelezése. Az arabok 652-ben ütköztek meg a kazárokkal Balandzsar város mellett (a Szulak folyónál). A csatában a kazárok nagy győzelmet arattak. Bulgária Kuvrat halála után szétesett, a kazárok szállták meg. A Kazár Kaganátus ezzel a Kuvrat-féle birodalom örökösévé vált. A bulgárok egy része helyben maradt, kazár alattvaló lett, más csoportjaik nyugat felé vándoroltak. Egy részük az avarokhoz, másik pedig az Al-Duna vidékre vándorolt. Aszparukh nevű fejedelmük vezetésével kiszorították innen az avarokat, és a Bizánci Birodalom északkeleti határainál megalapították a dunai bulgár államot (681 körül).

Kelet-Európa a 8. században

A 8. században viszonylag keveset tudunk Kelet-Európa etnikai viszonyairól. Az írott források többsége a Kaukázusról szól, valamint a Krím-félszigetről. Az erdős steppe és az erdővidék sorsáról adatok helyett csak sejtéseink vannak. A politikai események a kazárokhoz kapcsolódnak. A kazárok a 670-es évektől kezdve kiterjesztették és megszilárdították hatalmukat Kelet-Európa nagy részén. Birodalmuk központi része a Kaukázus északi felén alakult ki, első „fővárosuk” Balandzsar, amelynél 652-ben legyőzték az arabokat.

Egy másik fontos terület volt a Kubáni-alföld és a Krím-félsziget keleti fele. A 8. század elején a kazárok birtokába jutott néhány fontos kikötőváros: Tamany-félszigeten Tamatarkha és Phanagoria, a félszigeten Boszporosz (Kercs). Ezekben az években a kazárok támogatták a Krímbe száműzött II. Jusztiánusz bizánci (ex)császárt, majd a kherszóniakat is, akiket a trónjára dunai bulgár segítséggel visszajutott Jusztiánusz akart megbüntetni. A 8. században Kherszón vált a Krím legjelentősebb városává, amely a Bizánci Birodalomhoz tartozott. A század folyamán a kazárok továbbra is birtokolták a kelet-krími kikötőket, amelyeket a kagán megbízottai felügyeltek. A bizánci-kazár kapcsolatok barátságosnak mondhatók, 733-ban még dinasztikus házasságot is kötöttek az uralkodóházak. A Kaukázusban 652 után évtizedekre elhárult az arab fenyegetés veszélye. A 680-as években a kazárok a transzkaukázusi országok belső küzdelmeibe avatkoztak be többször is, saját maguk, vagy vazallusaik, a kaukázusi hunok által.

A 8. század elején a Kalifátus újra megerősödött és kezdetét vette az arab hódítások újabb hulláma, a Pireneusi-félszigettől Közép-Ázsiáig. A Kaukázus Újra hadszínterré vált, megkezdődött az arab-kazár háborúk több évtizedes időszaka. Kezdetben a harcok Derbent körül folytak, a derbenti erőd és ezzel a Derbenti-szoros birtoklásáért. Derbenten keresztül vezetett az egyik legfontosabb út, amelyik összekötötte a Kaszpi-tenger nyugati partvidékét a transzkaukázusi területtel, tágabb értelemben Kelet-Európát Perzsiával (Kalifátussal). Egy másik fontos átjáró az alánok földjén keresztül vezetett. Derbent többször gazdát cserélt, de végül az arabok kezébe került. Ezután az arabok gyakran keltek át a hegység északi oldalára, betörték Kazáriába, elfoglalták Balandzsart, valamint Szamandart, a kazárok másik fontos városát. Többször a kazárok is vezettek hadjáratot a Kaukázustól délre, a legsikeresebbet 730-ban, amikor Ardabil mellett nagy győzelmet arattak az arabok felett. 737-ben az araboknak sikerült mélyen benyomulni Kazáriába. Legyőzték a kazárokat, és a kazár kagán áttért az iszlámra. Ezután az arabok már nem vezettek több hadjáratot a Kaukázustól északra (A kazárok viszont 762–764-ben és 799-ben is benyomultak a Kaukázustól délre fekvő területre, de ezek az akciók már nem voltak összefüggésben a korábbi háborúkkal).

A háborúk ellenére a 8. században a kazárok sikeresen konszolidálták birodalmukat. A Kaganátus határai délen a Krím, Tamany-félsziget, a Kaukázus főgerince mentén húzódtak, keleti határuk a Kaszpi-tenger nyugati partvidéke, a Volga-vidék volt, északon az erdőzóna a fennhatóságuk alá tartozott, nyugaton a Dnyeperig elért a hatalmuk. A Kaukázus északi oldalán a kazárok befolyásuk alá vontak néhány kisebb fejedelemséget, és Alániával is baráti viszonyt alakítottak ki. A Krím-félszigeten a gótok is kazár uralom alá kerültek a 8. században. A krími gótok már évszázadok óta éltek itt, leszármazottai voltak 3–4. században a Dnyeper-vidéken lakó gótoknak, felvették a kereszténységet, településeik a Krím-hegység északnyugati felében húzódtak meg. 787-ben a gótok fellázadtak a kazár uralom ellen, de a kazárok leverték a felkelést. A 8. század végétől békés kapcsolatok alakultak ki a Kazár Kaganátus és a szomszédos iszlám világ között, amely elsősorban a kereskedelmi kapcsolatokban mutatkozott meg.

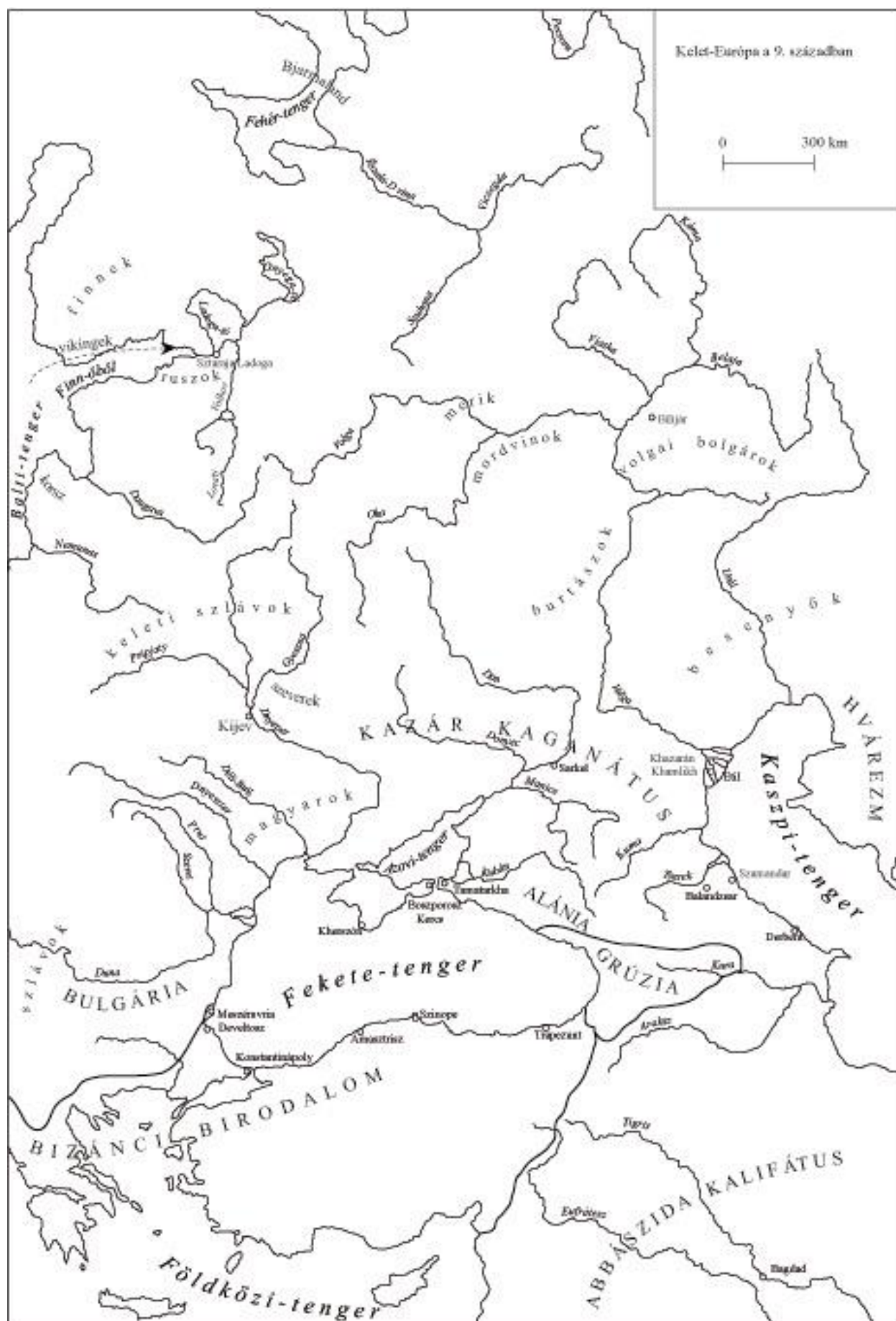
Kelet-Európa a 9. században

A 9. század a Pax Chazarica időszaka Kelet-Európában. A Kazár Kaganátus hatalma és befolyása szinte az egész területre kiterjedt. A Kaganátus területét két részre lehet osztani: 1. „Belső-Kazária”, a Kaganátus központi része, amelynek határai a következők voltak: délkeleten a Kaszpi-tenger nyugati partvidéke, délen a Kaukázus fő gerince, Alánia északi határa, a Tamany-félsziget, a Krím keleti fele, a Krími-hegység, nyugaton az Azovi-tenger, és a Dontól nyugatra eső steppe kissé bizonytalan határa, esetleg a Don-folyó maga, északon a Donyec- és Don-vidék erdős steppéi egészen a Volgáig. Az itt élő népekről kevés adatunk van. A „kazár” név a birodalom vezető törzsszövetsége volt, de ennek etnogenézise nem ismert, nyilván részt vettek benne a Kaukázustól északra lakó különféle nomád törzsek és talán a korábban a kazárok mellett gyakran említett „kaukázusi hunok” is.

A belső területeken laktak a Kuvrat birodalmából megmaradt bulgárok, valamint az erdős steppén földművelők is éltek, akik, elterjedt feltevés szerint alán, vagy valamilyen más iráni nyelvet beszéltek. 2. „Külső-Kazária”, amelybe a vazallus népek tartoztak, mintegy félkörívben elhelyezkedve a központi terület körül: délen kaukázusi fejedelemségek, nyugaton a steppén a magyarok, tőlük északra, a Dnyeper középső és felső folyása mentén szláv nyelvű törzsek (a későbbi orosz hagyomány szerint a poljánok, radimicsok, szeverek, vjaticsok, utóbbi kettő a „szlávokkal” együtt a „kazár” hagyományban is szerepel).

A Volga felső folyása mentén különböző finnugor nyelvű törzsek laktak, amelyekről a 10. századtól kezdve már több híradás maradt ránk. A Don és a Volga közötti erdős steppén és erdővidéken laktak a burtaszok. A 9. század utolsó harmadából már ismerünk róluk szóló leírást. A burtaszoktól északnyugatra a volgai bulgárok területe helyezkedett el. A bulgár csak az egyik törzs volt ennek a szövetségnek, rajtuk kívül még a barszula, eszkel (eszgel) neveket ismerjük, de a 10. században közéjük tartoztak a barandzsarok és a szuvárok, valamint a fennhatóságuk alatt élő helyi, finnugor nyelvű őslakosság. A bulgárok és a másik négy említett törzs valamikor a 7. század legvége és a 9. század eleje közötti időszakban került északra a Volga és a Káma összefolyásának vidékére. Feltételezhető, hogy ez egy lassú vándorlás volt, az okai nem ismertek. A nevek alapján mind az öt törzs a steppéről vándorolt északra. A 9. században a volgai bulgárok kazár fennhatóság alá tartoztak és részt vettek a prémkereskedelemben.

A Krímben Kherszón továbbra is szilárdan bizánci kézben volt, 840 körül szervezték meg a kherszóni themát. Kherszón fontos szerepet töltött be a Bizánci Birodalom északi kapcsolataiban. Ugyanebben az időben építették fel bizánci-kazár együttműködésben Sarkel várát a Don partján. A Baltikum valamint a Ladoga-tó, Dnyeper forrásvidéke, illetve a Volga forrásvidéke, a Valdáj-hátság külön figyelmet érdemel. A kazár fennhatóság erre a távoli területre nem, vagy csak alig terjedt ki, a 8. században balti és finnugor őslakosság élt itt. A 9. században etnikai és politikai változásoknak vagyunk tanúi ezen a vidéken: délről szláv nyelvű lakosság vándorolt be, elérve a Daugava (Nyugati Dvina, Dűna) folyót, valamint az Ilmeny-tó környékét. Északról, a mai Dél-Svédországból pedig skandinávok települtek meg az erdővidéken, elsősorban a Dnyeper vízi útja mentén. A legjelentősebb ilyen központ Sztaraja Ladoga, amely 750 körül már lakott volt. A 9. században tűntek fel a forrásokban a ruszok. Eredetük vitatott, a legvalószínűbb az, hogy ennek a népnek az etnikai alapját az Észak-Oroszországban megtelepedő skandinávok és a helyi lakosság képezte, vezető csoportjaik skandinávok voltak. Követik 839-ben Konstantinápolyban jártak. Kereskedelemmel foglalkoztak elsősorban, de rablóhadjáratokra is gyakran vállalkoztak, mint rokonaik a vikingek (normannok). Az északi erdővidéken fokozatosan megerősödtek, 860-ban már Konstantinápoly ellen indítottak hadjáratot. A kazárokkal békés viszonyt alakítottak ki, egyes források szerint a ruszoknak is volt kagánja. A század végén egy jelentős következményekkel járó esemény történt: a Kazak-steppéről nyugatra vándoroltak a besenyők, akik alulmaradtak a szomszédaikkal vívott háborúban. 895 körül átkeltek a Volgán és a Donon, benyomultak Etelközbe és kiszorították onnan a magyarokat és a kavarokat (kabarokat).

Kelet-Európa a 10. században

A 10. században jelentős változások kezdődtek Kelet-Európa politikai viszonyaiban. A Kazár Kaganátus mellett fokozatosan két új állam alakult ki: a (Kijevi) Rusz és Volgai Bulgária. Mindkettő az erdőzónában, ott, ahol eddig ilyenre nem volt példa. A ruszok déli irányú terjeszkedését a magyarok nyugatra vándorlása is segítette. A Dnyeper középső folyását, Kijev környékét a kazárok nem tudták megtartani. Feltehetően 900 körül már a ruszok birtokában volt. Ezzel a Rusz területe megnövekedett, a következő időszakban a különböző szláv törzsek feletti uralom megszerzése volt a rusz fejedelmek célja.

A volgai bulgárok 922-ben hivatalosan is felvették az iszlámot és elszakadtak Kazáriától (amelynek vezetői ekkor már zsidó vallásúak voltak). A bulgároktól északra Vízú vagy Iszú földje terült el, lakói prémeket adtak el a bulgároknak. Ez a terület messze nyugat felé is kiterjedt (Fehér-tó), legalábbis az orosz Vesz, latin Wizzi nevek erre engednek következtetni. Ebből az időből több volgai népet is ismerünk: cseremis, mordva, ar, burtasz, feltehetően a már korábban itt élő merik, orosz nevükön merják sem tűntek el, mert az 1100-as évek elején szerkesztett Orosz „Őskronika” említi őket. Az orosz hagyomány szerint a muromák és a csudok is ezen a vidéken éltek. A Don és az Al-Duna közötti steppén a besenyők nyolc törzse lakott. A kazároknak nem sikerült szövetséges viszonyt kialakítani velük.

Délen a Krímben a helyzet nem változott, a kazárok továbbra is birtokolták a félsziget keleti felét. A krími síkságra viszont besenyők költöztek be. A század közepére Alánia megerősödött, már a kazárok Don-vidéki birtokait is képesek voltak veszélyeztetni. A „fekete” bulgárok a kazárok, ruszok és a Bizánci Birodalom közötti területen laktak a 940-es, 50-es években. A Kazár Kaganátus területeket, adófizetőket és vazallusokat veszített, ami a gazdasági alapjait is gyengítette. Korábban a kereskedelem bevételei a kazár kincstárba folytak, most viszont a prémek, méz, viasz, rabszolgák beszerzési helyei nagyrészt a ruszokhoz és a volgai bulgárokhoz kerültek. A 960-as évek közepéig azonban az Oka-folyótól keletre eső terület lakossága még a kazároknak adózott. A Rusz és Volgai Bulgária élve a kereskedelemből származó lehetőségekkel, fokozatosan megerősödtek. A ruszok a 960-as években a Volga mentén terjeszkedtek. Szvjatoszláv Igorjevics fejedelem 964-ben uralma alá vonta a vjaticsokat. Ezután a kazárok ellen fordult. A ruszok a 10. század folyamán többször is rablóhadjáratokat vezettek a Kaszpi-tenger nyugati partvidékére, az iszlám területekre, ahová Kazárián keresztül, kazár engedéllyel juthatok el. A kazárok szolgálatában álló muszlimok (köztük sok zsoldos katona volt) tiltakozására a kazár kagán megtiltotta a ruszoknak az áthaladást Kazárián. 965-ben Szvjatoszláv serege benyomult Kazáriába, legyőzte a kagán seregét és elfoglalta a kazárok Beleja Vezsa („Fehér torony”) nevű várát (Sarkel, vagy Etilváros egyik része). Utána a Kaukázus irányába tört előre, legyőzte az alánokat és a cserkeszeket. 969-ben a ruszok újabb csapást mértek a kazárookra: elfoglalták és kifosztották Etilt és Szamandart. A kazár nagyhatalom ezzel megszűnt. A Kaganátus Volgamenti steppéire keletről oguzok települtek be. Szvjatoszláv 969–971 között a dunai Bulgáriában harcolt a bizánciak ellen, 970-ben az egyesült rusz-besenyő-magyar sereg azonban vereséget szenvedett, 972-ben Szvjatoszlávot megölték a besenyők, amikor hazafelé tartott Bulgáriából. Utóda Nagy Vlagyimir a Rusz határait tovább növelte: 981-ben femihatósága alá vonta a vlagyimiri és cservenyi földeket nyugaton. 985-ben a volgai bulgárok ellen vezetett hadjáratot, szövetségben az oguzokkal. 988–989-ben pedig a bizánci Kherszón városát ostromolta. Végül békét kötött a bizánciakkal és hivatalos vallássá tette a kereszténységet. A 990-es években a besenyők többször is támadták a Ruszt (992, 996, 997). A 980-as évek végén a ruszok megszállták a Tamany-félszigetet, ami korábban Kazária fontos része volt, és megalapították a Tmutorokányi Fejedelemséget.

Kelet-Európa a 11. században

A 11. században Kelet-Európában három hatalmi központ volt: északnyugaton a Rusz, északkeleten a Volgai Bulgária és délen, a steppén a besenyők, majd a század közepétől kezdve a kunok. A Kaukázus északnyugati részén Alánia továbbra is megőrizte erejét. A Ruszban újabb részfejedelemségek alakultak ki. 1015-ben meghalt Nagy Vlagyimir, és a fiai között harc kezdődött a kijevi trónért. A két fő vetélytárs Szvjatopolk és Jaroszláv volt. Előbbi a besenyők és a lengyelek, utóbbit skandinávok támogatták. 1017-ben Jaroszláv birtokolta Kijevet, de egy év múlva Szvjatopolk és Vitéz Boleszló lengyel király egyesült serege elfoglalta. A lengyelek kezére került a „Vörös” Rusz (Cserveny), amit még Vlagyimir csatolt a Ruszhoz. 1019-ben Jaroszláv legyőzte Szvjatopolkot, aki Lengyelországba menekült és ott is halt meg. Jaroszláv (Bölcs Jaroszláv) Kijevben rendezkedett be, és haláláig 1054-ig ő lett a kijevi nagyfejedelem.

Bölcs Jaroszláv fontos államszervező tevékenységet végzett, törvényeket hozott, támogatta az egyházat, uralkodása alatt terjedt az írásbeliség, és jelentős építkezések voltak. Az 1020-as években Jaroszláv testvérével, a tmutorokányi Msztyiszlávval háborúzott. 1026-ban a felek békét kötöttek. Kijev és Novgorod Jaroszlávé maradt, Csernyigov és Tmutorokány pedig Msztyiszlávé. Északon Polock megszabadult a kijevi függőségtől, amelyet még Vlagyimir kényszerített rá. Nyugaton azonban bővült a Rusz területe, 1031-ben Jaroszláv visszafoglalta Cservenyt a lengyelektől. Jaroszláv további hadjáratokat vezetett a Rusz szomszédságában lakó népek ellen. 1036-ban a besenyők ellen harcolt, 1038-ban a jatvjagok (jatingok) földjén háborúzott, 1040-ben a litvánok, 1041-ben a mazóviaiak, 1042-ben pedig a jamok ellen vezetett hadjáratokat. 1043-ban a rusz flotta támadást intézett Konstantinápoly ellen.

Jaroszláv 1054-ben meghalt, a Ruszt fiai között osztotta fel: Izjaszláv lett Kijev, Novgorod, Pszkov és Turov, Szvjatoszláv kapta Csernyigovot és Tmutorokányt, Vszevolod Perejaszlávot, valamint a rosztovi és szuzdali földeket, Igor a volhíniai Vlagyimir birtokosa lett, Vjacseszláv pedig Szmolenszké. A három legidősebb testvér 1054 és 1073 között együttműködött a fontos kérdésekben („triumvirátus kora”). Az 1060-as években Polock ellen vezettek hadjáratot. Az 1050-es években a Rusz délkeleti határainál feltűntek a kunok (orosz nevükön polovecek), de 1068-ig nem indítottak nagyobb támadást a Rusz ellen. Ekkor azonban nagy károkat okoztak. Kijevben felkelés tört ki, és a fogságban lévő Vszeszlav polocki fejedelem kiszabadult, majd a hatalmat is magához ragadta két évig. 1070-ben már újra Izjaszláv volt hatalmon a városban. 1073-ban Vszevolod és Szvjatoszláv Izjaszláv ellen fordultak és elűzték, aki Lengyelországba menekült. 1077-ben külföldi segítséggel visszafoglalta Kijevet, de egy év múlva Vszevoloddal szemben csatát veszített, ahol saját maga is meghalt. 1078-tól 1093-ig Vszevolod volt a kijevi nagyfejedelem, utána bátyjának fia, Szvjatopolk, aki 1113-ig birtokolta a trónt.

A Rusz fejedelmei 1097-ben Ljubecsben megkísérelték rendezni az öröklés és birtoklás kérdéseit. Északkeleten a volgai bulgárok állama erős volt a 11. század folyamán, a tőlük északra lévő erdővidéket, Arföldet, Viszút és Júrát fennhatóságuk alatt tartották. Utóbbi területekre a ruszok prémvadászai és kereskedői is jártak. A 11. század elején a rusz-volgai bulgár kapcsolatok békések voltak. 1024-ben például a bulgárok gabonát küldtek a Ruszba, ahol éhínség volt. Az évszázad végén azonban már ellenségesé vált a két ország viszonya. 1088-ban a bulgárok elfoglalták a ruszoktól Murom városát. A bulgárok az iszlám országokkal is jó kapcsolatokat ápoltak, 1024–1025-ben bulgár követség járt Közép-Ázsiában, Nisápurban. A Fekete-tenger melléki steppéről a kunok fokozatosan kiszorították a besenyőket és az oguzokat, akik a Bizánci Birodalomba, Havasalföldre, Magyarországra és a Ruszba mentek. A Rusz fejedelmei besenyő és oguz (orosz nevükön tork) csoportokat telepítettek le a déli határoknál.

Kelet-Európa a 13. században

A 12. században Kelet-Európa politikai térképe érdemben nem változott az előző évszázadhoz képest. Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelem (1113–1125) kísérletet tett a Rusz politikai egységének megteremtésére, de ez csak ideiglenesen sikerült. Halála után Msztyiszláv (1125–1132) és Jaropolk (1132–1139), majd néhány hétig Vjacseszláv (1139) nevű fiai követték a trónon. A 12. század közepére a Rusz különböző részei egyre jobban önállósodtak. A legfontosabb befolyásra a kijevi, csernyigovi, peremisl–tyerebovli, vlagyimir–volinszkiji fejedelmek tettek szert, északon Novgorod, Pszkov és Polock, északkeleten pedig a Viagyimir-szuzdali Fejedelemség.

Az 1170-es évek elejére Kijev elvesztette korábbi jelentőségét, területeit a 12. század végén és 13. század elején a különböző rivális fejedelemségek birtokolták. A 12. század második felében és a 13. század elején a csernyigovi fejedelmek Kijev megszerzésére törekedtek, harcoltak a halicsi fejedelmek, valamint a kunok ellen. A Csernyigovi Fejedelemség északkeleti része önállósult, itt alakult ki a Rjazanyi Fejedelemség. A délnyugati területeken a 12. század közepén Vlagyimirko Volodarjevics (1124–1153) egyesítette, majd fia, Jaroszlav Oszmomiszi örökölte a trónt (1153–1187). Az utána következő Vlagyimirt (1187–1188, 1189–1199) uralma kezdetén a lázadó bojárok elűzték. 1199–1205 között a volhíniai Roman Msztyiszlavics állt a halicsi fejedelemség élén. Halála után Roman hívei magyar és lengyel segítséggel harcoltak a Novgorod–szeverszkiji Fejedelmek ellen, akik igényt tartottak a halicsi trónra. A Viagyimir-szuzdali (Rosztov-Szuzdal) Fejedelemség felemelkedése Jurij Dolgorukij uralkodása idején (1132–1154) kezdődött, fia, Andrej Bogoljubszkij uralkodása alatt (1157–1154) tovább növekedett a tekintélye. Az ő testvére Vszevolod Jurjevics (1176–1212) a nagyfejedelem címet vette fel, jelezve igényét a vezető szerepre az orosz fejedelemségek között.

A vlagyimir-szuzdali fejedelmek a 12. század második felében és a 13. század elején egyre gyakrabban viseltek háborút a volgai bulgárok ellen. A Baltikumban is jelentős események történtek. Német telepések 1201-ben megalapították Rigát és a következő évben megalakult a Livóniai Lovagrend (Kardtestvérek Rendje), amely terjeszkedni kezdett a Balti-tenger partvidékén és hamarosan elérte a Novgorodi Fejedelemség határát, valamint a litvánok földjét (Aukstaitija és Zsemaitija). Itt megállt a hódítás, ugyanis a lovagok 1236-ban és 1260-ban is a vereséget szenvedtek a litvánoktól.

A litván fejedelmek közül Mindaugas ragadta magához a kezdeményezést és megkezdte a kisebb fejedelemségek egyesítését a saját uralma alatt, 1250 körül megkeresztelkedett, majd 1254-ben a római pápától kapott királyi koronát. Ezzel megvetette a Litván Nagyfejedelemség alapjait. A kelet-európai steppén 1221-ben jelentek meg a mongolok először. A Kaukázuson átkelve legyőzték az alánokat és a segítségükre érkező kunokat, majd 1223-ban a Kalka folyó mellett az orosz fejedelmek és a kunok egyesült seregét verték szét. Visszafelé útjukon a bulgárokkal is megütköztek. Ez még csak az előjátéka volt a mongol hódításnak, amelynek következő hulláma 1236-ban érkezett Európa keleti vidékeire, a mongolok 1236–1237-ben elfoglalták Volgai Bulgáriát, leigázták a Volgai vidéki népeket, 1237–1238 telén, 1238 tavaszán a Rjazanyi és a Vlagyimir-szuzdali Fejedelemség esett áldozatul a támadásuknak, majd a steppén a kunokra mérték súlyos vereséget. 1239-ben a Csernyigovi Fejedelemséget foglalták el, majd 1240-ben Kijevet és a halicsi, volhíniai területeket. A következő évben lengyel és magyar földön pusztítottak mongol seregek.

A mongol hódítás mélyreható változásokat hozott, nemcsak politikai tekintetben, hanem társadalmi, gazdasági és etnikai vonatkozásokban is Kelet-Európában. A kunok földje, Volgai Bulgária és az oroszfejedelemségek a Mongol Birodalom fennhatósága alá kerültek. Északon Novgorod és Pszkov elkerülte a pusztítást, de adófizetésre kényszerült. Alekszandr Nyevszkij novgorodi fejedelem eközben a német lovagrend ellen harcolt eredményesen: 1242. április 5-én a Csúd-tavi ütközetben vereséget mért a lovagokra (két évvel korábban, 1240-ben a svédekert győzte le a Névánál). A tatárokkal szemben azonban nem a nyílt ellenszegülést, hanem a látszólagos behódolást és az adófizetést választotta. A többi orosz fejedelem szintén a tatárok alattvalója lett. Kelet-Európa a Nagy Mongol Birodalom nyugati részéhez tartozott, amit Dzsingisz kán eredetileg egyik fiának, Dzsocsinak adott. Tényleges birtokba vételét Dzsocsi nem érte meg, ezt fiai, Batu és Orda vitték véghez és osztozkodtak rajta: a Kelet-Európát magába foglaló birodalomrész, amelyet a mongolok Kék Hordának neveztek (de egy később keletkezett névvel, Arany Hordának nevezi az utókor), első kánja Batu volt, aki 1255–1256 folyamán meghalt (Orda a közép-ázsiai részt kapta, ezt Fehér Hordának nevezték). Batu utóda öccse, Berke lett. Az ő uralkodása alatt (1257–1266) igázták le véglegesen Halicsot, Volhíniát és Podóliát. Berke az iszlámot pártfogolta, szövetséget kötött az egyiptomi Mamelukokkal, amely elsősorban az Iránt elfoglaló mongolok ellen irányult. Az ellentét Azerbajdzsán hovatartozása miatt éleződött ki az iráni és a kelet-európai mongol birodalomrészek között. Berke utóda, Mengü-Temür (1267–1280) uralkodása alatt előrehaladt a birodalom megszervezése. Központja a Volga alsó folyásánál épült Szaráj városa volt (Ó- és Új-Szaráj, Batu is, Berke is alapított egy-egy ilyen nevű várost). Lakosságösszeírást végeztek az orosz területeken, ami az adóztatás szempontjából volt fontos. Ebben az időben növekedett meg a szerepe a Krím-félsziget olasz kereskedővárosainak, amelyek szintén a mongolok uralma alatt voltak.

Kelet-Európa a 14. században

A 14. század első fele az Arany Horda fénykora, Özbek (1313–1341), majd Dzsanibek (1342–1357) uralkodása alatt jó viszony alakult ki az egyiptomi szultánokkal, sikerült megszerezni Azerbajdzsánt, gazdasági és kulturális téren is fejlődés mutatkozott. Dzsanibek halála után néhány évvel azonban zűrzavaros időszak kezdődött. Északon a Litván Nagyfejedelemség látványosan gyarapodott a Rusz nyugati részét fokozatosan elfoglalta (Polock, Vityebszk, Meneszk (Minszk) mai Belarusz nagy része. Gediminas (1316–1341) idején Csernyigov és Novgorod-Szeverszkij is litván uralom alá került. Algirdas (1345–1377) idején már Volhínia, Kijev és Perejaszlav is Litvániához tartozott, a Nagyfejedelemség határai délen a steppéig értek. Halicsot Lengyelország szerezte meg. Algirdas 1363-ban Szinyije Vodínál legyőzte a tatárokat, ami megnövelte Litvánia tekintélyét Kelet-Európában. Mindaugas a nyugati kereszténységet választotta (a lovagrend fenyegetését így védte ki), utódai azonban a pravoszláviát részesítették előnyben. Gediminas 1316–1317 folyamán egy független metropoliat létesített egyik székhelyén, Novohorodokban, amivel hosszan tartó vitába került a moszkvai metropolióval.

Algirdas halála után trónharc tört ki fiai között, amelyből Jogaila (Jagelló) került ki győztesen. A lengyelek Lajos magyar és lengyel király halála után Lajos lányát, Hedviget koronázták meg, és Jagellóhoz adták feleségül (korábban Habsburg férjet szántak neki). 1385. október 14-én megkötötték a krewoi egyezményt, amellyel megszületett a lengyel-litván perszonálunió, majd 1386-ban Litvánia hivatalosan is felvette a római katolikus vallást. Jagelló (1386–1434) unokatestvére, Vytautas (1398–1430) irányította Litvániát, ő azonban nem perszonáluniót, hanem önálló Litvániát akart, és szembefordult Jagellóval. Ebbe a küzdelembe hamarosan a lovagrend is beavatkozott. Az orosz fejedelemségek közül Novgorod megőrizte szerepét, de Pszkov önállósodott tőle. Északkeleten a század első felében négy fejedelemség volt: a moszkvai, a tveri, a rjazanyi és a nyizsnyij-novgorodi. Közülük a két legjelentősebb a moszkvai és a tveri voltak, egymás vetélytársai a vezető szerep megszerzéséért. Moszkvának sikerült elérnie, hogy a kijevei metropolita székhelye a városba kerüljön, míg Tver litván segítségre számíthatott. Azonban mindkét fejedelemség számára a legfontosabb a tatárokkal kialakított kapcsolat volt. 1332 előtt a tatárok akarata maradéktalanul érvényesült, a két felet ki tudták játszani egymás ellen. Akkor azonban Iván Kalita moszkvai fejedelem megkapta a nagyfejedelmi méltóságot megerősítő oklevelet (jarlik) a tatár udvartól, ezzel névlegesen az egykori Vlagyimir-szuzdali Fejedelemség egyedüli vezetőjévé vált. Emellett sikerült elérnie, hogy Tver és talán Novgorod adóját is ő küldhette Szarájba.

Iván Kalita utódai (Szemjon, 1341–1353, II. Iván (1353–1358), Dmitrij (1362–1389) alatt tovább gyarapodott a Moszkvai Nagyfejedelemség. 1366-ban Dmitrij és a vlagyimiri fejedelem lányának házasságával a Moszkvai Nagyfejedelemség jelentős területekkel bővült (többek között Nyizsnyij-Novgoroddal). A fejedelemség legfőbb ellenségévé ekkor a litván állam vált, amelynek seregei Tverrel szövetségben több alkalommal egészen Moszkváig eljutottak (1368, 1370, 1372), de a várost nem tudták elfoglalni. 1375-ben Tver vereséget szenvedett Moszkvától, és elismerte annak vezető szerepét. A litván befolyás is megszűnt Tverben.

Moszkva tekintélye tovább növekedett a tatárok felett aratott kulikovói győzelemmel. Az 1360 utáni években a Horda válságba került: vereséget szenvedtek a litvánoktól, a keleti rész, a hvárezmi Ürgencs központtal önállósult, belső trónharcok dúltak. Az orosz területek felett Mamaj emír uralkodott. Moszkva önálló politikája kivívta Mamaj haragját és Moszkva ellen vonult. Dmitrij fejedelem azonban 1380. szeptember 8-án a Don felső folyásánál legyőzte. A győzelemnek elsősorban lélektani hatása volt. Dmitrij Donszkoj halála után legidősebb fia, Vaszilij lett a nagyfejedelem (1389–1425). A kulikovói csata után Mamajnak újabb ellenséggel kellett megküzdenie: a keleti szomszéd és a korábbi vazallus Fehér Horda kánja, Toktamis elfoglalta Új-Szarajt és igényt tartott a Volgától nyugatra eső terület feletti uralomra is. A Kalka folyónál Mamaj vereséget szenvedett Toktamistól, a Krímbe, Kaffa városába menekült, ahol azonban megölték (1382).

Toktamis uralkodása alatt az Arany Horda újra erőre kapott. 1382-ben elfoglalták és kifosztották Moszkvát. Toktamisnak az erejét a korábbi szövetséges, a szamarkandi emír, Timur (Lenk) elleni harc kötötte le. Timur hatalmas területeket hódított meg Ázsiában, és a dzsingiszi világbirodalom újjáélesztése volt célja. Ebbe a kelet-európai steppe is beletartozott. 1391-ben a Kondurcsa folyónál (a Volga mellett), majd 1395-ben a Tyerek folyónál (Észak-Kaukázus) Timur legyőzte Toktamist. Timur a volgai, krimi, kaukázusi városokat kifosztatta, elpusztította, hogy a Horda bevételeinek egyik fontos forrását, a kereskedelmet tönkretégye, majd elvonult. Toktamis a litvánokhoz menekült, de a hatalmat nem tudta visszaszerezni, 1399-ben a litván-tatár koalíció a Vorszkla folyónál vereséget szenvedett az újjáalakuló Arany Horda kánjától, Temür-Kutlugtól. Az évszázad végére a Hordának sikerült újjászerveződni, de a korábbi évtizedekkel ellentétben egy erős lengyel-litván és egy erősödő moszkvai állam voltak a szomszédai.

Kelet-Európa a 15. században

A 15. század jelentős politikai változásokat hozott, az Arany Horda egysége megszűnt, az orosz fejedelemségek végleg megszabadultak a tatár uralom alól. A lengyel-litván állam európai viszonylatban is a jelentősebb államok közé emelkedett (területe alapján mindenképpen). Az 1410-es évekig a Horda felemelkedőben volt, Temür-Kutlug (1397–1400), Sádibek (1400–1408) és Pulad (1408–1410) uralma alatt, akik Edigü emír közreműködésével lettek kánok. Az 1410-es évek belső harcokkal teltek, Edigü és különböző trónkövetelők küzdöttek egymással. Edigü halála (1419) után a Horda szétesése felgyorsult. Ulug-Muhammed kán a litvánokra támaszkodva próbálta megtartani hatalmát, sikertelenül. 1438-ban Kazányba vonult (az egykori Volgai Bulgária), ahol megvetette az önálló Kazányi Tatár Kánság alapját. Ezután újabb területek váltak ki a Hordából.

Az Oka-folyó mentén a későbbi Kaszimovi Kánság, Kurszk környékén egy litván-vazallus kis kánság (Jagoldaj fejedelem állama) ütközőállam szerepet töltött be, a moszkvai illetve litván udvartól függtek. A Krími Tatár Kánság szintén önállósult, 1449-ben Hádzsi-Girej kán vezetésével, akit IV. Kázmér lengyel király is támogatott, szemben a Hordával, illetve az önálló Litvániáért harcolókkal. A Krím történetében 1478 a következő fordulópontra: Mengli-Girej kán az Oszmán Birodalom vazallusa lett. A Horda maradék részei Kücsük Muhammed és Szejjid Ahmed kánok uralma alatt Nagy Horda néven léteztek, egyre inkább a Volga alsó folyásához visszaszorulva.

Északon a német lovagrend még 1382-ben elfoglalta Litvániától Samogitia területét, ezzel megteremtette a szárazföldi összeköttetést Poroszország és Livónia között. Vytautas figyelmét egy ideig a tatárok és Moszkva költötték le, 1399-ben Toktamist próbálta a Horda trónjára segíteni, 1404–1408 között Moszkva ellen harcolt. 1409-ben azonban békét kötött Jagellóval Samogitia visszaszerzése érdekében. A lengyel-litván szövetség 1410. július 15-én a grünwaldi (tannenbergi) csatában döntő győzelmet aratott a lovagrend felett. Az 1411-ben megkötött toruni békében Lengyelország és Litvánia visszakapta Szamogitiát és a dobrini területet a Lovagrendtől.

Vytautas politikájának középpontjában továbbra is a Horda és Moszkva állt. 1427-ben szerződést kötött a Tveri Fejedelemséggel, majd 1430-ban a Rjazanyi Fejedelemséggel, ami Moszkva ellen irányult. Vytautas azonban 1430-ban meghalt, Litvániában hatalmi harc kezdődött, ami kedvező volt Moszkva számára. Moszkva élén 1425-től 1462-ig II. Vaszilij („Tyjdomnij”) állt. Uralkodásának első fele trónviszályokkal telt el, 1445-ben vereséget szenvedett a kazányi tatár kántól, fogságba esett, és váltságdíj fejében szabadulhatott csak ki. Tver függősége egy időre megszűnt, 1456-ban Moszkva egyenrangú partnernek ismerte el.

III. Iván nagyfejedelemnek (1462–1505) sikerült végleg megszabadítani országát a tatár igtától. Fokozatosan uralma alá kényszerítette a még önálló orosz fejedelemségeket (Novgorod 1478, Tver 1485), ahol mindenki a moszkvai nagyfejedelem (1494-től goszpodár) alattvalója lett. Az állami intézményeket újjászervezte. 1448 után a moszkvai metropolia autokefál egyházzá vált. III. Iván 1472-ben feleségül vette Zoét, az utolsó bizánci császár unokahúgát, ami növelte a nemzetközi tekintélyét, és a későbbiekben alapot adott arra, hogy Moszkva a Bizánci Birodalom örököseként lépjen fel. A Hordával szemben a Krími Kánság Szövetségét kereste. A lengyelek ugyanekkor a Hordával szöveteztek Moszkva ellen. III. Iván nem fizetett adót a Hordának. 1480-ban a Horda serege Moszkva ellen indult, de a tatárok az Ugra folyónál az oroszokkal találták szembe magukat. Néhány napi várakozás után visszafordultak, az oroszok számára ez győzelem volt. 1502-ben a Horda végzete beteljesedett: Mengli-Girej krími kán legyőzte Sejk-Ahmed kán seregét, a vesztes elmenekült (végül 1505-ben fejezte be életét Litvániában). A Horda maradék területe Asztrahányi Kánság néven létezett tovább 1556-ig.

Az orosz fejedelemségek közül Pszkov és Rjazany még önálló volt, előbbi 1510-ben, utóbbit 1521-ben sikerült Moszkvának bekebeleznie. A Baltikum felé a lovagrend állta útját az oroszoknak. 1502-ben a Szmolina-tó mellett a lovagok legyőzték az oroszokat. A 16. században Moszkva elsősorban kelet felé terjeszkedett: 1552-ben a Kazányi, 1556-ban az Asztrahányi kánságot foglalták el, és ekkor kezdődött el Szibéria felfedezése és meghódítása. Délen az Oszmán Birodalom (Krími Kánság) ereje nem engedte meg a terjeszkedést, nemcsak az oroszoknak, hanem a lengyeleknek sem: a törökök 1484-ben elfoglalták Kiliát (Duna-delta) és Akkermant (Dnyeszer-férfvár), a lengyelek elvesztették a kijáratot a Fekete-tengerhez. A dinamikusan terjeszkedő moszkvai állam legfőbb vetélytársa azonban Lengyelország volt.

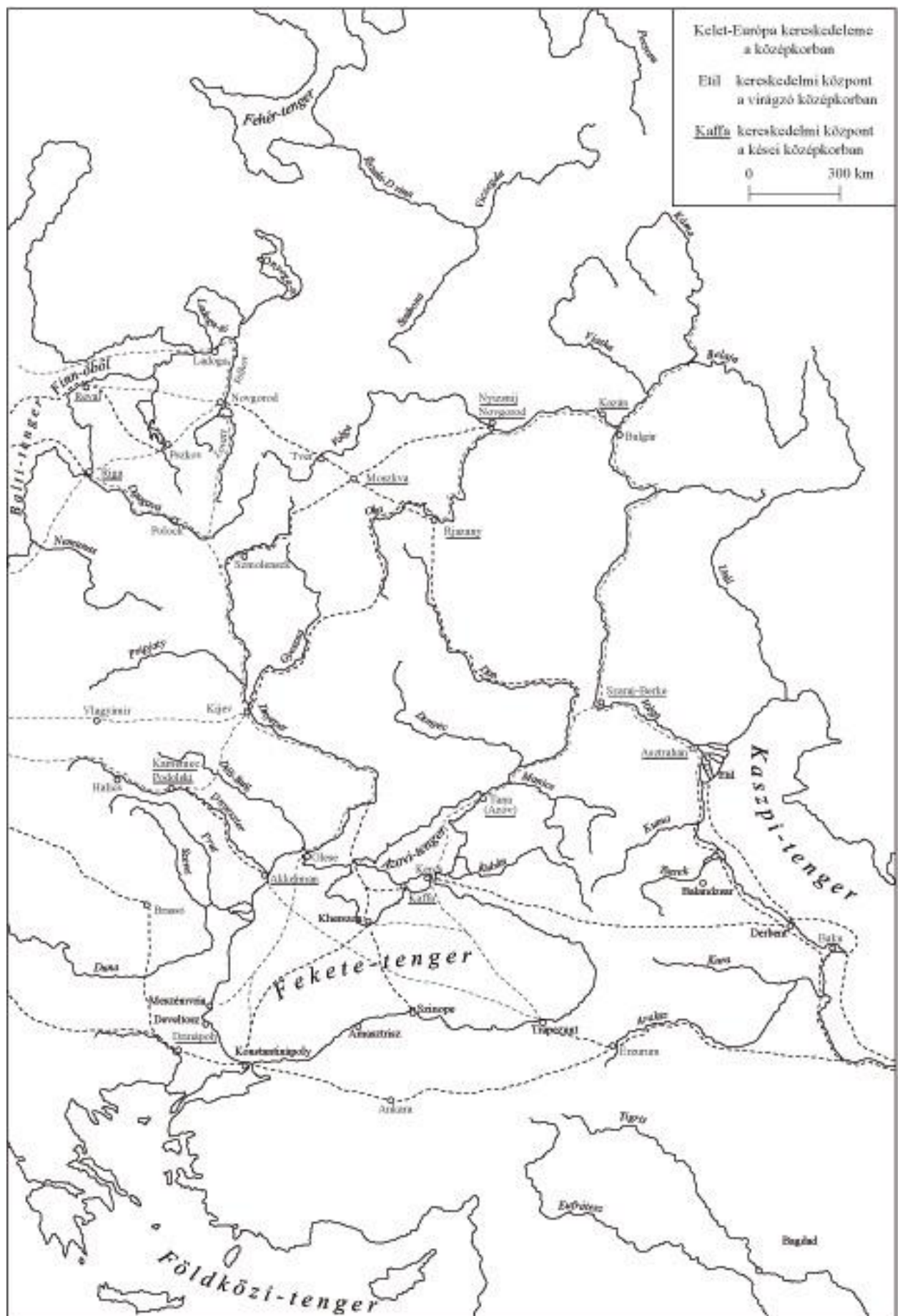
Kelet-Európa kereskedelme a középkorban

A kereskedelemről származó bevételek nagyban hozzájárultak a különböző kelet-európai államok felemelkedéséhez. Európa keleti fele hatalmas kiterjedésű terület, amely különféle javakat, terményeket adott az itt élőknek. Az erdővidék legfontosabb áruai a prémek, méz és a viasz voltak. Az erdős steppe fontos gabonatermesztő vidék volt. A steppén elsősorban az állattenyésztés (ló, juh, szarvasmarha) volt a meghatározó. A Balti-tenger partvidékén borostyán lelőhelyek voltak. A korai középkorban emberkereskedelem folyt a térségben, elsősorban hadifoglyokat adtak el, akikből (rab)szolgák lettek. Ezeket az árukat különböző vidékekre szállították: a Római (Bizánci) Birodalomba, Közép-Azsiába, Perzsiába, a Kalifátusba, Nyugat-és Észak-Európába. Kelet-Európa országaiba textíliákat, ruhákat, fűszereket, bort, gyümölcsöt, drágaköveket, gyöngyöket, kaurit, ezüstöt (9–10. században elsősorban ezüst dirhemek), aranyat, fegyvereket hoztak be. Az ókorban a Fekete-tenger északi partvidékén alapított görög kereskedővárosok (Tírasz, Olbia, Kherszón, Pantikapaion, Tanaisz, Gorgippia stb.) játszottak fontos szerepet a steppén és erdős steppén lakó népekkel folytatott kereskedelemben.

A 6–8. században a görög kolóniák elsősorban a Krím-félszigeten éltek tovább, és kereskedtek a szomszédos nomádokkal. Kelet-Európának Közép-Ázsiával, és azon keresztül Kínával is voltak kereskedelmi kapcsolatai. A Selyemút egyik szakasza a Kaszpi-tengert északról megkerülve a Kaukázus nyugati részén keresztül érte el a Fekete-tengert és a Bizánci Birodalom határát. A 6–7. században a bizánciak nemcsak kereskedelmi, hanem politikai kapcsolatokat is létesítettek az akkor felemelkedő Türk Kaganátussal, ami a perzsi Szasszanida Birodalom ellen irányult. Az arab hódítás a 7. század közepén elérte a Kaukázust, a 8. század elején Közép-Azsiát. A kazárok sokat harcoltak az arabok ellen, ugyanakkor barátságos volt a viszonyuk a Bizánci Birodalommal. A nagy változás a 8. század második felében következett be, amikor az arab-kazár viszony békéssé vált. Az iszlám országokból kereskedők érkeztek a kazárokhoz, akik elősegítették a külföldi kereskedők tevékenységét. Ugyanekkor Skandináviából egyre többen próbáltak szerencsét a Finn-öböl és a Kazária közötti területen: ők sokszor messze északról egészen Konstantinápolyig, vagy a másik irányban a Kaszpi-tengerig elutaztak áruikkal.

Kelet-Európa úthálózatának gerincét a folyók alkották, a legfontosabb vízi utak: a dnyeperi-út (Finn-öböl–Néva–Volhov–Lovaty–[Daugava]–Dnyeper–Fekete-tenger) Skandináviát kötötte össze a Fekete-tengerrel. A volgai út Észak-Oroszország és a Kaszpi-tenger közötti összeköttetést biztosította, a doni út pedig a Volga-vidék és a Fekete-tenger közötti utazást könnyítette meg. A szárazföldi utak közül ki kell emelni az említett Selyemút-szakaszt, valamint a Kelet-Európát átszelő útvonalat, ami a Volga-torkolatától indult nyugat felé és Kijeven keresztül vezetett tovább, a Kárpátoktól északra Krakó, Prága, és a német területek felé. A Kazár Kaganátus központi része a Selyemút és a volgai út kereszteződésénél alakult ki; északon Sztaraja Ladoga, majd Novgorod és Kijev is a dnyeperi út mellett épült fel; Volgai Bulgária központja pedig a Volga és a Káma összefolyásának közelében jött létre. Ezek fontos kereskedelmi csomópontok voltak, nem véletlen tehát, hogy itt alakultak ki a 9–10. században a nagy kelet-európai államok „fővárosai”. A Kazár Kaganátus megszűnése után Volgai Bulgária vette át a kereskedelemben a vezető szerepet, a Rusz jelentősége csökkent a 11. század folyamán. Ugyanakkor a Kelet érdeklődése is csökkent Kelet-Európa irányában. A kunok szintén kereskedtek, elsősorban a Krím-félsziget kikötőiben. A Volga alsó folyásánál Szakszín játszott hasonló szerepet, mint korábban Etil. A mongol hódítást megelőzően ez a vidék a volgai bulgárok fennhatósága alá került.

A mongol hódítás után a kereskedelem újabb nagy felvirágzását figyelhetjük meg. A Volga alsó folyásánál Ó- és Új-Szaraj volt a két nagy kereskedelmi központ, a Krímben az olasz kolóniák: Szudak és Kaffa, a Don alsó folyásánál Tana játszott jelentős szerepet. A 13. században Velence és Genova kezében voltak a Fekete-tenger északi partvidékének kikötői. A Kelettel folytatott kereskedelmet megkönnyítette, hogy a Horda kánjai a 13. század vége óta az iszlámot pártfogták. A 14–15. században közép-ázsiai, és perzsa kereskedők látogatták Szarajt, de a delhi szultánok birodalmával is folyt kereskedelem. Nagy csapást jelentett Timur hadjárata 1395-ben, amely a nagy kereskedelmi központok pusztulását okozta, ezután a kereskedelem nem tudta elérni a korábbi áruforgalom szintjét.

A KELET-MEDITERRÁNEUM ÉS A KÖZEL-KELET

Bizánc

I. Jusztiniánusz birodalma

Jusztiniánusz (527–565) uralkodása a Bizánci Birodalom egyik legfényesebb korszaka, ekkor érte el történetének legnagyobb kiterjedését. A hódításokat az állam stabil gazdasági és pénzügyi helyzete alapozta meg. A császár a belső problémák (pl.: az 532. évi Nika-felkelés) rendezése után látott neki a „*renovatio imperii Romani*” elképzelésének végrehajtásához. A terveit politikailag jól előkészítette, rendezte kapcsolatait Rómával, ezzel megszerezte pápa áldását is akcióihoz. Megkezdte az őt támogató szövetségi rendszer kiépítését, 531-ben létrehozta a Szasszanida Birodalom szövetségesei ellen felhasználható bosztrai arab fejedelemséget, amelynek élére a monofizita keresztény Harisz ibn Gabalát helyezte. Katonai szempontból óvatossá vált, igyekezett kerülni a többfrontos háborúkat. 532-ben befejezve a perzsa háborút komoly pénzösszegekért örök békét kötött a Szasszanida Perzsiával, s erőit az európai és afrikai hadszínterekre csoportosította át. 534-ben a birodalomhoz csatolta a Vandál királyság észak-afrikai területeit, s a következő években harcot indított a keleti gót Itália megszerzésért, 539-ben Beliszariosz (Belizár) császári hadvezér elfoglalta Szicíliát, majd onnan behatolva Itáliába rövid idő alatt elfoglalta Nápolyt és Rómát, 540-ben pedig Ravennát harcok nélkül megszerezte, s Witigis gót uralkodót fogolyként Konstantinápolyba vitette.

Később azonban a bizánciak lendülete megtört, s a gótok Totila királyuk vezetésével fellázadtak, csak a kiváló őrmény származású Narsész császári generálisnak sikerült felülkerekednie, majd Itáliát 553-ban véglegesen annektálta. 554-ben a spanyol földközi-tengeri partvidéket hódította meg Bizánc, miután egy lázadó vizigót nemes, Athanagild katonai segítséget kért. A császár a 80 éves Liberiosz admirálist küldte el Szicíliából, aki 554-ben annektálta Seville, Córdoba, Malagát és Cartagenát.

A birodalom erejének túlzott katonai igénybevétele határvédelem gyengülését okozta, a „lyukas” dunai határrészen sokszor akadálytalanul özönlöttek be a hun, szláv és bolgár törzsek, végigpusztítva az északi provinciákat. A hódító politika a lakosság fokozott megterhelését hozta magával, volt olyan időszak, amikor 13 féle adót és illetéket vetettek ki, s ez belső lázadásokat eredményezett. A birodalom belső helyzetét nehezítette meghódított területek lakosságának évekig tartó utóvédharca, például az észak-afrikai Vandál királyság meghódított berber törzseinek gerilla akcióit csak 548-ban sikerült leverni.

I. Jusztiniánusz hódításai nem voltak hosszú életűek, utódai idején a birodalom a belső válságba jutott és csak a védekezésre összpontosíthatta erejét. Az avarok elől menekülő longobárdok 568-ban letelepedtek Észak-Itáliában, s királyságuk hosszú konfliktusba került a birodalommal. Heves longobárd támadások után Maurikiosz (582–602) császár megszilárdította a birodalom itáliai birtokait a terület közigazgatásának militarizálásával, a ravennai *exarchatus* megszervezésével (584 előtt). Ekkor jött létre az észak-afrikai (karthágói) *exarchatus* is (591 előtt). A 7. század társadalmi válsága miatt felgyorsult a területvesztési folyamat, 625-ben elvesztett a hispániai partvidék, 637-től pedig az arab támadók a birodalom keleti területeit foglalták el, 638-ban Jeruzsálem, 642. Palesztina, Egyiptom (Alexandria 646) esett el. 680-ban az önállóvá vált Bulgária csatolt el országrészeket, 751-ben pedig a ravennai exarchátus területe szűnt meg a birodalom része lenni.

Az antik Római birodalom provinciális struktúrája a III. század végén átalakult. Diocletianus a korábbi egyszintű rendszer helyett háromszintűt hozott létre, a birodalmat mintegy 100 provinciára tagolta, a provinciákat 12 *dioecesis*-be (görögül: *dioikészis*) sorolta, a *dioecesis*eket pedig 3 *praefectura*-ba (teljes nevén *praefectura paetorio*). Az átszervezés következtében átalakult a tartományi irányítási rendszer is, Diocletianus és utóda I. Constantinus a katonai és a polgári közigazgatási szférát különválasztotta, a területi egységek élére külön civil és katonai vezetőt helyezett, így a katonai parancsnok a tartományi polgári irányítás veszélyeztetése nélkül foglalkozott katonai feladatokkal. Ez a rendszer lényegét tekintve a VI. századig nem változott, csupán számbeli átalakulások történtek, a provinciák száma, mintegy 120-ra, a *dioecesis*eké 15-re, a *praefectura*také pedig 4-re emelkedett. A Római Birodalom 395-ös közigazgatási kettéosztása után bizánci területen a következő *praefectura*ok léteztek: a Konstantinápoly székhelyű Kelet (Oriens), amely az Aegyptus, Oriens, Pontus, Asia, és Thracia *dioecesis*eket foglalta magába, valamint a Thesszaloniké székhelyű Illyricum *praefectura*, amelybe Dácia és Macedonia *dioecesis*ek tartoztak. Illyricum *praefectura* 437-ben két új meghódított területtel bővült, Dalmáciával és Pannóniával. A *praefectura*ok civil közigazgatási teendőit a *praefectus praetorio*ok irányították, akiknek legfontosabb feladatai a főadók (pl. az *annona*) beszedése, a kereskedelem felügyelete, az állami építkezések lebonyolítása, a birodalmi szállítási rendszer (*cursus publicus*) működtetése voltak. Ezek a helytartók néhány évtizedig katonai feladatokat is elláttak, I. Konsztantinosz azonban ezt a tevékenységet a *magister militum*okra bízta. A *dioecesis*ek polgári irányítói a *vicarius*ok voltak, a katonai feladatokat a területi egység fontosságától függően *dux*ok, vagy *comes*ek látták el. A provinciákat civil *praeses*ek irányították, a katonai parancsnok *comes*ek viszont több provincia esetében nem rendelkeztek tényleges haderővel. Aegyptus *dioecesis* gazdasági fontossága miatt a *praefectus augustalis* fennhatósága alatt állt.

Bizánc és kaukázusi vazallus államai

A kora bizánci kori birodalmi igények egy védő biztonsági rendszer kiépítését követelték, amelynek egyik legfontosabb eleme a Kaukázus térsége volt. A hegység „természetes” védelmi vonalként szolgált a Kaukázustól északra zajló steppei népvándorlások kivédésére, és a Bizánctól keletre levő hatalmak (pl. Perzsia) ellen is bizonyos védelmet adott. A térség stratégiai szerepét gazdasági tényezők is növelték, a hegység keleti területein haladt át a középkori Eurázsia egyik legforgalmasabb kereskedelmi útvonala, a selyemút, s a nyersanyag kincseket is hasznosíthatta a birodalom, a zikhiai olajszármazékok feldolgozása képezte a kor egyik legjelentősebb katonai találománya a görögtűz alapját. Ezért Bizánc arra törekedett, hogy a Kaukázus vidékét, vagy legalább annak bizánci határhoz közeli területeit érdekszférájába vonja, s az ott kialakult kis államokat, népcsoportokat vazallusokká tegye. Ezeknek a népeknek a birodalmi védelmi politikában való szerepvállalása és feladatai attól függtek, hogy hol terültek el és mekkora katonai erővel rendelkeztek, de mindnyájan kötelesek voltak a birodalom támogatására.

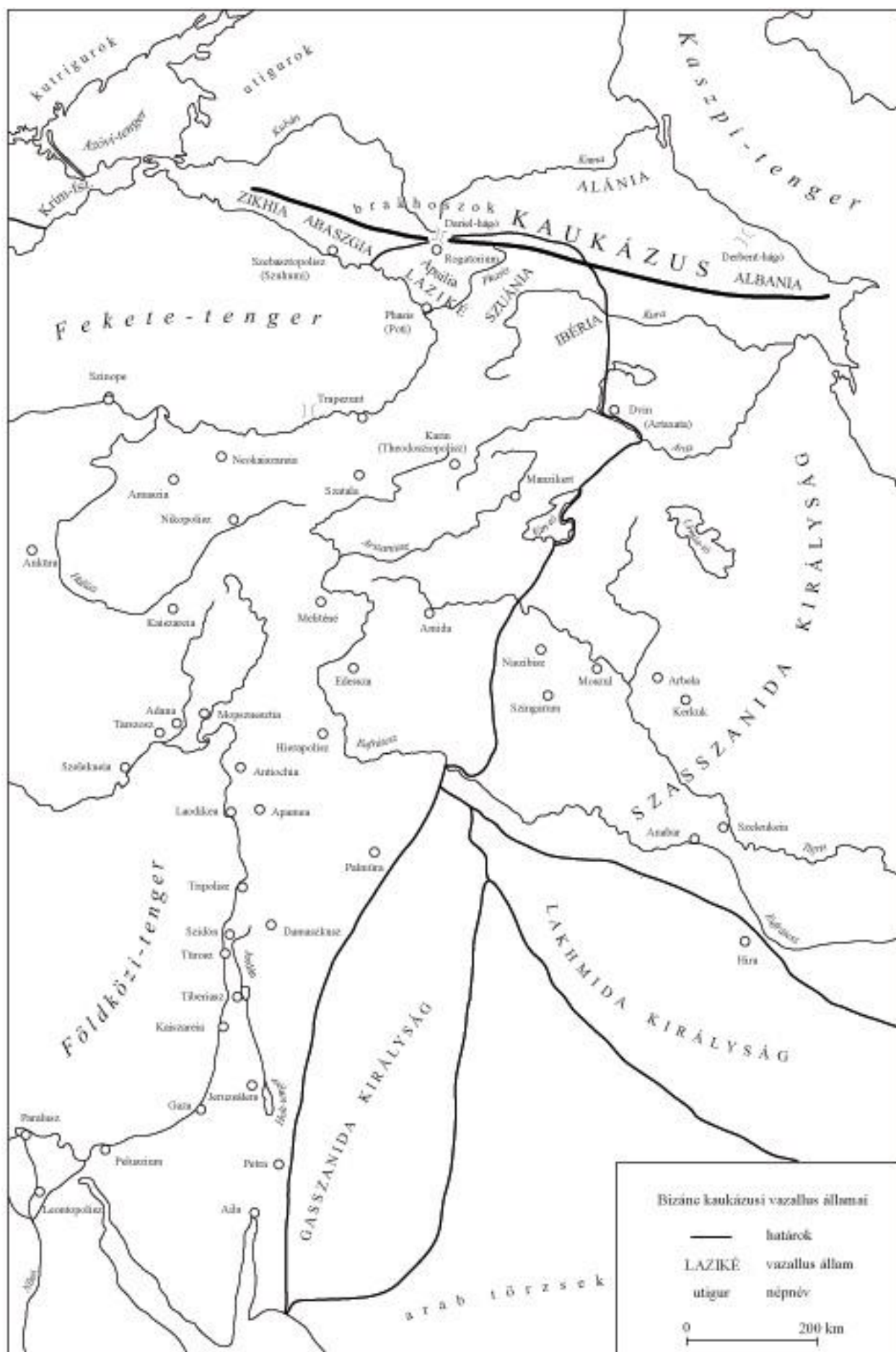
Különösen fontosak a Fekete-tenger partján fekvő kaukázusi területek, amelyekről a tengeri hajózást és a bizánci hajóhad tevékenységét is biztosítani és támogatni kellett. A kaukázusi partszakasz északi részén terült el Zikhia. A bizánci központi területekhez azonban elég távol feküdt, ezért a birodalom a hanyatló időszakában nem mindig tudta uralni a vidéket. Zikhia a 6. században stabil bizánci befolyás alatt állt, a királyát az imperátor nevezte ki. A bizánci befolyás csak a birodalom 9. századi megerősödése során növekedhetett meg a térségben.

Zikhiától délre, a Kaukázus déli lejtőin fekvő Abaszgia (Abházia) is a bizánciak érdekszférájába tartozott, a tengerparti városok, Sotiriupolis (ma Picunda) és Sebastopolis (ma Szuhumi) folyamatosan bizánci kézben voltak. Abaszgia bizánci érdekszférába való tartását elősegítette az itteni lakosság korai keresztény hitre térítése. Világosító Szent Gergely arméniai tevékenysége idején és I. Jusztinianusz császár uralkodása alatt erőfeszítések történtek az abaszgok megtérítésére, akik Abaszgiát szilárdan a bizánci befolyás alatt tartották.

Abaszgiától délre terült el a bizánciak legfontosabb vazallusa, Laziké (Lazika). Stratégiai helyzetét alapvetően meghatározta, hogy határa a távoli közép-kaukázusi Dariel hágóig terjedt, s ezért kulcsfontosságot töltött be az északról érkező támadók elleni védelemben. A bizánciaknak a 11. századig, kisebb időszakoktól eltekintve, sikerült a területet saját érdekszférájukban tartani, befolyásuk érvényesülését jelentősen megkönnyítette Laziké 6. századi krisztianizációja, s az egyik nagyvárosuk, Phasis (napjainkban Poti) jelentős vallási központtá vált, élen a metropolitával. Lazikét különleges helyzete miatt a bizánci kormányzat regionális politikai és terjeszkedési központként is hasznosította, s felhasználta diplomáciai, katonai, térítési tevékenységének bázisául.

Az észak-kaukázusi terület fontos politikai centruma volt Alánia, amely földrajzi adottságai miatt a steppe jelentősebb népmozgásairól először szerezhettek értesülést. A birodalom éppen ezért közvetítőként és információ szerzőként számíthatott rá. A 6. század második felében épült ki az a diplomáciai, katonai, kereskedelmi útvonal, amelyet Konstantinápoly többször használt fel idegen népekkel való kapcsolat felvételekor. Ennek az útvonalnak fontosabb állomásai a Laziké–Phasis folyó völgye–Apsilia–Rogatorium–Dariel-szoros voltak. Az alán területek birodalomtól való nagy távolsága mélyebb vazallusi kapcsolat kiépülését azonban nem tette lehetővé. Alániától délre, Abaszgia szomszédságában volt található Szuánia (ma: Szvaneti Nyugat-Grúzia) földje, amely a 6. században kapott csak szerepet a bizánci érdekszférában, később a területet ugyanis a grúz fejedelmek ellenőrizték. A szuániai bizánci befolyás elsősorban a keresztény térítés révén jelentkezett, bár ekkor sem közvetlenül, ugyanis a krisztianizált kis állam papságát a Lazikéi püspökök nevezték ki és ellenőrizték. Szuánia rövid történetében politikailag igyekezett függetlenként mutatkozni Bizánc és Perzsia hatalmi játszmáiban.

A 6. századi Laziké határainál további kis vazallus csoportokról is hírt adnak a korabeli források. Miuszimiania földje a bizánci diplomata számára biztonságos volt, viszont az oromuszkhosok (Prokópiosznál meszkhosok) inkább Bizánc ellenségeinek számítottak. Abaszgia és Alánia határvidékén terült el a brukhoszok földje, róluk azonban szinte alig tesznek említést a források. A bizánci hatalom a kaukázusi befolyását többféle eszközzel biztosította, melyek közül a katonai ráhatás bizonyult a leghatékonyabbnak. Egyes államokban Bizánc állandó katonai jelenlétet ragaszkodott. A birodalom szempontjából kiemelkedő fontosságú Lazikében jelentősebb haderő állomásozott, amely élen sztratégoszok, vagy hégumenoszok álltak. A többi vazallussal kapcsolatban valószínűsíthető, hogy a bizánciak elégségesnek tartották az esetleges katonai beavatkozásokat. Ugyancsak hatékony eszköznek bizonyult, hogy a bizánciak a vazallusok hűségét ajándékok, tetemesebb pénz, vagyontárgyak adományozásával biztosították. A pénzzuttatást alkalmazták a bizánci politikai erők akkor is, amikor az adott vazallusokat speciális feladatok elvégzésére akarták rábírní. A bizánci politikai hatalom a befolyását diplomáciai lépésekkel is megkísérelte biztosítani, mégpedig úgy, hogy más nagyhatalmakkal kötött szerződéseiben a partnereit rávette a kaukázusi térség békéjének hágyására. A kaukázusi befolyás megszerzése és fenntartása érdekében a birodalom néha más eszközöket is felhasznált, túszoikat ejtett. A túszejtési gyakorlatra jellemző, hogy az adott túszoikat szövetségesként fogadták, és vezetőik számára jelentős pénzzuttatást helyeztek kilátásba, ha a bizánci birodalom oldalára álltak.

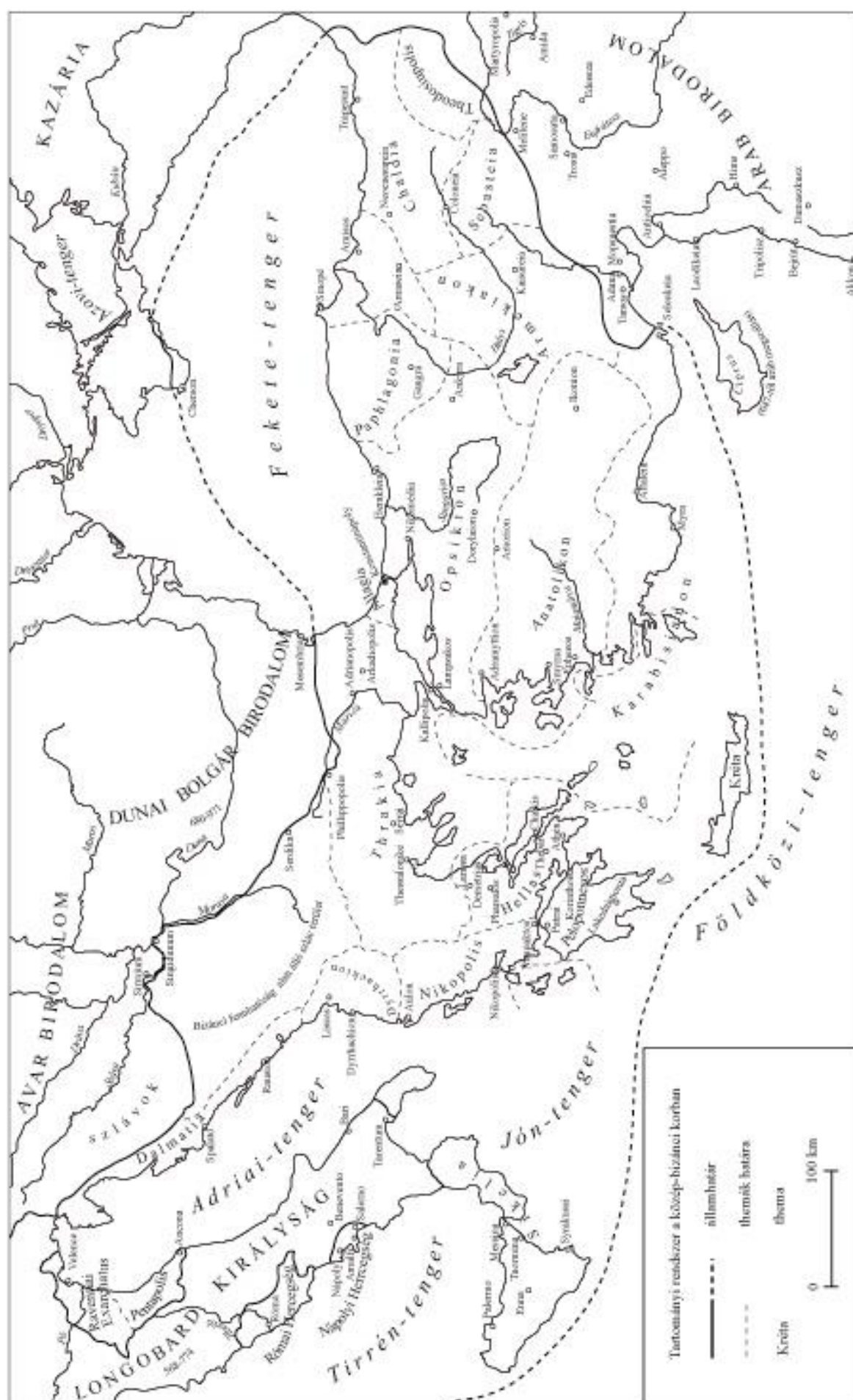

Tartományi rendszer a közép-bizánci korban

A 7. század első felében a birodalmat érintő gazdasági válság, valamint az arab hatalom felbukkanása és terjeszkedése miatt a bizánci császári hatalom a tartományi struktúra jelentős átalakítására kényszerült. Egyrészt a rendszer a korábbi háromszintűből egyszintűvé vált, másrészt a katonai és polgári közigazgatási szférát ismét egyesítették és katonai tartalommal töltötték fel. Az így kialakult területi egységek, a themák élére általában hadvezéreket (*sztratégosz*) neveztek ki. Azokban a körzetekben, amelyek speciális katonai feladatokat láttak el, a megfelelő parancsnokok irányítottak, így a tengerparton elterülő themákat tengernagyok (*drungáriosz*) vezették.

A themarendszer kialakítása összefüggött a haderőreformmal is, a császárok közül elsőként Herakleiosz (610–641) a katonák szolgálatait zsold helyett földbirtokadományokkal viszonozta. A toborzott *sztratióta* parasztkatonákat pedig a sztratégosz parancsnoksága alatt a themákban telepítették le. A források hiányosságai a rendszer kialakulásának pontos datálására nem adnak lehetőséget, de legkorábban 4 thema alakult: Armeniakon 667–668-ban (székhelye Amaszeia), Anatolikon (székhelye Amorion), Opszikion (székhelye Ankara), amelyek 680/681-ben már biztosan léteztek. Néhány évtizeddel később, 740-ben alakult a Kibürrha településről elnevezett Kibürrhaiótón thema, amely elsősorban a tengerészeti haderő érdekeit szolgálta. Ezek a korai themák nagy kiterjedésűek voltak, amely megnehezítette irányításukat, a közrendészet és az adóbeszedés zavartalanságának biztosítását.

A themák nagy területe a bizánci katonai lehetőségeket korlátozta, a birodalmat támadó hadjáratokra nem tette képessé, s a sztratégoszoknak is nagy politikai és katonai hatalmat biztosított akár a császári hatalom ellen is. Több nagy sztratégoszláadás után ezért a császárok megkezdték a themák felaprózását (III. Leótól kezdve), s így a hálózat Bíborbanszületett Konsztantinosz idejében már 37 themából állt. A sztratégoszok kinevezési idejét általában 4 évben határozták meg, gazdasági lehetőségeiket csökkentették (pl. nem szerezhettek földet saját themájukban). Hűségük biztosítékeként viszont állandó fizetést kaptak, amely a terület nagyságától, a katonaságuk, s a felügyelt katonai objektumok számától függött. A themák katonaságának ellensúlyozására V. Konsztantinosz létrehozta 764-ben a saját magánhadseregét, a tagmákat. A themák nem voltak oszthatatlan egységek, 2–4 *turmára* (élén a *turmarkhészekkel*), ezek 5–7 *bandonra*, vagy *topoterésziára* (élén a *comessel*) oszlottak. Ez a közigazgatási struktúra katonai veszély esetén annyira sikeres volt, hogy az uralkodók háborúk esetén kisebb területeket is themák módjára igazgattak, így sztratégoszokat neveztek ki határmenti városok (*turma*) (pl. Kherszón a magyarok ellen), a szorosok (*kleiszura*), és tengernagyokat a szigetek (*drungaraton*) élére. A themarendszer átalakulása a X. század második felében indult meg, amikor a sztratégoszok helyett többször *katepanókat*, és *duxokat* neveztek ki. A XI. században a themák élére civil hivatalnokot, themabíró (*kritisz*) neveztek ki, akik fokozatosan háttérbe szorították a katonai parancsnokokat, s ezzel megszűnt a themák militarizálása, a továbbiakban már csak mint adókerületek álltak fenn.

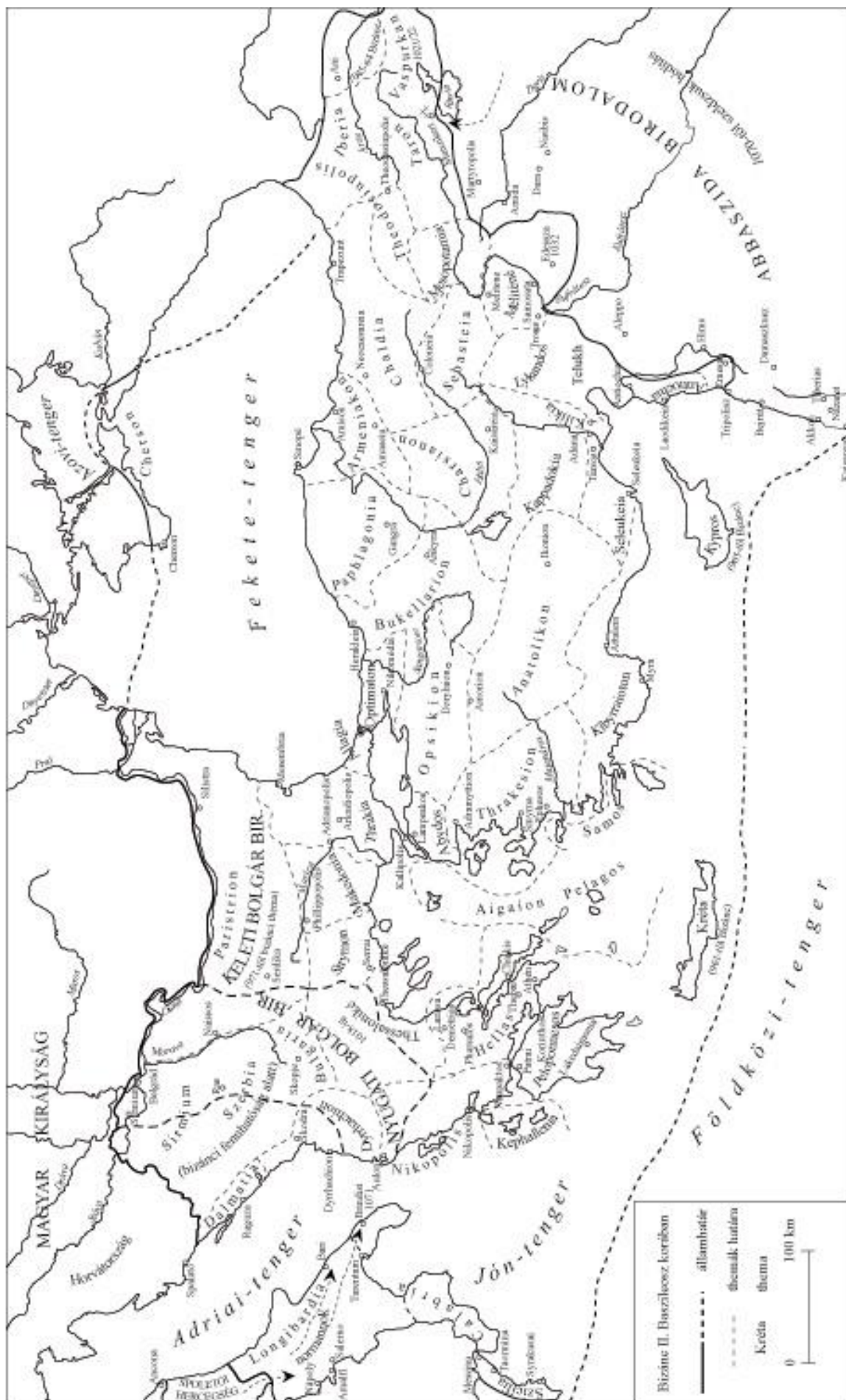

Bizánc II. (Bolgárölő) Baszileiosz korában (976–1025)

A közép-bizánci korszakban (610–1204) II. Baszileiosz uralkodása alatt érte el a birodalom a legnagyobb területi kiterjedését. A hódítások már a 10. század első felében megindultak Ioannész Kurkuasznak a kor legkiválóbb hadvezérének irányításával, aki 931-től kezdve vezetett hadjáratokat az arab hatalom ellen, ezeknek a hódításoknak a csúcspontja Edessza 944. évi ostroma és elfoglalása volt, amely alkalomból a leghíresebb akheiropoiétosz Krisztus ikon, a Mandylion Bizáncba került.

A hódításokat II. Niképhorosz Phókasz császár (963–968) folytatta, aki 961-ben Krétát 969-ben Antiochiát, Szíria fővárosát csatolta a birodalomhoz. Néhány hónappal később elesett Aleppó is. Ebben a hadjáratban több mint negyven, az arabok által uralt város került bizánci fennhatóság alá. A legfontosabb hódítási irány azonban Bulgária volt, amelyet ideiglenesen először Jóannész Tzimiszkész császár (969–976) hódított meg 971-ben, de Jóaimész Tzimiszkész császár további területeket is visszaszerzett (pl. Niszibisz) az arab keleten. II. Baszileiosz uralma idején 986-ban a bolgárok a belső zűrzavart kihasználva Makedóniában fellázadtak az ottani helytartó Nikolaosz comes 4 fia vezérletével, akik közül végül a legfiatalabb, Samuel kezébe került a cári korona (miután két testvére elesett a harcokban, a harmadikat ő maga ölte meg), s ő célul tűzte ki, hogy Bolgárországot kiszakítja a Bizánci birodalom kereteiből. Elképzelése kezdetben sikerrel járt, Prespa, aztán Ochrid központtal önálló bolgár államot hozott létre, egyesítette a makedón vidékeket egészen Thesszalonikéig, Thesszáliát, Epeiroszt, Albánia egy részét, s végül Szerbiát (Rascia). Terjeszkedése dél felé is irányult, elfoglalta Larissza városát. A vereségek hatására belső polgárháború alakult ki Bizáncban, amelynek leveréséhez a császár külföldi segítséget keresett, s Vlagyimir kijevi fejedelem csapatai fontos szerepet játszottak a császár Khrüzszopolisznál, majd Abüdosznál (989) aratott győzelmében, ez utóbbi csatában a felkelők fő vezetője Bardasz Phókasz is életét vesztette, s ez megpecsételte a felkelők sorsát. A császár hogy a szövetségi kapcsolatokat elmélyítse a kijevi fejedelemmel, feleségül adta hozzá saját húgát, Annát, azzal a kikötéssel, hogy Vlagyimir és népe felveszi a keresztény hitet.

II. Baszileiosz a birodalom stabilizálása után 991-től kezdve hosszú harcot kezdett Bulgária visszahódításáért, s végül 1014-ben döntő győzelmet aratott, s kiérdemelte a *Bulgaroktonosz* (Bolgárölő) melléknevet. Sámuel országának központi részeit 1018-ban a Szkopje központú Bulgária themába kapcsolták össze egy *katepano*, majd *dux* irányítása alatt, más részeiből Parisztrion (Pardanuvion), és Dalmatia themát alakították ki, bizonyos területekből pedig vazallus államok jöttek létre (Diokleia, Zakhlumia, Rascia). S végül 1020–1025 között sikeres hadjáratot viselt Grúzia ellen, s pacifikálta Itália déli részét. II. Baszileiosz nemcsak a hódításai, hanem sikeres belpolitikai tevékenysége miatt is jelentős uralkodó erős központi hatalmat hozott létre, s gazdasági eszközökkel (az elbirtoklás intézményének megszüntetése, a földek visszaadatása eredeti tulajdonosaiknak stb.) korlátozta a nagybirtokos réteg befolyását. Eredményes gazdaságpolitikája (pénzügy, adópolitika) következtében 1025-ös halálakor jelentős tartalékok maradtak a birodalmi kincstárban.

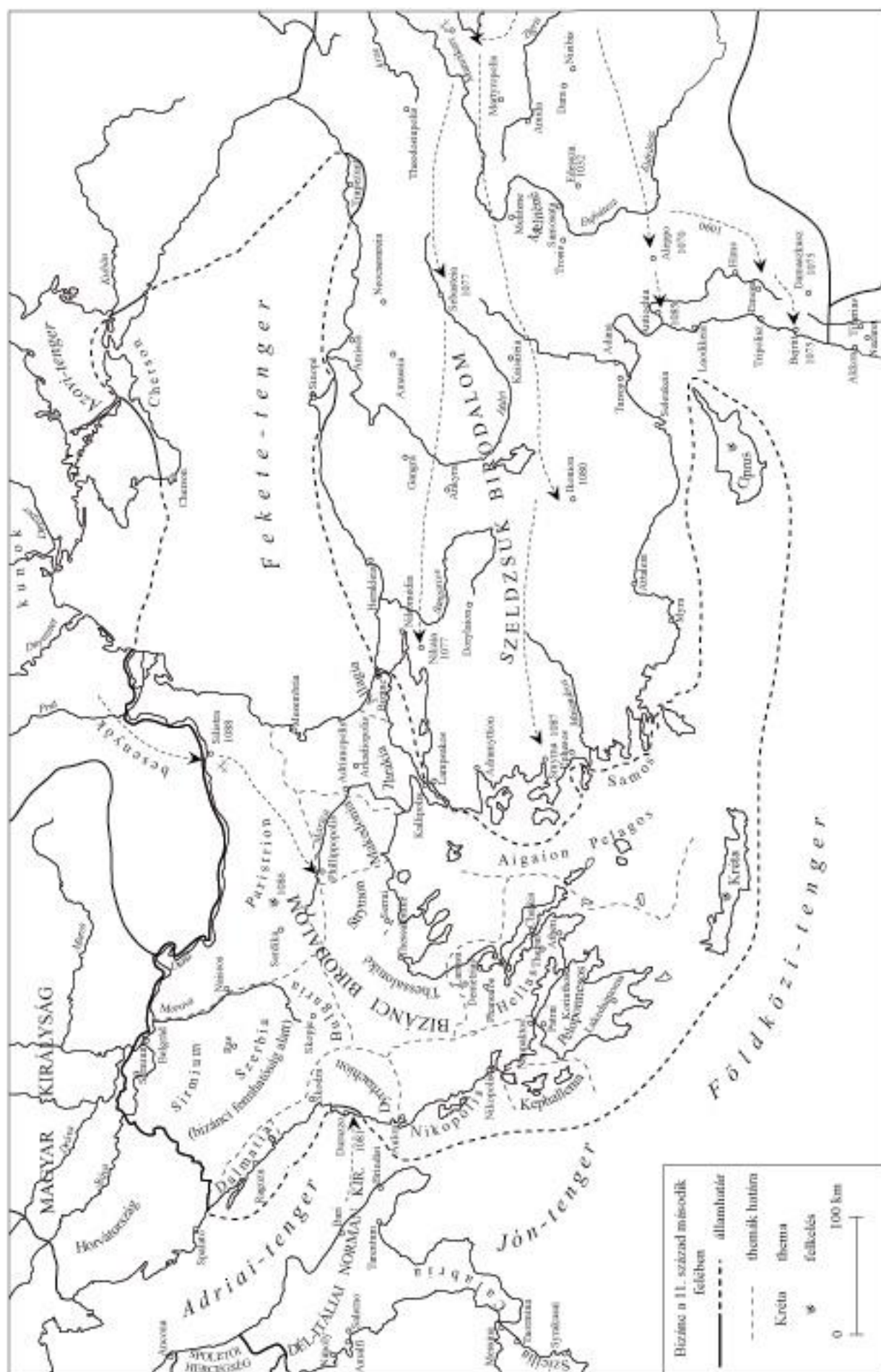
Bizánc a 11. század második felében

II. Baszileiosz halála után politikai és társadalmi küzdelem indult meg az uralkodó elit különböző érdekcsoportjai között, amely a birodalom katonai és gazdasági meggyengüléséhez vezetett. A problémákat csak tetézte az 1054-es egyházszakadás, amely miatt a birodalom a pápaság további jóindulatára már nem számíthatott. Bizánc a 11. század második felének kihívásaira nem tudott válaszolni. Gyakorlatilag 14 év alatt (1057–1071) tönkrement minden, amit a makedón császárok alkottak. A Bizánccal immár ellenséges pápaság békét kötött Itália normann hódítóival, akik 1059-től Robert Guiscard ambiciózus vezérük irányításával nagyobb ütemben folytatták az itáliai hódításaikat. Az 1040-es évektől kedve már Itáliában hódító normannok, 1060-ban elfoglalták Reggio, Calabriát, és Sziciliában hosszú hódítássorozatba kezdtek. I. Roger pedig 1061-ben elérte Messinát. A normannok az utolsó bizánci erő, Bari ostromával és elfoglalásával (1068–1071) folytatták hódításukat, amelynek elvesztésével Bizánc végleg kiszorult Dél-Itáliából.

A keleti hadszíntéren ugyancsak kritikus helyzet alakult ki a szeldzsük török hadak megjelenésével. Első támadásaik Vaszpurakan themát érintették, amelyet 1048-ban feldúltak, ezeket a korai támadásokat azonban a birodalomnak még sikerült visszavernie. 1055-ben azonban vezérük Togril elfoglalta a bagdadi kalifátust, s így a bizánci határokat északról egészen az egyiptomi Fátimidák határáig a szeldzsükok fogták körbe, akik elérkezettnek látták az időt a birodalom megtámadására. Először az 1045-ben annektált Örményországot foglalták el (1060–1065), hadjáratukat még Togril 1062-es halála sem állította meg, utódja Alp-Arszlán folytatta a hadműveleteket, aki 1067-ben rátört Pontoszra és Kappadokiáig jutott. Az 1068-ban hatalomra jutott III. Romanosz Diogenész császár egy ideig sikeresen szorította vissza őket, miután seregének egy részét átküldte az örmény hadszíntérre, Mantzikertnél 1071. augusztus 26-án megsemmisítő vereséget szenvedett Alp-Arszlántól. A császár, bár bátran harcolt, a fogságba esést nem tudta elkerülni. Romanoszt a szultán elé vezették, aki egy szerződés aláírására kényszerítette, amelyben a császár egy 50 éves béke fejében tetemes váltságdíj és éves adó megfizetését vállalta.

A vereség következményeként polgárháború robbant ki a birodalomban, amelynek katonai csapatai egymás ellen harcoltak, s ez lehetővé tette a szeldzsükok számára, hogy akadálytalanul letelepedjenek Kis-Ázsiában. Betelepedésüket elősegítette még, hogy a hazatérő Romanosz Diogenész császárt időközben megfosztották trónjától, s politikai ellenségei megvakították, sérüléseibe belehalt (1072). Mivel a szultánnal kötött békeszerződés így érvénytelenné vált, Alp-Arszlán Romanosz halálának megbosszulása ürügyével folytatta támadásait. A bizánci belső anarchia is megkönnyítette a dolgát, mert a különféle egymással csatázó bizánci pártok a szeldzsüköket hívták segítségül. A trónkövetelők még Konstantinápoly közelében is bevetették őket, sőt a városba is letelepítve bizonyos csoportjaikat helyőrségként alkalmazták, de később onnan már nem tudták kivenni őket.

Számos szeldzsük államocská volt már 1081 előtt a birodalom kis-ázsiai tartományaiban, amelyek határait a kusza helyzet miatt nem lehet meghatározni. Legfontosabb központjuk Nikaia, s ebben a nikaiai szeldzsük államban Szulejmán, Alp-Arszlán unokaöccse rendezkedett be. Az 1081-ben hatalomra lépő katonai arisztokratára I. Alexiosz Komnénoszra várt a feladat, hogy a birodalom ügyeit rendbe tegye. A császár a belső anarchia, s a normann hadak leverése érdekében, s hogy a főváros biztonságát biztosítsa, szerződést kötött Szulejmánnal, aki így gyakorlati függetlenséget élvezett a nikaiai szeldzsük államban, sőt növelni igyekezett annak területét, s Antiokhiát megkaparintotta. Szulejmán hatalma annyira megnőtt, hogy a rivális emírek féltékenyek lettek rá, s harcokban megölték. Állama majdnem széthullott, de Alexiosz, mivel rendkívül erős besenyő támadások visszaverésével volt elfoglalva, a kedvező helyzetet nem tudta kihasználni. 1091-ben a császár a besenyőkre a Lebunion-dombnál zajló csatában megsemmisítő vereséget mért, keletre összpontosíthatta haderőit. A nikaiai szeldzsükok ellen diplomáciai eszközöket is felhasznált, a szeldzsük emíreket egymás ellen uszította. Végül a keleti területek sorsát az első keresztes hadjárat döntötte el, amely során több tartomány visszakerült a birodalomhoz (Nikaia). A legkeletibb területeket (Antiokhia, Jeruzsálem), azonban a nyugati keresztes haderő megtartotta birtokában.

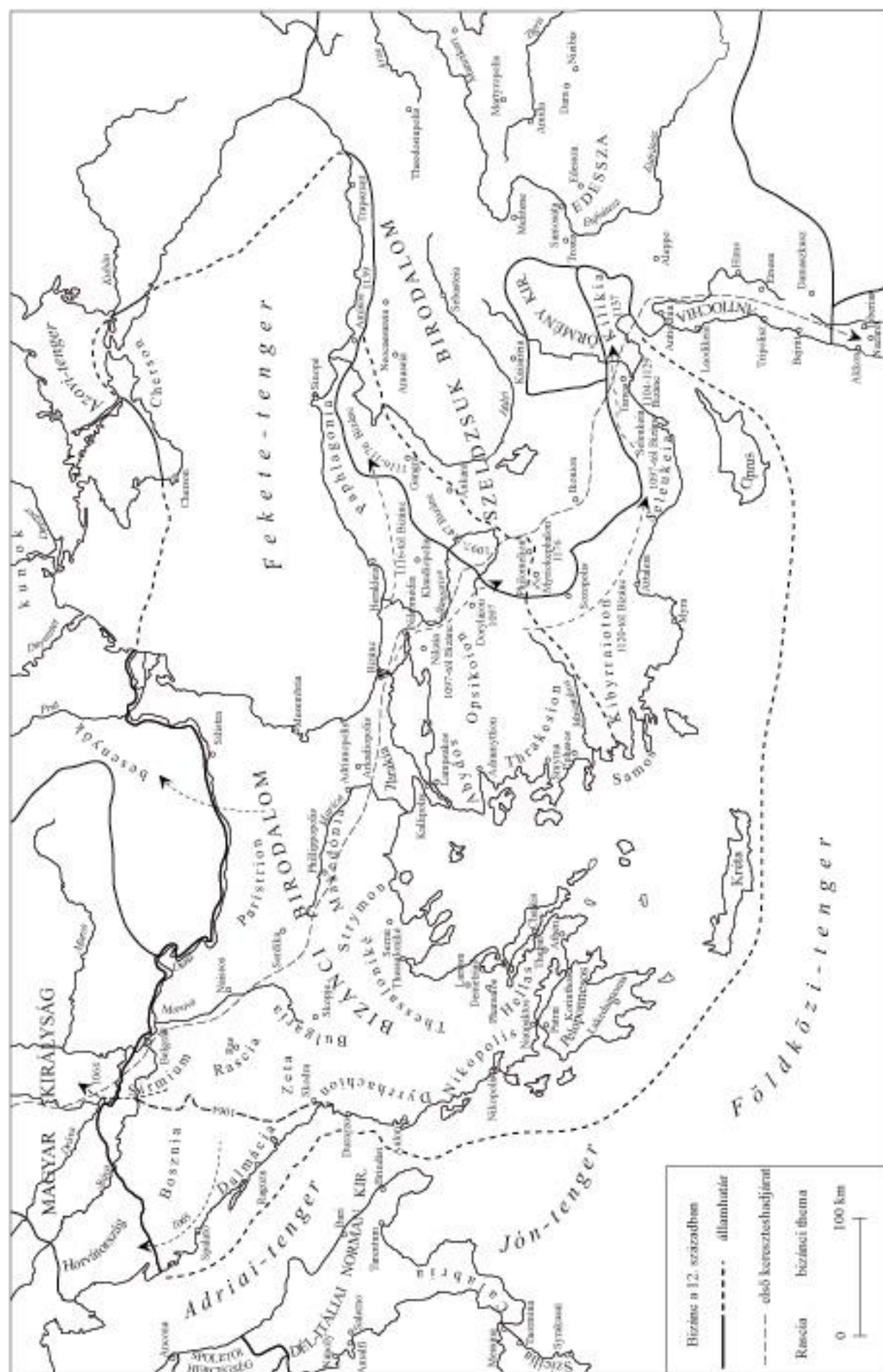
Bizánc a 12. században

Manuél Komnénosz (1143–1180) birodalmi hódító törekvései jelentős sikereket hoztak, Bizánc jelentős hatalommá vált, a birodalom tekintélye növekedett, de az uralkodó élete végén nagyhatalmi törekvései kudarcba fulladtak. A császár 1176. szeptember 17-én Myriokephalonnál a hegysszorosokban megsemmisítő vereséget szenvedett Kilidzs Arslán ikoniumi szultántól. A császár számtalan konfliktust vállalt fel, s emiatt a birodalom az 1180-as évekre elszigetelődött, s számtalan ellenséget szerzett. A folyamatos harcok miatt a hadsereg felélte a birodalom gazdasági erőit, a lakosság elszegényedett, az állami bevételeket csak adóemelésekkel lehetett szinten tartani, a birodalom jelentős területeket elvesztett.

Manuél halála után a központi hatalom szemmel láthatóan gyengült, 1180–1204 között hat császár lépett trónra. Manuél 12 éves gyermeke, II. Alexiosz (1180–1183) helyett anyja Antiochiai Mária kormányzott régensként, aki helytelen személyi döntéseket hozott, s ez lehetővé tette, hogy Andronikosz Komnénosz, Manuél unokatestvére és egyben politikai ellenfele önkéntes száműzetéséből visszatérjen Bizáncba, ahol a nyugatbarát arisztokrácia prominens tagjait, köztük Mária anyacsászárnét is kivégeztette. 1083 szeptemberében II. Alexiosz (aki ekkor 15 éves) társcsászárává koronáztatta magát, majd két hónappal később segítőtársaival, az ifjú Alexioszt megfojtatta, s trónra lépett. Andronikosz célja a megrendült birodalom regenerációja volt, ebből a célból korlátozni kívánta az arisztokrácia túlzott hatalmát, meg akarta szüntetni az állami korrupciót, és céljai között szerepelt az erős központi hatalom kiépítése. Az eszközökben azonban nem válogatott, kegyetlen terror kísérte uralkodói tevékenységét. Nyugatellenessége kiváltotta az európai államok ellenszenvét. A terrorra terror volt a válasz, az arisztokrácia érdekcsoportjai (a Komnénoszokkal az élen) szívós harcot kezdtek ellene, s az a polgárháború felőrölte a birodalom katonai véderejét.

A birodalom hadi erejének csökkenése miatt Bizánc védtelenné vált, amit a szicíliai normannok kihasználtak, 1185-ben elfoglalták az *imperium* akkor második legnagyobb városát, Thesszalonikét, majd tovább folytattak sikeres támadásaikat. A vereségek hírére a fővárosban lázadás tört ki, s a feldühödött lakosság a menekülő császárt a nyílt utcán felkoncolta (1185). Andronikosz Komnénosz tragikus sorsa megpecsételte reformjai sorsát. Utóda az arisztokrácia, képviselője, II. Iszaakiosz Angelosz (1185–1195) lett, aki megszüntette elődje bel- és gazdaságpolitikai intézkedéseit. Ugyan megfelelő haderőt gyűjtött a normannok kiverésére, s Alexiosz Branasz császári hadvezér 1185. november 7-én Dimitrikánál döntő csapást mért rájuk, azonban ez sem volt elég ahhoz, hogy a birodalom meggyengülése miatti szeparatista mozgalmakat elfojtsa. Iszaakiosz adóemelési intézkedései miatt először a vlachok lázadtak fel, a felkelés már 1185 végén áttért Bulgáriára, s súlyos harcok után, 1187 tavaszán Bizánc engedni kényszerült, s elismerte a bolgárok függetlenségét, s kiegyezett velük. A végső csapást Barbarossza Frigyes keresztes hadjáratának átvonulása zúdította a birodalomra. II. Iszaakiosz ugyanis, miután 1188-ban engedélyezte, hogy a keresztes csapatok áthaladjanak országán, kiegyezett Szaladdin szultánnal, s szövetséget kötött vele. A bizánci határokhoz érkező I. Frigyes, miután látta a konstantinápolyiak ellenségeségét, megtámadta a birodalmat, s a diplomáciai lépéseket sem mellőzve elfoglalta Philippopoliszt (ma: Plovdiv), s Hadrianupoliszt (ma: Edirne). A két város elfoglalása után seregét Konstantinápoly ellen indította, mire II. Iszaakiosz engedményekre kényszerült, s lehetővé vált a keresztes seregek átkelése a Kis-Ázsiába. Barbarossza tragikus halála után Bizánc mozgástere bővült, s ezt a császár igyekezett kihasználni, s támadásokat indított a bolgárok s a szerbek ellen. Több győzelmet aratott, összességében azonban a két állam függetlenségét nem tudta megszüntetni. A hadjáratok sorsát végül a császár halála pecsételte meg, bátyja III. Alexiosz Angelosz összeesküvést szervezett ellene, elfogatta és megvakíttatta.

III. Alexiosz (1195–1203) uralkodása alatt tovább gyengült a birodalom, a bizánci kormányzat még a számára kedvező körülményeket sem tudta kihasználni (a szerbiai bizánci befolyás növelése). A bolgár események sem kedveztek Bizáncnak, az egykori tús, Kalojan hatalomra kerülése (1197) a bizánciak egyik legádázabb ellenségének uralmát jelentette, aki Róma felé orientálódott, s 1204-ben elismerte annak szupremáciáját. A legnagyobb veszély azonban Nyugatról fenyegette Bizáncot. VI. Henrik 1194-es uralomra kerülése után olyan hatalmas hatalommal kellett Bizáncnak szembenéznie, amilyenre évszázadok óta nem volt példa. III. Alexiosz először engedményekkel akarta elhárítani a veszélyt, vállalta évi 16 mázsa adó megfizetését, s külön német adót (alamannikon) vetett ki a lakosságra. Végül az adó elmaradt, mert VI. Henrik 1197-ben meghalt, s birodalma szétesett. Bizánc sorsát végül is a IV. keresztes hadjárat pecsételte meg, amely összekapcsolódott Iszaakiosz Angelosz fiának, Alexiosznak hatalmi törekvéseivel, aki kiszabadulva börtönéből nyugatra menekült, és Sváb Fülöp udvarában kapott menedéket, majd kérte vendéglátója támogatását hatalma visszaszerzéséhez. A kérelem ürügyként jól jött a keresztes seregeknek, akik 1203 júniusában megjelentek Bizánc falai alatt, és 1203. július 17.-én elfoglalták a fővárost. III. Alexiosz elmenekült, a keresztesek pedig IV. Alexioszt (a kérelmező herceget) juttatták hatalomra. Nem sokkal később, 1204 januárjában felkelés tört ki a császár ellen, elfogták s a börtönben meghalt. Utóda V. Alexiosz néven III. Alexiosz veje lett, akit viszont a keresztes seregek nem tűrtek, hanem 1204. április 13-án újból elfoglalták a fővárost, amely vereség a birodalom szétagolódásához vezetett.

A széttagolt Bizánc (1205–1261)

Konstantinápoly 1204. évi eleste után a birodalom sorsát a velenceiek hatalmi érdekei határozták meg. Enrico Dandolo dózse, aki a felosztásról szóló elképzeléseket inspirálta, a végrehajtásban is igyekezett fenntartani magának a döntés jogát. Ezt az új császár választásában érvényesítette is, és a keresztes hadak egy kevesebb határozottsággal rendelkező vezérét, Flandriai Balduint támogatta, akit 1204. május 16-án a Latin Birodalom császárává koronáztak, s új konstantinápolyi pátriárkát is választottak a velencei Tommaso Morosini személyében. A latin császárság a metropoliszon kívül magában foglalta Thrákiát, a Márvány-tenger kis-ázsiai partjait, és Nyugat-Kis-Ázsiát. A bizánci birodalom többi részének birtoklásáért – részben a keresztesek között – viták, ellentétek alakultak ki, amelyek után a következő kisebb államalakulatok jöttek még létre. A Montferrati Bonifác uralta Thesszalonikéi Királyság, amely Makedónia és Thesszália egyes területeit fogta össze, a burgundiai lovagok által uralt Athéni hercegség, melyhez Attika és Boiótia tartozott. Közép-Görögország és a Peloponnészosz akhaiai és moreai fejedelemségeit szintén keresztes (frank) vezérek irányították.

A vesztes bizánci birodalom hatalmi elitjének arisztokratái a birodalom keleti részeire húzódtak vissza. A császári udvar és a hivatalnoki kar Nikaiába menekült, s ott 1204 augusztusában császárrá kiáltották ki Theodorosz Laszkariszt. Birodalmához, a Nikaiai császársághoz Kis-Ázsia középső és nyugati, a szeldzsukok által nem uralt területei tartoztak. De nem csak Nikaiában alakult ki bizánci hatalmi központ, a birodalom egyes kisebb európai határvidékei is bizánci kézen maradtak, Mikhaél Angelosz Epeiroszban rendezkedett be, s az Epeiroszi despotátus uralta az Adriai-tengerpart vidékeit Naupaktosztól Dürrhakhionig, majd később Aitoliát is bekebelezte. A Fekete-tenger vidékén pedig grúzai segítséggel az 1185 után elmenekült Komnénoszok alapítottak 1204-ben Trapezunt központtal császárságot. A felosztás legnagyobb nyertese azonban Velence lett, amely az Égeikum szigetvilágának, s a görög tengerpart nagy kikötővárosainak többségét megszerezte.

A kezdetektől fennálló rivalizálás mellett a keresztes államoknak problémát jelentett az utánpótlás hiánya, a nyugati anyaországokból kevesen vándoroltak keletre, emiatt az őshonos bizánci lakosság gyorsan túlsúlyba került. Ezt nem tudták a bizánciak kiaknázni, mert a bizánci részállamok között is erős volt az ellentét, főleg a Nikaiai császárság és az Epeiroszi despotátus rivalizált egymással, s ennek Theodorosz epeiroszi despota 1230-as bolgár fogsága vetett véget. Ezután Nikaia vált a bizánciak szellemi és politikai központjává, végül ennek a hatalmi központnak sikerült a birodalom területi integritását részlegesen helyreállítani. VIII. Mikhaél Palaiologosz 1259–1261 közötti küzdelmeivel a korábbi birodalom területének jelentős részét visszahódította, s sikereit 1261-ben Konstantinápoly visszafoglalásával pecsételte meg. Egyes részfejedelemségek azonban még sokáig függetlenek maradtak, az Epeiroszi Despotátus, és Thesszália területei 1336-ban kerültek csak Bizánc fennhatósága alá. Moreában pedig a 14. század elején alakult ki bizánci közigazgatás. A Trapezunti császárságban tartósan a Komnénoszok rendezkedtek be, akik egészen 1460-ig hatalmukban tartották a területet. A francia irányítás alatt álló Athéni Hercegség és az Akhaiai Fejedelemség területe gyakorlatilag már sohasem tartozott a birodalomhoz, a francia uralmat az Athéni Hercegségben 1314-ben katalán uralom váltotta fel az oszmán hódításokig. Az Égeikum szigetvilága velencei és genovai ellenőrzés alatt maradt.

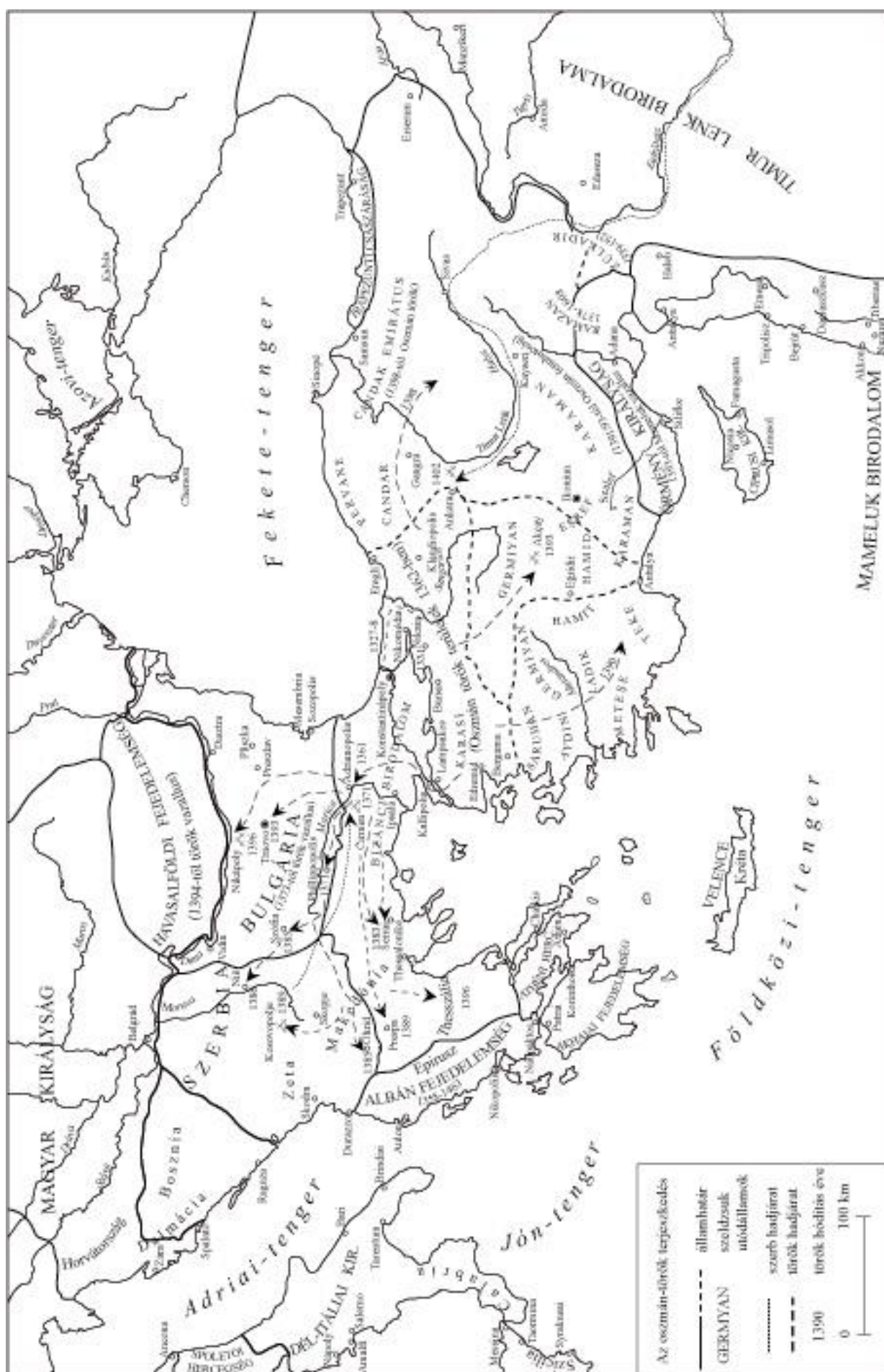
Az oszmán-török terjeszkedés

A mongolok 13. század közepi előretörése a Szeldzsük-török Birodalom, az Ikoniumi Szultánátus bomlási folyamatát felgyorsította, amelynek területére az 1270-es években oguz-török törzsek vándoroltak be Ertogrul vezetésével, akiket a szultán a nyugati határai közelében telepített le. Ertogrul 1288 körüli halála után fia, Oszmán az eddigi nomád törzsszövetséget államszövetséggé formálta, és létrehozta az Oszmán-török állam alapjait. Elfoglalta az Ikoniumi Szultánság központját, és fővárosát ide helyezte. Áttért az iszlámra, amely hódításainak ideológiai alapot adott. Bizánc területét már 13–14. század fordulójától támadták, első nagyobb sikerüket, 1301-ben érték el, amikor Nikomédiánál legyőztek egy kisebb bizánci csapatot. Támadásaik sikerét elősegítették, hogy a többi török emirátus is (sarukani, karamani stb.) szintén támadták a bizánci határokat. A birodalom nem tudott ellenállni, s ebben az időszakban csaknem egész Kis-Ázsia török kézre került, amelyet a támadó emírek fosztottak maguk között. Oszmán kezére Bithünia került.

A török támadás megmutatta a bizánci haderő gyengeségét, ezért II. Andronikosz Palaiologosz (1282–1328) császárnak nem maradt más választása, mint hogy idegen haderőt vegyen igénybe. A felkért katalán zsoldosok 1304-ben Roger de Flor vezetésével ellencsapást indítottak, s sikerült néhány várost visszafoglalniuk. A zsoldosok azonban bizánci városokat is fosztogattak, ezért egyre nagyobb lett a feszültség köztük és a bizánci hatalom között, a bizánciaknak sikerült meggyilkolni Roger de Flor (1305), erre azonban a katalánok nyílt bosszúhadjárral válaszoltak. A belső harcok miatt viszont a török terjeszkedést nem sikerült Bizáncnak visszaszorítani. Sőt 1308-ban az oszmánok behatoltak a Nikomédiai-félszigetre, s ostromolni kezdték Pruszt (ma Bursa), bár elfoglalni nem sikerült. Elesett Epheszosz is, amelyet Oszmán szövetségese Szajszán emír foglalt el. Bizánc helyzetét csak tovább rontotta, hogy a birodalom nyugati provinciáiban is dúltak a harcok, a kivonuló katalán zsoldosok török martalócokat hagytak hátra, akiket csak szerb segítséggel sikerült leverni. A 14. század első évtizedeinek válsága belső polgárháborúba sodorta a birodalmat, az elégedetlenkedők II. Andronikosz unokája, a későbbi III. Andronikosz Palaiologosz köré csoportosultak. Az oszmánok kihasználták a helyzetet, s 1326. április 6-án elfoglalták a már teljesen kimerült Pruszt, s az éppen akkoriban meghalt Oszmán utóda, Orhán ezt a várost tette meg akkori birodalma székhelyének.

Az 1328-ban uralomra került III. Andronikosz sem tudta felvenni a harcot a törökökkel, mert állandóan az európai tartományokkal kellett foglalkoznia. Az oszmánok így gyakorlatilag akadálytalanul hódíthattak, 1331-ben ostrom alá vették Nikaia városát, a segítségül hívott bizánci csapatokat a plakioni ütközetben szétverték, s a város 1331. március 2-án elesett. Orhán ezután Nikomédiát támadta meg, amelyet hosszas harcok után 1337-ben foglalt el. Orhán sikereire jellemző, hogy az 1340-es évekre mintegy 100 város állt fennhatósága alatt, s határait Szkutari környékéig terjesztette ki. De nemcsak Bizánc rovására hódított, hanem megkezdte a többi török emirátus fokozatos bekebelezését is, 1337 körül a müsziai emírtől elragadta Pergamon városát.

Nem kevés gondot okozott a bizánci hatalomnak az emírségek tengeri kalózkodása, amelyben a sarukani emírség járt az élen. III. Andronikosz halála (1341) után a belső polgárháború ismét fellángolt, s a küzdelemben VI. Ióannész Kantakuzénosz kerekedett felül, aki birodalma stabilizálására törekedett. Mivel a nyugati tartományokat tartotta jelentősebbeknek, a szerb támadások ellen erőiesen lépett fel. Harcaihoz szövetségest keresett, s Orhántól kért és kapott tízezer harcost, akik inkább a bizánci lakosság fosztogatásával voltak elfoglalva, Dusan, szerb uralkodó ezért a birodalom észak-balkáni területeit akadálytalanul hódíthatta meg egészen a Korinthoszi öbölig. Az törökök felhasználásáról VI. Ióannész később sem mondott le, s 1352-ben habozás nélkül segítségül hívta őket fő politikai ellenfele, V. Ióannész Palaiologosz (1341–1391) elleni harcokhoz. Az segédcsapatokat Orhán fia, Szulejmán vezette, aki Didümoteikhosznál a szerb csapatokat is megfutamította, s ezzel VI. Ióannész számára lehetővé tette, hogy az európai tartományokban elismertesse hatalmát. Az oszmánok azonban a segítséget hódításra használták fel, 1354-ben elfoglaltak Kallipoliszt (ma: Gallipoli) városát, amely hídfőként szolgált a törökök számára európai hódításaikhoz. Ezzel a lépéssel VI. Ióannész és az oszmánok jó barátsága megszűnt, a török csapatok ezután folyamatosan támadták a birodalmat. Ez egyben a császár politikai bukását is jelentette.

Bizánc bukása

Orhán a kedvező alkalmat kihasználta, s a török csapatok 1361-ig elfoglalták Thrákiát, 1362-ben Hadrianupolisz is elesett, s ezzel elvágták Konstantinápoly és az európai tartományok közötti szárazföldi összeköttetést. Utóda Murád pedig hogy a hódításokat véglegesítse, fővárosát Pruszából előbb Didümoteikhoszba, majd Hadrianupoliszba (kb. 1365) helyezte át. A török lépéseket Bizánc kénytelen volt elfogadni. Mivel saját ereje nem volt elég-séges az oszmán hódítások elkerülésére, V. Ióánnész Palaiologosz kénytelen volt a nyugati hatalmak segítségét kérni, s ennek elérése érdekében az ortodoxia vallásáról lemondani (1369). A pápaság megpróbált cserében kereszties hadjáratot hirdetni, ez azonban nem járt sikerrel.

A diplomáciai kudarcok V. Ióánnészt arra kényszerítették, hogy kiegyezzen Muráddal, s 1374 júliusában vazallusi szerződést kötött vele. Ettől az időtől fogva Bizánc az Ottomán birodalom egyik vazallus állama lett, amelynek területe a fővároson kívül már csak néhány szigetre, akhaiai, és makedóniai városokra (köztük Thesszaloniké) terjedt ki. A makedón városokat 1387-ben foglalta el Murád. A szerb függetlenség elvesztését jelentő rigómezei ütközet (1389) után megpecsételődni látszott Konstantinápoly sorsa, az új uralkodó Bajazid, Murad fia, még keményebben avatkozott be a bizánci belpolitikai eseményekbe. Bajazid 1391-ben hat hónapig ostrom alatt tartotta a fővárost, s bár időközben csapatait el kellett vezényelnie, drákói feltételeket szabott, az éppen trónra lépő Mánuel Palaiologosz császárt kötelezte, hogy egy müezzín vezette minaretet építtessen Konstantinápolyban, és egy török helyőrséget telepítsen Galata kerületben.

Bajazid figyelme egy ideig azonban más feladatokra irányult, az 1390-es években a kis-ázsiai török emírségek ellen lépett fel a szultán, európai hódításait kisebb mértékben folytatta. Lekötötte a figyelmét a Zsigmond magyar király által vezetett kereszties hadjárat is, amelyet Bizánc diplomáciailag támogatott. A hadjárat azonban Nikápolynál (1396) megtört, s vereségükkel a magyar csapatok kénytelenek voltak visszavonulni. Konstantinápoly külön akcióját Bajazid nem tolerálta, betört a Peloponnészoszra, s Moreát feldúlta. Legfőbb célja azonban Konstantinápoly elfoglalása volt, ezért 1396-ban már ismét blokád alá helyezte a fővárost, amelyet francia segédcsoportokkal csak 1399-ben sikerült felszámolnia Bizáncnak. Az ősi birodalom sorsa megpecsételődni látszott, azonban egy mongol támadás évtizedekre felrobbantotta az Oszmán birodalmat.

Timur Lenk mongol vezér, aki Dzsingisz kán hódításait akarta megismételni, 1402-ben döntő győzelmet aratott Bajazid seregei felett (a szultán maga is fogságba esett). Ez a győzelem fél évszázadra elodázta Bizánc bukását. Bajazid utóda, Mehmed, aki súlyos belső harcok után foglalhatta csak el trónját, békében kívánt élni a bizánciakkal, erejét Kis-Ázsia visszahódítására tartogatta. A béke azonban nem sokáig tartott, Mehmed halála után utóda II. Murád felújította a támadásokat, mivel II. Manuél Palaiologosz császár támogatta egy török trónkövetelő, Musztafa lázadását. Musztafa bukása után Murád nem késlekedett a válasszal, 1422-ben megostromolta Konstantinápolyt, de még sikertelenül. Miután a kisázsiai emírségek nagy részét legyűrte, II. Murád ismét Bizánc ellen fordulhatott, 1430-ban elfoglalta Thesszalonikét (másodszor), és Jóanninát.

Bizánc diplomáciai törekvései a nyugati hatalmak támogatásának elnyerésére kudarcot vallottak, az 1444-es várnai vereség megmutatta a nyugati támogatás gyengeségét, s az 1451-ben hatalomra került Mehmed megindíthatta végső támadását Konstantinápoly ellen. 1452-ben előkészítette a harcot a boszporuszi katonai építkezésekkel, s 1453 tavaszán megindította az ostromot, közel 2 hónapnyi harc után, 1453. május 29-én a város elesett. A főváros elvesztésével a bizánci állam megszűnt létezni, maradék területeit az Oszmán birodalom bekebelezte (Peloponnészosz, Trapezunt).

A keresztény egyház a Bizánci Birodalomban

A kora bizánci korban az egyháztartományok beosztása az állam politikai területi beosztását követte, emiatt a politikai változások megfelelő egyházi változásokat vontak maguk után. A közép-bizánci korban, miután a birodalom területeket veszített, az egyházi változások bekövetkeztek ugyan, de nem az állami közigazgatási rendszer (thema) alakulását követve. Az ellenség kezére került metropolíák névleg csak igen későn tűntek el, s az sem akadályozta az egyháztartományok tevékenységét, hogy az illetékes püspökük Konstantinápolyba menekült, ilyenkor az igazgatást egy szomszédos, vagy még létező egyháztartomány feje végezte. A metropolíák között szigorú sorrend alakult ki, amely az évszázadok során jelentős változásokon ment keresztül. A kora bizánci időszakban a birodalomhoz 4 pátriárkátus, a konstantinápolyi, az antiokheiai, az alexandriai, valamint a jeruzsálemi tartozott. A konstantinápolyi kétség kívül a birodalmi székhellyé válásnak köszönhette karrierjét, mert apostoli eredettel nem dicsekedhetett. Emiatt 381–451 között komoly bonyodalmak alakultak ki a régebbi pátriárkátusokkal, s végül a 451-es khalkédóni zsinaton soroltak be a pátriárkátusi hierarchiába, miután egy fiktív legendával igazolta, hogy első keresztény közösségének András apostol volt a feje.

A 634 utáni arab hódítások következtében Konstantinápoly a birodalom vallási központja lett. A pátriárkátusok kerületekre (metropolia) voltak felosztva, amelyek élén a metropoliták, vagy érsekek álltak. A metropolíák alárendeltségében működtek a *suffraganeus* püspökségek. A *suffraganeus* püspökségekkel nem rendelkező metropolíákat nevezték *autokefál* püspökségeknek, amelyek metropoliai rangja a település történelmi, politikai vagy gazdasági fontosságán, illetve egyházi vezetőjük személyes elismertségén alapult. A konstantinápolyi pátriárkátushoz a 7. században 53 európai, és 371 ázsiai suffraganeus püspökség tartozott, köztük az epheszoszi, a nikaiai, a khalkédóni és a hérakleiai. Később jelentősen kiterjedt a joghatóság területe, Illyricumot III. Leo (717–742), Dél-Itáliát I. Baszileiosz csatolta hozzá, a 10. században a kalifátustól elfoglalt területek is növelték joghatóságát.

A késő bizánci korban a pátriárkátus területe széttagolódott, a török hódításokkal egyre inkább csökkent a metropolíák és a püspökségek száma. Az alexandriai pátriárkátus 10 metropolíát 101 *suffraganeus* püspökséggel foglalt magába. A területéhez tartozott nemcsak Egyiptom polgári *dioikészsze* Líbiával és Pentapolisszal együtt, hanem igényt formált az afrikai provinciákra is. Fontosságát növelte, hogy támaszkodhatott a leggazdagabb bizánci *dioikészsiz*, Egyiptom anyagi erőforrásaira. A pátriárkátus a 6. századi dogmatikai vitákban a Róma-párti melkiták központja lett a monofiziták ellenében. A vitáknak az arabok vetettek véget, akiket a monofiziták felszabadítóként üdvözöltek. Az utolsó melkita pátriárka 641-ben Bizáncba menekült, s ezután a pátriárkátus immár az arab birodalom keretein belül működött. Az antiochiai pátriárkátushoz a 6. században 12 metropolia 125 *suffraganeus* püspökséggel valamint 5 *autokefál* metropolia tartozott. Területe az egész *Oriens* polgári *dioikészsizt* (középsztintű tartományt) magában foglalta, de Grúzia és Perzsia egy részét is, 637-ben területének nagy részét az arabok meghódították. A jeruzsálemi pátriárkátus utolsóként került a pátriárkátusok sorába, a 451-es khalkédóni zsinat emelte erre a rangra. Területe viszonylag kicsi Jeruzsálem, Kaiszareia, Szküthopolisz és Petra metropolíák tartoztak hozzá, 638-ban az arab hódítás kiragadta a birodalomból, ezt a területet Bizánc már sohasem tudta visszaszerezni.

A szerzetesi élet Szent Antal (remeteség) és Szent Pakhomiosz (*koinobitizmus*) hagyományai alapján szerveződött. Pakhomiosz tanait Szent Baszileiosz (Nagy Szent Vazul, 329–379) fejlesztette tovább, akinek tanításai alapján működtek a bizánci birodalom monostorai. Az életmód alapelve a szigorú regulákkal szabályozott közösségi élet (*koinobion*) volt. A képrombolás időszakában (727–843) a szerzetesi élet fegyelmének, közösségi formáinak hanyatlása megfigyelhető, a 9. században Theodorosz Sztuditész nevével fémjelzett ún. sztudita reform a régi baszileioszi hitelveket és szabályokat állította vissza. A 14. sz. végétől azonban a szerzetesi konstitúciók lazultak, sok szerzetes nehezen viselte a közösségi élet köteleit, ezért bizonyos monostorokban kétféle fogadalmat lehetett tenni. A nagyfogadalom a szerzetes teljes magánéletét lekötötte, a kisfogadalom bizonyos magánéleti szabadságot (*idiorrhütmon*) engedélyezett, ami bizonyos vagyontárgyak birtoklására, és külön lakás birtoklására vonatkozott.

A szerzetesség Egyiptomból és Palesztinából indulva az 5. században elterjedt, bizonyos régiók – Latmosz hegyei Milétoz mellett, a bithüniai Olümposz – szerzetesi központokká váltak, Konstantinápolyban 556-ban már legkevesebb 73 monostor állt. A 10. századtól a legfontosabb koinobita monostorokat lavráknak (vagy lauráknak) nevezték, a legnagyobbak monostorkomplexumok központjaivá váltak, például a Szent Athanasziosz alapítása a Nagy Lavra (Lavra Megalé 962). A Latrosz-hegyen két lavra is állt, a korai alapítású Kallibara és a Szent Pál lavra. Kiemelkedő volt az Athosz-hegyi szerzetesi közösség 20 monostora (Meteorák). Több, barlangokba vájt monostor alkotott egy szerzetes telepet a kappadókiai Kaiszareiatól nyugatra. A khalkédóni zsinaton a monostorokat az illetékes püspökök joghatósága alá helyezték. A monostorok közül sok – császári kiváltság révén – autonómiát szerezve mentesült a világi vagy egyházi hatalmak felügyeletétől (*monasztéria autodeszpota*). Ők csak a császári hatalomnak tartoztak engedelmességgel (Patmosz, egy bizonyos időszakban Athosz, és a khioszi Nea Moné közösség). A pátriárkák is rendelkeztek hasonló joggal, a felügyeletük alatt álló *szttauropegiális* monostorok nem tartoztak a helyi püspök joghatósága alá.

Városok a Bizánci Birodalomban

Bizánci birodalom erősen urbanizált jellegű volt, a kora bizánci időszakban (4–6. század) mintegy 900 várost számlált a településhálózat. A kora bizánci időszak városai az antik római birodalom településmintái szerint épültek, szabályos, rendezett, szinte tervezett utcák, a kereszteződésekben oszlopsoros, árka-dos épületekkel (emboloszok), amelyek a kereskedelmi élet helyszínei lettek. Az épületek általában márványkövekből készültek, s gazdagon díszítettek voltak. Gyakran megfigyelhető, hogy a város szélén emelt templomok gyorsan körbeépültek, így azok a város centrumába kerültek.

A leggazdagabb települések a Földközi-tenger keleti medencéjében helyezkedtek el a bíborfestékgyártás, stb. ipari és kereskedelmi központjaiként. A kora bizánci kori városok *municipium* jellegüket megőrizték, az irányító *curiák* feleltek a városi adók beszedéséért, felügyelték az oktatást, a szociális intézményeket. 364-ben az államhatalom egy funkcionáriusa, a *defensor urbis* foglalkozott a települések ügyeivel. I. Anasztasziosz császár a városok pénzügyeinek rendezésére egy kezest (*vindex*) rendelt ki a települések mellé, ezt azonban I. Jusztinianusz feloldotta. Az 541–542-es pestisjárvány a városok lakosságát megtizedelte, különösen a kereskedelmi utak melletti településeken volt magas a halálozási arány.

A legfontosabb városok Konstantinápoly után Alexandria, Antiochia és Thesszaloniké voltak. A közép-bizánci időszakban (7–12. század) megváltozott a városok helyzete. A birodalmat ért arab és egyéb támadások, a belső villongások, polgárháborúk miatt a települések fejlődése megállt. A korábbi rendezettség megszűnt, téglából emelték a házakat, amelyekhez a meszet gyakran a korábbi épületek márványainak kiegészítésével nyerték. Szinte minden fontos várost fallal vettek körül, s mindegyikben telepítettek várat (*kasztron*). A hadi helyzet miatt a városi *municipium*ok megszűntek, a településeket katonai parancsnokok irányították. A helyzet csak a 10. században változott meg, a legfontosabb városokat ismét önkormányzatok (*bulék*) irányították, amelyek néhol (pl. Thesszaloniké) tekintélyes létszámúak voltak. A késő bizánci korban a kis-ázsiai városok a török előrenyomulás miatt egyre inkább háttérbe szorultak, az európai rész városai, Thesszaloniké, Ióannina, Monemvasia a kereskedelmi élet központjaivá váltak. A birodalom egyetlen metropolisza azonban Konstantinápoly volt, lakóinak számát a becslések 250 ezer és 1 millió közé teszik. A külső támadásoktól hármass falrendszer védte (konstantinoszi, theodoszioszi és hosszú falak), a lakosság vízellátását egy 1 millió köbméter tárolókapacitású ciszter-narendszer biztosította. A várost a császár által kinevezett *eparkhosz* irányította.

A Közel-Kelet

Az iszlám megjelenése és térhódítása 661-ig

Az iszlám megjelenése előtt Arábia nagy részén az arabok vándorló, vagyonukat közösen birtokló nagycsaládokból álló nemzetségekben és törzsekben éltek. A félsziget déli, öntözéses földművelésre épülő részén fekvő Jemen jelentős szerepet töltött be az Indiából, Kelet-Afrikából Szíriába vezető kereskedelmi út megszervezésében. A kereskedelem fellendülése következtében a félsziget belső, sivatagos területein élő beduinok a karavánok vezetői és kísérői lettek.

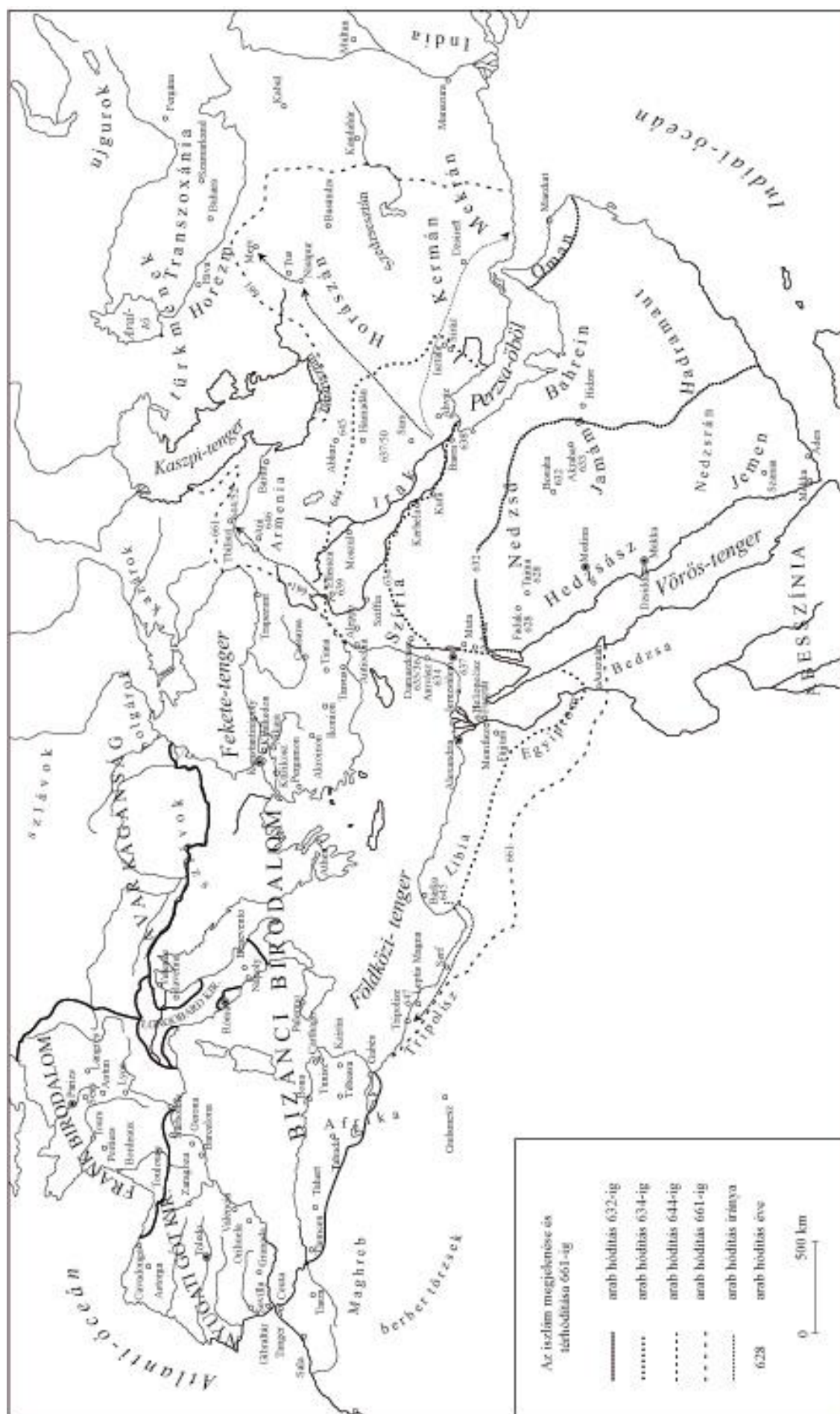
A 6. század folyamán Etiópia, a Bizánci Birodalom és a Szasszanida Perzsia vetélkedett a terület fölötti hatalomért. Az etiópokat az Arábia közepén élő keresztény Kinda törzs, a bizánciakat az ÉNy-on élő Gasszanidák, a Szasszanidákat pedig a Híra központú Lahmidák támogatták a harcokban. Jemen először az etióp hódítás (525), majd a Szasszanida uralom (572) miatt vesztette el jelentőségét. A karavánút feletti ellenőrzés a mekkai Kurais törzs kezébe került. E törzsnek volt az egyik ága a Hásimita nemzetség, amelyhez az 570 k. született Mohamed családja tartozott. Mohamed felismerte, hogy a virágzó kereskedelem következtében a gazdag kereskedőréteg szembe kerül a beduinokkal. A két társadalmi csoport érdekeinek összeegyeztetésére törekedve hatalmát társadalmi, politikai szinten túllépve vallási vezetőként alapozta meg.

Mohamed 610 után kezdte hirdetni tanait. 619 k. nagybátyjának és támogatójának, Abu-Tálibnak halálával Mohamed helyzete Mekkában egyre nehezebbé vált. 622-ben követőivel együtt elhagyta szülővárosát, és Jatrib városába költözött, amely később a Madínat al-nabi (Medina), azaz a 'Proféta városa' nevet kapta. Itt szervezte meg az első muszlim közösséget (*umma*). Híveivel rendszeresen támadta és fosztogatta a mekkaiak karavánjait. Legjelentősebb győzelmét egy mekkai Omajjád karaván fölött 624-ben Badr-oázisánál aratta. Egyre több támogatót szerzett, és elkezdte meghódítani az Arab-félsziget különböző területeit. 629-ben már Szíriába is betörték, de ekkor még vereséget szenvedtek. Bár 630-ban elfoglalták Mekkát, Medina maradt az iszlám világ központja az Omajjádok uralmáig. Mohamed 632. június 8-án Medinában halt meg. Haláláig az Arab-félsziget egyharmadát sikerült iszlamizálni.

Halála után barátja, az egyik elsőként megtérő muszlim Abu-Bakr lett az utóda (632–34). Magát *halifát raszúl Allah*-nak 'Isten küldöttjének követője' nevezte. Mohamed halála után egyes már az iszlámra áttért beduin törzsek fellázkodtak. Abu-Bakr uralkodásának két évét ezek leverése jellemezte. Legnagyobb győzelmét 633 májusában aratta felettük Akrabánál. Ennek következtében az Arab-félsziget központi részei is a muszlimok ellenőrzése alá kerültek. Abu-Bakr felismerte, hogy ha tartós békét akar az arab törzsek között, akkor harciasságukat kifelé, azaz a Bizánci és a Szasszanida Birodalom ellen kell fordítani. Amikor 634-ben legyőzték a bizánciakat Adzsnádinnál, gyakorlatilag nyitva állt az út Palesztina felé. Ezek az első muszlim hódítások Arábián kívül. 634-ben Abu-Bakr utódául egyik sikeres hadvezérét, Omárt (634–44) nevezte ki, aki intézménnyé formálta a kalifátust, és akinek idején elkezdődtek a nagy hódítások. A sikerhez hozzájárult, hogy Bizánc és a Szasszanida Perzsia az egymás elleni hosszú háborúskodásban kimerült. 636-ban a Jarmúk-völgyi csata után a bizánciak átengedték Szíriát az araboknak. 637-ben a perzsák legyőzése után megszerezték a fővárost, Ktésziphónt, 641-ben Moszult. 642-ben a nihavendi csatában a Szasszanida uralkodó végzetes vereséget szenvedett. 640-ben Egyiptom megtámadásával kezdetét vette É-Afrika meghódítása. 643-ban Líbia, 646-ban Egyiptom került véglegesen muszlim uralom alá.

Omár meggyilkolása után Oszmán (644–56) kalifátusa idején tovább folytatódtak a hódítások. 649-ben, Ciprus elfoglalása után 655-ben megépítették az arabok első hajóhadukat, és a lükiai tengerpartnál a bizánciakra megsemmisítő csapást mértek. Oszmán uralkodása végén (653 k.) a Korán-változatok közül egyet fogadott el hiteliesnek.

656-ban I. Oszmánt meggyilkolták. Utóda Ali (656–61), a Proféta veje és unokatestvére lett. Székhelyét Medinából az iraki al-Kúfába helyezte. A 656-os bászrai „tevecsátában”, Ali legyőzte Abu-Bakr lányát, Mohamed feleségét, Aisát. Ez az első polgárháború (*fitna*) kezdete. Ali szembekerült Muávijával, Oszmán unokatestvérével is, azonban alulmaradt. Ezt követően hívei egy csoportja elhagyta Alit (háridzsiták 'kivonulók'). Bár 658-ban Ali legyőzte őket, 661-ben egy háridzsita merénylet megölte. Az utódának választott fia, Haszan lemondott Muávija javára. Az Ali uralkodása alatt kitört pártharcok az iszlám vallásos egységét felbontották. Ez meghatározó lesz az iszlám történetében.

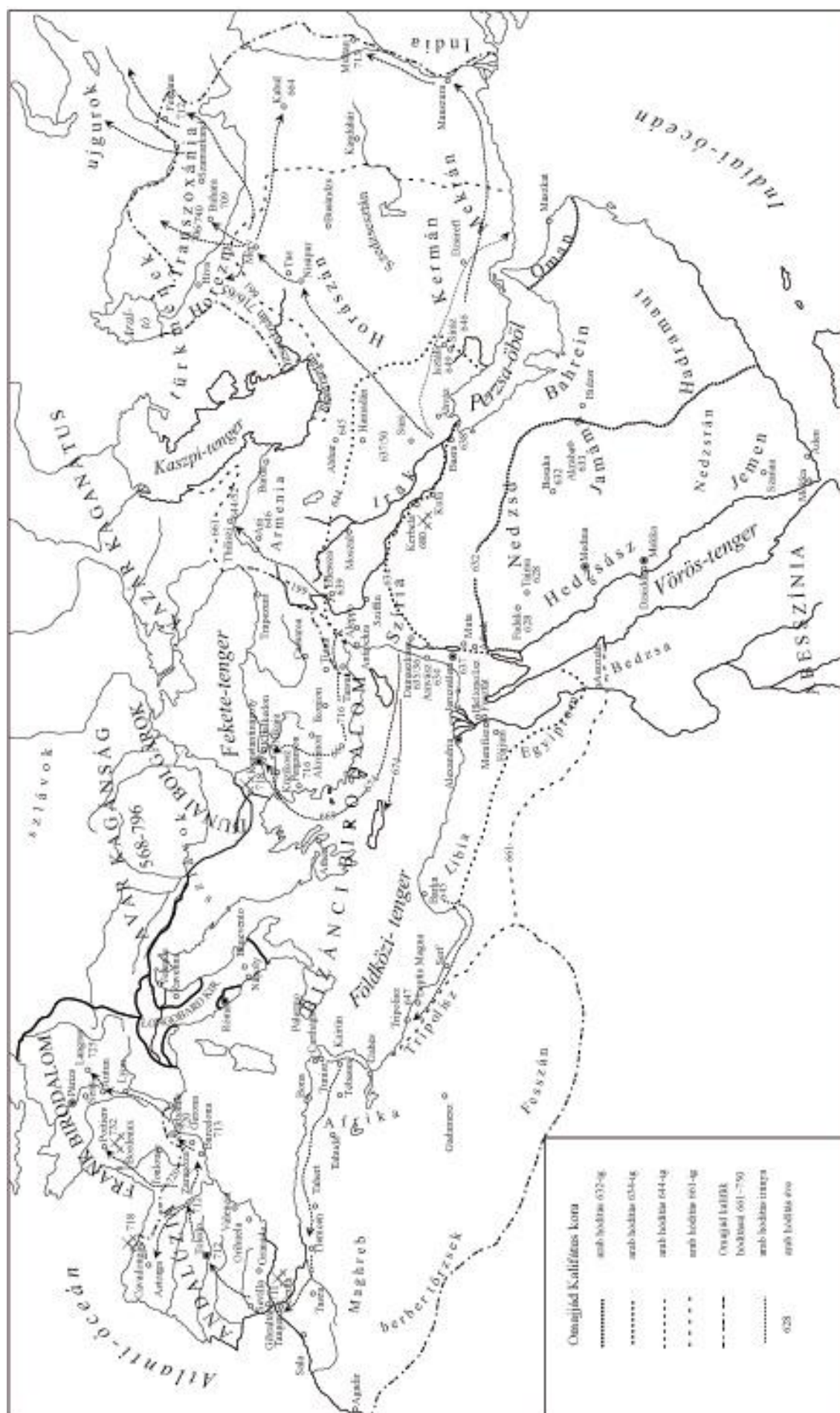
Az Omajjád Kalifátus kora (661–750)

A korszak egyik legjelentősebb uralkodója Muávija (661–80) volt, aki a hatalmas arab birodalmat felépítő Omajjád-dinasztia (661–750) alapítójaként központját Damaszkuszba helyezte. Muávija átvéve a bizánciak igazgatási módszereit, valamint örökölhetővé téve a kalifátus intézményét, megmentette a kalifátust az anarchiától. Uralkodása idején az arabok elfoglalták Egyiptomot, Líbiát, Horaszánt és elkezdődött Észak-Afrika meghódítása. Számos görög sziget ekkor került arab fennhatóság alá. A 670-es években elkezdődött az arab flotta megépítése, melynek segítségével Muávija korában az arabok kétszer (669, 674–78/9) ostromolták sikertelenül Konstantinápolyt. Muáviját fia, Jazíd követte, akit Ali párthívei, a síiták nem ismertek el, azonban a kerbelai csatában (680) vereséget szenvedtek. Jazíd halála után (683) kezdődött a II. *fitna* kora, amely Aisá unokaöccsének Abdalláhnak a mekkai ellenkalifátusának felszámolásáig (692) tartott. A korszak másik jelentős kalifája, Abdal-Malik (685–705) – a „királyok atyja”, akit négy fia követett a trónon – miután a belpolitikai zavargásoknak véget vetett, ismét Bizánc ellen fordult. Az ő és fiai uralkodásának idejére tehető a dinasztia fénykora.

A Valid (705–15) és Hisám (724–43) uralkodása közti időszakban az iszlám birodalom elérte legnagyobb kiterjedését, az Atlanti-óceán partjaitól és a Pireneusoktól az Indusig és Kína határáig terjedt. 705-ben újra elfoglalták alsó Toharisztánt Balh központjával együtt, 705–9 között meghódították a szogd Buharát és környékét, valamint alávetették Szamarkandot és Horezmet (710–12). 713–15-ben a Jaxartes (Szir-darja) menti Fergánába vezettek hadjáratot. Miután átlépték a Szajhúnt, ami az iráni és a török népek közötti határt képezte. Az iszlám először került kapcsolatba török és mongol nyelvű népekkel, valamint a buddhizmussal. Buhara, Szamarkand és Horezm tartomány hamarosan az arab kultúra központjai lettek, valamint az iszlám közép-ázsiai térhódításának kiindulópontjai, akárcsak Horaszánban Merv és Nísápur. A Kaukázustól É-ra is igyekeztek megvetni lábukat. Több alkalommal vezettek hadjáratot a kazárok ellen (722, 737). 757-ben elfoglalták al-Sás (Táskent) városát, ezzel az iszlám végleg megvetette a lábát Közép-Ázsiában. Tovább folytatták az előnyomulást kelet felé: 710-ben Mukránt (Beludzsisztán), 711–12-ben pedig Sindet, az Indus alsó folyásának és deltájának vidékét hódították meg. Az elfoglalt kikötővárosoknak, így Dajbulnak és Nírúnnak (Hajdarábád) köszönhetően felvirágzott az indiai területekkel folytatott kereskedelem. A hódítás 713-ban ért véget, északon elért Multánig, Pandzsáb tartomány déli részéig, ahol az iszlám tartósan berendezkedett. India többi része azonban a 10. századi hódításig (Mahmúd Gazna) érintetlen maradt. A kalifátus határai délen Sind, északon pedig Kásgár és Táskent maradtak.

Egyiptom meghódítása után az arabok tovább terjeszkedtek a nyugati Ifríkíja területére. 670-ben alapították meg Kajruvánt, a berber törzsek elleni támadások bázisát. Kb. 693–700 között sikerült a bizánci és a berber ellenállást legyőzni. 698-ban Karthágóból és más parti városokból űzték ki a bizánciakat, majd egészen Tangerig terjeszkedtek. Miután az É-afrikai partvidéket meghódították, egy felszabadított berber rabszolga, Tárik 711-ben átkelt a Hispán-félszigetre, amelynek jelentős részét 716-ig elfoglalták. Ez az egyik legjelentősebb utolsó arab hódítás. Miután néhány délfrancia várost elfoglaltak Tours és Poitiers környékén, Martell Károlytól vereséget szenvedtek (732). Ez lett az arabok északnyugati hódításainak határa.

Az Omajjád Kalifátus korában megjelent az első arab pénzek fejlett adminisztráció alakult ki, amelynek nyelve az arab lett, megszervezték a postai szolgálatot, és olyan építészeti emlékeket emeltek, mint a jeruzsálemi Szikla-mecset (691). Az iszlám – annak ellenére, hogy már ekkor erőteljes megosztottság jellemezte a muszlim közösséget – mint vallás és mint kultúra jelentősen fejlődött a korszakban. Az Omajjád Kalifátus elsődleges fontossága azonban abban állt, hogy az Indiai-félsziget északnyugati részétől Észak-Afrikán át Andalúziáig húzódó területet iszlamizálta, és az arabok számára új területeket biztosított.

Az Abbászida Kalifátus a 9. században

Az Abbászidák uralma Hárún ar-Rasíd (786–809) uralkodásának idejéig az arab birodalom virágkora. A dinasztia nevéhez már nem fűződnek jelentős területszerzések, inkább a már meghódított területeken erősödik a muszlim befolyás. Egy évvel Abul-Abbász hatalomra kerülése után a Talasz menti csatában (751) a tibetiek és karlukok által támogatott arabok legyőzték a kínaikat. A győzelem következtében az iszlám Turkesztánban végleg gyökeret vert. A birodalom központjának Damaszkuszról Bagdadba helyezésevel megnőtt a perzsák befolyása. Az udvarban és a kormányzásban a Szasszanida perzsa minta vált követendővé. Hárún ar-Rasíd uralkodása a kalifátus fénykora, de a hanyatlás első jelei is ekkorra datálhatók. Perzsiát számos vallásos színezetű felkelés rengette meg, az Abbászidák hatalmát megkérdőjelezték a Kaszpi-tenger környéki tartományokban, akárcsak Horaszánban, nyugaton pedig teljesen megszűnt hatalmuk. A kalifátus gyengeségének jelei a bizánciakkal folytatott harcokban is jelentkeztek. A kalifátus utolsó támadása Bizánc ellen Hárún eredménytelen hadjárata volt 782-ben. A bizánciak fellélegezhettek, a kazárok a kaukázusi és örmény muszlim területeken portyáztak. A Hárún két fia közötti polgárháborúból (809–13) a perzsák által támogatott al-Mamún került ki győztesen. Ezután a perzsa vezető réteg arra törekedett, hogy a tartományok feletti uralmat megszerezze. Így jött létre a 821–873 között Perzsiában a Táhiridák állama. Példájukat egyre többen követték, ezzel a kalifa hatalma ezekben a tartományokban tulajdonképpen a tényleges uralkodók elfogadásában nyilvánult meg, ráadásul hatalma Irakban is csökkent. Ugyanakkor két másik kalifátus is megjelenik, az egyik az Omajjádoké Hispániában (929), a másik pedig a síita Fátimidáké Afrikában.

A kalifátus a 8–9. században átalakult mezőgazdasági, katonai államból egy kiterjedt kereskedelemmel és virágzó kézművességgel rendelkező heterogén birodalomná, és ez feltárta a laza társadalmi struktúrából eredő gondokat, amelyek széleskörű elégedetlenségben nyilvánultak meg. Az udvar és a túlbujánczó bürokrácia folyamatos pénzügyi gondot jelentett, amit nehezített, hogy Bagdad elveszítette a tartományokból származó jövedelmeit. A kalifák úgy igyekeztek megoldani a helyzetet, hogy bérbe adták a kalifátus bevételeit, vagyis a helyi kormányzók adóbérlőkké váltak, majd hamarosan a tartományok igazi urai lettek.

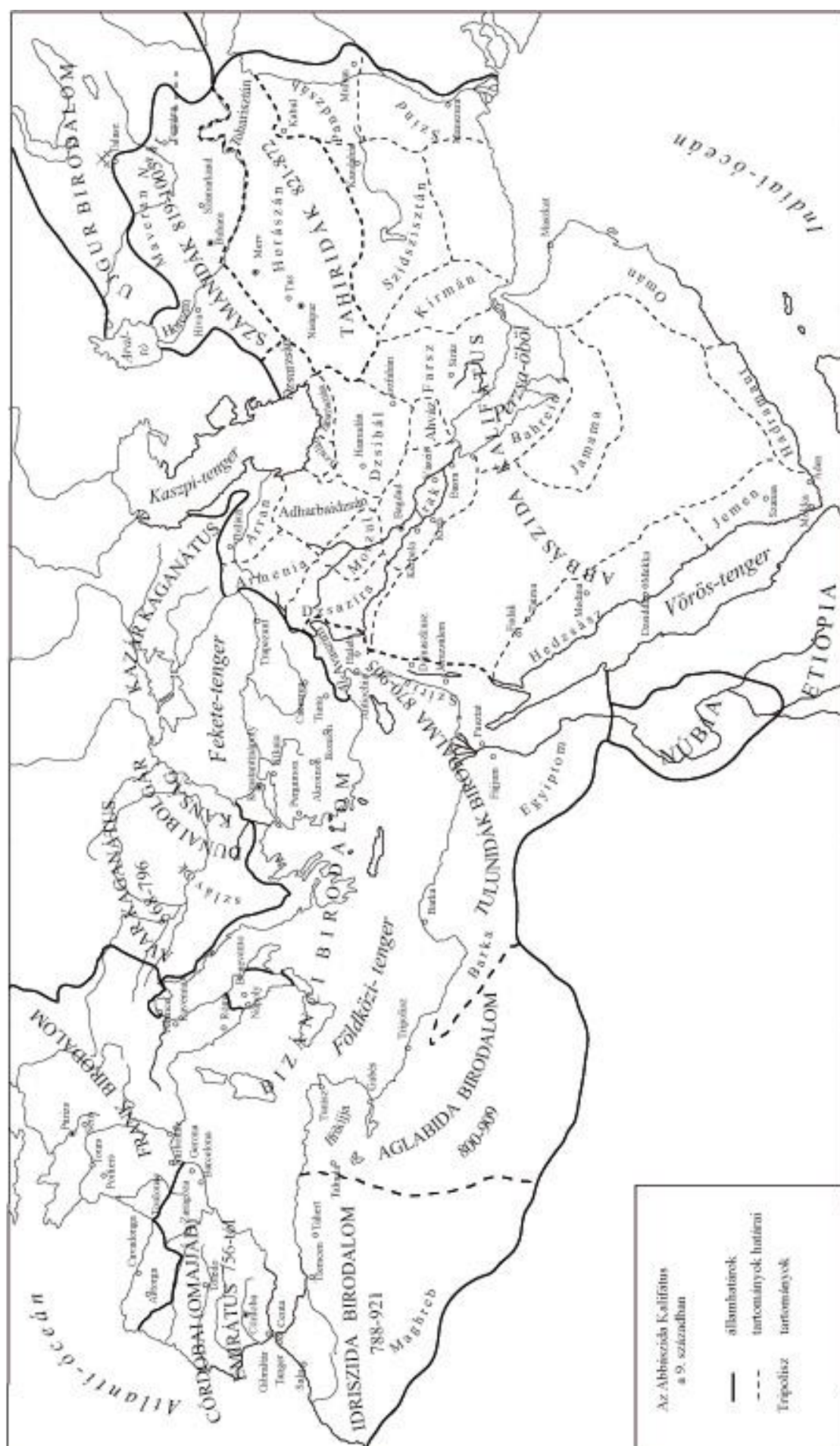
A 9. század elejétől a kalifátus hadserege eltörökösödött. A nagyhatalmú török származású hadvezérek több esetben Bagdad igazi urai voltak. 945-ben a Bújida Muizz ad-Daula bevonult Bagdadba, és a kalifától kikényszerítette, hogy az emírek emírévé nevezze ki. Ettől kezdve a kalifák tulajdonképpen a bagdadi palotájuk foglyai, a tényleges hatalmat a Bújidák gyakorolták. Az Abbászida kalifákat pedig megtartották hatalmuk ortodox biztosítójaként, vagyis a kalifák 1258-ig lényegében csak az iszlám világ vallási vezetői. A Bújidák uralmának a szeldszukok vetettek véget 1055-ben, az ő szultánjaik gyakorolták a világi hatalmat a mongol hódításig (1258).

Az Abbászida kor nagy újításai közé tartozik a vezírátus intézményének, valamint az egész birodalmat behálózó postarendszernek, a tartományok ellenőrzési szervének a létrehozása. Az iszlám klasszikus korszakának számító időszakban felvirágoztak a tudományok és az irodalom. Vallási tekintetben pedig ekkorra váltak meghatározóvá a szunnitizmus és sítizmus közötti különbségek. Az Abbászidák hatalmát a birodalom nyugati részén soha nem ismerték el. Az egyetlen életben maradt Omajjád, Abdar-Rahmán megalapította a hispániai Omajjád Emirátust (765–929). 756-ban seregei elfoglalták Cordóbát, ami a birodalom központja lett. Az alapító, amellett hogy folyamatos harcot vívott uralma stabilizálása érdekében a berberekkal és a helyi muszlimokkal, valamint visszaszorította Nagy Károly seregeit Észak-Hispániában, felépítette a cordóbai nagy mecsetet, ami a nyugati muszlimok fontos szent helye lett. Az emirátus korában érte Sevillát a normannok támadása (844). A dinasztia fénykora III. Abdar-Rahmán (912–61) idejére esik.

A marokkói Idriszida Birodalom (789–985) a síita Idrisz hozta létre. A hagyomány szerint ő alapította Fez városát. A dinasztia történetét számtalan a hatalomért folytatott testvérharc jellemezte. Külpolitikájukban a szomszédos Omajjádok és Fátimidák között egyensúlyoztak, végül 921-ben az utóbbiak fennhatóságát ismerték el. Napjainkban a marokkói sarífkok jelentős része Idriszida utód.

Ifrikijában az Aglabida Birodalom (800–909) alapítója, Ibn al-Aglab (800–11) szuverén uralkodó volt, de ő és utódai is csak az emír címet viselték, mivel elfogadták a kalifa spirituális vezetőségét. Székhelyéről, Kairuvánból a kitűnő hajóhaddal felszerelt dinasztia fokozatosan megszerezte Szicíliát (827–902), Máltát (868) csapásokat mért Szardíniára, de az itáliai városokra is, így Rómát is zaklatta kalózhadjárataival. A dinasztia korában vált a latin, keresztény Ifrikíja arab nyelvűvé és muszlimmá. 866-ban megalapították a kairuváni nagy mecsetet, aminek következtében a város a negyedik legfontosabb szent városa lett a muszlimoknak Mekka, Medina és Jeruzsálem után. A dinasztia uralmának a Fátimida hódítás vetett véget.

A rövid életű, Egyiptomban és Szíriában uralkodó Túlúnida-dinasztia alapítója a török eredetű Ahmed ibn Túlún volt, aki 868-ban érkezett Egyiptomba mint kormányzó. Hamarosan függetlenedett, és fekete rabszolgákból toborozott seregével 877-ben megszerezte Szíriát is. A dinasztia támogatta az egyiptomi gazdasági életet, valamint sokat tettek az egyiptomi muszlim művészet felvirágoztatása érdekében. Birodalmuk központjában, Fuszátban számos nagyszerű építészei alkotás, köztük egy kórház és az alapító nevét viselő, Egyiptom legrégebbi mecsetjének (878) számító épület tanúsítja tevékenységüket. Egyiptomot Ibn Túlún negyedik utóda, Sajbán alatt (904–5) az Abbászidák szereztek vissza rövid időre (935-ig).

Az iszlám világ a 10. században

A század első évtizedében emelkedett fel Észak-Afrika területén a Földközi-tenger nagyhatalmává váló Fátimida Kalifátus. A síita Fátimidák – akik nevüket a Próféta feleségéről, Fátimáról kapták – az Aglabidák uralmának végét vetve 909-ben, létrehozták a Fátimida Kalifátust Kairuván központtal. Nyugaton a másik muszlim nagyhatalom, a hispániai Omajjád-dinasztia fénykora is erre a korszakra, vagyis III. Abdar-Rahmán (912–61) uralkodásának idejére esett, aki 929-ben felvette a kalifa címet. A bagdadi kalifa erőtlensége következtében kialakuló anarchikus korszakban az iszlám világ keleti részén a Szaffáridák (861–1003) megszerezték az Irán és Afganisztán között levő Szidzsisztán (Szisztán) feletti hatalmat, majd fokozatosan tovább terjeszkednek. 873-ban felszámolták a Táhiridák uralmát, és csaknem egész Perzsiát és India peremterületeit is megszerezték. Az eredetileg rézműves (asz-szaffár 'rézműves') dinasztia alapítója Jakúb ibn Szaffár, miután a kalifa jogtalannak nevezte a Táhiridák eltávolítását, Irak területére vonult, ott azonban vereséget szenved a kalifától (875). Később területeik a Számánidák fennhatósága alá kerülnek, a dinasztia uralmának azonban a Gaznevidák vetnek véget.

A Számánida Emirátus (819–1005) perzsa eredetű alapítói a Táhiridák kormányzói voltak. 819-ben al-Mamún kalifa egyik ősiiket, Núht Szamarkand kormányzójává nevezte ki. A Számánida Emirátus igazi alapítója azonban Iszmáil ibn Ahmed (892–907), aki a karlukok elleni támadással (893) a magyar honfoglalás folyamatának is elindítója volt. Ezzel a hadjáratral a Számánidák hatalmát kiterjesztette a Szir-darja völgyében és az Amu-darja felső folyásánál uralkodó helyi kis dinasztiákra, valamint Horezm területére is. 900-ban legyőzte az ellene küldött horaszáni kormányzót, ami megpecsételte hatalmát Transzoxániában és Horaszánban. A Számánida emírek a bagdadi kalifa fennhatóságát formálisan elismerték, megemlégtették neveiket a pénteki hutbán, és feltüntették az általuk veretett pénzekben. Birodalmuk hanyatlása előtt (985–1005), Buhara és Szamarkand a korszak irodalmi központjai voltak. A Számánida Emirátus a török eredetű karahanidák és Gaznevidák csapásai következtében szűnt meg.

Az első síita fátimida kalifa törekvése az volt, hogy minden muszlim kalifája legyen. Ehhez hatalmát elsősorban Magrebben kellett megalapoznia. Az Aglabidák után seregeik 921-ben a magrebi Idriszidákat vetették alá, majd az egyiptomi zavaros helyzetet kihasználva, 969-ben bevonultak Fuszátba. Fuszattól északra megalapították al-Káhira 'a Hódító' városát (973). Itt hozták létre az al-Azhar mecsetegyetemet. Egyiptom után hamarosan kiterjesztették hatalmukat Szíriára és Arábiára. Uralkodásuk egyik jelentősége, hogy először uralkodott egy olyan hatalmas független dinasztia a Közel-Keleten, amely még a névleges hatalmát sem ismerte el az Abbászidáknak. Sőt saját kalifátust alapítottak, ellenszegülve annak, hogy az Abbászidák az egész muszlim világ urai. Birodalmukban a szunnita, zsidó és keresztény híveik vallását tiszteletben tartották. Hatalmuknak 1171-ben a később Jeruzsálemet visszafoglaló (1189) Szaláaddín vetett véget.

A Fátimidákat követő Ajjúbida-dinasztia Egyiptom, majd Szíria területén 1250-ig uralkodott. Hispániában az Omajjád Kalifátus (929–1031) korában továbbra is Córdoba a központ, és a 10. században is Bagdad riválisa maradt. A század folyamán már egész Andalúzia fennhatóságuk alatt állt. A dinasztia történetében először nem a hispániai keresztény, hanem a szomszédos fátimida magrebi területek megszerzése érdekében vezettek hadjáratokat. Eközben az Abbászida Kalifátus helyzete egyre nehezebbé vált, már Bagdadban sem tudták a rendet fenntartani, így a 945-ben az iráni síita Bújidák könnyűszerrel szerezték meg a hatalmat. Azonban fenntartották a szunnita Abbászida Kalifátust. A Bújidák mellett több helyi népcsoport tett szert jelentőségre és hozott létre dinasztiákat. Felső-Mezopotámiában a beduin Hamdánidák alapították meg a Moszuli Emirátust (929), aminek a Bújidák vetettek véget (979). A Hamdánidák egy másik része Szíria É-i részét is megszerezte, ahol az Aleppói Emirátus (944–1003) alakult meg Haleb központtal. A dinasztia történetét az újra megerősödött Bizánci Birodalommal és a Fátimida Egyiptommal folytatott harc jellemezte.

Az iszlám világ 1000 körül

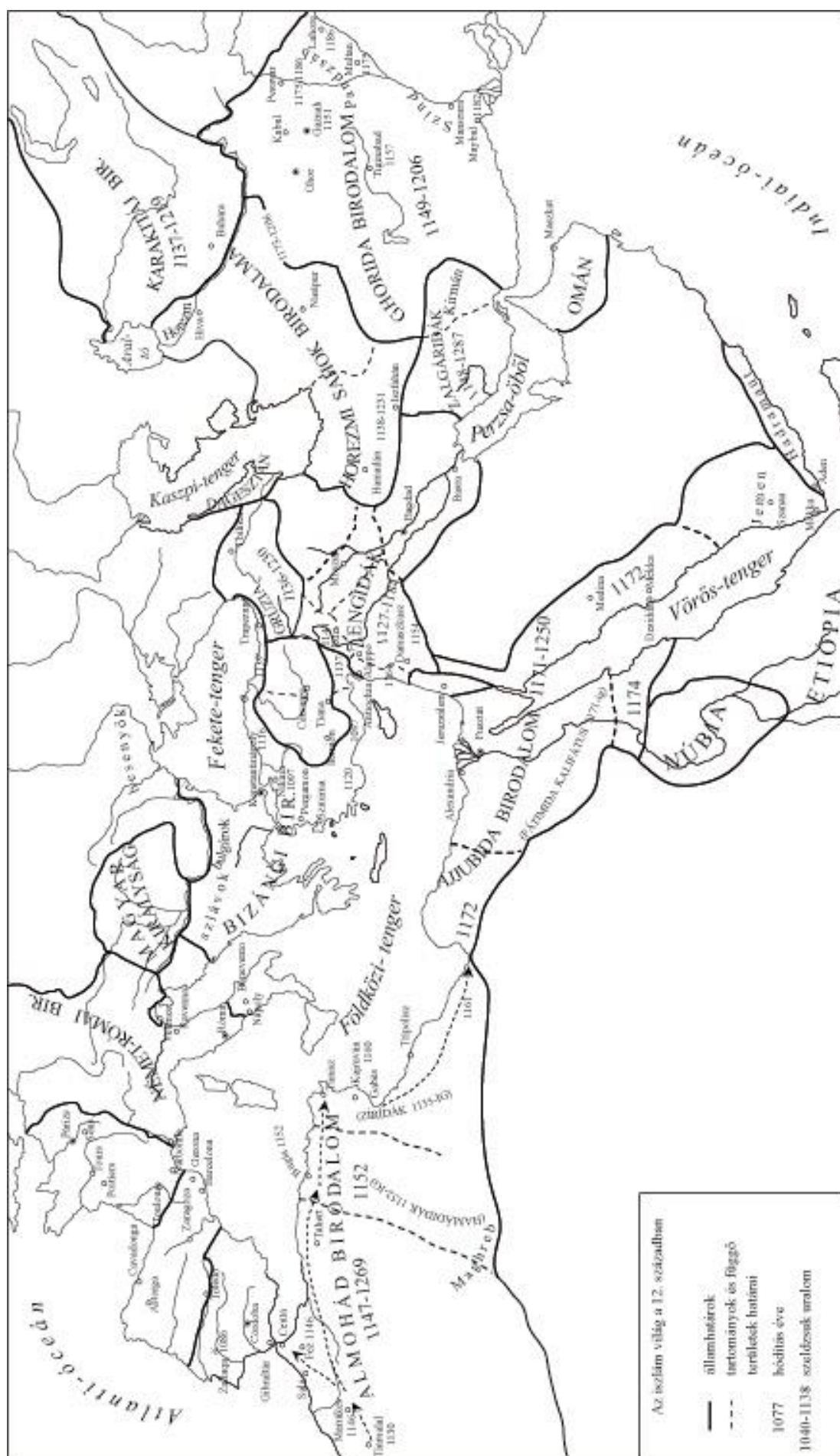
A Fátimida-dinasztia, miután megszerezte Egyiptomot (969), ahova új központját is áthelyezte, elhagyta Magrebet. 972-ben a birodalma nyugati részeinek kormányzását a *szanhádza* berber Zíridákra bízta. Miután nyilvánvalóvá vált, hogy a Fátimidák nem térnek vissza, a Zíridák önálló államalakulatot hoztak létre, de csak 1048-ban mondták fel hivatalosan a Fátimidák uralmát. A Zíridák államát azonban gyengítették a rokon Hammúdidák, akik – miután megszerezték Magreb központi területeit – az Abbászida kalifákat elismerve önálló államot alapítottak (1015). Miután elfoglalták Bidzsája vidékét, fővárosukat Bougieba helyezték (1067). A dinasztia történetét a Zíridákkal, majd 1062-től az Almoravidákkal folytatott harcok jellemezték. A Hammúdidák hatalmának a 12. században megjelenő Almohádok vetettek véget, miután elfoglalják Tlemcent, Milianát és végül Bougiet (1152).

A Fátimidák az engedetlen Zíridák területeire küldték az Arábiából érkező és Egyiptomban sok gondot okozó beduin törzseket, akik 1051-től fokozatosan meghódították a magrebi területeket. Az egyre kisebb területen uralkodó Zíridák utolsó tagjai már csak névleges uralkodók voltak. Az Abbászida Kalifátus 945-től a Bújidák (Buvajhidák) protektorátusa alatt állt. A Kaszpi-tengertől D-re levő hegyekből származó síita bújidák kezdetben a Számánidák zsoldosai voltak, majd 935-re meghódították Nyugat-Irán területét, végül pedig Bagdadot is. A Bújida-dinasztia területe már a 10. század utolsó harmadában szétagolódott, végül a 11. században megszűnt.

Az iszlám világ a 12. században

Észak-Afrikában az Almoravidák (1147) és a Hammádidák hatalmának (1152) a berber eredetű Almohádok vetettek véget. Az Almohád Birodalom egy vallásos reformmozgalomból nőtt ki, az Almohádok 1129 és 1147 között elfoglalták Marokkó területét, majd a hispániai arab emírek is elismerték hatalmukat 1150-ben, végül a Hammádidákat győzték le. 1212-ben a Las Navas de Tolosa-i csata után a hispániai keresztény uralkodók kiszorították őket a félszigetről. Észak-afrikai uralmuknak a berber maríniták vetettek véget Marrakech (1269) és Tinmalal (1276) elfoglalásával.

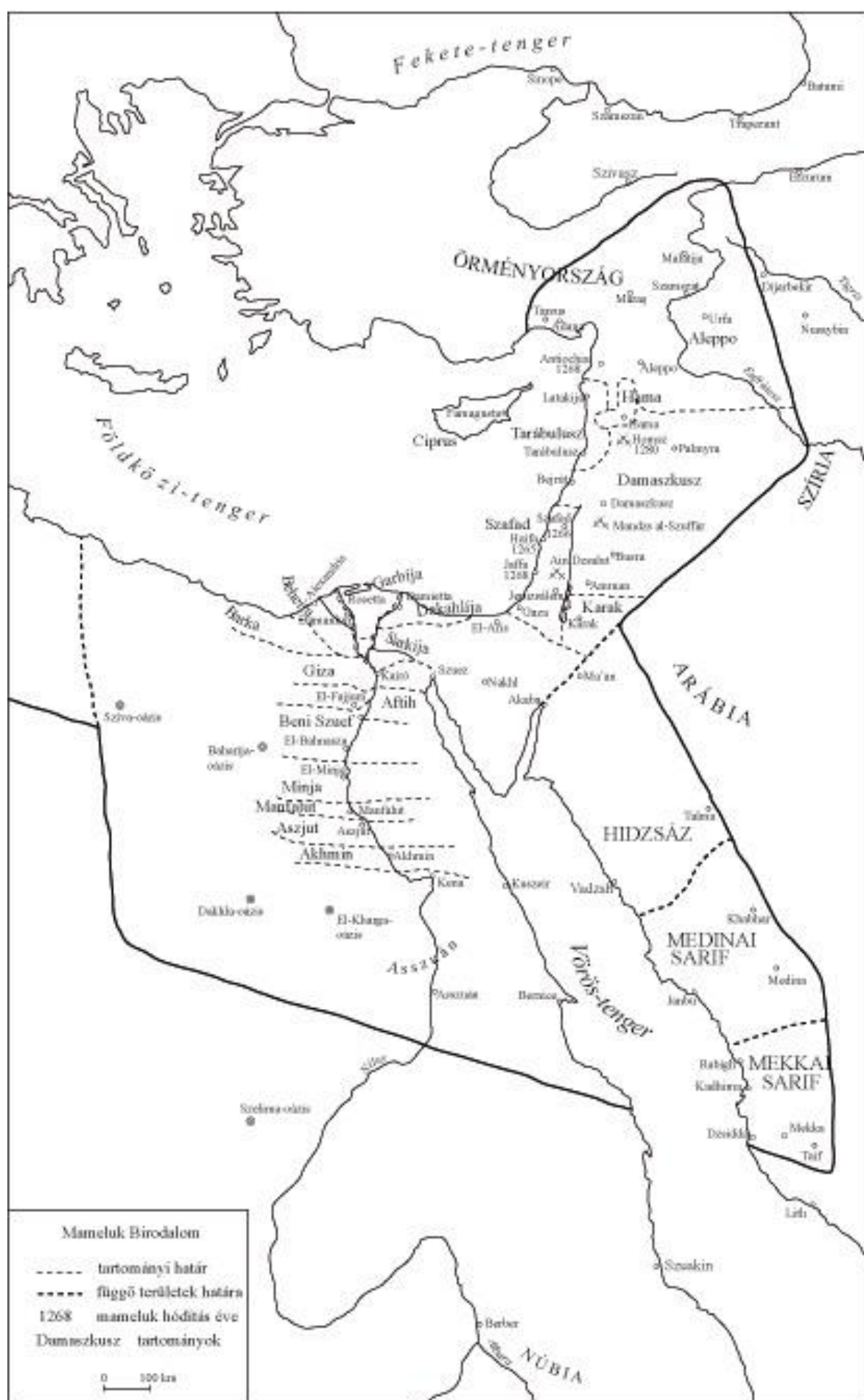
A 11. század második felében létrejött Szeldzsuk Szultanátus a század folyamán már nem egységes, területén a szeldzsuk részállamok mellett kis helyi dinasztiák jöttek létre, ilyen volt a moszuli Zengidáké is. A Zengida Núraddín elhódította a kereszteseektől Edesszát (1144), majd egyesítette a muszlim Szíriát, és visszaszorította a keresztéseket a Jordántól nyugatra eső hegyvidékre. Ő küldte azt a török–kurd sereget Egyiptom védelmére a keresztésekkel szemben, amelynek egyik vezetője a kurd származású Szaláhaddín al-Ajjúbi volt. Mikor 1171-ben a fátimida seregben lázadás tört ki, Szaláhaddín, aki fátimida vezíri rangot szerzett, magához ragadta a hatalmat. 1172-re elfoglalta Hidzsászt, Palesztinát, valamint Szíriát, és jelentős szerepet töltött be a keresztésekkel szembeni harcban is. Az Ajjúbidák Egyiptomot 1250-ig, Aleppót 1260-ig uralták. A dinasztia hatalmának támasza a kipcakokból és cserkeszekből álló mameluk hadsereg volt. Röviddel Szaláhaddín halála (1193) után már a hadsereg vezetői kezében volt a hatalom, majd 1250-ben félreállították az Ajjúbidákat, és ettől kezdve hivatalosan is mameluk szultánok álltak a birodalom élén. Az arab világ keleti részén ekkoriban új államalakulatok jelennek meg, ilyen a korábban szeldzsuk fennhatóság alatt álló horezmi sahok birodalma, amelynek a mongol hódítás vetett véget 1221-ben. Ugyanakkor egy harcias hegyi csoport, a Gúridák megdöntötték korábbi uraik, a szeldzsukok miatt így is jóval kisebb területen uralkodó Gaznevidák hatalmát 1187-ben. A szeldzsukok atabégjei voltak a türkmén származású Szalgurok, akiket a szeldzsuk szultánok telepítettek Fársz vidékére (1148), ahol hamarosan önálló államalakulatot hoztak létre.

A Mameluk Birodalom

Miután a kor legjobb hivatásos, mamelukokból (mameluk 'odatartozó, rabszolga') álló hadseregének vezetői félreállították az Ajjúbidákat, egy katonai vezetésű birodalmat hoztak létre. Egyiptomot 1250–1517, míg Szíriát 1260–1516 között uralták, de az oszmán hódítás után is jelentős szerepet töltöttek be Egyiptomban egészen a 19. századig. Az 1517 előtti mameluk időszakot két részre szokták osztani, a főként törökökből és mongolokból álló Bahrí- (1250–1390) és Burdzsí-dinasztia korára. Az utóbbi, melynek tagjai cserkesz eredetűek voltak, 1382–1389 között már egy rövid időre megszerezte a hatalmat, majd 1390–1517 között állt a szultanátus élén.

A Mameluk Szultanátus igazi alapítója a kipcsak eredetű az-Záhir Ruknaddín Baibarsz al-Bundukdárí (1266–70) volt, aki részt vett a mongolokkal szembeni Áin Dzsálút-i csatában (1260), amelynek óriási jelentősége, hogy a mamelukok megállították a mongol hódítók előnyomulását, majd visszaszerezték Szíria jelentős részét, és az Eufrátesz középső folyásának vidékén meghúzták a mongol és az arab világ közti határvonalat. Baibarsz, a kitűnő államférfi az Ilhanidákkal szemben szövetséget kötött az Arany Horda kánjaival, kapcsolatban állt a latinokkal szembenálló VII. Michaél Palaiogossal, és kereskedelmi szerződést kötött a szicíliai, az aragón és a sevil-lai uralkodókkal. Mindemellett a mameluk szultánok kereskedelmi kapcsolatban álltak Ázsiával is, ugyanakkor gondot fordítottak az öntözőrendszerek karbantartására, ill. általában az uralmuk alatt levő területek fejlesztésére. Baibarsz 38 hadjáratot vezetett Szíria területére, kilenc alkalommal a mongolok, háromszor az iszmáiliták, huszonegyszer a keresztések ellen, ötször pedig Kis-Arménia területére. Baibarsz és utódai Szíria egész területéről kiszorították a keresztéseket, akik a mongolokban iszlám elleni szövetségest látván, időnként segítettek azokat, így 1280-ban Homsznál, ahol a mamelukok megverték az örmények, frankok és grúzok által támogatott mongol sereget. A mamelukok 1291-ben Akkon elfoglalásával kiszorították a keresztéseket Szíriából és Palesztínából.

A keresztes háborúk

A Közel-Kelet az első. keresztes hadjárat (1095/96–1099) idején

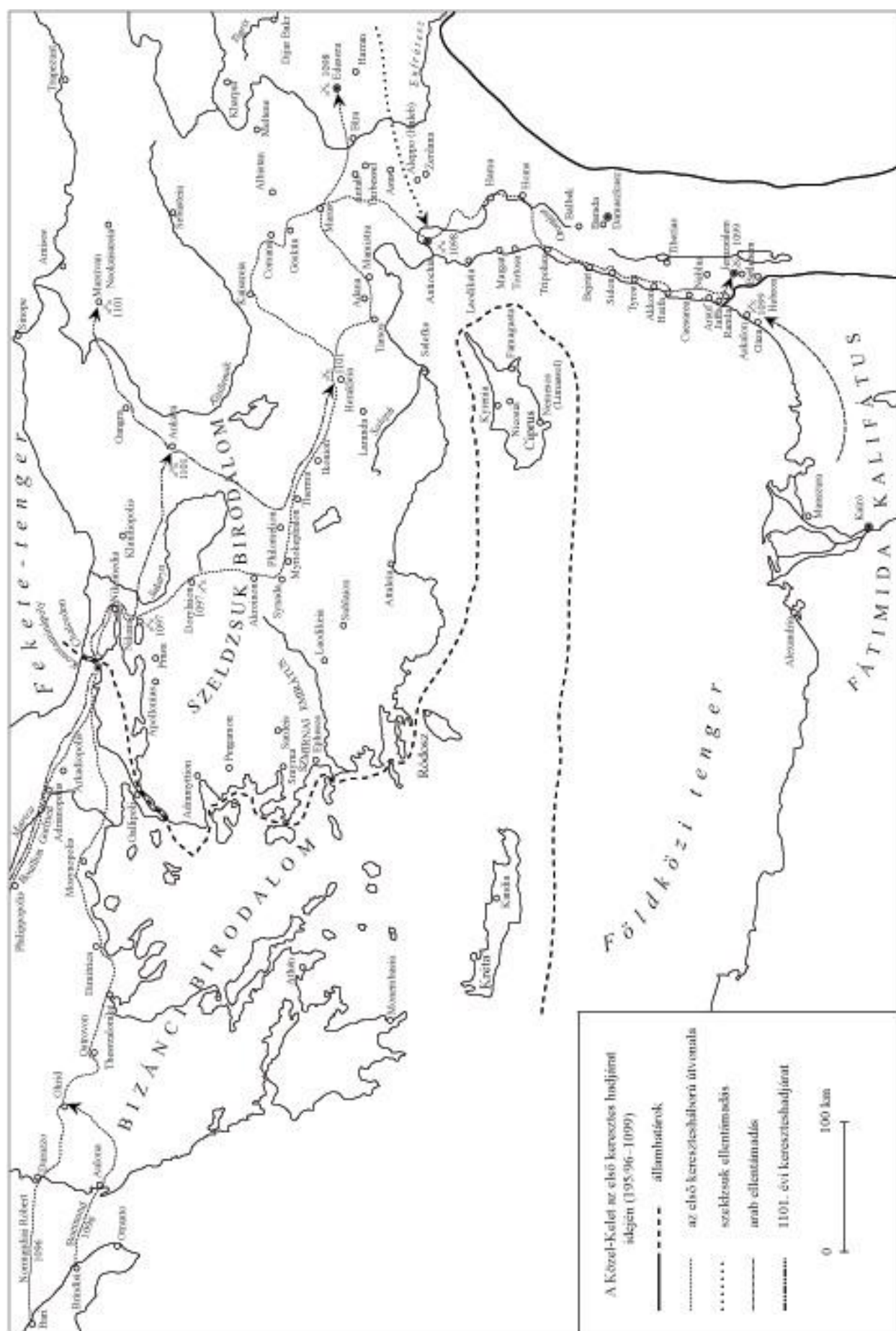
Az 1095-ben meghirdetett keresztes hadjárat első hulláma, az ún. „népi keresztesek” hada 1096 tavaszán indult útnak – a Rajna mentén, Bajorországon át, a Duna völgyében, a Magyar Királyságon keresztül.

Az első hullám több csapatát még Magyarországon szétverték, s csak két kontingens érte el Konstantinápolyt, illetve jutott át Kis-Ázsiába, ahol végül a szeldzsükök semmisítették meg őket. A hadjárat csapatainak vezetői Nyugat-Európa befolyásos birtokosai közül kerültek ki: Bouillon Gottfried; Boulogne-i Balduin; Raymund, Toulouse grófja; Monteil-i Adhemar, Le Puy püspöke; Otrantói Boemund; Otrantói Tankréd; Vermandois-i Hugó; Róbert, Normandia hercege; István, Blois-i gróf; Róbert, Flandria grófja. Velük szemben állt Kilidzs Arszlán; Jági Sziján, Antiochia helytartója; Kerboga, moszuli emír. A „reguláris” csapatok 1096 decembere és 1097 májusa között érték el Konstantinápolyt. A szeldzsükök 1071-es manzikerti győzelmét követően nagyjából 1097-re terjesztették ki hatalmukat Kis-Ázsia egészére. A helyi lakosság a szeldzsüköket betolakodónak tekintette, ily módon a Boszporuszon átkelt keresztesek a nikaiai és dorülaioni győzelem után gyakorlatilag háborítatlanul vonulhattak át Kis-Ázsián. Hérakleianál Tankréd és Balduin a kilíki városok (pl. Tarszosz) elfoglalására indult. A keresztes főerő azonban Kaiszareia felé folytatta útját, majd délnek fordult Antiochia felé. A korábban szétvált csapatok Marasnál egyesültek újra. Tankréd azonban ismét elhagyta a fősereget, és Edessza elfoglalására indult, ahol utóbb (1098) létrehozta az Edesszai grófságot.

A fősereg 1097 októberében ért Antiochiához, s a várost hét és fél hónapon keresztül ostromolta, amelyet végül árulás révén tudott elfoglalni (1098. június 3.). A győzelmet követően a keresztesek délnek indultak Jeruzsálem felé. Boemond Antiochiában maradt. Raymund 1099-ben Akkont ostromolta és megpróbálta bevenni Tripoliszt. A sereg fővezére ekkor Bouillon Gottfried lett, aki 1099 júniusában ért a Szent Városba és július 15-én foglalta el. A Szent Sír oltalmazója, azaz a Jeruzsálemi Királyság uralkodója Boulogne-i Balduin lett.

A 11. század végén a Közel-Kelet hatalmi viszonyai átrendeződtek. I. Máliksáh szeldzsük szultánt († 1092) Barkjárúk szultán (1094–1104) követte a hatalomban. Kis-Ázsiában Kilidzs Arszlán uralkodott, mint Ikonion szultánja; Szíria szintén megosztott volt: Ridván aleppói uralkodó és Damaszkusz uralkodója harcban állt egymással, illetve Jági Szijánnal, Antiochia urával. A síita fátimida kalifa Kairóban kihasználta az abbászida megosztottságot, illetve a keresztesek támadását, és 1098 augusztusában elfoglalta Jeruzsálemet.

Az 1101-es keresztes hadjárat – illetve a történészek egy része szerint az I. keresztes hadjárat 3. hulláma – 1100 nyara és 1101 tavasza között kelt útra, s a kontingensek Konstantinápolyban egyesültek. A csapatok már Kisázsiaiban (Ankara), illetve Kilikában (Tarszosz) súlyos veszteségeket szenvedtek, így csupán néhány tucat keresztesnek sikerült esküjét teljesíteni, azaz a Szent Várost elérni 1102-ben.

A keresztes államok az első keresztes hadjárat után

Az első keresztes hadjárat során jöttek létre a keresztes államok. Boulogne-i Balduin gróf alapította meg az Edesszai grófságot (1098–1149), az első keresztes államot, amely egyben a legrövidebb életű is volt. Edessza területét tekintve a legnagyobb, a népességét tekintve viszont a legkisebb frank fennhatóság alatt álló állam volt (kb. 10000 lakosa görög orthodox keresztényekből, örményekből, szírekből és muszlimokból állt). A második keresztes hadjáratot követően Núr-ad-Dín végleg elfoglalta a grófságot.

Tarantó-i Boemund alapította az Antiochiai Fejedelemséget (1098–1268), amelynek névadó települését hosszú és nehéz ostrom után (1098) foglalta el. Antiochia teülete jóval kisebb volt az Edesszai grófságnál, illetve a Jeruzsálemi Királyságnál, lakossága kb. 20000-re tehető a 12. században Örmények, görög orthodox keresztények, muszlimok, illetve normann és dél-itáliai származású keresztesek lakták.

A Jeruzsálemi Királyság (1099–1291) vazallusa volt Edessza, Antiochia és Tripolisz. Négy bárói birtok tartozott hozzá: Jaffa és Aszkalon grófsága, Krak des Moabites, a Galileai hercegség, valamint Szidón. A királyság folyamatosan gazdasági nehézségekkel küzdött: bevételeinek jelentős része a muszlimokkal folytatott kereskedelemről, illetve a zarándokoktól szedett adókból keletkezett. Bár voltak kifejezetten termékeny vidékei, gyakran szorult élelmiszer importra. Jeruzsálem muszlim kézre kerülését (1187) követően a királyság központja átkerült Akkonba. A Szentföld 1291-es eleste után az éppen regnáló Lusignan uralkodó Ciprusra „vitte”, s a dinasztia tagjai egészen a 15. századig Jeruzsálem címzetes királyai voltak.

Saint Gilles-i Raymund, Toulouse grófja hozta létre a Tripoliszi grófságot (1102–1289), amely hamarosan a Jeruzsálemi Királyság vazallusává vált. III. Boemund halálát követően, 1201-től 1268-ig (az 1216–1219 közötti időszak kivételével) perszonáluniót alkotott az Antiochiai Fejedelemséggel. Sohasem volt elegendő a vazallusok által kiállított lovagi haderő, így a Jeruzsálemi Királyság rendszeresen zsoldosokat fogadott, illetve folyamatos utánpótlásra szorultak, hogy a hatalmukat fenntartsák. A segítség jelentős része katonai vállalkozásokban manifestálódott, jóllehet a kutatás egy része nem mindegyik katonai vállalkozást tartja számon keresztes hadjáratként (Tarantói Boemund keresztes hadjárata 1107–1108; 1122–1126. évi keresztes hadjárat; 1128–1129. évi keresztes hadjárat)

Tűrosz 1124-es eleste megfosztotta az egyiptomi flottát a lehetőségtől, hogy Aszkalontól északra vízutánpótláshoz jusson a tengerparton. A keresztesek 1144-ben elvesztették ellenőrzésüket Kilíkiá felett, majd 1153-ban Aszkalon is elesett.

A keresztes államokban feudális berendezkedés alakult ki, a vazallusok túlnyomó része keresztény volt. A keresztes államok a Jeruzsálemi Királyság mintáját követték, jóllehet több muszlim intézményt (*chaine, fonde*) is megőriztek. A keresztes államokban élő muszlim és zsidó alattvalók feletti joghatóságot illetően megkülönböztettek spirituális/lelki, illetve világi eseteket. Az előbbi a kádi, illetve a rabbi hatáskörében maradt, míg az utóbbi a szíriaiak bírósága elé került.

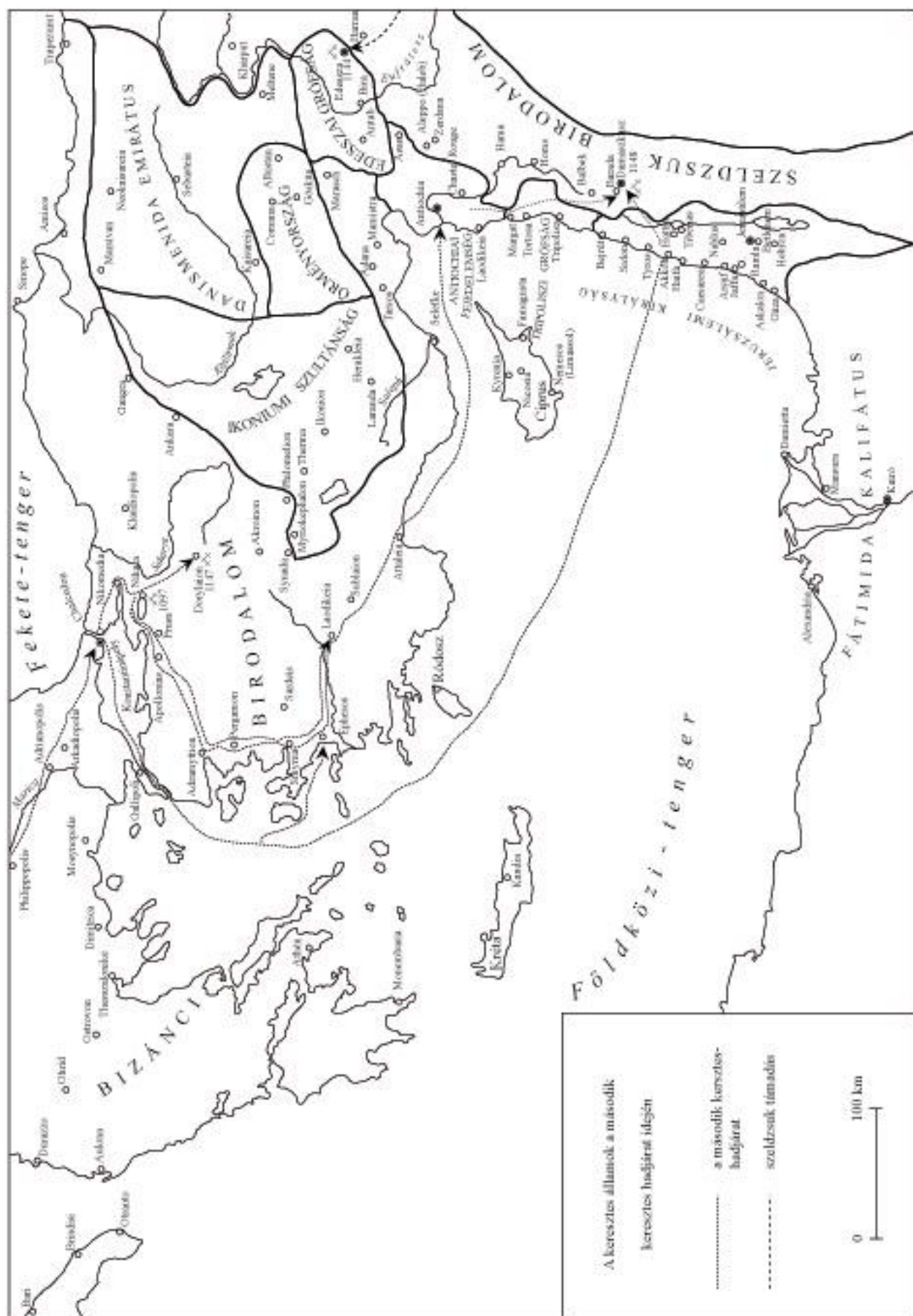
Keresztes államok a második keresztes hadjárat idején

III. Konrád német király; VII. Lajos francia király és III. Balduin jeruzsálemi király vezette a második keresztes hadjáratot (1147–1149). Velük szemben állt Unur (Anar) damaszkuszi régens és Núr-ad-Dín, Aleppo emírje.

A hadjárat előzménye, hogy Mosul emírje 1144 karácsonyán elfoglalta Edesszát, és ettől kezdve a keresztes államok állandó védekezésre kényszerültek. A kialakult válságos helyzetet nehezítette, hogy Manuél Komnénosz ellentétbe került Rogerrel, Szicília grófjával, és így nem nyújtott érdemi támogatást a kereszteseknek. Ez a hadjárat az első a keresztes hadjáratok sorában, amelyben az európai uralkodók vezető szerepet játszottak, s ebben nagy érdeme volt a keresztes eszme hirdetőjének, Clairvaux-i Szent Bernátnak.

Az angol és a németalföldi keresztesek az ibériai partok mellett hajóztak, s útjuk közben segítséget nyújtottak a portugáloknak Lisszabon visszafoglalásában (1147), majd továbbhajóztak a Szentföldre. III. Konrád, kíséretében a lengyel és cseh uralkodókkal, valamint Frigyes sváb herceggel, és VII. Lajos – feleségével, Aquitániai Eleonórával – szárazföldön indultak útnak: Magyarországon át Konstantinápolyig, ahonnan Konrád, miután seregének egy része 1147 októberében súlyos vereséget szenvedett Dorülaionnál, visszafordult Nikaia irányába, majd tengeren folytatta útját Akkonig. VII. Lajos szárazföldön, illetve tengeren ért el Antiochiáig, majd Margaton át Damaszkuszig folytatta útját. A két, erősen megtizedelődött sereg 1148-ban Damaszkusz előtt egyesült. Az 1148. június 24-i akkoni haditanács úgy döntött, hogy a szentföldi keresztesek, illetve a jeruzsálemi királyság vazallusai III. Balduin vezetésével egyesülnek a német–francia sereggel. A keresztes hadak júliusban ostromolták meg Damaszkuszt, s az akció során hatalmas stratégiai hibákat követtek el. A teljes megsemmisülést elkerülendő, a keresztes sereg öt nap után felhagyott az ostrommal és visszavonult.

Núr-ad-dín 1149-ben legyőzte Antiochiai Raymundot, majd 1150-ben elfoglalta az Edesszai grófság fennmaradó részét (a Turbesszel fennhatósága alatt álló területeket). A keresztesek már 1150-ben megpróbálták új erőket toborozni, de teljes kudarcot vallottak. Az elszenvedett fiasco következményei súlyosak voltak: a Nyugat és a latin Kelet között megromlott a viszony – a két fél egymásra mutogatott, s ez több évtizedre visszavetette a szentföldi keresztes fennhatóság hatékony védelmét, és közvetve hozzájárult a muszlim erők újbóli egyesítéséhez.

A keresztes államok a 12. század második felében

Bár az 1160-as évektől folyamatosan érkeztek segítséget kérő követségek a Szentföldről, az európai uralkodók belső problémáikkal voltak elfoglalva. Szaladin egyiptomi szultán egyre növekvő sikereit (1174–1183) követően, egy 1184-es európai követjárás nyomán keresztes hadjárat megindítását tűzték ki 1186-ra, de a végső lökést csak a keresztesek Hattínnál elszenvedett súlyos veresége (1187. július 4.), majd ennek következményeként Jeruzsálem eleste (1187. október 2.) adta meg. Szaladin, a keresztesek helyzetét kihasználva sorra foglalta vissza a szentföldi várakat és városokat 1187–1188 során. A szentföldi erődítmények jelentős része muszlim kézre került. Jeruzsálem megszűnt keresztes központként funkcionálni, s a szerzetes-lovagrendek (templomosok, johaniták) is áthelyezték székhelyüket.

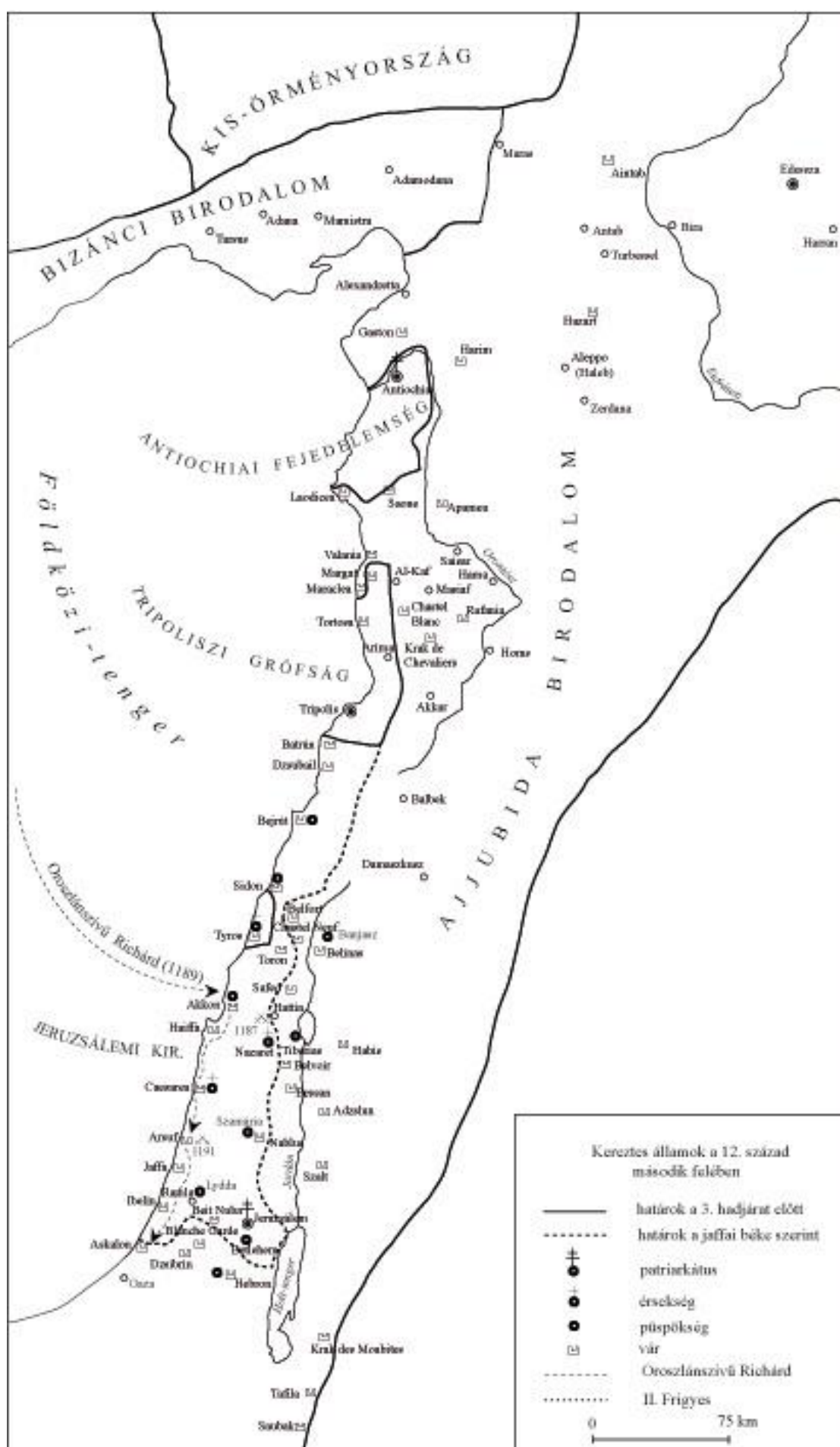
VIII. Gergely pápa intenzív propagandájával az angol, francia és német uralkodót nem csak arra sikerült rávenni, hogy egymás közötti és országaikon belüli ellentéteiket tegyék félre (7 év fegyverszünet), de meglehetősen szilárd anyagi bázis kialakítására is sor kerülhetett (birtokok eladása, rendkívüli adók: pl. Szaladin-tized). A hadjárat vezetését Oroszlánszívű Richárd, angol király; Barbarossa (I.) Frigyes, német-római császár; II. Fülöp Ágost, francia király; Konrád, Montferrat őrgrófja és Lusignani Guidó, jeruzsálemi király vállalta.

Barbarossa Frigyes 1188 márciusában vette fel a keresztet, s májusban indult útnak szárazföldön: Regensburgból, Magyarországon és Konstantinápolyon át érte el Kis-Ázsiát, de a Szentföldre sem ő, sem seregének nagy része nem jutott el. A császár 1190 júniusában Szeleukeiánál a Szalef folyóba fulladt. Oroszlánszívű Richárd 1189 végén vette fel a keresztet; 1190 júliusában Vézelaynél találkozott II. Fülöp Ágost francia királlyal, majd Marseille-ből indultak útnak tengeri úton; Messina, Kréta és Ródosz érintésével jutottak el a Szentföldre. A francia uralkodó 1191 áprilisában érte el a Szentföldet, Richárd azonban útközben elfoglalta Ciprust (amit barátjának, Lusignani Guidónak adott el), s csak júniusban ért Akkonba.

A harmadik. keresztes hadjáratban számos kisebb kontingens is részt vett: II. Vilmos szicíliai király már 1188 első felében segítséget küldött. A fríz-flamand-angol-dán flotta (Avesnesi Jakab vezetésével) 1189 első felében indult el az angliai Darthmouthból, s velük egyidőben egy pisai flotta is vitorlát bontott. A következő évben (1190 nyarán) indult útnak Dél-Franciaországból – szintén tengeri úton – Henri, Champagne grófja, illetve Balduin, Canterbury érseke, valamint IV. Lajos, thüringiai őrgróf Dél-Itáliából. Az ő példájukat követte V. Lipót osztrák herceg 1191 első felében. A kevés keresztes kézen maradt szentföldi város között volt Türosz és Tripolisz.

A hadjárat egyik fontos célja Akkon visszaszerzése volt. Annak ellenére, hogy a keresztesek komoly erővel ostromolták a várost, a győzelem (1191. július 12.) csak a francia és angol csapatok megérkezésének volt köszönhető. A sikert követően II. Fülöp Ágost rögtön hazaindult, míg Oroszlánszívű Richárd tárgyalásokat kezdett Szaladinnal, fivérével, al-Adilon keresztül, illetve katonai akciók során visszavívott számos tengerparti települést (Haifa, Kaiszareia, Arsuf, Jaffa). Az angol uralkodó novemberben megindult Jeruzsálem felszabadítására, azonban 1192 januárjában és júniusában is csak Bajt Núbáig ért serege, így Jeruzsálem Szaladiné maradt. Ötéves fegyverszünetet kötöttek, amely rögzítette, hogy a tengerparti területek Türosztól Jaffáig a kereszteseké, s bár a megállapodás szerint Jeruzsálem muszlim kézen maradt, a zarándokok szabadon látogathatják a szent helyeket. Bár a hadjárat nem érte el kitűzött célját, sikerült Szaladin újabb térnyerését megállítani, s a keresztes államok helyzetét, a megmaradt, illetve visszaszerzett területeken stabilizálni.

Az 1192-es fegyverszünet leteltekor egy német hadjárat kezdődött VI. Henrik német-római császár vezetésével. A német keresztesek 1197 szeptemberében érték Akkonba, visszafoglalták Szidónt és Bejrútot, de sikertelenül ostromolták Toron városát, majd 1198-ban megújították a fegyverszünetet al-Adillal, s a muszlimok elismerték a Bejrút feletti keresztes uralmat.

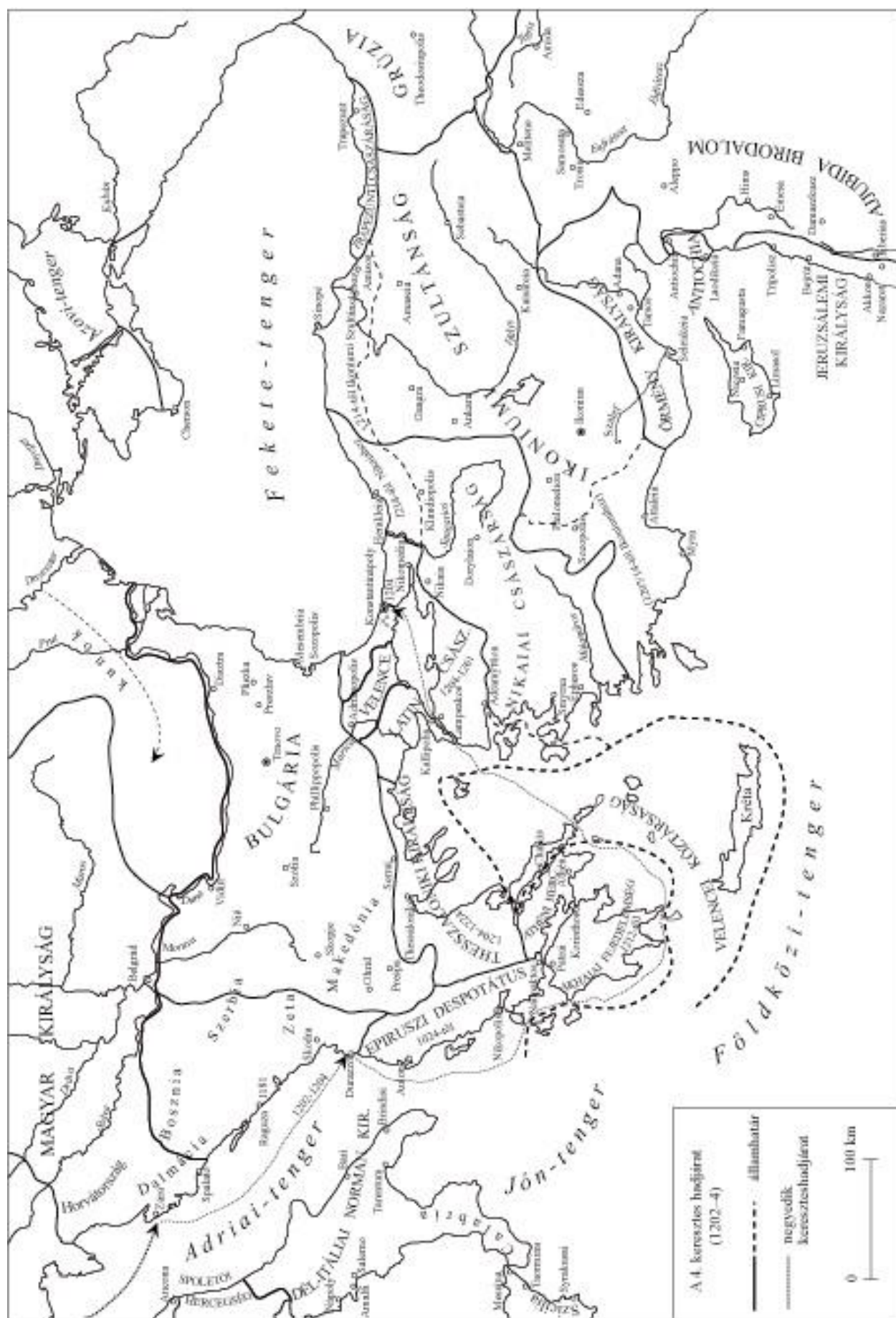

A negyedik keresztes hadjárat (1202–1204)

II. Orbán után a keresztes eszme talán elkötelezettebb híve és legaktívabb támogatója került Szent Péter trónjára III. Ince személyében. 1198 nyarán hirdette meg először a kereszt felvételét, s elsősorban az angol és a francia uralkodót szerette volna megnyerni terveinek, a hadjárat azonban nem indult el. A megfelelő finansziális háttér megteremtéséhez Ince 1199/1200 telén rendkívüli adakozásra kérte a híveket, s a negyvened formájában új adót vetett ki (jóllehet, ennek az egyház meglehetősen hosszú idő alatt tudott csak érvényt szerezni). Az új hadjárat elképzelései szerint Egyiptom lett volna a keresztesek célpontja. Hatalmas sereg kiállítását tervezték, s Velencével szerződtek a zsoldoshadak átszállítására, de 1202 nyarán a vártnál jóval kisebb sereg érkezett Velencébe, és még ezek transzportálására sem volt anyagi fedezet. Ráadásul a tervezett indulás alapján július végén–augusztus elején, éppen a Nílus áradásakor értek volna Alexandriába. Velence végül úgy állapodott meg a keresztesekkel, hogy a költségek fejében segítenek Velencének megszerezni Zára városát a Magyar Királyságtól. A pápa tiltakozása, illetve a sereg vezetésének megosztottsága ellenére a keresztesek és a velenceiek 1202. novemberében foglalták el és fosztották ki a keresztény Zárát.

A tél közelsége miatt, a keresztes sereg nem indulhatott Egyiptom ellen. Ekkor érkezett a „felkérés” Alexiosztól, hogy a keresztes had megfelelő fizetség fejében segítse őt Bizánc trónjára. S bár az egyiptomi célpontot nem felelték (Jeruzsálem királya útnak is indított egy kontingenst, sőt, többen dezertáltak a seregből), a keresztesek túlnyomó része Konstantinápoly ellen indult. A keresztes sereget III. Tibold, champagne-i gróf († 1201), IX. Balduin, Flandria grófja; Lajos, Blois grófja; Bonifác, Montferrati őrgróf, Enrico Dandolo, velencei doge vezette, hozzájuk csatlakozott 1203 áprilisában a trónkövetelő Alexiosz, ekkor már durazzói császárként. A keresztesek 1203 nyarán fosztották meg III. Alexiosz császárt hatalmától, és II. Izsákot kiszabadítva Bizánc trónjára emelték, IV. Alexioszt pedig társcsászárává koronázták. A történetek nyomán III. Ince megpróbálta az 1054 óta fennálló székizmtól felszámolni, a két egyház újbóli egyesítésével Róma fősege alatt, de az igazi szakadás csak ekkor következett be.

A keresztes sereg a telet Konstantinápolyban töltötte. IV. Alexiosz meggyilkolását követően, 1204 tavaszán az új császár V. Alexiosz a „latinok” ellen hangolta a bizánciakat. A keresztesek és a velenceiek 6–6 képviselője megválasztotta a saját „latin” császárárt Flandriai Balduint Konstantinápolyban, akinek a birodalom egynegyedének kormányzása jutott, míg a fennmaradó 3/4 részt a többi fél között kellett felosztani egyenlő arányban. Ezt követően elszabadultak az indulatok, amelynek következménye a város elfoglalása és kifosztása lett 1204 áprilisában. A Latin Császárság (1204–1261) fennhatósága nem terjedt ki az Epiruszi Despotátusra (1204), a Nikaiai, illetve a Trapezunti Császárságra. Számos „latin” államalakulat jött létre a Bizánci Birodalom területén: az Athéni Hercegség, az Akhaiai Fejedelemség (1212), és a Thesszaloniki Királyság (1204–1224).

Az ötödik keresztes hadjárat (1218–1221)

A kétes dicsőséget hozó negyedik keresztes hadjáratot (1202–1204), illetve a katasztrófába torkolló úgynevezett „gyermek keresztes hadjáratát” (1212) követően III. Ince 1213-tól egy újabb hadjárat indítását szorgalmazta, amelynek előkészítésére a IV. lateráni zsinaton (1215) került sor. A lelkesedés ellenére (II. Frigyes, német-római császár is felvette a keresztet), a keresztes hadak csak két évvel később indultak útnak. Ily módon az 1216 nyarán elhunyt III. Ince már nem érte meg a hadjárat kezdetét. Bár az egykori terv szerint a hadjárat célpontja Damietta elfoglalása volt, a keresztes esküt III. Bélától megöröklő II. András király 1217 őszén indult el tengeri úton, Velencétől bérelt hajókon a Szentföldre, azaz nem Egyiptomba. A hadjáratban szerepet játszó egységeket II. András magyar király; VI. Babenberg Lipót, osztrák herceg; Hugó, ciprusi király, Pelagius kardinális, pápai legátus; Brienne-i János, jeruzsálemi király; Lajos, bajor herceg; Vilmos, Hollandia grófja vezette. A hadjárat fő csapás-iránya Egyiptom ellen irányult, amely II. al-Adil († 1218) és al-Kámil szultán hatalma alatt állt.

Az első kontingensek (az ún. északi flotta) 1217 májusában németalföldi kikötőből, illetve a dél-angliai Dartmouth-ból június elején tengeren indultak a Szentföldre, és csak az osztrák, illetve magyar keresztesek után, 1218 áprilisában szálltak partra Akkonban. II. András azonban eddigre, kisebb katonai manőverek után, az év elején szárazföldön hazaindult. Lipót osztrák herceg, aki II. András magyar királlyal együtt érkezett a Szentföldre, 1219 májusában visszafordult. Vilmos, Hollandia grófja, aki 1218 tavaszán érkezett a Szentföldre, 1219 őszén tért haza.

Az 1218 tavaszára összegyűlő keresztesek májusban egy hídfőállást létesítettek Damietta közelében, majd augusztusban kezdték el a katonai akciójukat, s novemberben elfoglalták Damiettát. Jóllehet al-Kámil szultán a Jeruzsálemi Királyság területéről történő kivonulást (a Jordánon túli területek kivételével) ajánlotta Egyiptomért cserébe, a keresztesek, egészen pontosan Pelagius pápai legátus nem fogadta el az alkut, mert mindvégig bízott a lovagrendek támogatásában és II. Frigyes seregeinek megérkezésében. Am csak Lajos bajor herceg vezérlete alatt érkezett egy kisebb kontingens, amikor 1221 júliusában a támadás megindult. A keresztesek súlyos taktikai hibákat követtek el, s augusztus végén feladták az egyiptomi hadjárat tervét. A 13. századi keresztes hadjáratokban az ötödik volt az utolsó, amelyben a pápaság aktív szerepet vállalt.

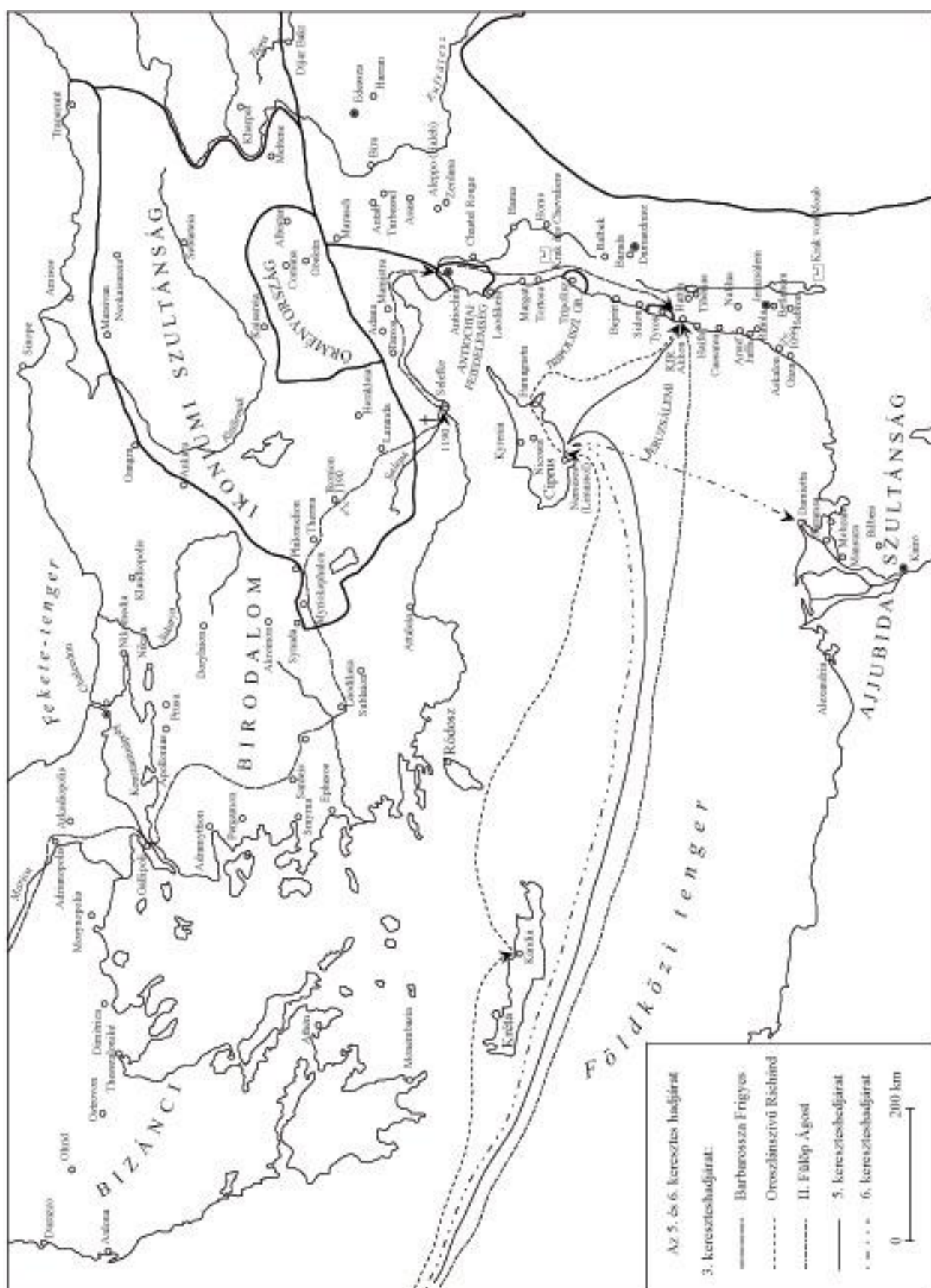
A hatodik keresztes hadjárat (1228–1229)

A keresztes csapatok már 1227 nyarán elindultak Itáliából, de a hadjárat vezetője II. Frigyes császár, betegsége miatt késlekedett. IX. Gergely pápa, nem fogadván el mentségét, kiközösítette a császárt, aki 1228 nyarán ennek ellenére mégis útnak indult.

Minthogy a kiközösítés híre Frigyesel együtt ért a Szentföldre, al-Kámil, egyiptomi szultán kedvező helyzetben készülhetett a védekezésre, mivel Frigyesnek nem sikerült a Jeruzsálemi Királyságtól katonai segítséget szerezni. A német lovagrend támogatására számíthatott ugyan a császár, de inkább a diplomácia eszközeihez nyúlt, s tárgyalásokat kezdett al-Kámil szultánnal.

A kiközösített császár a tárgyalások révén visszaszerezte Jeruzsálemet, Betlehemet, s egy átjáró (korridor) kialakítására is sor került a Szent Város és a tengerpart, azaz a Jeruzsálemi Királyság fennhatósága alatt álló területek között. A két uralkodó 10 éves fegyverszünetet kötött. Frigyes jeruzsálemi tartózkodása idején a pátriárka *interdictum* alá helyezte a várost. Sem a Jeruzsálemi Királyság, sem a nagy lovagrendek nem helyezték vissza székhelyüket Jeruzsálembe, s a megállapodás értelmében Jeruzsálem védműveit le kellett bontani, így katonai utánpótlási jelentőséggel nem bírt, bár 1244-ig keresztes kézen maradt. A keresztesek utolsó szentföldi sikereit elérő császár sietve visszatért Európába, s 1230 júliusában kibékült a pápával.

A későbbi keresztes vállalkozások (pl. Szent Lajos két keresztes hadjárata, 1248–1254, 1270) valamelyest késleltették a keresztesek szentföldi uralmának végét (1291), de megakadályozni nem tudták.

ÁZSIA

Kereskedelmi utak Ázsiában

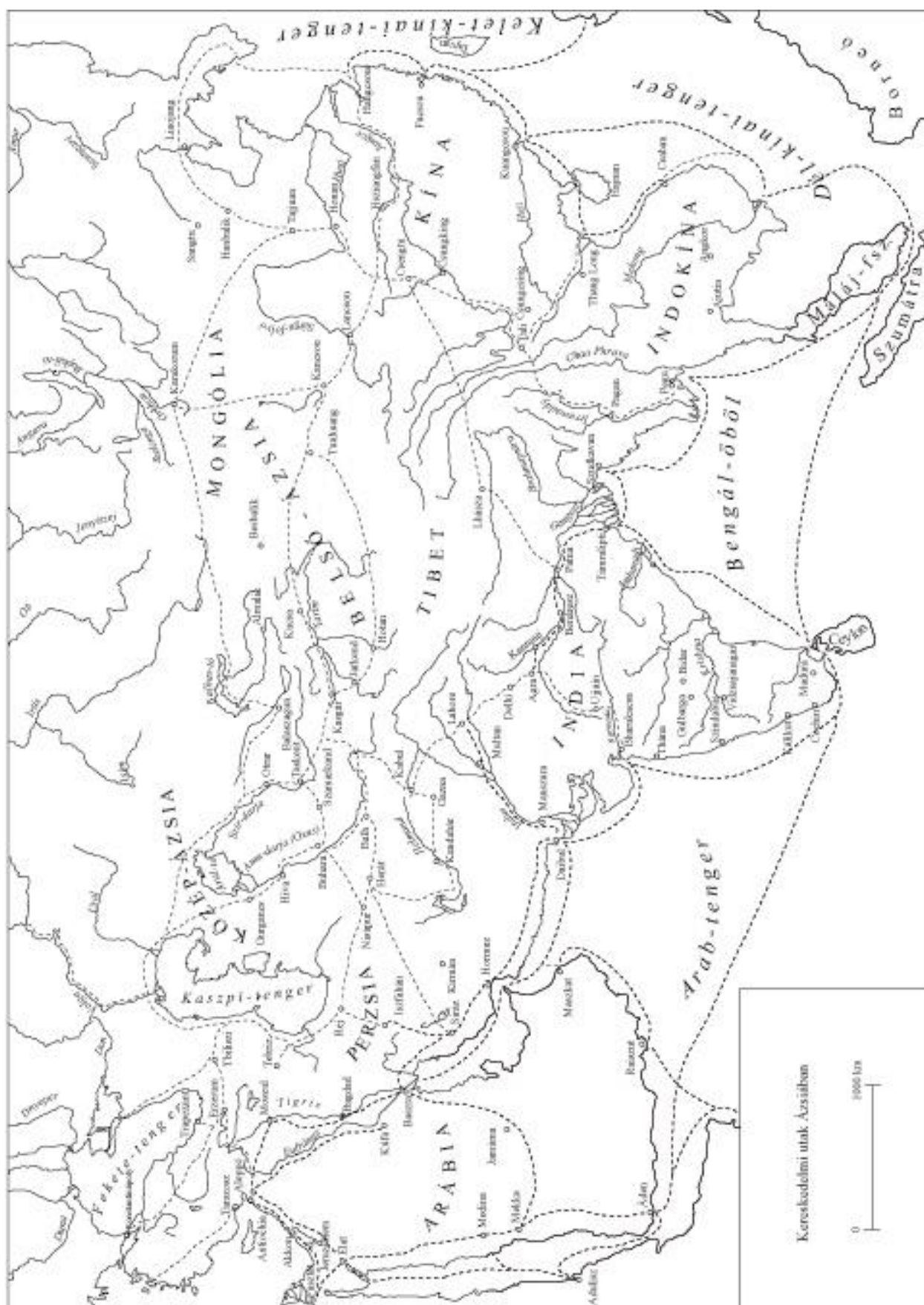
Ázsia különböző államai között élénk kereskedelmi és kulturális kapcsolatok voltak. Az eurázsiai térség nagy kereskedelmi útjai többé-kevésbé kapcsolódtak ahhoz az útrendszerhez, amely kapcsolatot teremtett Kína és a Földközi-tenger medencéje között. Ezt az útrendszer, amelyhez szárazföldi és tengeri utak tartoztak, Selyemút néven vált közismertté (ami utal az egyik legfontosabb árucikkre, a Kínából és Belső-Ázsiából nyugatra szállított selyemre). A Selyemút északi, szárazföldi ága Belső-Ázsián vezetett keresztül. Fontosabb útszakaszai: A Földközi-tenger keleti partvidékének városai (Tarszosz, Antiochia, Aleppo, Akkon)–Moszul–Tebriz–Rej–Nisápur–Herát–Balkh–Kásgár–Kucsá–Tunhuang–Kancsou–Lancsou (Sárga-folyó mellett). Innen tovább Csanganba és Ljangba. Kásgárból egy másik Út is vezetett, amely délről került meg a Tarim-medencét, Jarkenden és Hotánon keresztül Tunhuangba, ott csatlakozott a fő útvonalhoz.

Konstantinápoly szintén közvetlenül csatlakozott ehhez az útvonalhoz, Trapezunton, Erzerumon és Tifliszen keresztül (Tbiliszi), de a perzsa-római (bizánci) háborúk miatt a 6–7. században, utána pedig az iszlám hódítás miatt a Bizánci Birodalom egy ennél északabbi útvonalon keresztül állt közvetlen összeköttetésben Belső-Ázsiával. Ez az út a Fekete-tenger keleti partjától a baráti Laziké és a szövetséges, vagy legalábbis semleges Alán Királyságon keresztül vezetett. A Kaszpi-tengert északról kerülte meg, majd két felé ágazva, az egyik ág Hvárezm (Korezm) Amu-darja menti városait érintve csatlakozott a már említett főúthoz. A Volga–Káma-vidék szintén összeköttetésben volt ezzel az útrendszerrel. A másik ág az Aral-tavat északról kerülte meg, majd a Szirdarja völgyében vezetett (Otrar, Taskent) a szogdok földjén. Egy leágazással ez is kapcsolatban volt a Kásgáron keresztül haladó úttal, de egy másik út is elágazott belőle, amely északkelet felé vezetett, a Kazak-steppén keresztül a mai Mongólia felé.

A Selyemút déli útvonalai részben tengeri utak voltak. Egyiptom felől a Vörös-tengeren vezetett egy hajóút az Arab-tengerre, ahonnan a tengeri utak Dél-Irán, India partjai mentén egészen Indokínáig, Malájziáig és Dél-Kínáig vezettek. A Vörös-tengeri hajóút déli végállomásához az Arab-félszigeten végighaladó út is csatlakozott. A Földközi tenger keleti partvidéke szintén összeköttetésben állt a déli tengeri utakkal: az Eufrátesz és a Tigris mentén vezető főutak kapcsolták össze a Perzsa-öböllel. Bagdad, az Abbászida-dinasztia 762-ben alapított fővárosa éppen ezen a fontos útvonalon volt. A Perzsa-öbölből az Arab-tengerre és az Indiai-óceánra lehetett ki-hajózni. India felé (Indus folyó) Dél-Iránon keresztül is vezetett egy főút, de észak felől, Herátból és Balkhból szintén vezettek utak a mai Afganisztánon keresztül Észak-Indiába. Kínából nemcsak nyugat, hanem dél és kelet felé is vezettek forgalmas kereskedelmi utak, Japánba, a Fülöp-szigetekre és Indonézia szigeteire tengeri utak, Dél-Kínába, Indokínába (Csampa [Vietnám], Pagan [Burma], Csenla, Khmer Birodalom stb.) szárazföldi utak.

Ezek az utakon kereskedők, követek, szerzetesek utaztak, de természetesen a hadseregek is itt vonultak fel egy-egy háború idején. A tengeri utak folyamatosan hajózhatók voltak, legfeljebb az időjárás és a kalózkodás jelentettek veszélyt a hajósokra. A szárazföldi utak esetében más volt a helyzet. A Selyemút szárazföldi ágának nyugati szakaszai a 7. század közepéig a Keletrómai (Bizánci) és a Szasszanida Perzsa Birodalom területén vezettek. A két nagyhatalom kisebb megszakításokkal háborúban állt egymással. Az útvonalak nagy része a Perzsa Birodalmon keresztül vezetett. Ezért volt fontos a bizánciak számára az északi útvonal, amelyik kikerülte a Perzsa Birodalmat. A Bizánciak figyelme akkor fordult erőteljesebben Belső-Ázsia felé, amikor megalakult a Türk Kaganátus. Ez a nagy belső-ázsiai birodalom, amely magában foglalta a Kína és a Perzsa Birodalom közötti terület nagy részét, ellenőrzése alatt tartotta a nyugat felé irányuló selyemkereskedelmet is, mivel a fentebb leírt szárazföldi főutak a területén haladtak keresztül. A türkök fontosak voltak a bizánciak számára a perzsákkal szemben. A bizánci-türk közeledést segítette, hogy a türkök maguk is ellenséges viszonyba kerültek a perzsákkal, a selyemkereskedelem miatt.

A Türk Kaganátus a 7. század folyamán megszűnt (a keleti birodalomrész 630-ban, a nyugati 657-ben), de nagy változás történt Perzsiában is: a 7. század közepére az egész birodalom az arabok kezére került. Az iszlám hódítás nem állt meg Irán határainál, a 8. század elejére az arabok elfoglalták Hvárezmet és Transoxaniát (Amu-darja és a Szirdarja folyók völgyei), és határosak lettek a nyugat felé terjeszkedő Kínával, a Tang Birodalommal. A Selyemút déli részei is az arabok kezébe kerültek, egészen az Indus-völgyéig. A Kalifátus hatalmas birodalomná növekedett és élénk kereskedelmet folytatott Afrikától Kínáig. A Selyemút nyugati részeit a 13. századig a Kalifátus és utódállamai (Számánida, Gaznevida állam stb.) ellenőrizték, ekkor a mongol hódítás elérte Perzsiát. A mongolok hamarosan Kínát is teljesen meghódították, így a 13. század második felében csaknem a teljes Selyemút a Mongol Birodalom ellenőrzése alá került. A mongolok világbirodalma azonban hamarosan önálló államokra vált szét, a kereskedelmet azonban ez kevésbé akadályozta. A szárazföldi Selyemút jelentősége a 16. században, Amerika felfedezése után kezdett csökkenni, a nemzetközi kereskedelem számára új útvonalak nyíltak meg.

Vallások Ázsiában

Ázsia jelentős vallásai a hinduizmus, buddhizmus, taoizmus, zoroasztrianizmus, manicheizmus, a kereszténység és az iszlám voltak. A hinduizmus Indián kívül Délkelet-Ázsiában (Indokína, délkelet-ázsiai szigetvilág) terjedt el, körülbelül a Kr. u. 1. századtól kezdve, nagyjából akkor, amikor a buddhizmus is megjelent ezen a területen. Csenla (Kambodzsza), Angkor birodalmának hivatalos vallása volt a 9. századtól.

A buddhizmus a Kr. u. 1. századtól kezdett terjedni az Indiai szubkontinensről. A buddhizmus két fő irányban jutott el kelet felé: 1. a Kusán Birodalmon keresztül Belső-Ázsiába, Kínába, Koreába és Japánba, ezekben az országokban főleg a buddhizmus mahájána ága terjedt el; 2. Észak-Kelet-Indiából és Ceylonból Kína, Indokína és Indonézia felé, ebbe az irányba a vallás mindkét ága, a mahájána és hinojána is terjedt.

Kínában az első buddhista hitterjesztők az 1. században jelentek meg és megkezdték a szent szövegek lefordítását kínai nyelvre. A buddhizmus Kínában helyi vonásokkal egészült ki, és nagy népszerűségnek örvendett. A kínai buddhizmus első korszaka az alkalmazkodás időszaka (1–4. század). Ekkor működött számos híres szerzetes: Dharmakála, Dharmaraksza (Zhu Fahu), Tao-an. A buddhizmus fénykora (5–8. század), ekkor alkotott Huijüan (Huiyuan) és Kumáradzsíva. Kínai szerzetesek jártak Indiában, zarándokutakat tettek a vallás szülőföldjére. A buddhizmusnak Kínában több szektája alakult ki. A Tang-dinasztia első két évszázadában a buddhizmus volt Kína legbefolyásosabb vallása, fontos szerepet játszott a gazdaságban és a politikában is.

A buddhizmus Tibetben a 8. században kezdett terjedni, uralkodói támogatással. A hagyományos tibeti vallás a *bon* még sokáig fennmaradt, de a mongol korban (13–15. század) Tibetben a buddhizmus volt az uralkodó vallás. A buddhizmus korán megjelent a Belső-Ázsia nomádjainak körében is, például a Zsuanzsuan Birodalomban (4–6. század), vagy a Türk Kaganátusban (6–8. század), de tömegesen nem terjedt el. Jelentős szerepe volt a buddhizmusnak a turkesztáni ujjur fejedelemségekben (9–13. század) és a Mongol Birodalomban (13–14. század). A mongol kánok kezdetben a kínai, majd később a tibeti buddhizmus iránt mutattak érdeklődést.

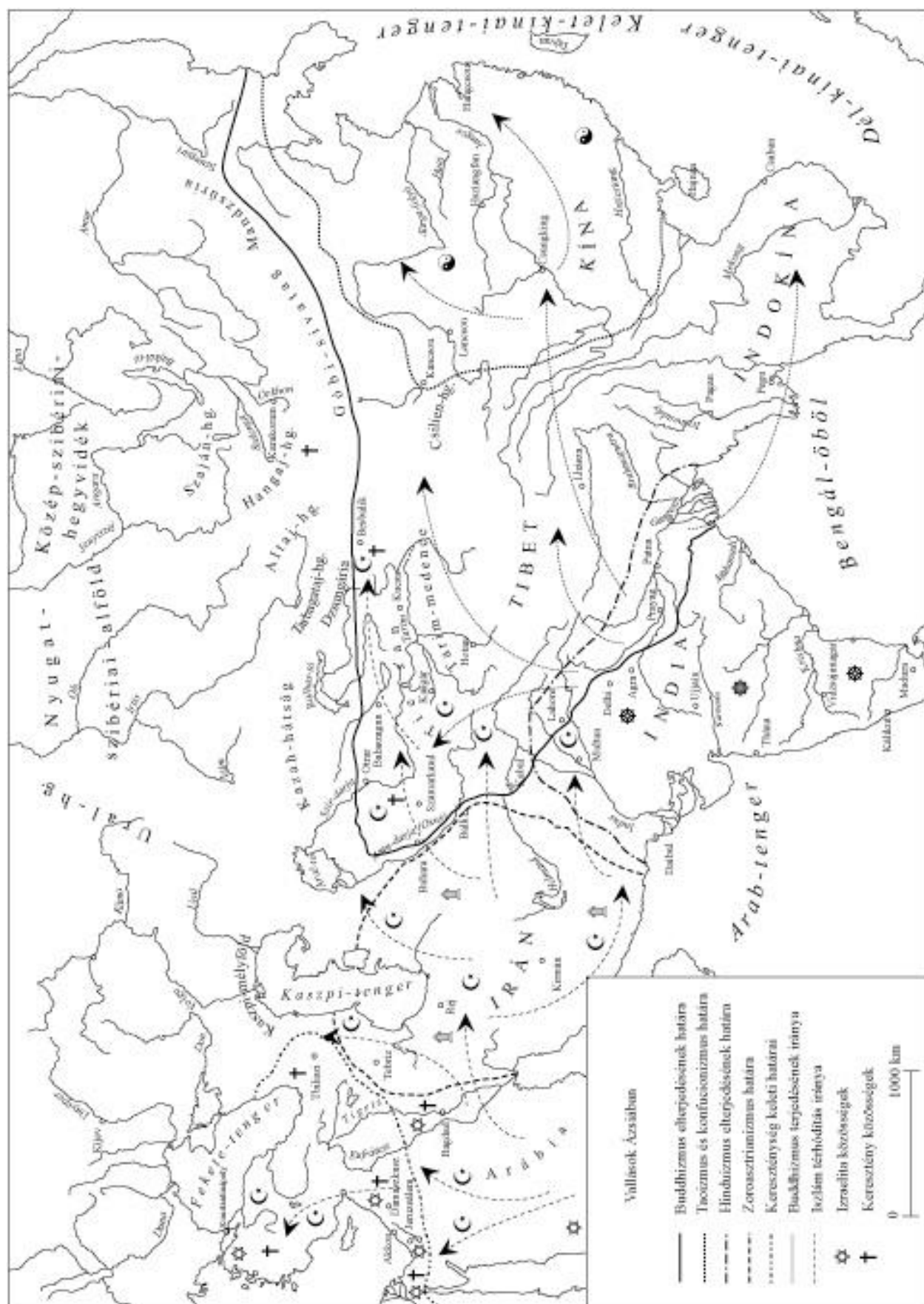
A buddhizmus és a konfucianizmus filozófiája hatást gyakorolt az ősi japán hitvilágra, a *sintóra* is. Délkelet-Ázsiában a buddhizmus megfert a hinduizmussal, a buddhisták befolyása időnként erősebb, időnként gyengébb volt, Angkor egyes uralkodói (I. Szúrj Avarman [1002–1049], VII. Dzsjavaerman [1181– kb. 1215]) a buddhizmust részesítették előnyben a hinduizmussal szemben. Kínában az *univerzizmusnak* is nevezett, részben vallási, részben filozófiai gondolatrendszer, amelynek fő alkotórészei Kong fuzi (Konfuciusz, Kr. e. 551–479) erkölcsi tanítása és a Kr. e. 4–3. században kialakult taoizmus, hagyományosan nagy befolyással bírt a Han-kor utáni Kínában.

A taoizmusnak, akárcsak a buddhizmusnak, több irányzata, szektája alakult ki. A 9. században a külföldi eredetű vallások üldözése a konfuciánus befolyás növekedésének eredménye volt. A kínai *univerzizmus* hatással volt Korea és Japán szellemi életére is. A zoroaszter-vallás Irán (Szasszanida Birodalom) határain kívül nem terjedt el tömegesen. A 7. század közepén Iránt az arabok foglalták el, ezzel a hagyományos állami vallás szerepe megszűnt. A zoroasztrianizmusnak Belső-Ázsiában is voltak követői, közösségeik Kínában is megtelepedtek, az Északi Csou (Zhou) és Északi Csi (Qi) államban, később a Szuji és a Tang Birodalomban. A 7. században voltak templomaik Csanganban és Lojangban is. A császárok vallási türelmet tanúsítottak irántuk, de a zoroasztrianusok befolyása nem volt jelentős Kínában.

Szintén iráni vallás volt a manicheizmus, amelyet azonban szülőhazájában, a Szasszanida Birodalomban üldöztek, ezért hívei külföldre kényszerültek. A manicheisták Belső-Ázsiában és Kínában is megtelepedtek. Itt Vucötien (Wu Zetian) császárnő (684–705) uralkodása alatt lett törvényesen engedélyezett vallás. A 9. század közepén betiltották, de 11–14. században újra terjedt, buddhista és taoista elemekkel keveredett. Még jelentősebb szerepet játszott a manicheizmus az Ujjur Kaganátusban. Itt Bügü kagán (759–779) uralkodása alatt a birodalom hivatalos vallása lett.

A kereszténység különböző irányzatai is fontos szerepet játszottak Ázsiában. A nesztorianus tanítás, amit a Római Birodalomban eretnekségnek nyilvánítottak és üldöztek, hívekre talált a Szasszanida Birodalomban, keresztény közösségek éltek Irán keleti részén Herátban és Balkhban is. Kereskedők közvetítésével jutott el Belső-Ázsiába és Kínába. A nesztorianizmus a belső-ázsiai nomádok körében is terjedt. A Türk és Ujjur Kaganátusban is voltak keresztények, valamint a turkesztáni ujjur fejedelemségekben. A 12–13. században a mongol nyelvű kereitek, öngütök és ongiratok fejedelmei nesztorianus keresztények voltak.

Rövid idő alatt vált Ázsia meghatározó vallásává az iszlám. Kezdeti terjedése az arab hódításnak volt köszönhető. A 8. század elején Khorászántól (Észak-Irán) északra eső terület (Hvárezm, Transoxania, szogd városok, Fergána, Kászgár) is arab fennhatóság alá került. Az iszlám a 8–9. században nem tudott gyökeret verni az eurázsiai steppe nomád birodalmaiban. A türk kagánok „hivatalos” vallása a *Tengri-kultusz* volt, de sok nomád és erdőlakó törzsnek saját hitvilága volt, szent helyeken, ligetekben áldoztak a isteneiknek. A 10. század végétől a Karahanida állam volt az első belső-ázsiai iszlám állam. Ezután az iszlám a steppén tartósan fennmaradt, Kína nyugati részein is megjelent, és Észak-Indiában is elterjedt.

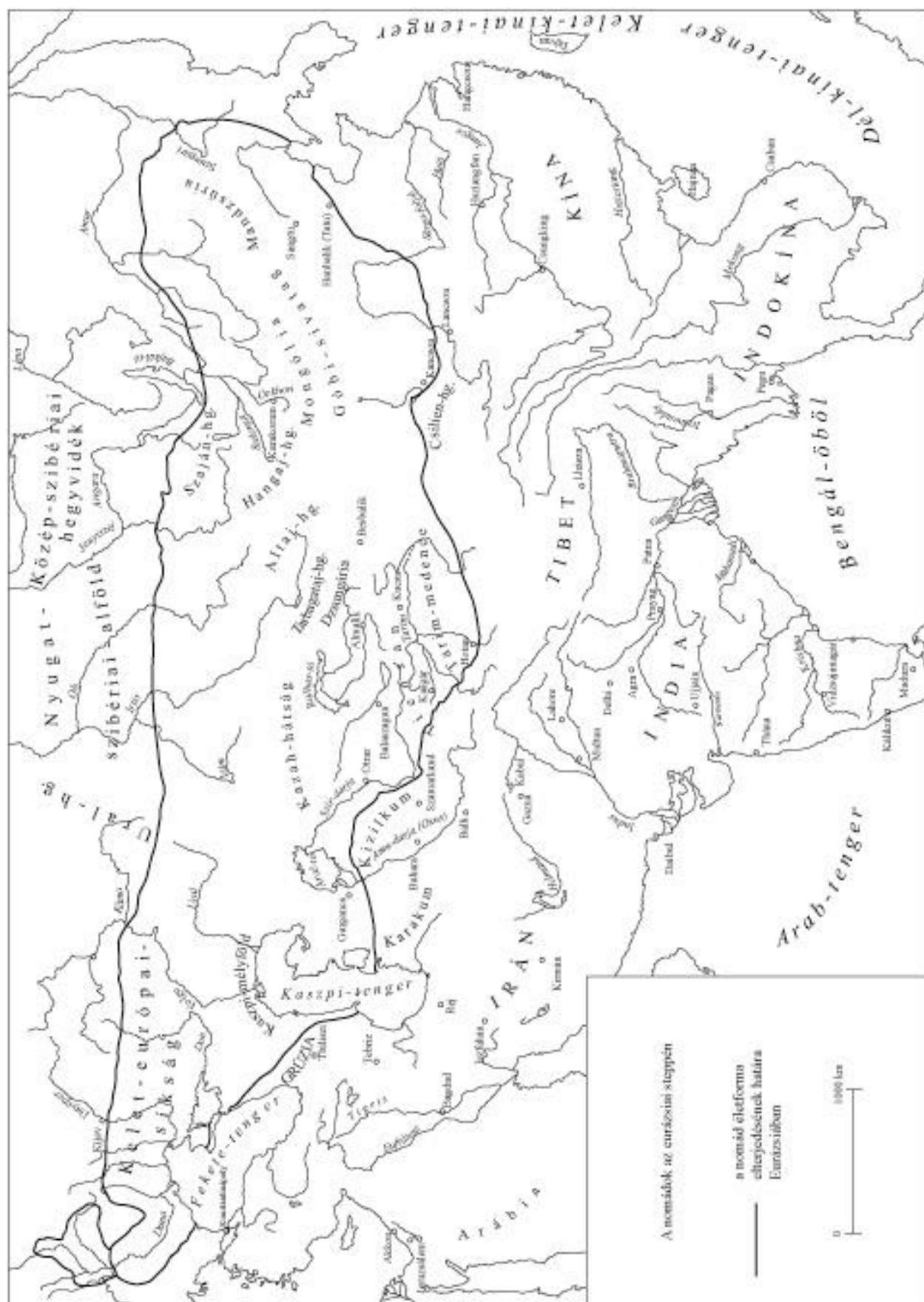
Nomádok az eurázsiai steppén

Az eurázsiai steppe hosszan elnyúló, helyenként kiszélesedő, helyenként összeszűkülő földrajzi zóna, amely Mandzsúriától egészen a Kárpát-medencéig terjed. Északon a széles szibériai és kelet-európai erdőöv, délen a kínai síkság, Csilien-hegység, Kunlunhegység (Tibet), Pamír, Észak-Írán hegységei, a Kaukázus, a Fekete-tenger északi partvidéke határolja. A Kárpát-medence síksági részei szintén az eurázsiai steppeövvvel állnak kapcsolatban. Az eurázsiai steppezóna nagyobb hegységeket is magába foglal, éghajlata kontinentális, nyugatról kelet felé haladva a csapadék éves mennyisége csökken, helyenként olyan mértékben, hogy sivatagok alakultak ki. A sivatagokat és hegységeket leszámítva a steppeöv többnyire füves pusztákból áll, amelyek állattartásra a legalkalmasabbak.

A nomadizmus olyan gazdálkodási forma, amelyben a legelők szabályos váltogatásán alapuló állattartás (ló, juh, szarvasmarha, kecske, esetleg teve, jak) van túlsúlyban más gazdálkodási módokhoz képest. A nomádoknál a lehetőségekhez képest tehát van földművelés, foglalkoznak vadászattal, halászáttal is, de ezek csak kiegészítő jellegű tevékenységek az állattenyésztéshez képest. A nomadizmus olyan vidékeken alakult ki, ahol a természeti körülmények nem tették lehetővé az úgynevezett komplex gazdálkodást, amelyben a földművelés és az állattartás egyensúlyban volt.

A nomadizmus kialakulása hosszú folyamat volt, Euráziában a Kr. e. 1. évezredben már megvoltak azok a jellegzetes vonásai, amelyek azután az ókori utazók, tudósok leírtak, Kínától egészen a görög poliszokig. A nomádok életéről hosszú ideig, a modern etnográfiai kutatásokig az ókori és a belőlük merítő középkori leírások alapján alkottak képet. A földművelő társadalmakban a nomádokról olyan toposzok alakultak ki, mint a vadság, kulturátlanság, ravaszság, kegyetlenség, barbárság, szakértelem az állattenyésztésben, ügyesség és bátorság a háborúban. Eurázsia nomád társadalmainak és birodalmainak története szorosan összekapcsolódik a vele szomszédos nem nomád társadalmak és államok történetével. Ezek a civilizációk, a kínai, az iráni (esetenként az indiai), a görög és a római, az ókori és a középkori világ centrumai voltak. A nomád társadalmak ezekhez a civilizációs centrumokhoz képest a periférián voltak. A nomád gazdaság egyoldalúsága miatt bizonyos termékeket nem tudott előállítani, ezeket a letelepedett társadalmaktól kellett megszerezni. Mindez történhetett békés úton cserével és kereskedelemmel, vagy háborúval, rablással és hadisarcral. A nomádok, részben életformájuknak köszönhetően időről időre erős hadseregeket, elsősorban lovas hadseregeket tudtak létrehozni, amelyek sok esetben erősebbek voltak a földművelő birodalmak haderejénél. Euráziában a Kr. e. 3–Kr. u. 13. század közötti időszakban számos nagy, esetenként kontinentális méretű birodalom alakult nomád irányítással. A nomádok birodalmi sokszor olyan területekre is kiterjeszkedtek, ahol nagyobb számú földművelő és kézművességgel foglalkozó lakosság élt. Ilyen esetben valamennyire sikerült kiegyensúlyozni a nomád gazdálkodás egyoldalúságát. Más esetekben a nomádok által elfoglalt terület természeti adottságai voltak olyanok, amelyek lehetővé tették a nagyobb mértékű földművelést, a félnomád, esetleg a letelepedett, földművelő életforma kialakulását. A Kárpát-medence az ilyen területek közé tartozik, de a kelet-európai erdős steppén szintén jelentős mértékű földművelést folytattak. A nomád életformára tehát át lehetett térni és fel is lehetett hagyni vele, akár a földműveléssel, de akár halász-vadász-gyűjtögető életmóddal is fel lehetett cserélni, bár erre kevesebb példa van.

A nomád birodalmak megszervezéséhez nélkülözhetetlen volt a földműves civilizációk vívmányainak átvétele és alkalmazása. A nomádok birodalmaiban sok olyan írástudó hivatalnok, kereskedő, kézműves élt és dolgozott, akik valamelyik szomszédos, vagy akár távolabbi nem nomád társadalomból származtak. A nomád birodalmak bevételi forrásai az alattvalók adóiból, a szomszédos államoktól kikényszerített hadisarcból és a távolsági kereskedelemről befolyt adókból és vámokból tevődtek össze. Utóbbi szerepe azért is figyelemre méltó, mert a Kína és Ázsia nyugati része, valamint Európa közötti szárazföldi kereskedelmi utak („Selyemút”) hosszabb-rövidebb szakaszokon érintették a belső-ázsiai steppezónát és a nagy belső-ázsiai nomád birodalmak területén haladtak keresztül. A steppei birodalmak vezetői felismerték ennek jelentőségét és támogatták a távolsági kereskedelmet. (A kínai hivatalnokok számára például furcsa és szokatlan volt az a külkereskedelmet pártoló politika, amit a mongol Jüan-dinasztia [Kubiláj kán és utódai] folytattak, a kínai kereskedelempolitika ellentétes volt a nomádok érdekeivel és korlátozásokon valamint szigorú bürokratikus szabályozáson alapult.) Az eurázsiai nomád birodalmak kialakulásának központja az Altaj-hegység, Mongólia, Mandzsúria területén volt.

A Mongol Birodalom Dzsingisz kán uralkodása végén

Dzsingisz (eredeti nevén Temüdzsin) kán (1162–1227) uralkodásának végére a Mongol Birodalom magába foglalta Belső- és Közép-Ázsia nagy részét. A 12. század végén a Jenyiszej és az Amur folyók felső folyása közötti területen, az Orkhon-, Szelenga- folyók völgyeiben különböző mongol nyelvű törzsek laktak: merkitek, ojratok, tatárok, mongolok, kereitek, najmanok. A dzsürcsik által alapított kínai Kin Birodalom központi részétől távol esett ez a vidék, és a dzsürcsik nem is törekedtek rá, hogy birodalmukhoz csatolják (mint ahogyan a belső-ázsiai steppéket sem). Temüdzsin fokozatosan uralma alá hajtotta a mongol nyelvű törzseket, 1198-ban a dzsürcsikkel és a kereitekkel szövetségben a tatárok ellen, 1200-ban és 1202-ben Togrul (Ong/Vang) kereit kánnal szövetségben újra a tatárok és a velük szövetkező más törzsek koalíciója ellen vezetett hadjáratot. Utóbbi esetben a tatárok súlyos vereséget szenvedtek, függetlenségük megszűnt. 1203–1204-ben Temüdzsin a kereitek ellen fordult és legyőzte őket. A nagyobb fejedelemségek közül a najmanokat 1204-ben, a merkiteket 1205-ben igázta le. Temüdzsint 1206-ban a mongolok nagykánjává választották, ekkor vette fel a Dzsingisz nevet.

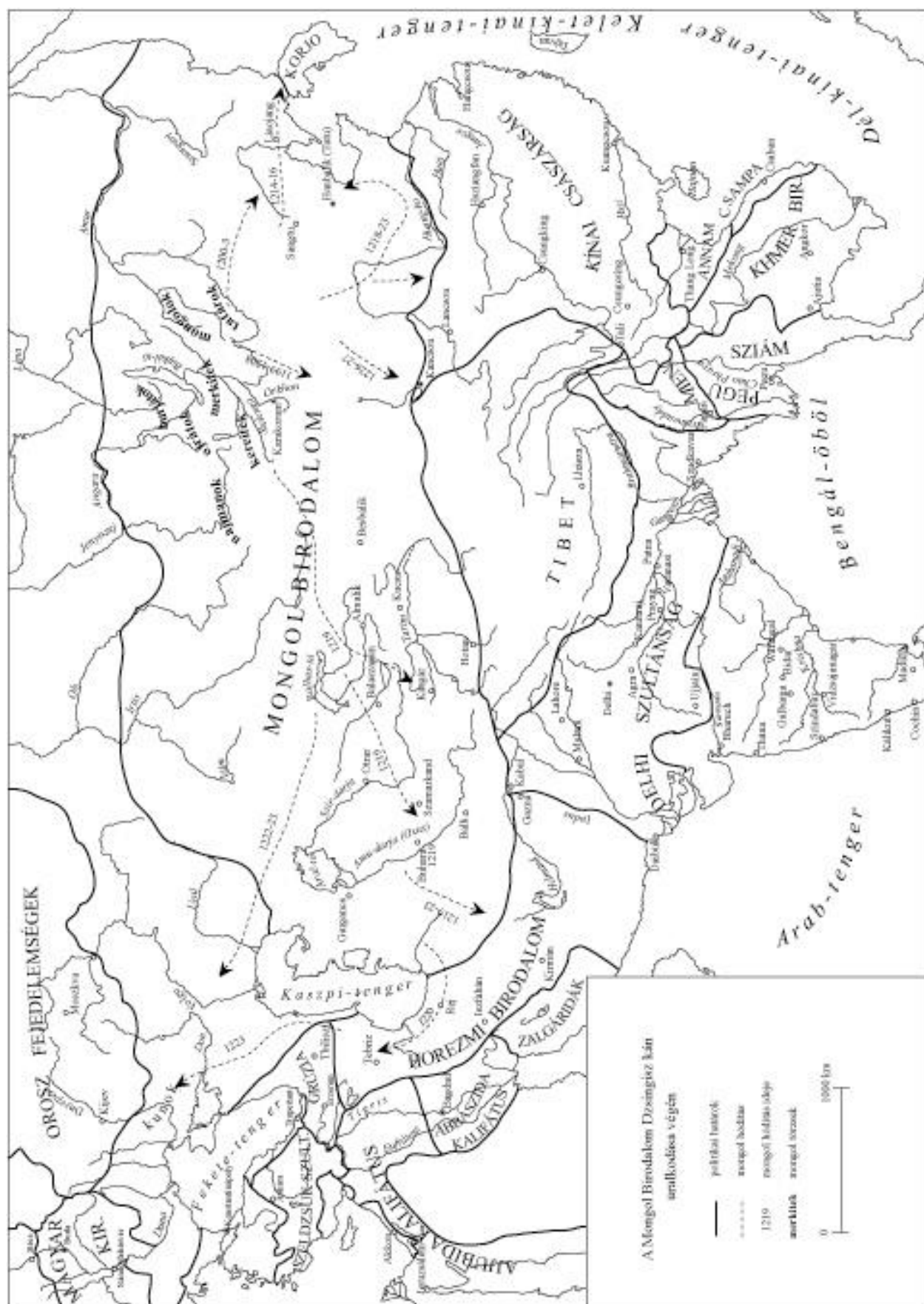
Dzsingisz kán sikeresen kiépítette, megszervezte a birodalom intézményeit, a hadsereget, a gazdaságot, ami megeremtetette az alapot a további hódításokhoz. A Mongol Birodalom terjeszkedni kezdett. 1205–1207-ben és 1209-ben a tangutok Szi Hja (Xixia) Birodalom ellen harcoltak, akik ezután elismerték Dzsingisz uralmát. Dzsoci, Dzsingisz legidősebb fia 1207-ben hadjáratot vezetett az „erdei népek” (ojratok, a mai burjátok elődei, kirgizek és más törzsek) ellen a Jenyiszej felső folyása, a mai Tuva és a szomszédos vidékre. 1211-től kezdve támadták a Kin Birodalmat. 1213–1214-ben a mongolok Pekingig nyomultak előre, a kínaiak békét kértek, és hajlandók voltak adót fizetni Dzsingisznek. A császár azonban nem akarta teljesíteni a mongolok követeléseit, ezért Dzsingisz Újra Peking ellen vonult. A császár ekkor átköltözött Kaifengbe. 1215-ben a mongolok elfoglalták és kirabolták Pekinget. A következő években (1216–1223) a mongolok fokozatosan visszaszorították a kínaiakat. Időközben Dzsingisz nyugati irányban is hadjáratot indított.

A 13. század elején a Mongol Birodalom nyugati szomszédja a Karakitaj (Nyugati Liao) Birodalom volt. A karakitajok vazallusai voltak a turkesztáni (turfáni) ujugurok, akik a 8–9. századi ujugurok utódai voltak, és az Ujgur Kaganátus megszűnése (745) után vándoroltak délre. Két fontos város volt a területükön, Kuca és Besbalik. Az 1120-as években a karakitajok fennhatósága alá kerültek. Ezt váltotta fel 1209-ben a mongol uralom. Az Ujgur Fejedelemség mongol megszállása békésen zajlott, mivel az ujugur fejedelem önként csatlakozott Dzsingisz birodalmához. 1211-ben a szintén karakitaj vazallus karlukok álltak át Dzsingisz oldalára. A következő lépés a maradék Karakitaj Birodalom megsemmisítése volt. Itt éppen ebben az időben ragadta magához a hatalmat Kücsü-lüg, a korábban elfoglalt Najman Fejedelemség uralkodó dinasztíájának a sarja, aki korábban Dzsingisz serege elől menekült nyugatra. A mongolok benyomultak a Karakitaj Birodalomba és rövid idő alatt elfoglalták. Kücsü-lügöt megölték. A gyors sikerhez hozzájárult, hogy a helyi lakosságot nem bántották, a Kücsü-lüggel szembenálló muszlimoknak garantálták a vallásszabadságot.

A Mongol Birodalom határai nyugaton ekkor már elérték a Hvárezmi Birodalom határait. A hvárezmi sahok a 12. század végén – 13. század elején jelentős területű birodalmat kormányoztak, ami a Kaszpi-tenger és a Szirdarj a közötti terület, de legnagyobb kiterjedése idején hozzá tartozott szinte egész Irán, és a mai Afganisztán nagy része is. A hvárezmiekkal korábban is voltak kapcsolatai a mongoloknak, a Selyemúton közlekedő karavánok rendszeresen jártak egyik birodalomból a másikba. A háború kirobbanásának oka egy, a mongoloktól a hvárezmiekekhez érkező kereskedelmi karaván elleni támadás (Otrar városában) volt. A mongol támadás 1219-ben indult meg. A mongolok 1219–1220 folyamán elfoglalták Otrart, Buharát, Szamarkandot és a fővárost, Ürgencset (Gurgancs). 1221-ben az Amu-darjától délre eső területet támadták meg a mongolok. Ekkor foglalták el és rabolták ki Balhot, Mervet, Nisapurt és Herátot.

Az 1219–1223-as nagy nyugati háború része volt a kaukázusi és kelet-európai hadjárat is (1222–1223). A Mohamed sah üldözésével felhagyó mongol sereg új célt tűzött ki: átkelés a Kaukázuson. Előtte legyőzték a grúzok seregét, majd a Derbenti-szoroson (a Kaszpi-tenger partján) átvonultak a hegység északi oldalára. Több csatában legyőzték az alánok, cserkeszek és kunok seregeit, majd több orosz fejedelem és velük szövetséges kunok csapatait verték szét a Kalka folyó mellett (a Dnyepertől keletre). Végül a volgai bulgárokkal is megütköztek. A harcok befejeztével a mongolok a Kaszpi-tengertől északra, a kipszak pusztán keresztül tértek vissza Hvárezmbe.

Dzsingisz kán Hvárezmben töltött néhány évet, majd 1225-től ismét Karakorumban volt. Figyelme most Kína és a tangutok (Szi HjalXixia Birodalom) felé fordult, utóbbit ténylegesen is be akarta kebelezni. 1226–1227-ben zajlott le a tangutok elleni háború, a főváros, Ningszia elfoglalását azonban már nem érte meg. A Nagy Mongol Birodalom ekkor (1227) a Kaszpi-tengertől a Sárga-folyóig, Szibériától a Himalájáig és az Indusig terjedt, magába foglalva gazdag és kulturálisan fejlett területeket.

A Mongol Birodalom Dzsingisz kán utódai alatt

Dzsingisz kán 1227-ben meghalt. Birodalmát azonban már korábban felosztotta négy fia között. Dzsocsi kapta a nyugati részt, Csagatáj a hvárezmi területeket az Amu-darjáig, Ögödej a Tarbagataj-hegység, Fekete-Irtis vidékét és Mongólia nyugati részét, Toluj pedig az ősi földet, az Orhon és Kerülen folyók vidékét. A birodalomrészek (uluszok) közül Dzsocsinak juttatott rész még meghódításra várt.

Dzsocsi 1227-ben meghalt, ugyanabban az évben, mint apja, Dzsingisz kán. A második nagy nyugati hadjáratot azonban a Kin Birodalom végleges meghódítása előzte meg. 1232–1234-ben a déli Szung dinasztia támogatásával sikerült végleg megsemmisíteni a dzsürcsi dinasztia hatalmát Észak-Kínában. Ezután azonban a mongolok alkalmi szövetségesük, a Szung Birodalom ellen kezdtek háborút, ami végül 1279-ben, Kína teljes meghódításával ért véget. A hvárezmi területet nem foglalták el teljesen a mongolok, az iráni és afganisztáni területeken 1223 után helyreállt a hvárezmi sahok uralma. Dzselaáddín sah azonban a maradék birodalmának egyesítésével volt elfoglalva, a helyi lázadó emírek ellen kellett harcolnia, de háborút kezdett a szomszédos Abbászida Kalifátus ellen is. 1230-ban vereséget szenvedett az ellene szövetkező muszlim államok koalíciójától.

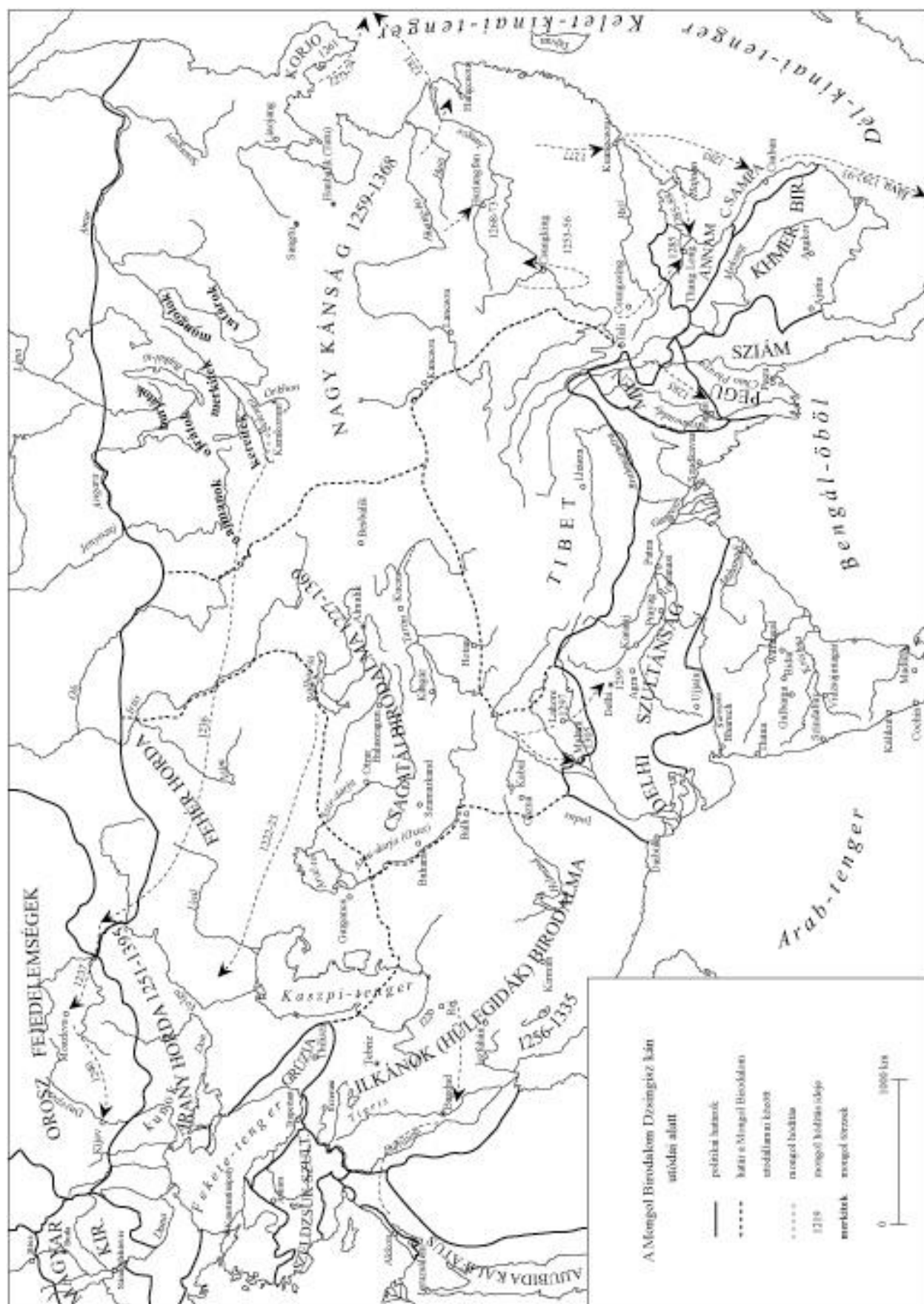
Ögödej kán, aki Dzsingiszt követte a Nagy Mongol Birodalom élén, újabb hadjáratot indított az erősödő hvárezmi hatalom ellen. Az Iránba küldött sereg, Csormagan vezetésével legjobb időpontban érkezett, amikor Dzselaáddínt meggyengítette a szomszédokkal vívott háború. A mongolok a Hvárezmi Birodalom déli részéből elfoglalták Khorászánt és Azerbajdzsánt és nem is vonultak ki onnan. Azerbajdzsánból támadásokat intéztek Örményország és a Grúz Királyság ellen.

Ögödej nem sokkal Csormagan hadjáratának kezdete után egy másik seregnek is parancsot adott az indulásra: a kuriltáj döntése alapján megkezdődött Dzsocsi ulusának birtokbavétele. 1236-ban meghódították Volgai Bulgáriát, 1237–1240 között a kunok területét a Kipszak-Pusztát (a Kazak steppe nyugati része és a Kárpátok közötti steppe), a Rjazanyi, Viagyimiri, Szuzdali, Csernyigovi Fejedelemségeket, és feldúlták Halicsi Fejedelemséget. 1240–1241 telén Lengyelország déli részére vezettek hadjáratot. Egészen Sziléziáig jutottak el, az ellenük vonuló seregeket legyőzték, több fontos várost elfoglalták, majd elhagyták Lengyelországot. 1241-ben Magyarországot támadták meg, de a következő évben innen is kivonultak. A Kipszak Pusztá és az orosz fejedelemségek a mongolok uralma alatt maradtak. A Dzsocsi ulusát a jogos örökösök, Dzsocsi fiai, Batu és Orda két részre osztották: a nyugati felén, Batu vezetésével alakult meg a Kék Horda, a keletin pedig Orda vezetésével a Fehér Horda. A Kék Hordát (ez foglalta magába Kelet-Európát) egy később elterjedt név alapján Arany Hordának nevezi az utókor.

Az iszlám világ továbbra is célpontja maradt a mongol hódításnak. 1256-ban újabb hadjárat indult, ezúttal az Abbászida Kalifátus elfoglalására, Hülegü (Möngke nagykán öccse) vezetésével, aki Horászán és Azerbajdzsán ura volt. 1258-ban elfoglalták Bagdadot, ezután tovább nyomultak előre Szíriába. Elfoglalták Aleppót és Damaszkuszt, de Hülegü a sereg nagyobbik részével visszafordult, mert időközben meghalt Möngke és az új nagykán megválasztása körül ellentétek voltak a Dzsingiszida-dinasztián belül. A Szíriában maradt mongol seregrész 1260-ban vereséget szenvedett az egyiptomi Mameluk Birodalom haderejétől, és elvesztette Szíriát.

Ezután Kína végleges meghódítása volt még hátra, amit az új nagykán, Kubiláj fejezett be. Kubilájnak azonban a saját testvéreivel is harcolnia kellett. Möngke halála után több jelölt is volt a nagykáni trónra: Hülegü, Kubiláj és Arigbuka. Közülük Hülegü nem tudott és nem is akart beleszólni az eseményekbe, Iránban maradt. Kubiláj és Arigbuka versengéséből Kubiláj került ki győztesen (1263). Mindez hátráltatta a Kínában folyó hadműveleteket. 1265 után a kínai háború új szakasza kezdődött. A Szung-dinasztia uralma 1279-ben ért véget, ezután a Kubiláj által alapított Jüan-dinasztia kora kezdődött. Koreát szintén elfoglalták a mongolok (1261). A dél-kínai Nancsao állam (Tali) szintén mongol fennhatóság alá került (1253). A 13. század végén a mongolok több hadjáratot indítottak India (Delhi Szultánátus), Japán és Délkelet-Ázsia államai ellen (Amiam, Csampa, Sziám, Pagan, Szrividszája [Indonézia]), amelyeket azonban nem szálltak meg.

Kubiláj idején a birodalom központja Kínába került át (Peking/Kanbalik/Dadu), a Nagy Mongol Birodalom egységét azonban nem lehetett fenntartani. A különböző birodalomrészek önállósultak: Ilkanidák, Kék- és Fehér-Horda, Csagatáj-ulusz, Jüan Birodalom, mongol területek. A különböző ulusok egymás ellen is harcoltak. Ugyanakkor viszont a transzkontinentális Selyemút egészében a mongolok fennhatósága alá került, ami megkönnyítette az Ázsia és Európa közötti kereskedelmi kapcsolatokat. A 14. század folyamán az ulusok mongol vezetőrétege fokozatosan asszimilálódott, beolvadt a meghódított területek lakosságába. Az egyes ulusokon belül szintén gyakoriak voltak a belső viszályok, háborúk. A Nagy Mongol Birodalom fokozatosan kisebb államokra darabolódott szét.

Közép-Ázsia

Közép-Ázsia a 6–8. században

Közép-Ázsiában a 6. században a Heftalita Birodalom uralkodott. A heftaliták elleni harc szövetségbe tömörítette a terjeszkedő türköket és a határaikat biztosítani akaró a Szasszanida-dinasztia vezette Perzsa Birodalmat. A türkök 557-ben szövetséget kötöttek I Khosrau Anusirvan (531–579) szasszanida uralkodóval, és a megegyezést Istemi lányának és a szasszanida uralkodónak a házasságával meg is erősítették. Az 560-as években a perzsa csapatok az Amu-darjától délre, míg a türkök a folyótól északra lévő heftalita területeket meghódították. A heftalita uralkodó 563-ban ugyan csatát vállalt a türkökkel szemben de vereséget szenvedett és életét veszítette. A szövetség azonban már 588-ban megszakadt, amikor a türkök vereséget mértek a Babram Csobin vezette perzsa haderőre Herátnál. A győzelem után a két birodalom ismét békét kötött, és a határ az Amu-darja lett.

A közép-ázsiai területek elfoglalása révén a türkök határosakká váltak a Perzsa Birodalommal és – belépve a dél-orosz steppe peremvidékére – megteremtették a kapcsolatot a Bizánci Birodalommal. A türkök mindkét hatalom esetében megkísérelték a Kínából szállított selyem értékesítését. A kereskedelemben nagy szerepet játszottak a közép-ázsiai szogd kereskedők. 568-ban türk követtség érkezett Konstantinápolyba, amelyre válaszképpen még ebben az évben bizánci követek indultak el Istemi nyugati türk uralkodóhoz. A Kucsától és Karasartól északra a Julduz folyó völgyében lévő nyári szállásán a türk uralkodó fogadta a követtséget. A bizánci–nyugati türk kapcsolatokban Istemi halálakor (576) állt be változás, amikor a türkök nehezményezték, hogy a bizánci kormányzat szövetségre lépett „szökött rabszolgáikkal” az avarokkal. 579-ben a nyugati türk uralkodó csapatai elfoglalták a Krím-félsziget bizánci kézen lévő fontos kereskedővárosát Bosporoszt.

Az 580-as években azonban a bizánci kormányzat Boszporoszt visszaszerezte. 594-ben a nyugati türkök ura Istemi fia, Tardu, majd az ő utóda T'ung jabgu (618/619–630) idején a Nyugati Türk Birodalom ismét a térség vezető hatalmává vált. T'ung *jabgu* meghódította Toharisztánt, és ennek a területnek urává a fiát tette meg. A nyugati türk uralkodó birodalma a délorosz steppe keleti felétől egészen a Tarim- és a Fergánai-medencéig terjedt. T'ung *jabgu* szövetséget kötött Hérakleiosz bizánci császárral (610–641) a Szasszanidák ellen, aminek eredményeképpen 627-ben a bizánci–nyugati türk haderő együttes fellépése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy II. Khosrau vereséget szenvedett, majd életét veszítette, és utóda II. Kavád Szeróé beleegyezett egy a Bizánci Birodalom számára rendkívül előnyös béke megkötésébe. T'ung *jabgu* hatalmának végül egy a birodalmán belül kitört felkelés vetett véget 630-ban, halála után a birodalom két szárnya harcolt egymás ellen, magának követelve a kagáni címet. A belháború miatt a türkök elveszítették az Amu-darja mentén levő területeiket, és 638-ra két független államra estek szét, amelyek között az Ili folyó volt a határ. 657-ben a nyugati türköket kínai támadás érte, vereséget szenvedtek, és az utolsó nyugati türk kagán a kínai fogságába került.

A 7. század második felében Közép-Ázsia két nagyhatalom a Bagdadi Kalifátus és a Tang-dinasztia vezette Kína ütközőterületévé vált. A kínai csapatok 640-ben bevették Kocsot és Besbalikot, majd 644-ben Karasar is behódolt. Kasgar és Hotan pedig szintén elismerte a kínaiak főségét. A 650-es évekre a Tarim-medence összes állama elfogadta a Tang-dinasztia uralmát. A helyi dinasztiák helyükön maradtak, csak uralkodóik most már mint a kínai császár alattvalói irányították.

A 7. század második felében azonban a kínai uralom veszélybe került. Az eredetileg a Tibeti-fennsík déli részén megszerveződő Tibeti Birodalom lendületes terjeszkedésbe kezdett. A kínaiak feladták a négy helyőrségüket, amelyek közül utolsóként 677-ben Kucsá került a tibetiek kezére. 689-ben a kínaiaknak alárendelt nyugati türköket megtámadták a türgesek és vereséget mértek rájuk, vezetőjük Ücs Elig meghódította a nyugati-türkök területeit Csacstól egészen Besbalikig, és önálló nomád birodalmat alapított. A tibetiek gyengülését Kína a 7. század végén kihasználta, és visszahódította a Tarim-medencében korábban birtokolt, de elveszített területei nagy részét.

Erre az időre a Perzsa Birodalmat az arab hódítás elsöpörte, és 651-ben létrejött az Omajjád Kalifátus, amely az Amu-darjáig terjeszkedett, 652-ben elfoglalta Balkhot és a 670-as években már adót szedett Buhara és Szamarkand uralkodóitól. 711-ben a keleti türkök Dzsungáriában megverték a türgeseket és vezéreiket Szakalt és öccsét is kivégezték, szétzúzva a Türges Kaganátust. Amikor a türk csapatok visszavonultak Belső-Ázsiába a türgesek és dinasztiájuk egy tagja, Szuluk visszatértek és restaurálták kaganátusukat. A türges csapatok 719-ben bevették Szujabot, 726-ban és 727-ben pedig megostromolták Kucsát, majd folyamatosan támadták a Tarim-medence és Turfán városait. A muszlim csapatok 706-ban átkeltek az Amu-darján és elfoglalták Pajkendet, 711-ben a horzmi sahot hódoltatták, majd 712-ben Szamarkand uralkodóját is, 713-ban pedig Csacs (Taskent) került birtokukba. A muszlim ellenes szogdiai lázadásokba (728–730, 736–737) a türgesek és a tibetiek is beavatkoztak, de vereséget szenvedtek, a Türges Kaganátus pedig összeomlott. A Közép-Ázsiában hódító Kínát (740–750), az Abbászida csapatok állították meg Talas közelében 751-ben.

Az iszlám világ és a Szeldzsük Szultánság a 11. században

A Córdobai Kalifátusban a század elején gyakran váltogatták egymást a kalifák. Hol a berber, hol a córdobaiak támogatta jelölt került hatalomra, ennek következtében 976 és 1031 között 10 kalifa uralkodott, közülük öten két alkalommal is. A tényleges erő a hadsereg kezében volt. A bomlás másik jele, hogy a Ceutát és Tangert birtokló Hammúdidák három alkalommal is magukhoz ragadták a kalifátusi hatalmat. 1027-ben az 54 éves Omajjád III. Hisám visszaszerezte ugyan a hatalmat, de nem volt ereje megtartani, így 1031-ben a córdobai vezetők bejelentették a kalifátus eltörlését.

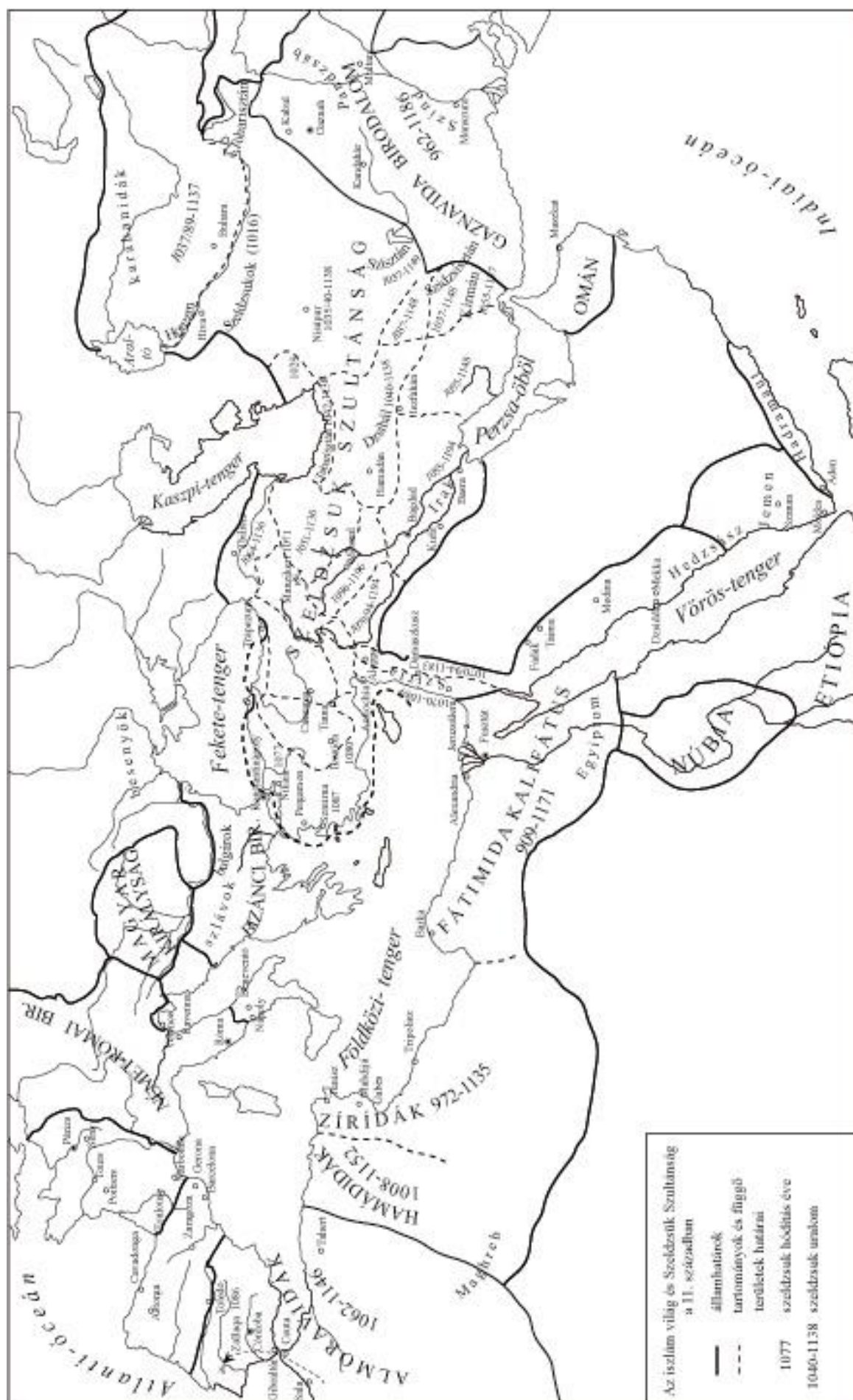
A politikailag tagolt nyugati iszlám területeket az Almoravidák (al-Murábitún) egyesítették újra. A berber eredetű dinasztia (1056–1147) neve olyan vallásos csoportra utalt, amelynek tagjai az iszlám határvidékén levő erődökben, ribátokban éltek. 1082-re egész Marokkót és Nyugat-Algéria nagy részét meghódították, végül 1086-ban Hispánia egy részét is elfoglalták. Az Almoravidák egyik jelentős uralkodója Juszuf Ibn Tásfín alapította Marrákech városát (1062), ami a dinasztia székhelye lett. Hispániai uralmukat a kasztíliai uralkodóval folytatott harcok jellemezték. 1083-ban a keresztény uralkodó megszerzi Toledót, amit 1085/6-ban az Almoravidák visszafoglalnak. Végül VI. Alfonz kasztíliai király 1086-ban vereséget szenvedett a zallakai csatában. 1106-ban, Ibn Tásfín halálakor az Almoravidák birodalma a Földközi-tenger keleti felét uraló Fátimidák kalifátusának nagyságával vetekedett. Utódai azonban nem tudták egyben tartani a birodalmat, így uralmuk a hispániai keresztények és az észak-afrikai Almohádok csapásai következtében 1146-ban véget ért.

Egyiptomban a 11. század utolsó harmadában a Fátimidák saját török és szudáni rabszolgákból álló serege okozott gondot. Megregulázásukra Szíriából hívtak vissza csapatokat. A csapatelvonás meggyengítette a kalifátust a szeldzsükökkel szemben, akik 1076-ra megszerezték Szíriát. A 11. század végén pedig a Palesztinában és Szíriában megjelenő keresztességekkel kellett szembenézniük.

Az oguz török eredetű szeldzsükok a 8. század utolsó harmadában telepedtek meg Transzoxániában, ahol később az Abbászidák, majd a Számánidák gázijaiként fokozatosan áttértek az iszlámra. A 10–11. század fordulóján a karahanida és a gaznevida seregben harcolva részt vettek a Számánida Emirátus megbuktatásában. A dinasztia két alapítója, Togril és Csagri, miután a dandakáni csatában (1040) megverték a gaznevida Maszúdót, megszerezték a Gaznevidák kezében levő Horaszánt és Horezmet. A Gaznevidák visszaszorultak Szisztán és É-India területére. 1043-ban a Kaszpi-tenger menti Tabarisztánt és Rájj városát, 1048-ban Kermánt, 1051-ben Dzsbált (Felső-Mezopotámia) hódították meg. Majd Togril 1055-ben vér nélkül elfoglalta Bagdadot, ahol a kalifa 1058-ban hivatalosan a szultán címet adományozta neki. Togril az Abbászida kalifa a szunnita iszlám megmentőjének tekintette. Togril Csagri fia, Alp Arslán követte (1063–72), aki tovább növelte a szeldzsükok által meghódított területeket. Így Irak és Irán után Kis-Ázsia és Arménia megszerzése volt a szeldzsükok célja. 1064-ben a bizánci fennhatóság alatt álló örmény Anit hódították meg. A különböző török törzsek a szeldzsükok vezetésével Azerbajdzsán és Felső-Mezopotámia területére költözve támadásaikkal a Bizánci Birodalmat, valamint a Grúz Királyságot veszélyeztették. Miután Manzikertnél (1071) legyőzték a bizánciakat, a szeldzsükok kiterjesztik hatalmukat Kis-Ázsiára.

A hatalmas területen fekvő Szeldzsük Szultánátust Nizám al-Mulk, a híres szeldzsük fővezír (1063–92) szervezte meg perzsa mintákat követve. A Szeldzsük Szultánátus virágkorának Alp Arslán (1063–72) és fia, Málík-sah (1072–92) uralkodásának idejét tartják. Az utóbbi halála után megszűnt az egységes ellenőrzés a birodalom fölött, és különböző szeldzsük vezetők osztoztak a hatalmon.

A szeldzsükok – az első olyan török eredetű hatalom, amely az iszlám világ közepén ragadta magához az uralmat – visszaszorították egy időre a síitizmus terjedését, ugyanakkor Kis-Ázsia eltörökösítése is uralmuk idejére tehető.

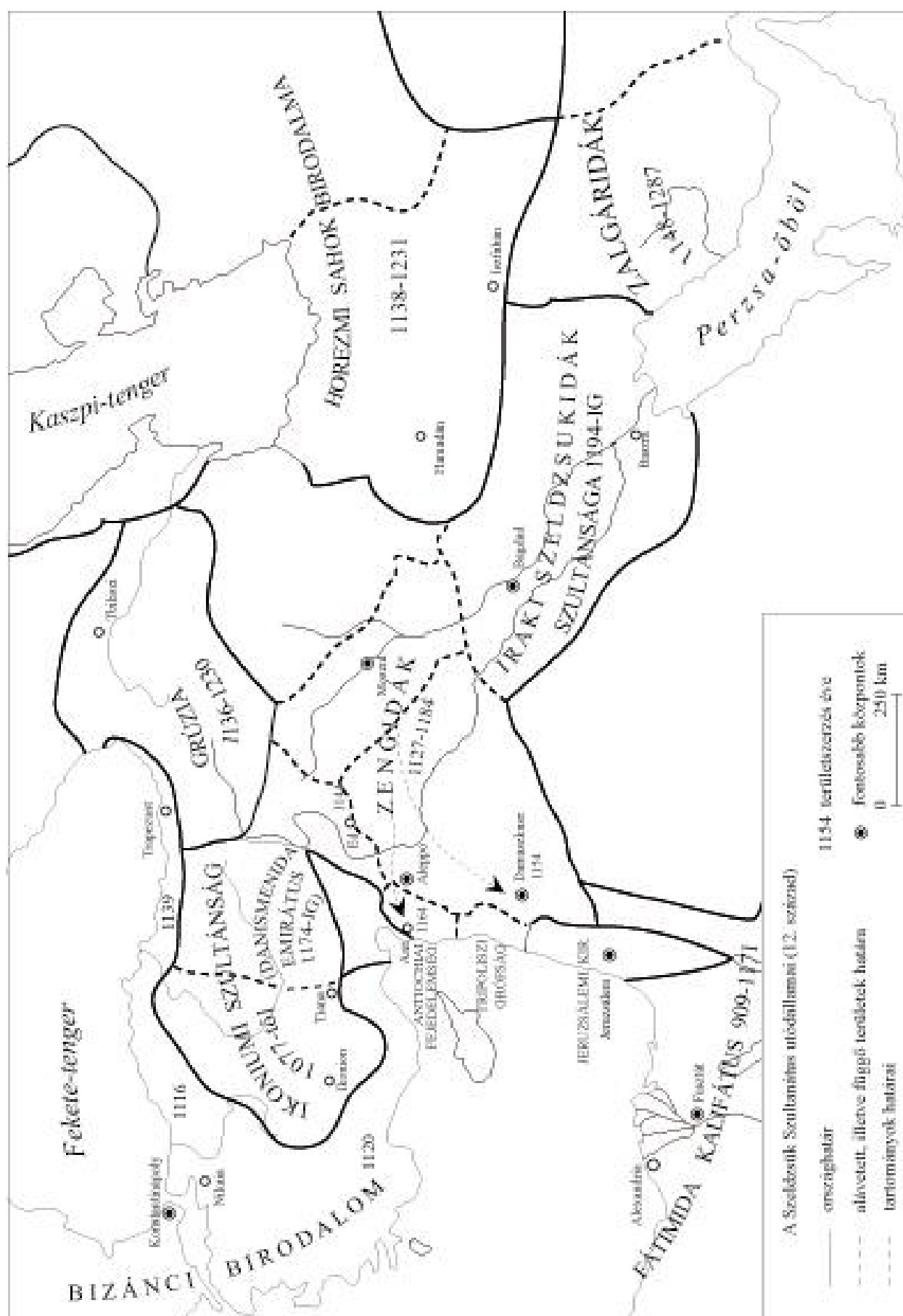
A Szeldzsük Szultánátus utódállamai

A Szeldzsük Szultánátus egységét Mohamed ibn Málíksáh szultán (1105–18) rövid időre helyreállította, de halála után a hatalmat fiai és férfi rokonai a hagyománynak megfelelően egymás között felosztották. Fiai, akik Nyugat-Perzsia és Irak területét kapták, egymással harcoltak a hatalomért. Ugyanakkor egyre nagyobb befolyásra tettek szert a szeldzsük hercegeket támogató török atabégek, amelyek közül a moszuli Imádaddín Zengi hamarosan megalapította a Zengidák dinasztiáját (1127–1262). A dinasztia tagjai sikeresen vették fel a harcot a keresztésekkel, így 1144-ben megszerezték Edesszát, 1154-ben pedig a frankoknak adófizető Damaszkuszt, majd 1164 Arta közelében egy győztes csata során elfogták az antiochiai fejedelmet szövetségeseivel együtt. A zengida Núraddín (1146–74) halála után utóda 1183-ban elfogadta az Ajjúbida fennhatóságot. A dinasztia uralmának a mongol hódítás vetett véget. Az iraki szeldzsükidák hatalmát a IV. Dávid (1089–1125) uralkodása idején felemelkedő Grúz Királyság, valamint a kalifák önállósulási törekvései is veszélyeztették, azonban a végső csapást Tekis horezmi sah mérte rájuk 1194-ben.

Nem sokkal a manzikerti csata (1071) után két szeldzsük herceg, Szulejmán és Manszúr egy hadjárat során Iznik városáig és a Márvány-tenger vidékéig jutottak el. Szulejmán Nikaiába telepedett meg, ami az anatóliai szeldzsük uralom kezdete. I. Kilidzs Arszlán (1092–1107) I. Málíksáh halála (1092) után önállósult. Székhelyét, miután a keresztések elfoglalták Nikaiát (1097), a Konstantinápolyból Szíriába vezető fő útvonal mentén levő Konyába (Ikonium) helyezte át. A konyai uralkodóknak nemcsak a keresztések, de a bizánciak támadásaival is gyakran szembe kellett nézniük. 1176-ban azonban a vesztes myriokephaloni csata után a bizánciak kénytelenek lemondani Anatólia visszaszerzéséről. A Konyai Szultánátusnak az 1242/3-ban megjelenő mongolok vetettek véget 1307-ben.

Az Észak-Kappadókiában uralkodó török eredetű Dánismenida emírek 1085 után jelentek meg a térségben. Neokaiszareiból az Ankara és Kaiszareia közötti kereskedelmi utat ellenőrizték, megadóztatták a Fekete-tenger parti városokat is, valamint grúz és örmény területek ellen vezettek portyákat. Több esetben jelentős győzelmet arattak az első kereszties hadjárat seregei felett (1100, 1101, 1102). Időnként azonban a keresztésekkel léptek szövetségre a közös ellenség, a szeldzsükök és a bizánciak ellen. Végül a bizánciak segítsége ellenére a szeldzsükök 1178-ban véget vetettek a Dánismenida uralomnak.

A török eredetű Szalgurok egy anarchikus korszakot kihasználva telepedtek meg Fárszban (1148). Elismerték a szeldzsükök fennhatóságát, majd 1217/8-tól a horezmi sahoknak fizettek adót a mongol hódításig. A szalgurok ezután először Ögödej nagykán, majd Hülegü vazallusai lettek, míg az utolsó atabég, Ábis Katun lányát feleségül vette Hülegü fia, Mengü Timur, akinek halálával (1282) véget ért a Dánismenida atabégek névleges uralma is.

Gaznevida Birodalom és a Karahanida Kaganátus

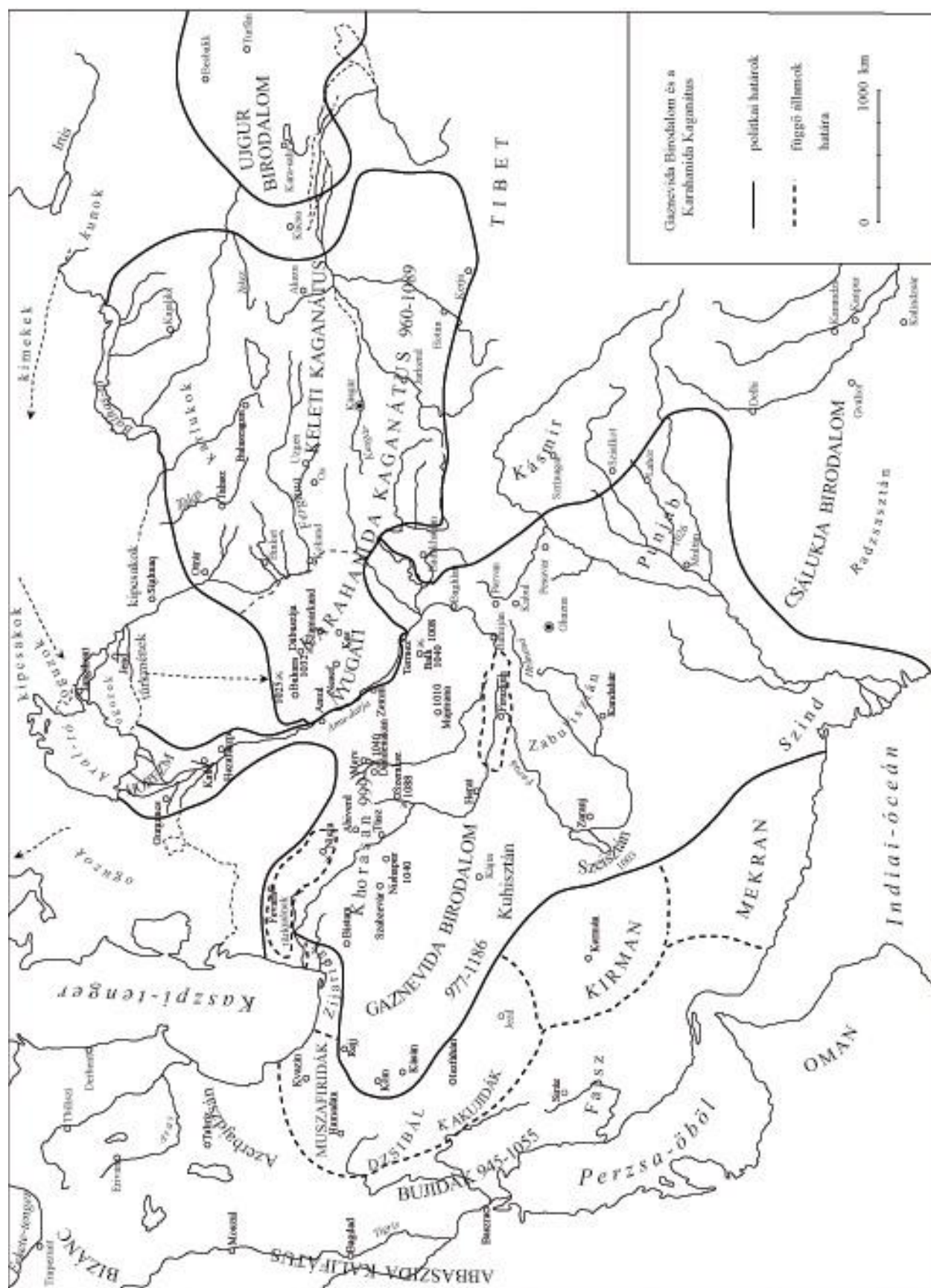
Iránban 1003-ban bukott meg a Számánida Emirátus. Területén a korábbi gázi harcosai, a török eredetű Gaznevidák hoztak létre jelentős államalakulatot (977/8–1187). A Gaznevidák az afganisztáni Gazna városáról kapták nevüket, ugyanis vezetőjük itt kapott illetményföldet, iktát katonai és kormányzói tevékenységéért. A dinasztia alapítója, Szebük-tigin (977–97) és fia, Mahmúd (998–1030) hatalmas birodalmat hoztak létre, amely virágkorában (az 1030-as években) magába foglalta a mai Irán keleti részét, Afganisztánt, Pakisztánt és Észak-India egyes területeit.

A karlukok 744-ben részt vettek a II. Türk Kaganátus megdöntésében, majd az ujugrok nyomására Közép-Ázsiába vándoroltak. Az Ujgur Kaganátus bukásáról értesülve, a közép-ázsiai területeken élő karlukok vezetője felvette a kagán címet, és megalapította a Karahanida Kaganátust. Az új birodalom komoly fenyegetést jelentett a Számánida Emirátusra. A számánida emír, Iszmail ibn Ahmed 893-ben sikeres támadást indított a karlukok ellen, akik annak ellenére, hogy még varázslókat is bevetettek a küzdelemben, vereséget szenvedtek, és az emír bevette fővárosukat Taraszt. A karahanida uralkodó felesége is fogságba esett. Valószínűleg ez volt az a hadjárat, amely felborította az oguzok, kimekek és a karlukok közötti hatalmi egyensúlyt. A kimekek uralkodója megszabadulva a karlukok katonai nyomásától, felvette a kagán címet, az oguzok pedig nyugati terjeszkedésbe kezdtek, megtámadták a Volga és az Urál folyók vidékén élő besenyőket, akik vereséget szenvedtek, és nyugatra vándoroltak. Kelet-Európa legjelentősebb hatalma, a Kazár Kaganátus sikerrel verte vissza a besenyők támadását, akik emiatt rátörtek a magyarság dél-országi steppe nyugati felén levő szállásterületére. A magyar csapatok a támadókat nem tudták megállítani, így szállásterületük feladására kényszerültek, és a Kárpát-medencébe költöztek. A 10. század második felében, a számánidákkal folytatott katonai és kereskedelmi tevékenység következtében a Karahanida Kaganátus iszlamizálódott, és ezzel kivédte a Számánida Emirátus expanziójának vallási alapját.

A Karahanidák (ilekhánok) birodalma jelentős területekre terjedt ki, hatalma csúcán a Tien-santól nyugatra fekvő területeket és Turkesztánt is magába foglalta. A Karahanidák a Gaznevidákkal együtt részt vettek a Számánida Emirátus felosztásában (999). Megszerezték a Szir-darja völgyét, valamint Buharát.

A Karahanidák 1041/2-ben két részre osztották birodalmukat: az előkelőbb, a keleti rész, amelynek uralkodója a *karahán* címet viselte, az eredeti karahanida területeken, a Szemirecsje, Kelet-Fergána vidékén rendezkedett be Balaszagun vagy Kara Ordu központtal, és a fontos vallási-kulturális központnak számító Kásgárral. A nyugati részbirodalom vezetője Transzoxánia és Nyugat-Fergána vidékén uralkodott Özkend, majd Szamarkand fővárossal alakította ki hatalmi központját.

A keleti karahanidák uralmának az Észak-Kínából nyugatra vonuló mongol karakitajok vetettek véget a 12. században. A nyugati részen élők a 11. század folyamán felemelkedő szeldzsükökkel kerültek szembe (1072/3), akikkel 1074-ben Szamarkandban békét kötöttek, majd fokozatosan a vazallusaik lettek. A karakitajokkal szemben azonban a szeldzsük-karahanida sereg is vereséget szenvedett a katváni steppén zajló csatában (1141). Így a karakitajok elfoglalták Transzoxániát és báburalkodókat állítottak a terület élére. A Buhara és Szamarkand vidékére szorult karahanidák a horezmi sahok és a karakitajok között egyensúlyoztak, míg 1210/11-ben Szamarkandban egy Horezm-ellenes megmozdulás után a sah elfoglalta a várost, és az utolsó karahanida kánt kivégeztette.

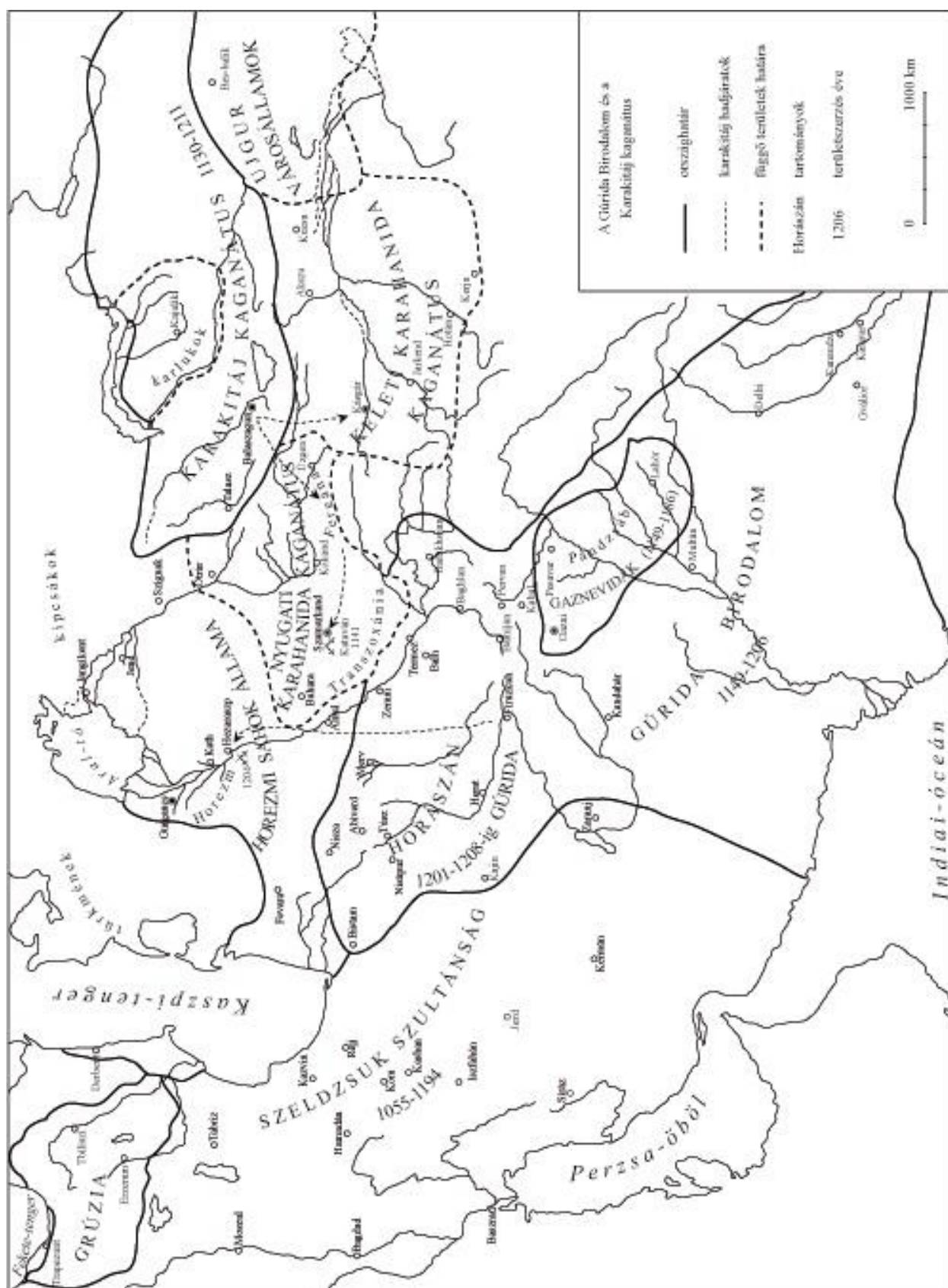

Gúrida Birodalom és a Karakitaj Kaganátus

Az iráni eredetű gúridák, akik nevüket az afganisztáni Gúr hegyvidékről kapták, a 10–11. század folyamán tértek át az iszlámra. A Gaznevidák egyre jobban visszaszorultak a felemelkedő szeldzsükkkel szemben, és azok adófizetőivé váltak. Miután a gaznevida Bahrámsáh (1118–57) megmérgezte az udvarában tartózkodó egyik gúrida vezetőt, majd egy másikat kivégeztetett, egy gúrida sereg 1150-ben elpusztította Gazna városát. Az egyre kisebb területen uralkodó Gaznevidák utolsó fellegvára, Lahór 1187-ben került a Gúridák kezébe. A Gúridák a maguk alapította központjukból, Firuzkuhból, valamint az 1173/4-ben véglegesen megszerzett Gaznából fokozatosan kiterjesztették hatalmukat a Gangesz medencéjében levő indiai államokra, majd észak felé fordulva, 1204-ben Horezm területére támadtak. Mohamed horezmi sah a karakitajok segítségével visszaverte támadásukat és elfoglalta Horaszánt is. Végül 1215-ben a horezmi sah eltávolította a Firuzkuhba székelő utolsó gúrida szultánt, és a Gúridák területei – az indiai részek kivételével – horezmi uralom alá kerültek.

Az Észak-Kínát uraló kitajok hatalmát 1125-ben nomád hódító dzsürcsik döntötték meg. A kitajok egy része – akiket a továbbiakban karakitajoknak nevezünk az uralkodó dinasztia egyik tagjának, Jelü Tasinak a vezetésével nyugatra vándorolt. A nép a Góbi-sivatagon átkelve elérte Délnyugat-Mongóliát, és vezetőjük független nomád uralkodóként felvette a *gürkán* (egyetemes kán) címet. Továbbindulva átkeltek az kanszui-ujgurok szállásterületein, majd a keleti karahanida állam területén megalapították birodalmukat, amelynek fővárosa Balaszagun lett. A karakitajok 1141-ben összeütközésbe kerültek a szeldzsükkkel, és haderejük megsemmisítő vereséget mért szeldzsük–karahanida csapatokra Katavánál. A karakitajok az általuk elfoglalt közép-ázsiai területek lakosságának csak nagyon kis részét tették ki. Az iráni nyelvű városi lakosság a helyén maradt, csakúgy mint a különböző, a *gürkán* hatalmát elismerő nomád csoportok (karlukok, ujgurok), amelyek elismerték a *gürkán* hatalmát. A helyi uralkodók, ha hűséget esküdtek a *gürkán*nak, megtarthatták pozíciójukat.

A nomád hódítók nem pusztították el az elfoglalt területek városait és fejlett földműveléssel rendelkező településeit. Az öntözéses gazdálkodáson alapuló földművelés és a kereskedelem adóztatása a karakitajok fontos bevételi forrása volt. A hódítók azonban megőrizték nomád életmódjukat, amit jól mutat az is, hogy a főváros Balaszagun mellett a birodalom elitje számára felállított nomád sáttábor helyezkedett el. Az államot a karakitaj haderő tartotta egyben, amely azonban nem állomásoztatott az egyes régiókban jelentős katonai erőt. A főváros környékén elhelyezkedő csapatok csak lázadások esetén vonultak ki. A Karakitaj Birodalom bukását egy a mongolok elől menekülő najman fejedelem, Gücsülük idézte elő, aki 1211-ben egy vadászat alkalmával fogságba ejtette a karakitaj gürkánt, akinek 1213-ban bekövetkezett halálával a dinasztíája is véget ért. Gücsülük átvette a Karakitaj Birodalom irányítását, de a mongolok támadásának nem tudott ellenállni. A mongol csapatok 1218-ban lerohanták államát, Gücsülük vereséget szenvedett és a támadók megölték.

A horezmi sahok birodalma

1017 után Horezmet a gaznevidák, majd 1042-ben a szeldzsükök szerezték meg, akik a terület élére kormányzókat neveztek ki. Ezek a kormányzók a horezmi sah címet viselték. A horezmi sahok dinasztiájának (1097–1231) alapítója Kutbaddín Mohamed (1097–1127), aki Szandzsar szeldzsuk szultán (1118–57) hű vazallusa volt. Az igazi alapítónak azonban Kutbaddín fia, Atsíz tekinthető, aki névleg ugyan elismerte a szeldzsuk uralmat, de ügyesen egyensúlyozva a szeldzsukok és a transzoxániai karakitajok között, kiterjesztette uralmát a Kaszpi-tenger keleti partvidékén és a Mandzsislák szigeten élő türkmének fölé. Atsíz utóda, Il-Arszlán (1156–72) kihasználva a Szandzsár (1157) halála utáni hanyatlást, a szeldzsükök helyett a karakitajok fennhatóságát ismerte el, akik – mivel rendszeresen megérkeztek a *gürkán* udvarába az adók – nem avatkoztak be, mikor Il-Arszlán elfoglalta a karahanidák transzoxániai területét 1158-ban.

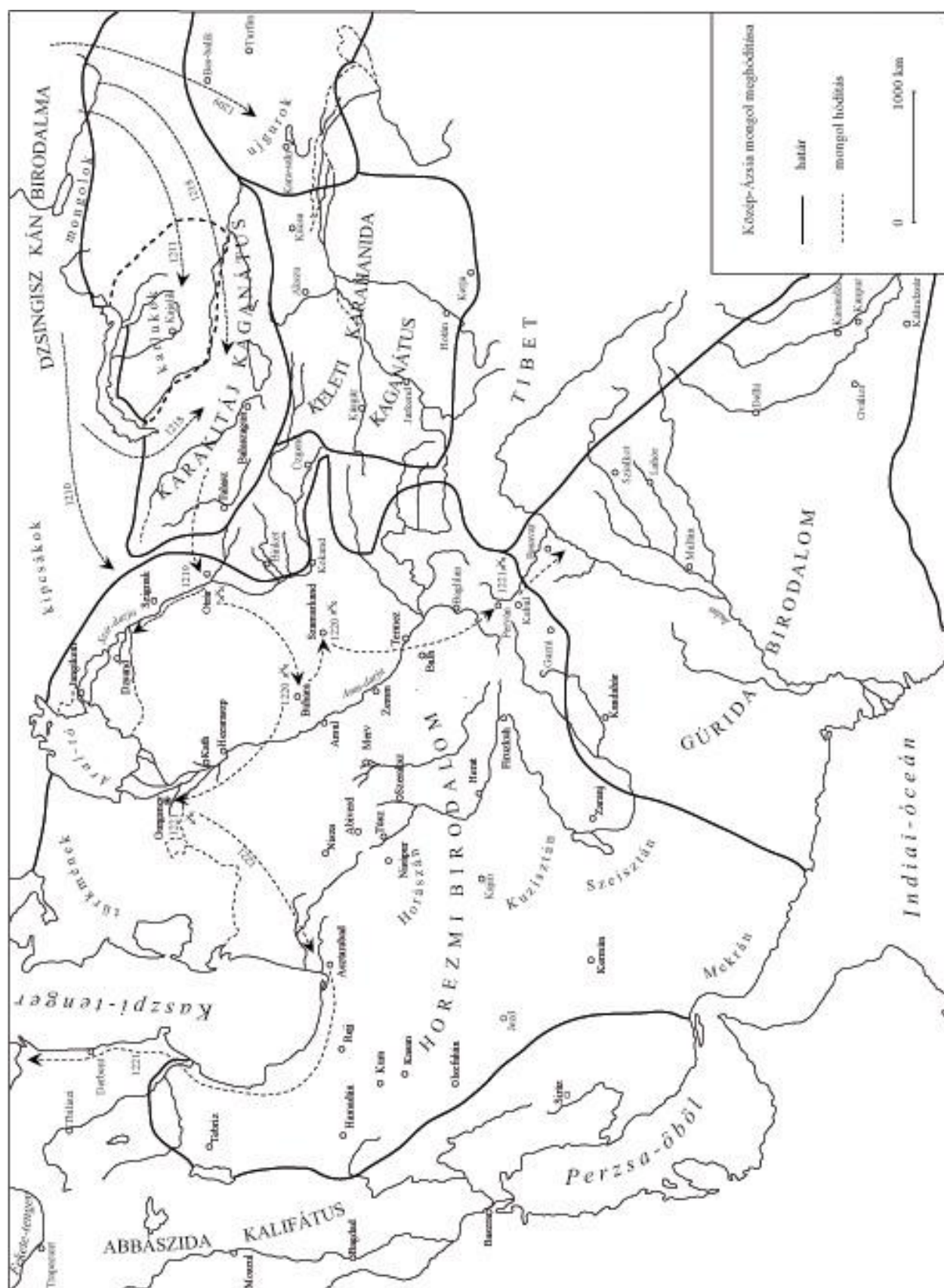
A horezmi Il-Arszlán utóda, Aláaddín Tekis (1172–1200) ellenállt a gúridák, a szeldzsükök és a karakitajok alávetési törekvéseinek. Területének északi határait a Szir-darja alsó folyásánál élő kipcsakokkal és türkmennel szemben nemcsak megvédte, de a seregébe is sokakat toborzott közülük. Az ő segítségével 1194-ben legyőzte III. Togril szeldzsuk uralkodót Nyugat-Iránban, így Horezm és Irán egy kézben egyesült. Utóda és fia, Aláaddín Mohamed (1200–20) alatt lett Horezm nagyhatalom. 1204-ben a karakitajok segítségével visszaverte a gúridákat, majd 1215-ben a megszerezte azok területeit. 1212-ben, miután megölte az utolsó Szamarkandban székelő karahanida uralkodót, Oszmán kánt, megszerezte a karahanidák maradék transzoxániai területét. 1217/18 telén Bagdadba indult, hogy az Abbászida kalifát, an-Nászirt (1180–1225) megfossa hatalmától, de egy nagy erejű hóvihár, valamint a kipcsakok közötti nyugtalanság miatt kénytelen volt visszafordulni.

Közép-Ázsia mongol meghódítása

A Dzsingisz kán vezette Mongol Birodalom az 1210-es években határossá vált Közép-Ázsia legjelentősebb államával a Hvárezmi Birodalommal. Bár Dzsingisz kán felajánlotta Muhammad sahnak, hogy osztozzanak a világ feletti uralomban – amelyben a mongoloknak jutott volna kelet, míg a Hvárezmi Birodalom terjeszkedhetett volna nyugat felé – de a muszlim uralkodó a pogánynak és barbárnak tartott steppei monarcha ajánlatát visszautasította. 1218-ban a Hvárezmi Birodalom egyik helyőrségében, Otrarban a helytartó lemészároltatta Dzsingisz kán egyik karavánjának kereskedőit. A mongol uralkodó követelését pedig, miszerint a vétkeket szolgáltatassák ki neki, a sah megtagadta, amit a mongolok nyílt hadüzenetnek tekintettek. 1209-ben az addig a karakitajok fennhatóságát elismerő ujugurok behódoltak a mongoloknak, majd ugyanígy tettek 1211-ben a karlukok is. A mongolok elől menekülő najman fejedelem, Gücsülük pedig letaszította a trónról a karakitaj uralkodót, majd halála után maga ült a birodalom trónjára. A mongol csapatok azonban 1218-ban meghódították a Karakitaj Birodalmat és Gücsülüköt megölték. A mongol hadsereg ezen hódítások által értékes, a közép-ázsiai térséget jól ismerő segédcsoportokra tett szert.

A Hvárezmi Birodalom ellen induló mongol sereg Dzsingisz kán vezetésével 1219 őszén Otrar alá ért, ahol három részre bomlott. A kán két fia, Csagataj és Ögödej hátramaradt és nekifogott a város ostromának. Dzsingisz kán legidősebb fia, Dzsocs elindult az Szir-darja irányába. A fősereg a kán vezetésével pedig továbbindult, és 1220 februárjában érkezett Buhara alá. Az ostrom harmadik napján a helyőrség – óriási veszteséget szenvedve – kitört a városból, majd a település megadta magát. Mivel a város lakossága nem tette le a fegyvert azonnal, a mongolok a lakosságot rabszolgaként elhurcolták, a várost pedig felgyújtották. Innen továbbvonulva 1220 márciusában elérték Szamarkandot, ahol Csagataj és Ögödej csapatai – Otrar bevétele után – ismét csatlakoztak a fősereghez. A város öt nap után a támadók kezére került, akik a helyőrséget lemészárolták. Bár a Hvárezmi Birodalom fontos városai sorra a mongolok kezére kerültek, de Dzsingisz kán tisztában volt azzal, hogy a hódításai biztosításához nélkülözhetetlen a hvárezmi sah elfogása vagy megölése.

A hvárezmi uralkodó üldözésére Dzsingisz kán két kiváló hadvezérét Dzsebét és Szübötejt indította el. A menekülő sah végül a Kaszpi-tenger egy kis szigetén – valószínűleg betegség következtében – meghalt. Az üldözők erről jelentést tettek a kánnak, aki engedélyezte számukra, hogy nyugati irányba előrenyomuljanak. Ennek során Dzsebe és Szübötej csapatai délről megkerülve a Kaszpi-tengert és átkelve a Kaukázuson megjelentek a délorosz steppén. 1221-ben öt hónapi ostrom után Ürgencs is a hódítók kezére került, akik leromboltatták a várost az Amu-darja ellen védő gátat és a várost elárasztották. Erre az időre Muhammad sah egyik fia, Dzsalam-ad-Dín Gaznába menekült, és megkezdte a Hvárezmi Birodalom megmaradt keleti területein uralmának elismertetését. Bár 1221-ben Perván mellett vereséget mért egy mongol seregre, de novemberben az Indus nyugati partján vereséget szenvedett, és seregének maradványaival Észak-Indiába menekült. A Hvárezmi Birodalom meghódítása után 1222 tavaszán a mongol csapatok nagy része Dzsingisz kán vezetésével visszatért Belső-Ázsiába. Dzsalam-ad-Dín 1224-ben visszatért Indiából, több alkalommal összecsapott a mongolokkal (1227, 1231), akik legyőzték, és 1231-ben meggyilkolták.

Az Ilkhanidák és Csagatajidák birodalma

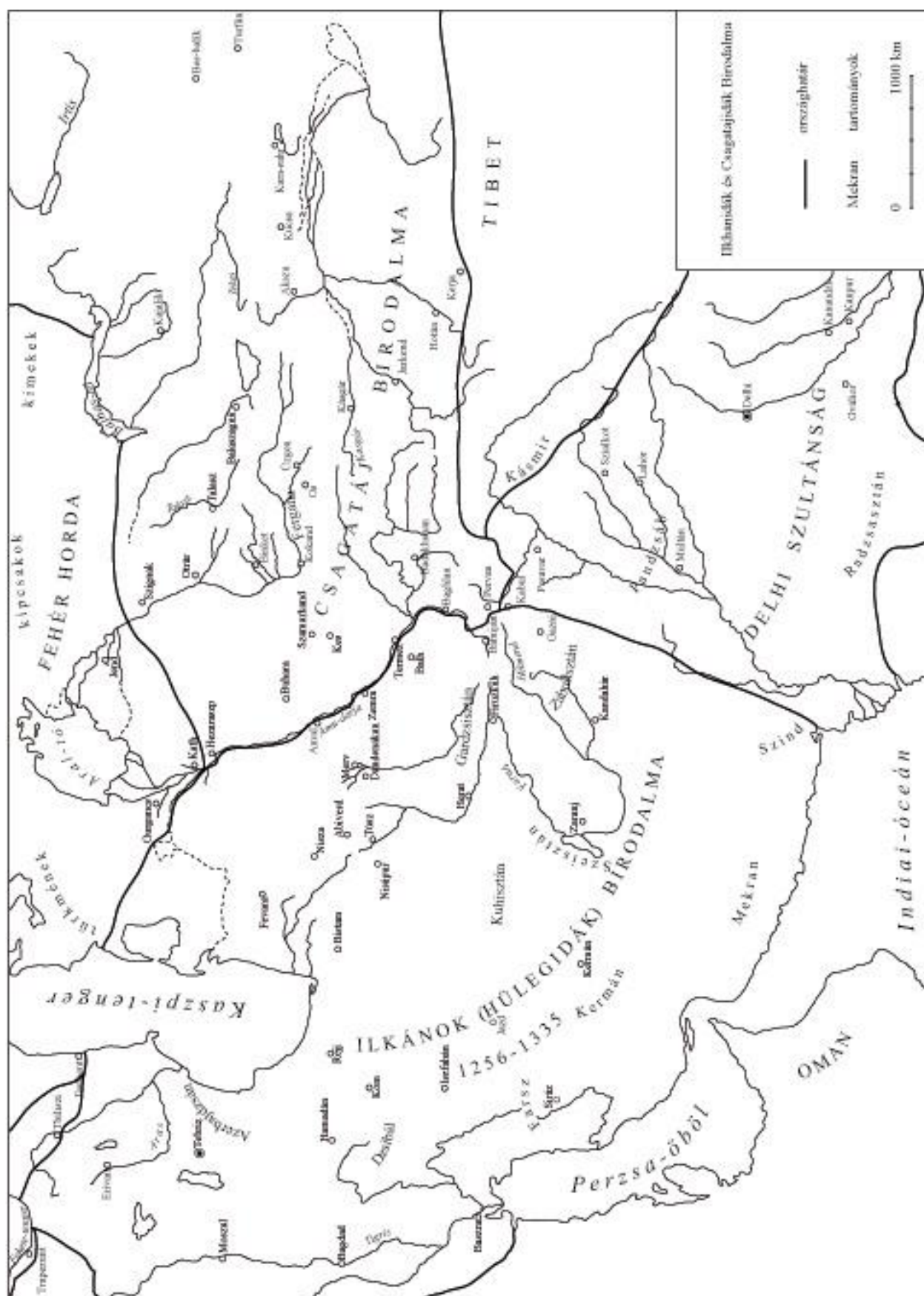
A mongol seregek az 1220-as években érték el Iránt. 1220–22-ben támadták meg először Nyugat-Iránt és a Kaukázus térségét, de Nyugat-Iránt csak 1239-ben sikerült elfoglalniuk. A szeldzsük államok sorra mongol uralom alá kerültek. 1256-ban Hülegü megtámadta az iszmáilitákat (asszaszinok) és lerombolta váraikat. 1258-ban bevette és kifosztotta Bagdadot, ezzel megdöntve az Abbászida Kalifátust. A további hódítás a mamelukoktól elszenvedett vereség (1260) miatt elakadt.

A mongolok megtelepedtek ÉNy-Iránban, Hülegü felvette az *ilkán* ('a törzs kánja') címet, ezzel megalapítva az Ilkhanidák dinasztiáját (1256–1336), fővárosa Tebriz lett, hatalma Iránra és Mezopotámiára terjedt ki. A dinasztia fennállása idején folyamatos harcban állt északon az Arany Hordával, nyugaton Egyiptommal és Szíriával.

A mongol hódítók azonban nem tudtak beépülni a mezőgazdasági jellegű társadalomba, és a pásztorkodó életmód teret nyert a mezőgazdaság rovására. A nomád mongol és a letelepült helyi lakosság között állandó ellentétek voltak. Gazan kán (1295–1304) a belső feszültségeket orvosolandó, felvette az iszlámot, és államvallássá nyilvánította. Ugyanakkor vallásilag toleránsak voltak, így a később Irán „nemzeti” vallásává váló siitizmus is terjedhetett, valamint a keresztény missziók is püspökségeket hozhattak létre. Gazan idejétől kezdve a hatalom a török–mongol hódítóktól fokozatosan a helyi nemességre szállt.

Az Ilkhanidák bukását a mongol elem és a helyi lakosság összeolvasztásának kudarca okozta. Ehhez járult a mezőgazdaság hanyatlása és az állami bevételek csökkenése, valamint az ikta-rendszer örökletessé válása. Abu-Szaid kán halála (1335) után a birodalomban belharc robbant ki a helyi nagyurak között, és ez a birodalom teljes széteséséhez vezetett.

A közép-ázsiai részekben Dzsingisz kán harmadik fiának, Csagatajnak az utódai rendezkedtek be a névadó halála után néhány évtizeddel. Az első független közép-ázsiai mongol uralkodó, Alugu (1259–65/66), Csagataj unokája volt. Fennhatósága alá tartozott Horezm és a mai Afganisztán területe is. A Csagatajidákra, annak ellenére, hogy a fejlett Transzoxániát is birtokolták, nem hatott olyan intenzitással az iszlám, mint a Hülegidákra, és hosszú ideig megőrizték nomád életmódjukat is. Ezt tükrözi, hogy kánságuk hamarosan kettéoszlott: a Szemirecsje és Kelet-Turkesztán vidékén levő Mogulisztánra, ahol a nomadizmus erősebb volt, és a muszlim Transzoxániára. Természetesen a Csagatajida kánok többsége felvette az iszlám hitet, de volt köztük keresztény is. Miután 1346/7-ben Kazan kán vereséget szenvedett a helyi török előkelőktől, a török emírek állítottak báburalkodókat a Csagatajida-házból 1370-ig. Később, Timur (1370–1405) idejében pedig Ögödej leszármazottai álltak a terület élén. Ezen a területen alakult ki a csagataj török irodalmi nyelv a 15. század folyamán.

Timur Lenk birodalma

A Csagataj Birodalom Transzoxániára és Turkesztánra szakadt ketté. A kettő közötti harc Transzoxánia ura, Timur uralomra kerülésével ért véget (1370). Timur Lenk, a Timurida-dinasztia (1370–1507) alapítója, a Csagatajida Birodalom egyik jelentős mongol törzséből a Barlaszból származott. 1360-ban jelent meg először a forrásokban, amikor a keleti Csagatajida területek ellen harcolt. 1369-ben Timur összegyűjtve a törzsi arisztokráciát, korábbi szövetségeseit, Huszeint a Csagatajida Birodalom törzsszövetségi uralkodóját, és átvette a hatalmat. Timur mivel nem volt Dzsingiszida leszármazott, Ögödej leszármazottait ültette a trónra, mint báb kánokat. Ő maga is a maga és utódai hatalmának legitimálása érdekében, Dzsingiszida hercegnőt vett feleségül, és felvette a *güregen* 'uralkodói vő' címet. Az iszlámot támogató Timur fővárosa Szamarkand lett, amelyet nemcsak megerősített, de számos új épülettel is megszépített. 1370-ben a Csagatajidák is elismerték hatalmát. Ennek ellenére uralkodásának első tizenkét évében számos törzsi felkeléssel és elszakadási kísérlettel kellett szembenéznie, amelyeket azonban erővel vert le.

Timur uralkodásának első éveiben a Fergána völgyébe és a Csagatajida Kánság keleti részébe vezetett hadjáratokat, ez utóbbi területre hamarosan kiterjesztett hatalmát, mivel a megosztott törzsi vezetők nem tudtak egységesen szembenállni vele. Timur célja valószínű, hogy Dzsingisz kán birodalmának helyreállítása volt. E tervét azonban az ő támogatásával a Fehér Horda élére került (1376/7) Dzsingiszida Toktamis húzta át. Toktamis ugyanis hamarosan megszerezte az Arany Hordát (1382) is, de ettől kezdve a korábbi szövetségeseik harcban álltak egymással az azerbajdzsáni területek miatt 1395-ig. Ebben az évben indított hadjáratába először Toktamis segéget győzte le Timur, majd végigpusztította az Arany Horda területét. 1380/1 és 1396 között több alkalommal Perzsia, 1398–99-ben India, 1400–1-ben Szíria és 1402-ben Anatólia területén vezetett hadjáratokat, és e területeket fennhatósága alá is vonta. 1402-ben Ankaránál legyőzte, és fogságba ejtette I. Bajezid oszmán szultánt. Keleten meghódította Horezmet, a Szir-darjától északra levő és a Fergánai-medencében fekvő városokat is, valamint igényt tartott Kásárra.

Timur hódításai mellett jelentős államépítő tevékenységet folytatott, Perzsia területén megszervezte az adminisztrációt, hasonlóképpen Irakban és Azerbajdzsánban is erre törekedett, de itteni hatalma bizonytalan maradt. A hódításaival együtt járó pusztítás alaposan megváltoztatta egész Közép-Ázsiát, a nomád életforma jelentős területeken elterjedt, és nagy lendületet kapott. Ugyanakkor a hadjáratai után számos olyan várost újjáépített, amelyek a harcok során elpusztultak, valamint új területeket nyitott meg a földművelés számára. Birodalma egy részén perzsa és török-mongol minták alapján szervezte meg az adminisztrációt, amelynek nyelve a perzsa és a csagatajida török volt. A Timur államának legtöbb tartományát hercegek kormányozták, akik az uralkodó fiai vagy unokái voltak. Timur szoros ellenőrzést gyakorolt a kormányzói felett, és maga vezette a nagyobb hadjáratokat is. A szunnita Timur nemcsak az iszlám terjedését támogatta, hanem a történetírást és az építészetet is. Szamarkandban a legjobb építészeket gyűjtötte egybe. Ma is áll a Gur-Emir, Timur kék kupolás mauzóleuma és a kedvenc felesége számára építtetett vallási iskola része.

Timur a Dzsingiszida leszármazott báburalkodók nevében maga irányította birodalmát, amit halálakor (1405) négy fia között felosztott. Utolsó hadjáratát, amelyet Kína ellen szervezett, már nem tudta befejezni.

Timur Lenk birodalmának utódállamai

Timur halála előtt (1405) négy fia: Omár sejk, Dzsahángír, Miránsah és Sáhruh között szétosztotta birodalmát. A négy fiú egymás közti harcainak következményeképpen területeket veszítettek el, így Horezmet az Arany Horda, Azerbajdzsánt a Kara-kojunlu 'Fekete Ürü' szerezte meg (1408).

A síita Kara-kojunlu (más néven Baráni vagy Báránlu), egy oguz eredetű, türkmén dinasztia volt, amely Kelet-Anatólia, al-Dzsazíra és Irán nyugati részét uralta. A különböző török törzsek szövetségéből álló Kara-kojunlu Bajrák Hodzsa (1351–80) idején tett szert történelmi jelentőségre. Utóda Kara Mehmed azonban 1389-ben vereséget szenvedett a Kis-Ázsia keleti részén felemelkedő Ak-kojunlu 'Fehér Ürü' szintén török konföderációtól. Kara Joluk Oszmán, aki az Ak-kojunlu Birodalom alapítójának tekinthető, Timur vazallusaként részt vett az ankarai csatában (1402), aminek következtében megkapta Dijár Bakir területét, ami a Tigris torkolatától addig terjedt, ahol a folyó nyugat-kelet irányú folyása délkeleti irányba fordult. Az Ak-kojunluk terjeszkedését sokáig a Kara-kojunluk akadályozták, míg végül Kara Oszmán fia, Uzun Haszán (1466–78), a legjelentősebb Ak-kojunlu uralkodó legyőzte őket (1467). A kelet felé nyomuló oszmán törököket azonban már nem tudta megállítani. Uzun Haszán és utóda alatt az európai hatalmak, különösen Velence és a pápa az oszmánok elleni szövetségest látták bennük.

A szunnita Ak-kojunluk 1502-ben vereséget szenvedtek az új iráni hatalomtól, a síita Szafávidáktól. Timur fiai közül Sáhruh (1405–1446/7), aki Horaszán kormányzója volt, fokozatosan kiterjesztette hatalmát testvérei területeinek egy részére is. Ő állta útját a Kara-kojunluk terjeszkedésének, akiktől 1420-ban Azerbajdzsánt ragadta el, majd két hadjárat (1429, 1435) során vazallusaivá tette őket. Sáhruh bizonyos időszakokban formális fennhatóságot gyakorolt az oszmánok és a delhi szultánok felett is, de nem tudta megakadályozni, hogy a Csagatajidák visszaszerezzék Kásgárt és vidékét (1435). Halála után az egymással rivalizáló Timurida hercegek összecaptak Horaszánban, és legyilkolták egymást (1449). Az ennek következtében területeket veszített Timuridák Horaszán, Kermán és Transzoxánia területére szorultak.

A már említett Miránsah unokája, Abú-Szaid megszerezte Szamarkandot az Ulugbeg-ágtól (1451). 1458-ban pedig Herátot, és a következő évben fővárosává tette. Majd tovább terjeszkedett Transzoxánia, Horaszán és Mázandarán irányába, elhárítva az üzbégek és a horezmi Huszein Bajkara, Omár sejk egyik leszármazottjának támadásait. Abú-Szaid hadjáratot vezetett Azerbajdzsánba (1468), azt remélve, hogy visszaszerzi a tartományt, és megakadályozhatja az Ak-kojunlu felemelkedését. De vereséget szenvedett, fogságba esett és meghalt (1469). Korábbi ellenfele és rokona, Huszein Bajkara a következő évben megszerezte Herátot, ami a város kulturális felvirágzásához vezetett. Birodalma magába foglalta keleten Balhot, nyugaton Bisztámot; északon Horezmet, délen pedig Kandahárt és Szisztánt. Timur egykori birodalmának északi területei Abú-Szaid fiai kezén maradtak. Az idősebbik, Ahmad szultán Szamarkand és Buhara vidékén uralkodott, míg ifjabb testvére, Omár sejk központja Fergána volt. Taskend és a határterületek felett a testvérek valamint a keleti Csagatajidák osztozkodtak. Badak-sán, Tirmidz, Csagániján és Hiszár egy másik testvér, Mahmúd szultán kezében volt.

A timurida birodalom két része közötti határok viszonylag stabilak maradtak Huszein Bajkara szultán haláláig (1506), bár mindkét oldalról voltak próbálkozások a területszerzésre.

Abú-Szaid fiainak halála (1494–5) hatalmi harcokhoz vezetett Transzoxániában, így a timurida területek a mongol eredetű, de török kultúrájú Sejbánida-dinasztia hatalma alá kerültek.

Belső-Ázsia

Zsuanzsuan Birodalom

Az Északi Wei Birodalom nagy ellenfelei a zsuanzsuanok voltak, akik a szien-pik közül váltak ki, eredetileg a T'o-pa Wei függőségében éltek. A kínai hagyomány szerint T'o-pa Kui (386–409) alatt kezdődött meg a felemelkedésük. Első önálló uralkodójuk Sö-lun kagán (402–410) volt. Utódai közül Hu-lü kagán (410–414), Pu-lu-csen (414) és Ta-t'an kagán (414–429) uralma alatt folyamatos háborúban álltak a Wei-házzal. Wu-t'i kagán (429/430–444), 431 és 436 között átmenetileg adó-ajándék viszonyt létesített Kínával. Wu-t'i utóda T'u-ho-csen kagán (444–464) alatt is folytatódott az ellenségeskedés. Enyhülés csak Jü-kiu-lü Jü-cs'eng kagán (464–485) uralma alatt következett be. Az ő utóda, Jü-kiu-lü Tou-lun kagán (485–492) alatt tört ki a *t'ie-lö* (*kao-kü*) törzsek lázadása, amelynek leverése a türkök felemelkedését okozta. Sikertelensége okán utóda nagybátyja, Jü-kiu-lü No-kai kagán (492–506) lett. Ő békét kötött a Wei-házzal, ami az utóda Jü-kiu-lü Fu-t'u kagán (506–508) alatt is folytatódott. A különbség abban volt, hogy az utóbbi már nem kapott Wei hercegnőt feleségül. Ő és utóda, Cs'ou-nu kagán (508–521) folyamatosan háborúzott a kaokü néppel. 516-ban sikerül is átmenetileg pacifikálni őket.

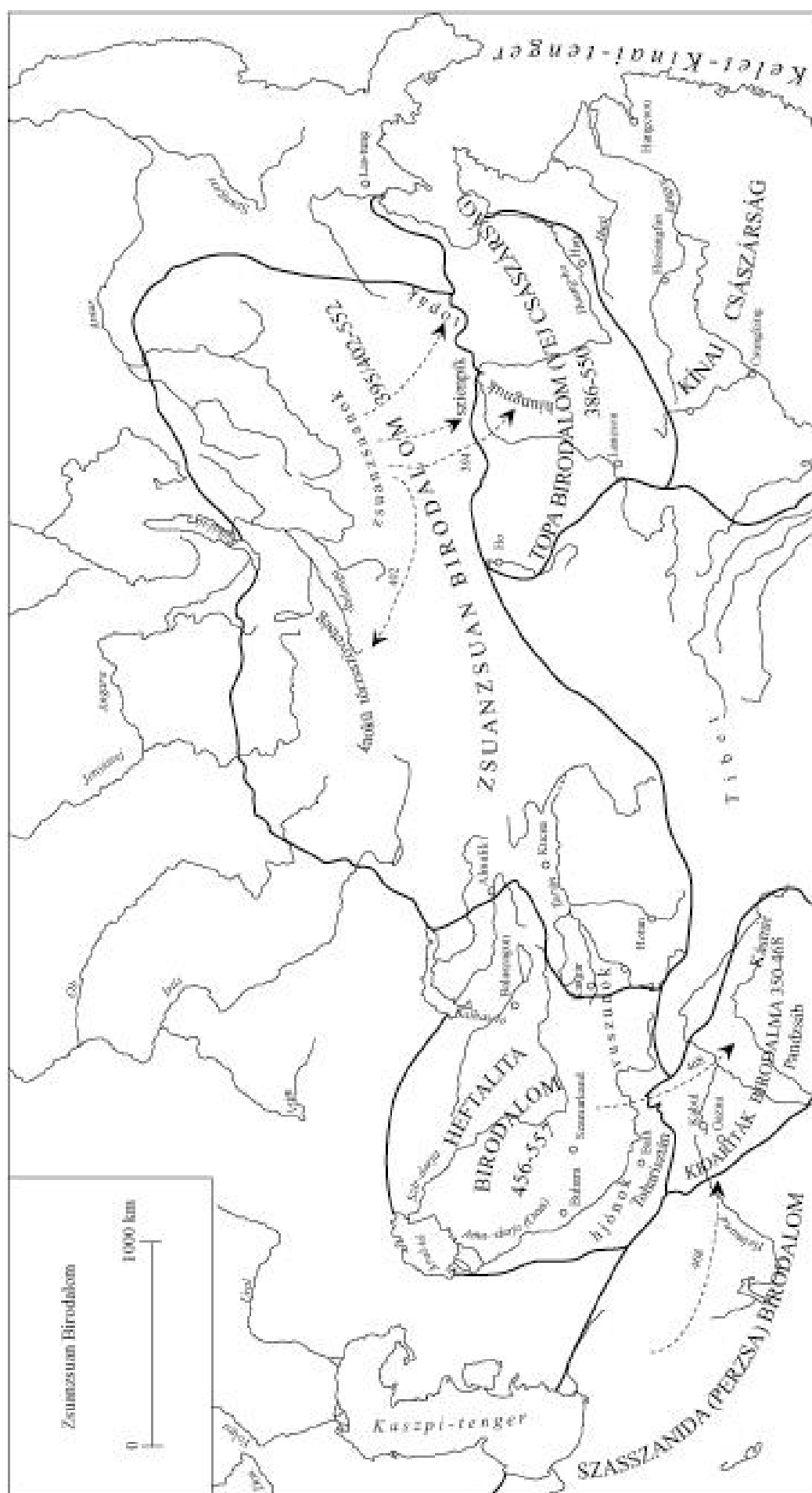
A zsuan-zsuan követek engedélyt kaptak arra, hogy ne a vazallus országok követeinek szertartásrendje szerint tisztelegjenek az udvarnál 518-ban. Ezt követően 520-ban A-no-kui Kínába menekült, Szu-cung császártól kért segítséget trónja visszaszerzéséhez. A-no-kui kínai tartózkodása során deklarálta vazallusként viselkedett. Az udvarban ennek ellenére a vazallus uralkodók mögé rangsorolták. A császár Suo-fang kün fejedelmévé és a zsuan-zsuanok királyává (*wang*) nevezte ki. 521-ben térhetett haza, miután megvesztegette Jüan Ji főminisztert (*cai-sziang*). Mialatt A-no-kui Kínában tartózkodott, a zsuan-zsuanok között A-no-kui apai nagybátyja, a korábbi *sze-li-fa*, P'o-lo-men (521–524) lett a kagán.

A császári udvar úgy tervezte, hogy A-no-kui uralkodjék északkeleten, T'u-zsonál, míg P'o-lo-men tartsa fejedelmi szállását Szi-hai-kürinél, Tirnhuangtól északra. P'o-lo-men, akinek mindhárom felesége a heftalita uralkodó húga volt, megkísérelt Tunhuangból a heftalitákhoz menekülni, de útközben elfogták. 524-ig Lojangtól délre élt száműzetésben. 522-ben A-no-kui – nagy valószínűséggel népének szorult helyzetében – vetőmagnak való kölest kért Kínától. Hasonló esetre legközelebb csak a türkök *Qap(án qa)an* (691–716) uralma alatt került sor. Az éhínség 523-ban is folytatódott, ezúttal A-no-kui Kínából állatokat rabolt, és túszként Jüan Fu császári főtítkárt is magával hurcolva, akit Sz-cung császár küldött követségbe a zsuan-zsuan vezér lecsillapítására. 524-ben fel lázadtak azok a zsuan-zsuanok, akik 521 óta kínai helyőrségekben éltek. Ebben talán P'o-lo-men halála is közrejátszhatott. Császári parancsra A-no-kui verte le őket 525-ben. Ugyanebben az évben A-no-kui felvette a kagán címet. Követe, Jü-kiu-lü Mi-o adót hozott a Wei fővárosba, 527-ben prdig követe, Kung Feng-king járt a fővárosban adóval. A-no-kui alávetett helyzete ezzel véget is ért.

Szucung (516–528) császár utóda, Hiao-csuang (528–530) 528-ban kiemelte a vazallus államok sorából a zsuan-zsuanokat. Megengedte a kagánnak, hogy a kínai császárokhoz hasonlóan névtabuval őrizze a saját személynevét, s beadványaiban ne nevezze magát alattvalónak. 532-ben A-no-kui kínai hercegnőt kért a fia számára. Az udvar 533-ban egyezett bele a házasságba. A még egységes Északi Wei-ház utolsó uralkodója, Hiao-wu (532–534) császár uralma alatt alaposan átrendeződtek a hatalmi viszonyok. A-no-kui jó diplomáciai érzékkel külön kapcsolatot épített ki Hien-wuval, C'i főhercegével (*wang*). A legkedvesebb lányát adta hozzá feleségül. 550-ben az Északi C'i-ház valóban letaszította trónjáról a Keleti Weit. Ez a dinasztia nyújtott 552 után rövid ideig menedéket A-no-kui utódainak és népének. Miután 534 telén a Nyugati- és a Keleti Wei kettévált, a két új dinasztia versenyt futott a zsuan-zsuanok kegyeiért.

Néhány évig tartó ellenségeskedés után 540-ben A-no-kui hajlandónak bizonyult a Keleti Wei hűségére térni. 540–541-ben a Keleti Wei és a zsuan-zsuanok között alakultak házassági kapcsolatok, amelyet a kagán ezer lóval hállalt meg. E kapcsolatoknak hála, 550-ig béke honolt a Keleti Wei északi határán. Időközben 542-ben – illetve más forrás szerint 546-ban – A-no-kui leányunokája megkapta a Lin-ho hercegnője címet és férhez ment C'i Sen-wu főherceg (*wang*) kilencedik fiához, Cs'ang-kuang hercegéhez (*kung*). Ezzel tovább erősödtek a zsuanzsuan hatalom és a Keleti Wei örökökébe lépni készülő Északi C'i közötti kapcsolatok. A kínaiak véleménye szerint A-no-kui egyenrangúnak tekintette magát a császárral. A-no-kui uralmának utolsó két évében az Északi C'i vette át a Keleti Wei korábbi szerepét. Miután 552-ben A-no-kui vereséget szenvedett a türköktől és öngyilkos lett, utóda és rokonai elmenekültek. Teng-csu kisebbik fia, T'ie-fa próbált meg az eredeti szállásterületen maradva ellenállni a türköknek.

Mivel T'ie-fa elesett a kitajok elleni harcban, Teng-csu került a trónra. Egyik főembere, A-fu-t'i azonban őt is megölte, így K'u-t'i került a trónra. 553-ban új türk támadással is szembe kellett néznie a megroppant zsuanzsuan hatalomnak. 554-ben An-locs'en fellázadt, Wen-szüan császár pedig személyesen vonult ellene, a zsuanzsuanok több alkalommal is vereséget szenvedtek, mégis az egész év folyamán fosztogattak. 555-ben Wen-szüan újra hadjáratot indított a zsuan-zsuanok ellen, ugyanebben az évben a türkök is hadra keltek ellenük, ami a zsuanzsuan hatalom összeomlását eredményezte.

A türkök

A Türk Kaganátus volt az első hatalom, amely Kína határától a Fekete-tengerig a saját uralma alatt egyesítette az eurázsiai steppék térségeit. A türk hatalom volt a csúcspontja annak a belső-ázsiai birodalmi hagyománynak, amely az ázsiai hunokkal kezdődött, s az ujgurok belső-ázsiai hatalmának bukásával (840) ért véget.

A későbbi történeti időkben általánossá váló, s napjainkig az egész török nyelv- és népcsalád összefoglaló nevéül is használt türk népnév az 5–7. században még csak egy törzsszövetség neve volt. A türk hatalom egy dinasztia, az Asina köré szerveződött. Az Asina-ház totemisztikus eredetlegendája szerint a türkök ősei egy, az elenség által elpusztított hiung-nu törzs véletlenül életben maradt, és egy nőstényfarkas által felnevelt fiúgyermek és a nőstényfarkas közös ivadékaik lennének, számos változatban maradt fenn kínai forrásainkban.

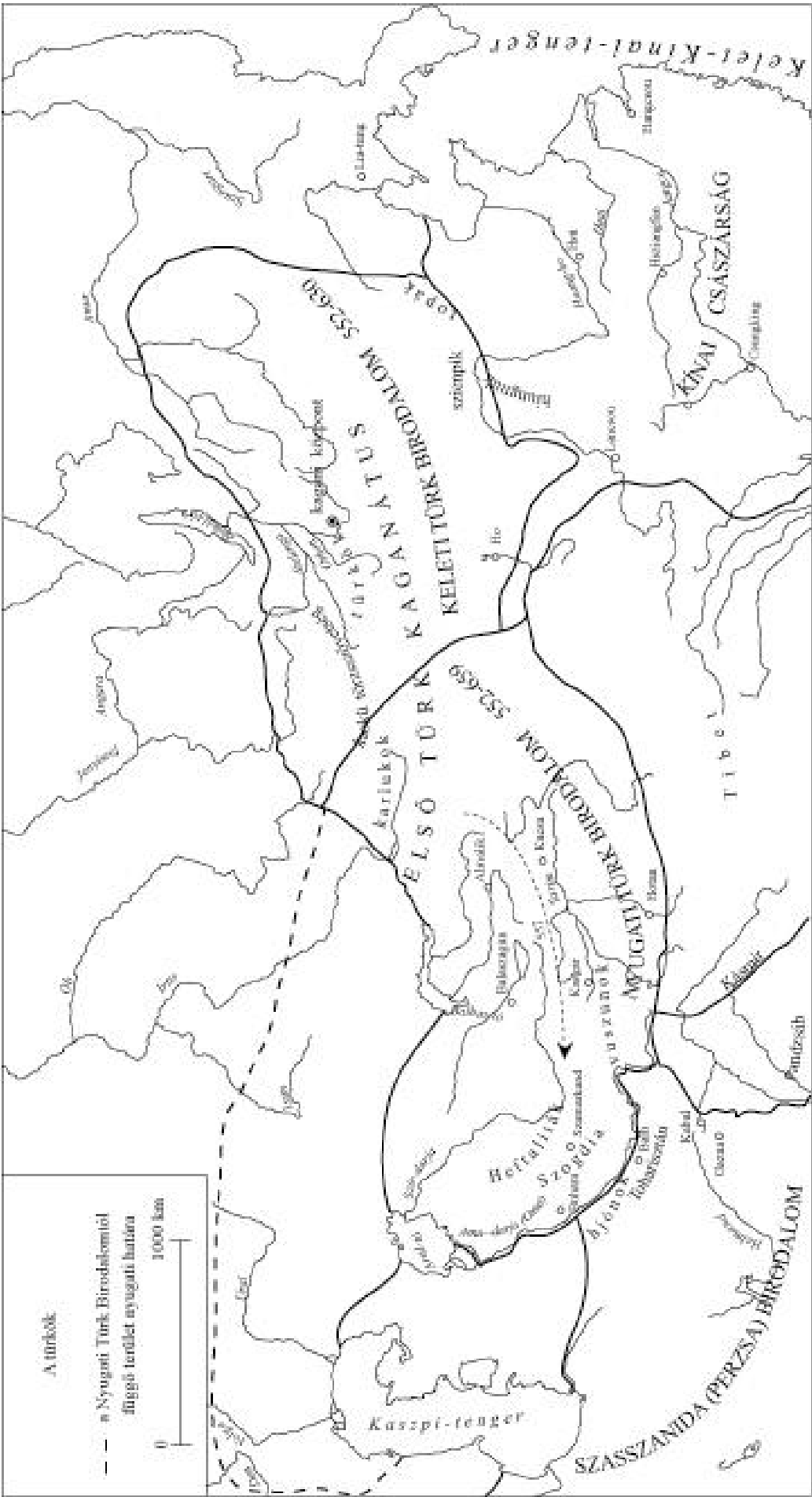
A türkökről először 439-ben tettek említést a kínai krónikák, amikor a tagacs eredetű Északi Wei-ház (386–534) csapatai legyőzték a Kanszuban hatalmat gyakorló, hiung-nu eredetű Északi Liangot (389–439). Ennek az eseménynek a következtében kerültek a türkök ősei az Altaj-hegységbe, ahol, az akkor hatalma csúcsán levő zsu-an-zsuanok alattvalói, kínai forrásaink szerint „kovácsai” lettek. Az Altajtól délre nomadizáló t'ie-lö (kao-kü) törzsszövetség 508 és 521 után 546-ban kelt fel a 6. század folyamán immáron harmadjára a zsu-an-zsuan uralom ellen. A zsu-an-zsuanok szolgálatában az Altajban élő türkök verték le a felkelést. Ugyanakkor a zsu-an-zsuanok ura A-no-kui megtagadta, hogy a türkök vezérének hercegnőt küldjön, a türkök sértett vezére előbb Kínához fordult, majd kínai támogatással leverte a zsu-an-zsuanokat. A Türk Birodalom alapítója Bumin († 552) trónra léptekor felvette a *ji-li k'o-han* címet. A türk birodalmat megalapító fivérek Bumin és Istemi († 576) közül az előbbi birtokolta a belső-ázsiai kagánoknak karizmatikus felhatalmazást (*qut*) adó szent hegyet, a mai Hangaj-hegység egyes részeivel azonosítható Ötükent. T'u-men halála után a birodalom keleti fele feletti hatalmat és a kagáni címet fia vagy öccse K'o-lo (552–553) örökölte. K'o-lot még 553-ban Mu-han (553–572) követte a trónon, aki K'o-lo öccse volt. Ez volt a Türk Birodalom kialakulásának és gyorsan elért nagyhatalmi státusának a kora. Miután 555-ben sikerült végleg legyőzniük a zsu-an-zsuanokat, fogadták a tőlük keletre és északra élő kitajok és kirgizek hódolatát. A zsu-an-zsuanok egyébként nem egykönnyen adták meg magukat. Nem csak a türkökkel harcoltak, de az őket 553-ban befogadó C'i-házat is folyamatosan zaklatták. Végül ez lett a vesztük. Innen a türkökkel szövetséges Nyugati Wei területére üzték őket, és ők 555-ben kiadták maradványaikat a türköknek.

Mu-hannal kapcsolatban említik először a kínai források a türk kagánok farkasfejes zászlaját, valamint a fu-li (böri 'farkas') testőrgárdát. Mu-han uralma alatt írták le először a kínai források a birodalom tisztségviselőit. A birodalom nyugati területei feletti uralmat fivéréntől megkapó Istemi és utódai fennhatósága alá tartozott a Kaspi-tótól nyugatra elterülő hatalmas terület is, a Kaukázus előterében és a Fekete-tengertől északra elterülő pusztákkal. A türkök 557-ben kötöttek szövetséget a perzsákkal, a közös ellenfél a heftaliták voltak.

Később a szassznida hatalommal szakító türkök a keletrómaiakhoz fordultak. A keletrómai követjelentések-ből az derül ki, hogy a (nyugati) türkök urának szállása, az Ektag, görög nevén Aranyhegy volt. Istemi szállása nagy valószínűséggel a Julduz folyó völgyében, Kucsától és Karasartól északra terülhetett el. A keletrómaiak és a türkök barátnak induló viszonyát hamarosan ellenségeskedés váltotta fel. Az ellenségeskedés kitörésének oka az volt, hogy a türkök nehezményezték a kialakuló keletrómai-avar kapcsolatokat. Az a kijelentés, hogy a kárpát-medencei beköltözők valójában nem avarok lennének, hanem varchoniták, először Valentinos követjárása (576) kapcsán került forrásaink szövegébe.

Még a türköknél volt a Valentinos-féle követség, amikor a türk szolgálatban hadakozó utigurok ostrom alá vették a kimmériai Boszporuszt. Ezzel, ha csak átmeneti időre is, de veszélybe került a Krímben és környékén az 5. század óta stabil bizánci fennhatóság. A 6. század utolsó évtizedeire datálható buguti felirat állítása szerint, a harmadik kagán Mu-han (553–572) egy buddhista kolostor alapítását rendelte el a birodalma szívében. Mu-han öccse volt Taszpar kagán (572–581). Az ő halálának éve volt a türk nagyhatalom végének kezdete. Ebben az évben (581) kezdte egyesíteni a leendő Szui-ház (589–617) az addig szétdarabolt és a türköktől nagy mértékben függő Észak-Kínát. T'o-po halála után fia, An-lo és Mu-han fia, Ta-lo-pien küzdöttek a hatalomért. Közülük emelkedett ki egy korábbi „kis kagán”, Se-tu (Nivar), aki megszerezte az Ötükent (581–587). An-lo, a Tola folyónál kapott szállást és második kagáni címet. Ta-lo-pien az A-po kagáni címet kapta. A későbbi dinasztikus harcok során a birodalom nyugati fele átmenetileg A-po kezébe került. Tardu 594-ben került vissza a kínai száműzetésből. Uralma alatt feltartóztathatatlanul folyt a t'ie-lö törzsek 601-ben kezdődött lázadása. 603-ban a helyzete annyira tarthatatlanná vált, hogy végül a t'u-jü-hunok közé menekült. Távozásával a kaganátus valóban két részre szakadt. Egy keletre és egy nyugatira.

A keleti kaganátus 630-ban kínai uralom alá került. A kínai hatalom a türköket a Góbitól délre telepítette le. A nyugati kaganátus fénykora 628–630 körülre tehető, amikor T'ung sö-hu kagán (618–630) csapatai nagy szerepet játszottak Herakleiosz (610–641) császár Perzsia elleni hadjárataiban. A hatalmaskodó kagán halálával megrendült a nyugati türk hatalom. Önálló hatalommá váltak a kazárok, s a kelet-európai t'ie-lö törzsek önállósodtak, s létrehozták a Bolgár Birodalmat.

A Második Türk Kaganátus

A nyugati türk népességet tíz törzsbe szervezték 650 körül, de ez már nem segített a dinasztikus belharcoktól gyötört kaganátuson. 657-ben a kínaiak támadást indítottak. Az utolsó nyugati türk kagán Asina Ho-lu 659-ben kínai fogságban fejezte be életét. A nyugati türk népesség ettől kezdve a kínai és az előretörő arab hódítók közötti harcok szenvedő alanyává vált. 702-ben a nyugati türkök egyik korábbi törzse, a türgesek kezébe került a hatalom. A kínai uralommal elégedetlen keleti türkök 679-ben és 681-ben is sikertelenül keltek fel a kínaiak ellen.

Végezetül, az Asina nembéli Qutluy vezetésével tört ki egy sikeres felkelés. Az új vezér felvette az Elteris kagán címet, s maga mellé vette a türk történelem talán legnagyobb hatású államszervezőjét, hadvezérét és politikusát, Tonjukukot. Az ő tényleges irányítása mellett a türkök 687-re érték el egykori szállásterületeiket a Hangej-hegységben. Ez ebben az időben a t'ie-lö törzsszövetségből kivált, s az ujgurok vezette tokuz-oguzok kezén volt.

Elteris kagánt halála után fivére Kapgan vagy kínai nevén Mo-cs'o kagán (691–716) követte a trónon. Az ő uralma alatt érte el legnagyobb területi kiterjedését a második türk kaganátus. Uralma alá kerültek a tokuz-oguzok és egy rövid időre a nyugati türkök tíz törzse is. A 709-ben indult nyugati hadjárat során – nagy szerepet játszott Tonjukuk mellett az a Bilge, aki később kagán lett – a türkök először bravúrosan átkeltek a téli Szaján-hegységen majd legyőzve a kirgizeket (710), 710–711 folyamán legyőzték és szétverték a türgeseket. 712 és 713 folyamán azonban katasztrofális vereséget szenvedtek az Amu-darja mentén hódító araboktól, majd ezt követően, 714-ben hiába próbálkoztak Besbalik ostromával, ugyanis a kínaiaktól szenvedtek vereséget. A meghódított törzsek Kínában kerestek menedéket, s a kagán is a lázadás áldozatául esett 716-ban. A helyzetet súlyosbította, hogy a kagán megkísérelte a saját fiát, Fu-küt a trónra juttatni. Őt és környezetét azonban félreállította az elhunyt Elteris kagán kisebbik fia, aki Tonjukuk kivételével lemészárolta az udvari főembereket, köztük az új kagánt is. Ezt követően a fivérét juttatta trónra Bilge kagán (716–734) címen, míg ő maga a *Kül* (vagy egyes olvasatokban *Köl*) címen a birodalom fegyveres erejét irányította. Az ő emlékhelyeiken állították a híres orhoni feliratokat, míg Tonjukuk, aki az új uralkodó apósaként 718-ban térhetett vissza a kegyvesztettségéből, már korábban felállította a maga feliratát Nalajh közelében.

A Kínához fűződő kapcsolatok eleinte feszültek voltak, az új uralkodó sikerrel stabilizálta az uralmát és uralkodása a türk hatalom utolsó felvirágzását jelentette. Ő maga 734-ben, egy udvari főembere által megmérgezve vesztette életét. A halálát követő évtized folyamán a türk hatalom már lényegében folyamatos káoszba süllyedt, és 744–745 folyamán átadta helyét az ujgurok birodalmának.

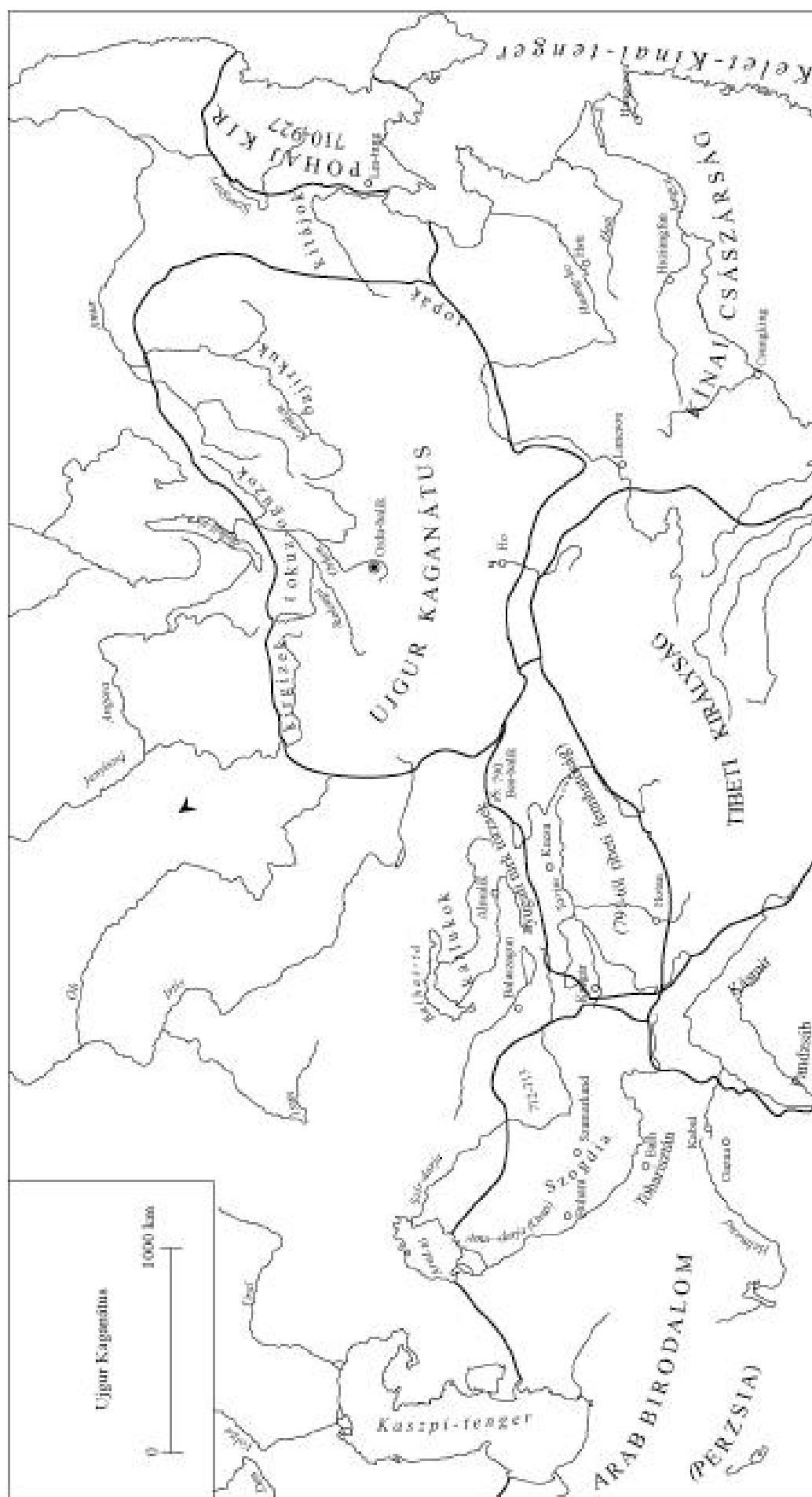
Az Ujgur Kaganátus

A Türk Birodalom vezető népeleme a türk törzsekből állt, akik számos más törzset legyőzve uralkodtak Belső-Ázsiában. Az egyik alávetett népcsoport a tokuz-oguz törzsszövetség volt, amelyhez az ujgur törzsek is tartoztak, de 745-ben, a törzsszövetség vezetői lettek. Az ujugrok által vezetett törzsszövetség a baszmil és karluk törzsszövetség támogatásával megdöntötte a második Türk Birodalmat (745). Az ujugrok a türkök felett aratott győzelem után, a szövetségeseiket is legyőzték, és önálló birodalmat szerveztek.

Az Ujgur Birodalom a legyőzött Türk Birodalom területét elfoglalta, központja az Orhon folyó mentén Ordu-balik lett. Az Ujgur Birodalom kiterjedt a mai Mongólia, a Góbi-sivatag és Mandzsúria területeire, északon pedig csaknem a Bajkál-tóig ért. Ujgur fennhatóság érvényesült az Altáj és a Tien-san hegységek területén. Az ujgur kagánok jó viszonyra törekedtek a Kínai Birodalommal, jelentős számú állatot adtak el Kínának, és cserébe selymet követeltek. A kereskedelem nem a kölcsönös előnyökön alapult, ugyanis az ujugrok esetenként a kereskedelem fenntartására kényszerítették Kínát.

Az Ujgur Birodalom fénykora a 8. század második felére tehető, a kínai selyem az ujgur kereskedelem fontos áruja lett, amelyet Közép-Ázsiába vittek tovább. Az Ujgur Birodalomban jelentős szerephez jutottak a közép-ázsiai eredetű szogd kereskedők, akik a birodalom adminisztrációjának irányításában is jelentős szerepet kaptak. Az ujgur kagánok politikájának következtében a 8. század második felében elterjedt a manicheus vallás Belső-Ázsia keleti részén, majd Kínában is megjelent. Az ujugrok átvették a türk rovásírást, a manicheizmussal együtt pedig a szogd írás is elterjedt, emellett az ujugrok saját nyelvű írásbeliséget is kialakítottak.

Az Ujgur Birodalom jelentős vereséget szenvedett 790-ben a tibetiektől, akik bevonultak Bes-balik városába, illetve csaknem egy évszázadra elfoglalták a Tarim-medencét, amelyen a Kína és Közép-Ázsia közötti kereskedelmi utak haladtak át. A következő évtizedekben több ujgur törzs is igyekezett magához ragadni a birodalom irányítását, a leigázott törzsek pedig fellázadtak. Az ujugrok közötti hatalmi harcok kedvező lehetőséget biztosítottak a kirgizeknek, akik 840-ben elfoglalták Ordu-balikot, és ezzel megdöntötték az Ujgur Birodalmat.

A kirgiz hatalom Belső-Ázsiában

A kirgiz győzelem után az ujgurok menekülni kényszerültek, a győztesek pedig elfoglalták a megdöntött birodalom területének jelentős részét. A kirgiz hatalom 840–920 között volt a legerősebb, de nem jött létre egy új steppei birodalom, amely a korábbi zsuan-zsuan, türk, ujgur birodalmakhoz hasonlóan megszervezte volna Belső-Ázsia törzseit. Belső-Ázsia hatalmas térségein kisebb törzsi csoportok és népek osztoztak, a régió legjelentősebb hatalma Kína lett, amely hosszú időre megszabadult a nyomasztó katonai fölényrel rendelkező nomád birodalmak fenyegetésétől. A szétszóródott ujgur és más nomád törzseket a kínai birodalmi politika ügyesen felhasználta saját érdekében, az ujgurok egyik csoportja Kína északnyugati határa mentén telepedett le, Kanszu vidékén, a másik részük pedig a Tien-san hegyei között talált menedéket.

Belső-Ázsia keleti felének nomád népei három évszázad múlva, a Mongol Birodalom felemelkedésének korában jutottak meghatározó szerephez a történelmi események alakításában.

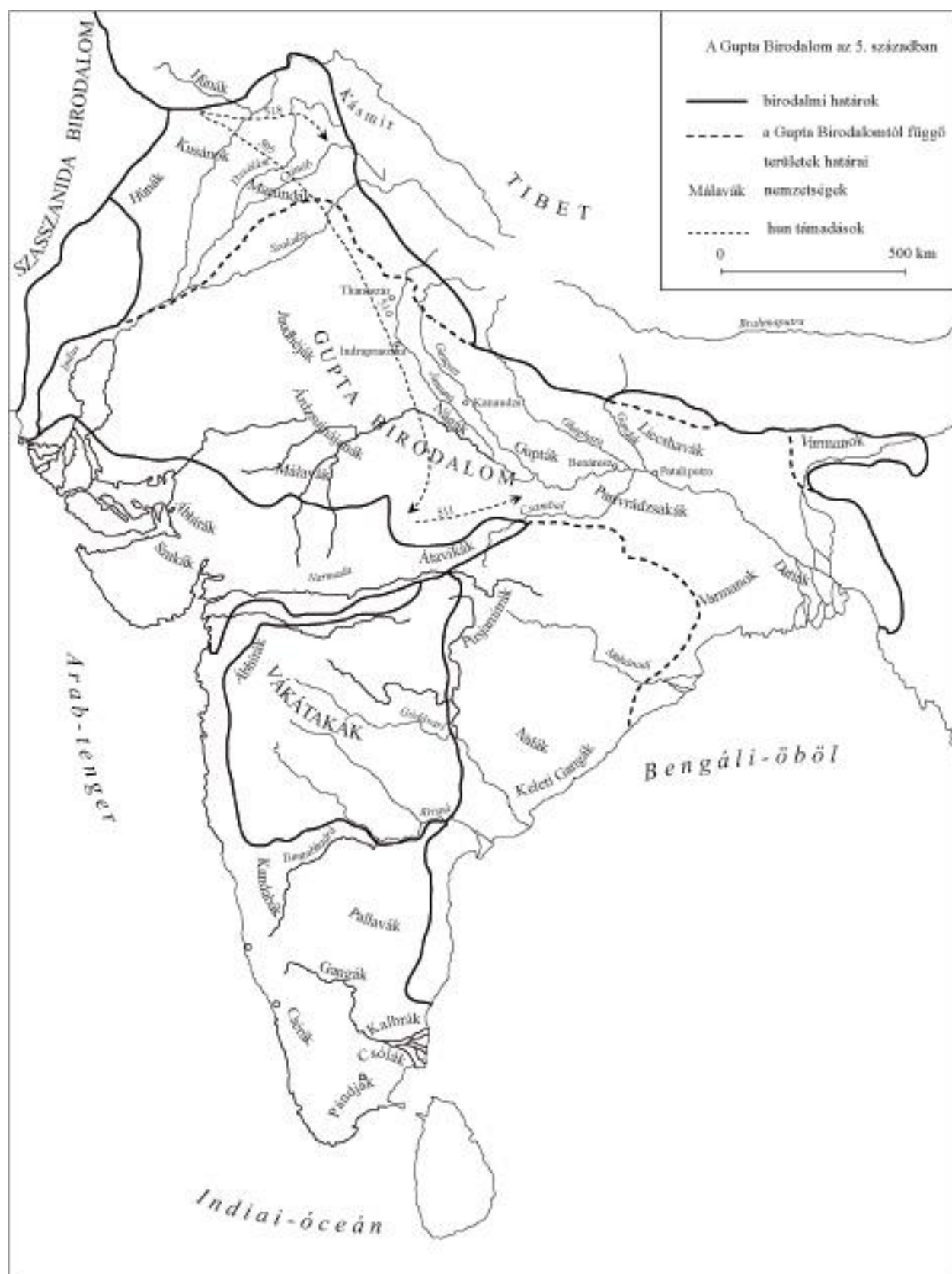
India

A Gupta Birodalom az 5. században

A Gupta-dinasztia egy vaisja rendbéli valószínűleg korábban a kusánok vazallusaiként uralkodó fejedelmi dinasztia volt, amely a központját Magadhaban rendezte be. A Gupta Birodalom első jelentős uralkodója I. Csandragupta (320–335) fia és utóda, Szamudragupta (335–380) uralkodása idején állama egyesítette India jelentős részét. Szamudragupta a déli hódításai révén a birodalmához csatolta a Bengáli-öböl nyugati partvidékét és hatalmát elismertette a Pallavákkal. II. Csandragupta (380–415) – aki a testvérével Rámaguptával való polgárháborút megnyerve lépett trónra – leányát a Vákataka Állam uralkodójához adta feleségül, így annak halála után Közép-India legbefolyásosabb államát a kiskorú trónörökös helyett Csandragupta lánya irányította. Szintén a birodalmán megerősítését szolgálta, hogy Nága-dinasztiabéli hercegnőt vett feleségül, amely nyugati hódításai során nagy előnyt jelentett. Északnyugat-India eddig független kusán eredetű fejedelemségei elismerték a Gupta Birodalom fennhatóságát. Még olyan távoli államok, mint Sri Lanka is kénytelen volt jó kapcsolatokat ápolni a Gupta Birodalommal. Belpolitikai téren fontos lépése volt, hogy elődeivel szemben az aranypénzek mellett ezüst és rézpénzeket is forgalomba hozott, állama második hatalmi központjává pedig Uddzsajinít tette meg. Utódának I. Kumáraguptának (kb. 414–455) már fel kellett venni a harcot a birodalma nyugati felén feltűnő fehér hunokkal, akiknek a támadásai a Gupta Birodalmat egykori törzsterületére szorították vissza, ahol az 5. század végére omlott össze a dinasztia uralma.

A Gupta idején a hinduizmus újjáéledését tapasztalhatjuk. Szamudragupta visszaállította eredeti szerepét az állammal kapcsolatos áldozati szertartásoknak, és törekedett a kasztrendszer következetes alkalmazására. Sivat és Visnut tette a vallás főisteneivé és megnőtt a képek szerepe a hindu vallásban. Az 5. század folyamán a középsiai Heftalita Birodalom vereséget mért a Kusán és a Szaszanida Birodalomra is, és hatalmi súlyának növekedését kihasználva 455-ben és 458-ban betöréseket hajtott végre Észak-Indiába. Az indiai forrásokban fehér hunnak nevezett támadók első jelentős uralkodója, Tóramána (490–502 körül) idején a kezükre került Szind, Rádzsasztán és Nyugat-India egy része, és a Gupta Birodalom pedig fokozatosan Magadha és Nyugat-Bengál területére zsugorodott össze. Tóramána utóda fia, Mihirakula – aki a buddhizmus üldözője volt – a kezdeti sikerek után vereséget szenvedett a Gupta uralkodótól, Naraszimhaguptától, és a fehér hun uralom Gandhára és Pandzsáb területére szorult vissza, ahol a fővárosuk Szialkó lett. A 6. század első felében Jasódharman Málvá uralkodója is vereséget mért a fehér hunokra, de végleges bukásuk a század második felében a türkök és a Szaszanida Birodalom együttes támadásának áldozatául esett Heftalita Birodalom összeomlásával kapcsolódik össze. Az Indiában maradt fehér hunok beolvadtak a hindu társadalomba. Vezető rétegük a *ksatrija* kaszt tagja lett, a Gudzsarát területére telepedett csoportjuk pedig a Gurdzsara-Pratihára-dinasztia révén fontos tényezőivé váltak Közép-Indiának.

Közép-Indiában a 3. században a Vákatakák állama szerezte meg a hatalmat. Az 5. században a főváros Nardivardhana volt. Ebben az időben a Vákatakák állama a Gupta Birodalom gyámkodása alá került. A Gupta Birodalom gyengülésének hatására a Vákatakák állama számos független fejedelemségre esett szét, amelyek hamarosan el kellett, hogy ismerjék a Csálukják fennhatóságát.

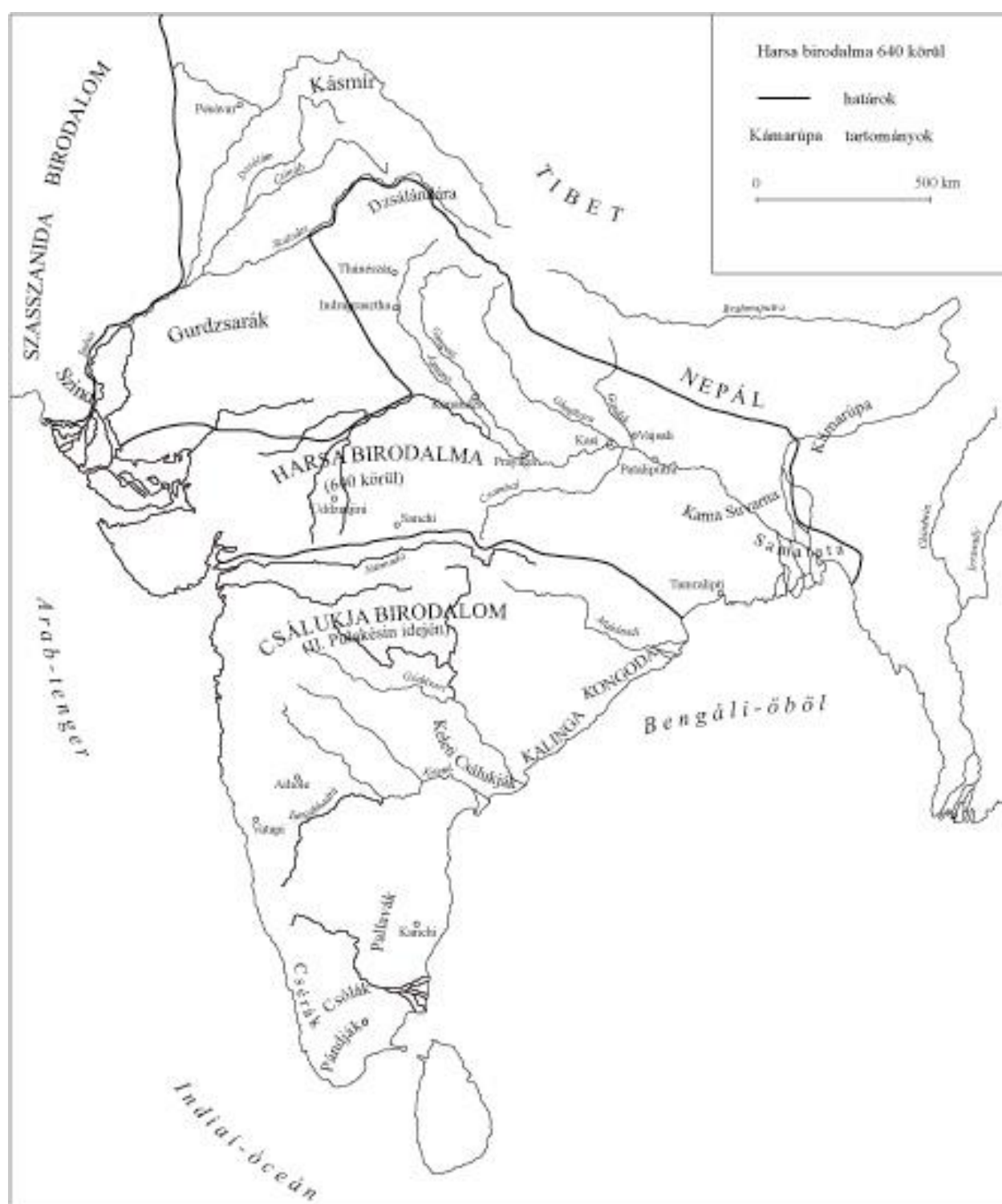

Harsa birodalma 640 körül

A Gupta Birodalom 6. századi bukása után Észak- és Közép-Indiát a Maukharí dinasztia kísérelte meg uralma alá hajtani. Első jelentős uralkodójuk, Isánavarmann és utódai idején már megszerezték Észak-India ez időbeli hatalmi központját, Kanaudzsot és sikeres harcokat folytattak a fehér hunok ellen. A 7. század elején azonban államuk lehanyatlott. Helyét az 5–6. század fordulóján megalakult Thanészár állam vette át, amelynek uralkodója Prabhákaravardhana sikeresen harcolt a fehér hunok és Észak-India kisebb hindu államai ellen. Utóda fia, Rádzs-javardhana miután a Maukharí állam és Málvá közötti háború során az utóbbi győzelmet aratott és bevette Kanaudzsot, beavatkozott a küzdelembe. Bár csapatai vereséget mértek Málvá haderejére, de annak szövetségese Gauda uralkodója, Sasánká azonban legyőzte őket és Rádzs-javardhana életét vesztette. Utóda, testvére Harsa lett, aki ügyes diplomáciával rákényszerítette Sasánkát, hogy felhagyjon a további támadásokkal és feladja Kanaudzsot.

Harsa a fővárosnak Kanaudzsba való áthelyezésével Észak-India nagy részét egyesítette. Csapatai a 620-as években elfoglalták Gaudát, és további terjeszkedésének csak a 630-as években a II. Pulakésin vezette Csálukja Birodalom elleni hadjárata során elszenvedett veresége szabott határt, így fel kellett adnia azt a tervét, hogy Közép-Indiára is kiterjessze fennhatóságát. Birodalmáról részletes híradást hagyott hátra egy kínai buddhista zarándok, Hszüan Cang, aki szerint az uralkodó a tulajdonát képező földeket négy csoportra osztotta. Az első bevételei az állami kiadások fedezésére szolgáltak, beleértve az állami istentiszteleteket is, a második, illetve a harmadik a fontos személyek vagy nagy szellemi teljesítményt nyújtó emberek ellátását, a negyedik pedig a jótékonykodást szolgálta. Az államnak adó gyanánt a mezőgazdasági termékek egyhatodát kellett beszolgáltatni, a kereskedelmi forgalmat magas vámok sújtották. A különböző vallások és vallási irányzatok (hinduizmus, buddhizmus, dzsainizmus) hívei szabadon gyakorolhatták hitüket. A kora viszonyai között rendezett és stabil birodalom Harsa 647-ben bekövetkezett halála után hamarosan összeomlott. Utóda, egyik minisztere – akinek kínai forrásban fennmaradt neve az Arunásva vagy az Ardzsuna nevet rejtheti – meggondolatlanul háborúba keveredett a Kínai Birodalommal, amelynek során vereséget szenvedett, és Harsa egykori állama egymással harcoló fejedelemségekre esett szét.

Közép-Indiában Harsa birodalmának ellenfele a Csálukja Birodalom volt. Ennek egyik uralkodója, I. Pulakésin a 6. század közepén Vátápit tette meg állama fővárosává, utódai pedig a 7. század elejéig meghódították egész Közép-Indiát. Az állam legjelentősebb uralkodója II. Pulakésin (609–642) kiváló hadvezéri képességeire támaszkodva nem csak megállította Harsa déli terjeszkedését, hanem számos sikeres hadjárata során kiterjesztette hatalmát a Bengáli-öböl nyugati partvidékére is. Emellett meghódította a Pallaváktól Vénget, ahol testvére Kubdzsa Visnuvardhana uralkodott előbb helytartóként, majd pedig később önállóan, megalapítva a Keleti-Csálukják államát. II. Pulakésin vesztét éppen a terjeszkedése okozta. A Pallava állam uralkodója, I. Naraszinhavarman (kb. 625–642) több hadjáratot vezetett ellene, és ezek egyikében 642-ben Vátápi ostroma során II. Pulakésin is életét vesztette. A súlyos vereség után ugyan a 7. század második felére a Pallavákat a Csálukják csapatai sikerrel visszaszorították, de 753-ban a dinasztia a Rástrakuta uralkodó, Dantidurga végleg megsemmisítette. A Pallavák első jelentős uralkodója Szinhavisnu a 6. század végére a Pándják és a Csólák államának elfoglalásával kiterjesztette uralmát Dél-India jelentős területeire. A dinasztia legjelentősebb uralkodója, I. Naraszinhavarman volt, aki sikerrel állította meg a Csálukja Birodalom déli irányú terjeszkedését, és a harcok során esett el legfőbb ellenfele II. Pulakésin. A Pallavák állama a 9. század végén a Csólákkal való összeütközés hatására lehanyatlott.

India a 9. század végén

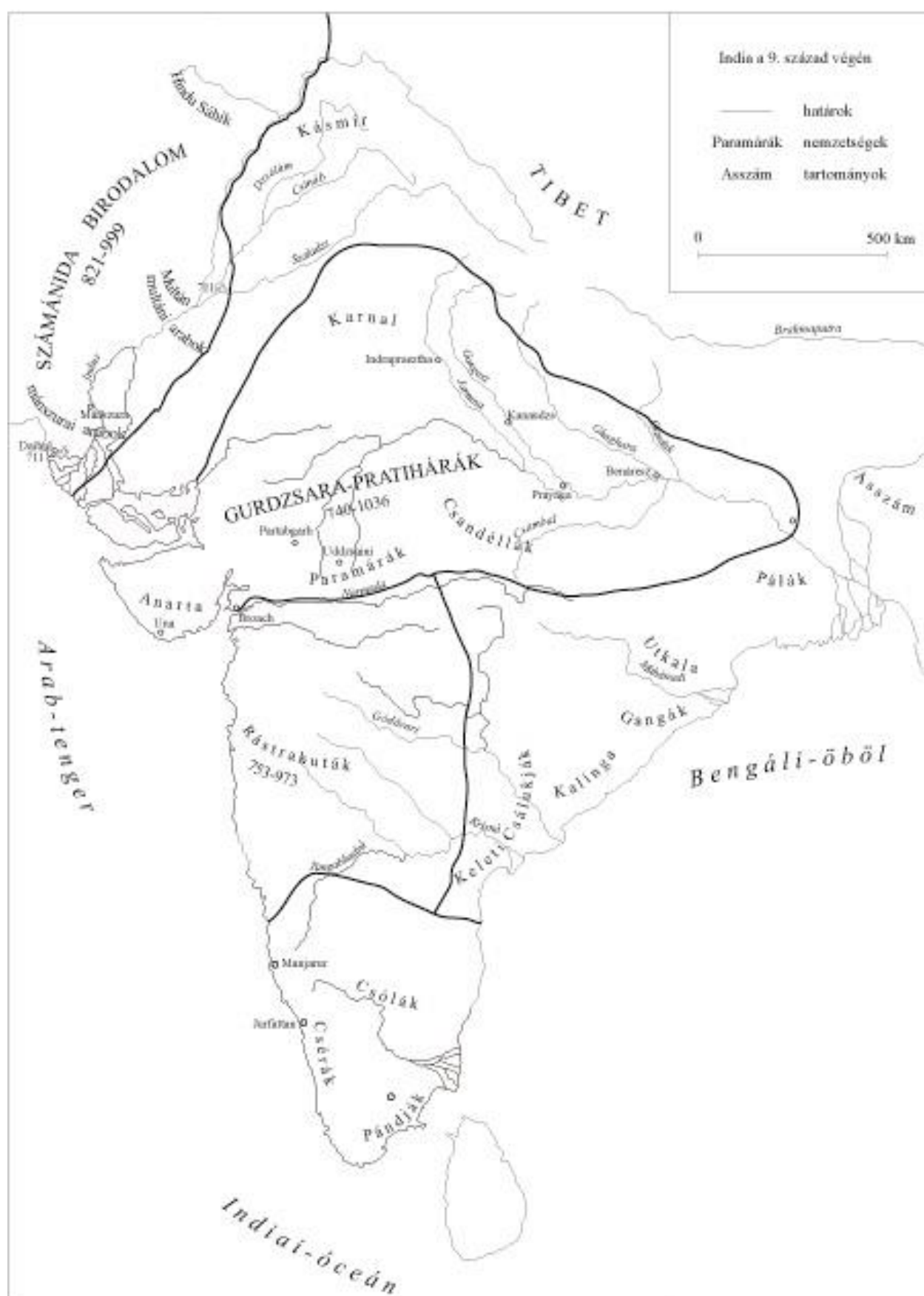
A korábban a Csálukják vazallusaként uralkodó Rástrákuta-dinasztiának az egyik tagja Dantidurgá 753-ban felázadt és függetlenítette magát. A 8. század végén Dhruva (780–794) uralkodása idején a Rástrákuták háborúztak a Pallavákkal, a Keleti-Csálukjakkal és a Pálákkal északon pedig hadat vezettek Málvába. A dinasztia fénykora III. Góvinda (793–814) uralkodására esett, aki Észak-India középső részére is kiterjesztette hatalmát. Utódai Nripatunga (814–880), II. Krisna, III. Indra és III. Krisna (939–968) idején folytatódott a terjeszkedés. Legyőzik a Paramárákat, 916/917-ben lerombolták a Pratihárák fővárosát Kanaudzsot, bevették Kanycsipuramot és Tandzsavúrt, 949-ben pedig Ganga uralkodójának támogatásával vereséget mértek I. Parántaka Csóla uralkodóra. III. Krisna halála után azonban előbb a Málvá állam foglalta el a fővárost Mánjakhétát, majd pedig 973-ban a Csálukják megdöntötték a dinasztia uralmát.

A Gurdzsára-Pratihárák egy valószínűleg fehér hun uralkodócsalád volt, amely Radzsasztánból kiindulva Észak-India nyugati felét fokozatosan uralma alá hajtotta. Egyik uralkodójuk, II. Nágabhata (805–833) megszerzte Kanaudzsot és szövetségesévé tette a Bengáli-öböl keleti partján elterülő Kalinga államot, amely lépése a Pálák ellen irányult. A halála után bekövetkezett hanyatlást Mihira Bhódzsa (kb. 836–885) állította meg, aki a Pálákkal és a Rástrákutákkal folytatott sikeres háborúi során megerősítette állama domináns helyzetét Észak-Indiában. Utódai idején azonban a hanyatlás egyre nyilvánvalóbbá vált. I. Mahéndrapála (kb. 885–910) birodalmának Kásmírral határos részét elveszítette, az őt követő Mahipála (912–944) idején pedig a Rástrákuták kifosztották Kanaudzsot, a Pálák csapatai pedig egészen Pataliputráig nyomultak előre. A 10. század végén lezajló Észak-India elleni muszlim támadásokat más hindu dinasztiákkal összefogva sem tudták megállítani. Amikor pedig Mahmúd Gúritól 1018-ban vereséget szenvedtek, majd a következő évben Kanaudzs is a támadók kezére került, a dinasztia hatalma összeomlott.

Az Északkelet-Indiát uraló Pálák dinasztiájának létrejötte 760 körülre datálható, amikor egy sikeres hadvezért Gópálát alattvalói uralkodóvá választották. Utóda fia, Dharmapála beavatkozott az Észak-India uralmáért folytatott küzdelemben, de a Rástrákutáktól elszenvedett vereség hatására elveszítette a Gangesz és a Jamúna közötti területeit, majd le kellett mondania Kanaudzsról is, amely előbb a Rástrákuták később pedig a Gurdzsára-Pratihárák kezére került. Utóda – a dinasztia legsikeresebb hódítója – Dévapála meghódította a Bengáli-öböl északkeleti partvidékét és Asszámot.

A számánidák állama és a Gurdzsára-Pratihárák birodalma között helyezkedett el Kásmír, amelynek uralkodója Lalitáditja Muktápida (kb. 724–760) Észak-India jelentős hatalmává tette államát, amit az is mutatott, hogy csapatai 733-ban bevették Kanaudzsot, kiterjesztette a fennhatóságát Pándzsábra, északra pedig az Amu-darja felső folyásáig tolta ki állama határát. 747-ben – a hindu hagyományoknak megfelelően legitimálva hatalmát – egy nagy tűzszertartással nemzetségét beillesztette a *ksatrija* kasztba. Birodalma azonban 756-ban bekövetkezett halála után összeomlott, és ezt a folyamatot csak az újonnan a hatalmat megszerző Utpala-dinasztia első uralkodójának, Avantivarmannak (855–885) sikerült visszafordítania. A törzsterületeken helyreállította a közbiztonságot, a mezőgazdasági termelést pedig a csatornahálózat kiépítésével növelte. Utóda fia, Sankaravarman (883–902) visszahódította Pándzsábot és a Kásmírtól északra lévő területek egy részét is. Halála után azonban a dinasztia, a testőrség és a királynék, valamint ágyasok által trónra juttatott züllött uralkodók idején alárendelt szerepet játszott a térség történelmében.

A Csóla-dinasztia felemelkedése a 9. század közepére tehető, amikor elfoglalták Tandzsavúrt és megtették fővárosukká. A 907-ben trónra lépő I. Parántaka jelentős sikert ért el, amikor vereséget mért a Pándjakra és bevette fővárosukat, Madurait. Északi irányban a Rástrákutákkal szemben azonban már nem volt ilyen sikeres, 949-ben III. Krisnától súlyos vereséget szenvedett Takkólamnál, és az ellenség elfoglalta Kanycsipuramot és Tandzsavúrt is. A halála utáni zűrzavaros időszak több évtizedig eltartott.

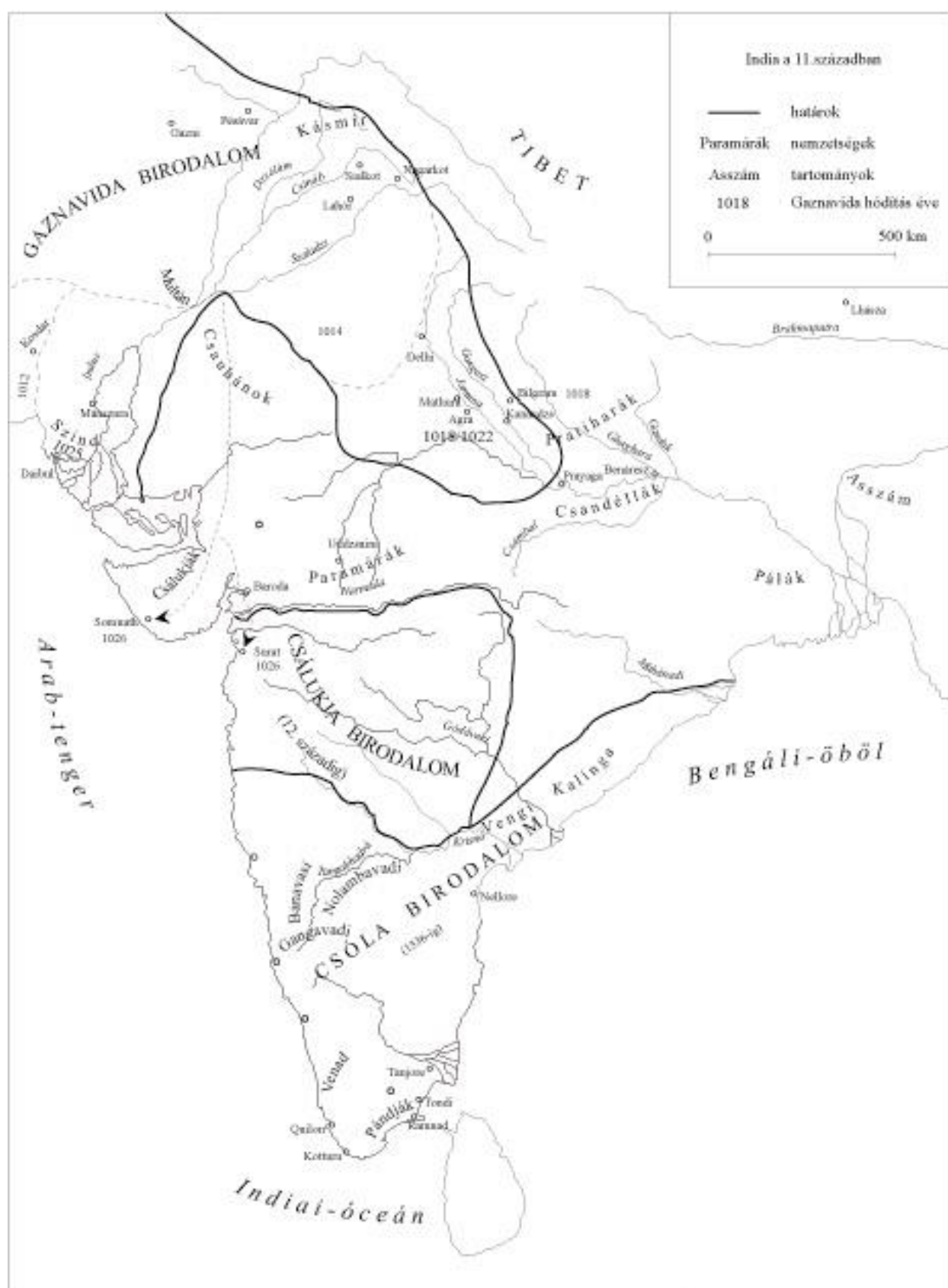
India a 11. században

A 10. század végén a Csólák hanyatlását I. Rádzsarádzsa (985–1014) állította meg, aki vereséget mért nem csak a Csérákra, hanem bevette a Pándják fővárosát Madurait is. A Dél-India feletti hegemonia megszerzésének következő lépéseként elfoglalta Sri Lanka északi részét, megszerezte az Indiától délre elhelyezkedő Maldív-szigeteket, majd birodalmához csatolta a Bengáli-öböl nyugati partvidékét. Utódja, I. Rádzséndra (1014–1044) 1017-ben teljesen elfoglalta Sri Lankát, és bár az 1021–1025 között a Pálák ellen folytatott háborúja nem zárult teljes győzelemmel, de csapatainak egészen a Gangeszig való előrenyomulása azt jelentette, hogy a Csólák most már közvetlenül befolyásolni tudják Észak-India hatalmi viszonyait. Utóda, I. Rádzsádhirádzsa (1044–1052) bár sikerrel leverte a Pándják, a Csérák és Sri Lanka támadását, de ezt követően testvére merényletének esett áldozatul. A zűrzavaros helyzetet I. Kullótunga (kb. 1070–1122) trónra lépése változtatta meg, aki perszónálunióra lépve a Keleti-Csalukjakkal, az ország fölé fiát majd pedig testvérét nevezte ki helytartónak. Gyengekező utódai idején a Csóla állam törzsterületére szorult vissza, majd véglegesen a 13. században szűnt meg.

A 10. században egy addig a Rástrakuták vazallusaként uralkodó Csálukja-ág, amikor uraik a Paramáráktól vereséget szenvedtek, önálló politikai szerepre jutott. Mikor pedig az északi határaik mentén élő Paramárák uralkodóját Mundzsát elfogták és kivégezték, hatalmukat sikerült megerősíteniük. A 11. század első felétől – kihasználva a Paramárák uralkodójának Bhodzsának halálát – jelentős területeket szereztek meg tőlük. 1052-ben pedig I. Szómésvara Csálukja uralkodó Koppam mellett vereséget mért Rádzsádhirádzsa Csóla uralkodóra, és ezzel megerősítette hatalmi helyzetét Közép-Indiában. A Paramárák, akik korábban a Gurdzsára-Pratihárák és a Rástrakuták vazallusai voltak a 10. század végére függetlenné váltak. Egyik uralkodójuk, Mundzsa (974–993/994) bár hatszor viselt sikeres hadjáratot a Csálukják ellen, de amikor a hetedik alkalommal elővigyázatlanul átkelt a Gódavári folyón, II. Tailápán Csálukja uralkodó fogságába esett, aki kivégeztette. Utóda Bhódzsa (1000–1055) 1019-ben vereséget mért a Csálukjákra, akik azonban a 11. század közepén megtámadták őt, elfoglalták a fővárosát Dhárát, és szövetségben a Laksmi-Karna Kalacsuri dinasztiával vereséget mértek a Paramárákra és kifosztották az országot. A Paramára állam ugyan túlélte ezt, de csak annak köszönhetően, hogy a 14. századig nem volt olyan hatalmi tényező a térségben, amely érdekelt lett volna megszüntetésében.

A 10. század végén a Pálák területei Nyugat- és Dél-Bengálra zsugorodtak össze. A hanyatlást csak Mahípálának (kb. 988–1038) sikerült megállítania. Bár visszaszerezte Észak-India keleti felét, de az 1021–1025 között lezajlott háborúban vereséget szenvedett I. Rádzséndra Csóla uralkodótól. Amikor azonban ellenfele váratlanul abbahagyta a hadműveleteket, biztosítani tudta a Gangeszen túli területeit. Fia és utóda, Najapála (kb. 1041–1072) védekező harcokra kényszerült a Laksmi-Karna Kalacsuri-dinasztiával szemben. Utóda III. Vighrapála uralkodása idején I. Szómésvara Csóla uralkodó az Észak-India keleti fele ellen vezetett hadjárata során a Pálák államát is elfoglalta és a harcok során III. Vighrapála is elesett. A halálát követő trónharcok során Rámapála került hatalomra, akinek elsőként az Észak-Bengálban élő Kaivarta törzs lázadását kellett levernie, majd hozzálátott a dinasztia hatalmának restaurálásához. Utódai alatt azonban a hanyatlás megállíthatatlanná vált egészen a dinasztia 12. századi végleges bukásáig.

Alptegin a Számánida-dinasztia egyik török rabszolgája Gazna székhellyel önálló államot alapított 962-ben. Utódai Szebüktegin és annak fia és utóda Mahmúd (999–1030) megerősítette államát, majd az utóbbi zsákmányszerző hadjáratokat vezetett Észak-Indiába. 1027 után meghódította Perzsia nagy részét, Turkesztánt, és birodalmának határa nyugaton elérte a Kaszpi-tengert és az Aral-tavat. Utóda fia, Manszúr súlyos vereséget szenvedett a szeldzsüköktől, 1050-ben pedig a Gúridák elpusztították Gaznát. A Gaznavidák ezen események hatására áttették a székhelyüket Lahórbá, ahol a dinasztia 1186-ig maradt fenn.

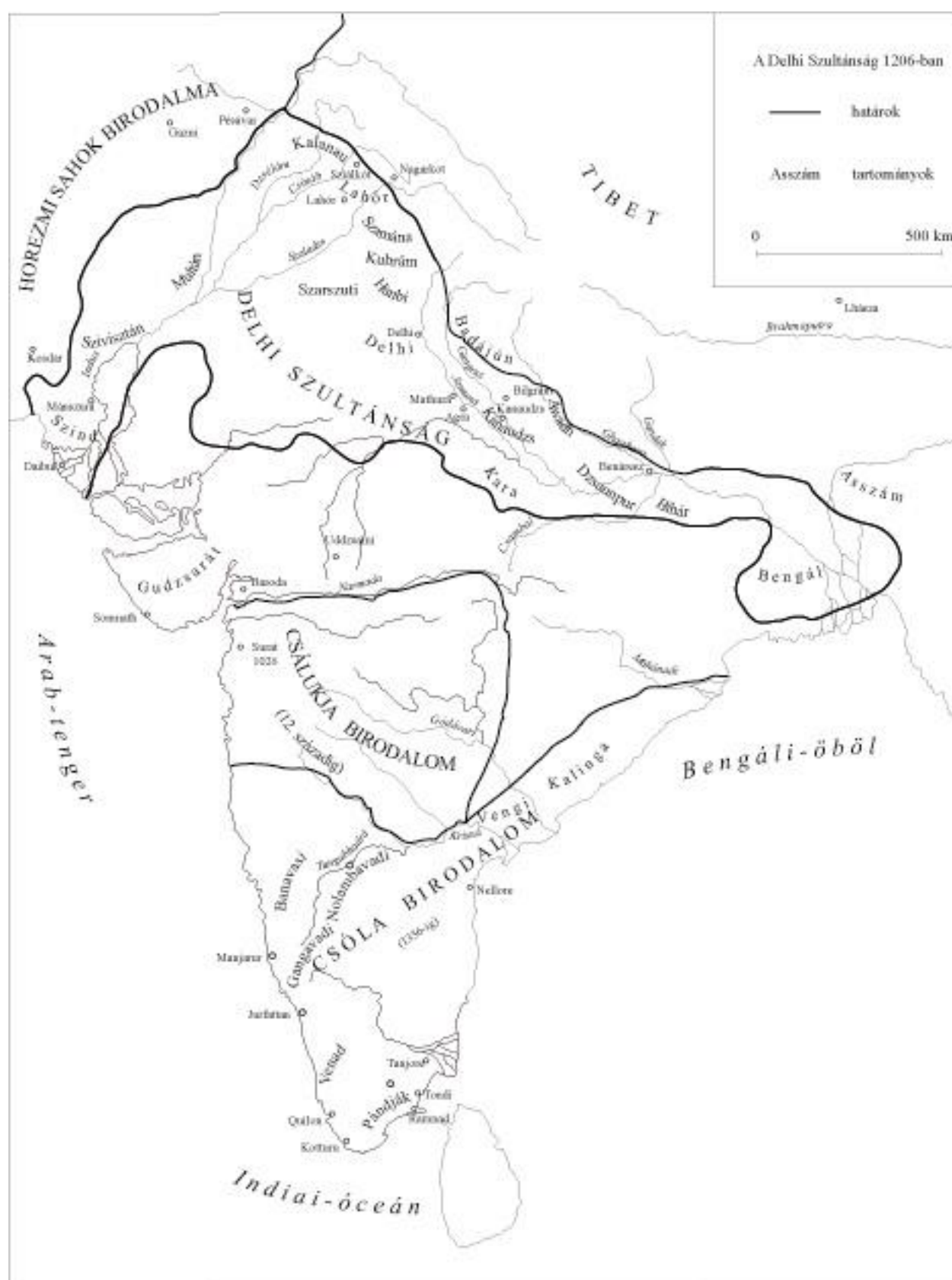

A Delhi Szultánátus 1206-ban

A korábban Gaznavida fennhatóság alatt élő Gúridák a 12. század közepére önállósodtak. Egyik uralkodójuk, Aláuddín Huszain 1150-ben bevette Gaznát, de a várost nem tudta megtartani, amely az oguzok kezére került. A települést csak 1173-ban tudta visszaszerezni az egyik Gúrida uralkodó, Gijászuddín Muhammad, aki testvérét Muhammad Gúrit nevezte ki annak helytartójává, aki 1175-ben az utolsó Gaznavida uralkodó, Mahmud Gaz-nevi üldözése során benyomult Pándzsábbá. Muhammad Gúri 1178-ban egy Észak-India ellen irányuló hadjárata során vereséget szenvedett Gudzsarát uralkodójától, de 1185-ben elfoglalta Sziálkót és 1186-ban megdöntötte a Gaznavidák dinasztiáját, majd székhelyüket, Lahórt saját fővárosává tette. 1191-ben III. Prithvirádzs Csauhán uralkodó a szövetségesei segítségével Thánészár közelében sikerrel mért csapást Muhammad Gúri hadseregére, de a következő évben már a muszlim csapatok győzedelmeskedtek, és a fogságba esett III. Prithvirádzsot kivégezték. Ez a siker megnyitotta az utat a muszlimok számára, hogy elfoglalják Észak-Indiát. A 12–13. század fordulóján kezükre került Bihár és Bengál. 1206-ban, azonban amikor Muhammad Gúri Lahórból Gaznába igyekezett, merénylet áldozata lett. Utóda egyik rabszolgája és magas rangú katonai parancsnoka Kutubuddín Ajbak lett, aki megalapította a Rabszolga-dinasztiát, de uralmát csak Észak-Indiában sikerült elfogadtatnia, Gazna városát és a körülötte elterülő közép-ázsiai területeket elveszítette.

India hindu fejedelemségei között ez időben nem alakult ki egy erős állam, amely szövetségeseiket gyűjtve maga köré útját tudta volna állni a muszlim terjeszkedésnek. A kisebb-nagyobb hindu fejedelemségek egymás elleni harcai és az egyes államok folyton változó határai is az egységes irányítás ellen hatottak. A hindu hadseregek ekkorra már elavulttá váltak. A kizárólag ksatrija kasztba tartozó – ajzószeretek hatására csatába induló – harcosok, az elefántok használata és az elavult taktika, a muszlim csapatokkal szemben nagy hátrányt jelentett. Ráadásul a támadók soraiban nagyszámban találunk közép-ázsiai nomád népcsoportok tagjait, akik mindennapi életének szerves részét alkotta a harc, és lóállományuk is sokkal jobb volt, mint hindu ellenfeleiké. A muszlim társadalom kevésbé volt merev, a kiemelkedő teljesítményt nyújtó harcosok előtt nyitva állt az út a felemelkedés előtt. A muszlim csapatok ideológiája – a bálványimádók elleni szent háború – pedig a harctéri sikerek mellett magával hozta a hindu vallási központok pusztítását, amellyel demoralizálták ellenfeleiket.

Gudzsára-Pratihárák helyébe lépő Gáhadava-dinasztia a 11. században jött létre, de mindvégig regionális hatalom maradt. 1192-ben amikor III. Prithvirádzs Csauhán uralkodó vereséget szenvedett a muszlim csapatoktól, veje a Gáhadavák uralkodója, Dzsajacsandra, nem nyújtott neki segítséget. 1194-ben Muhammad Gúri Csandavámál megsemmisítő vereséget mért a Gáhadavákra, és az ütközetben maga Dzsajacsandra is elesett. Utódai mint a Delhi Szultánátus vazallusai 1226-ig államuk annektálásáig hatalmon maradtak. A Szénák első jelentős uralkodója Vidzsajaszéna (kb. 1095–1158) volt, aki meghódította Bengált, Asszamot és Orisszát. Egyik utóda Laksmanaszéna (kb. 1180–1206) az előrenyomuló muszlim csapatok támadásai miatt 1197-ben elveszítette Bihárt, majd 1199-ben a fővárosa, Nadiá is a támadók kezére került. A Szénák uralma a Gangesztől keletre levő területekre szorult vissza, ahol a 13. század közepéig maradt fenn a dinasztia. A Csálukják államában a 12. század második felében a Laksmi-Karna Kalacsuri-dinasztia került hatalomra. A század végére azonban a Csálukja-dinasztia visszaszerezte a hatalmát, de a dinasztia utolsó uralkodója, IV. Szómésvara 1188-ban volt vazallusaitól, a Jádaváktól súlyos vereséget szenvedett, ami a dinasztiája bukásához vezetett. A Csólák állama a 12. század második felében egyre csökkent. Elveszítették Sri Lankát, korábbi vazallusaik, a Pándják és a Csérák sorra elszakadtak. 1267-re a Pándják megdöntötték a Csólák hatalmát.

A Delhi Szultánátus Muhammad ibn Tuglak uralkodásáig

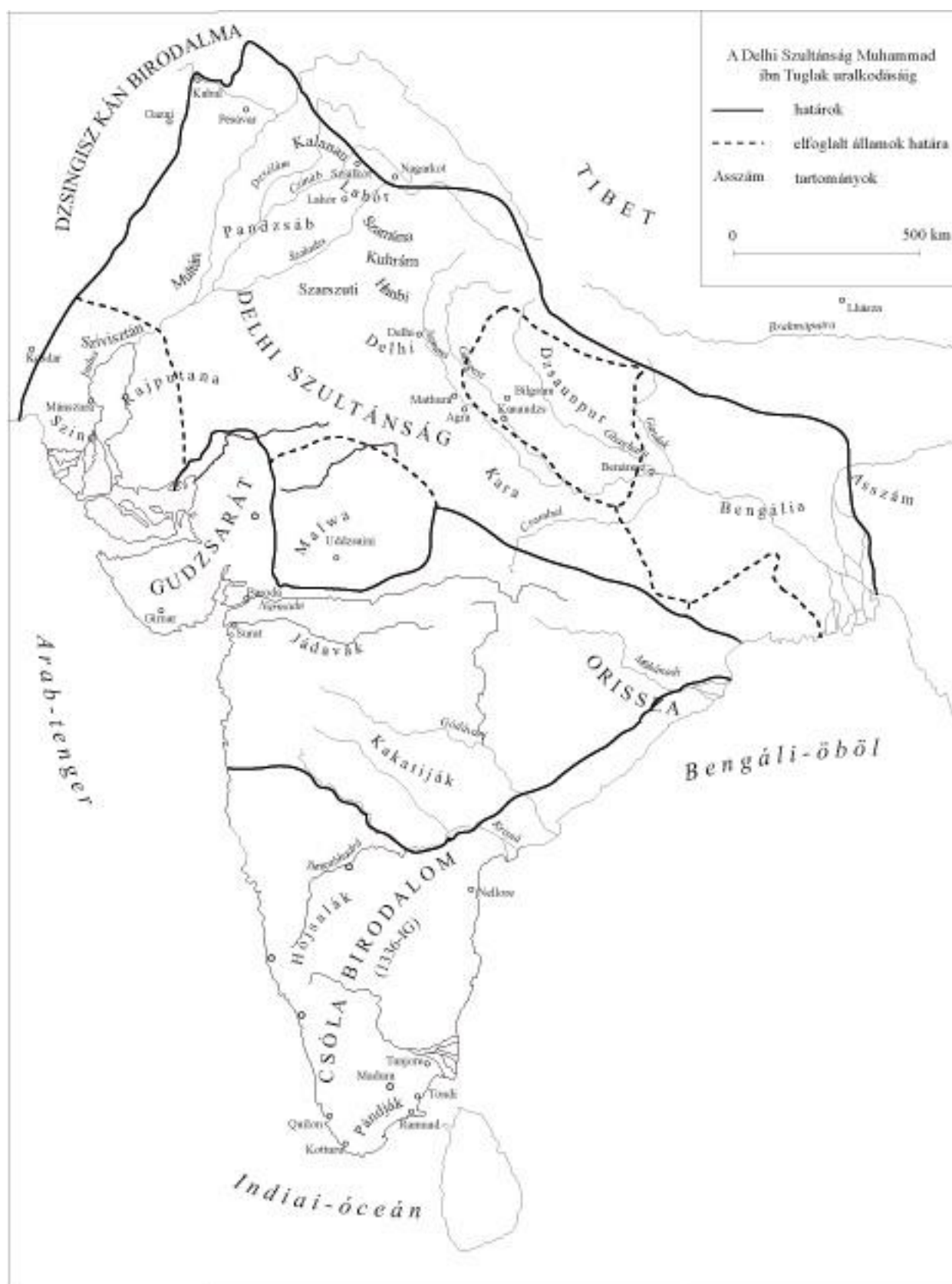
A Delhi Szultánátus uralkodója, Kutubuddín Ajbak († 1210), után az utódlás kérdése mellett a külső fenyegetés is súlyos politikai gondot okozott. A Mongol Birodalom terjeszkedése során hamarosan elérte Észak-India határát, és a Gaznából előzőtt Tádzsuddín Jildiz 1214-ben elfoglalta Lahórt. A helyzet megoldása Kutubuddín Ajbak egyik rabszolgájára és egyben utódjára, Málík Samszuddín Iltutmisre hárult. Miután 1216-ban Taráin mellett vereséget mért Tádzsuddín Jildiz csapataira, bevette Lahórt, majd 1229-ben a bagdadi kalifa a nagy szultán címmel tüntetve ki, elismerte országa legitim uralkodójának. Leverte a fellázadt rádzsputokat (1226), elfoglalta Bengált (1230–1231), majd bevette Uddzsajinít (1234). Halála (1236) után leányát, Razíját jelölte meg, akinek uralmát a muszlim előkelők egy része nem fogadta el, és polgárháború tört ki, amelyet azonban az uralkodónő csapatai sikerrel levertek. Razíja bukásához az vezetett, hogy egy kegyence megsértette azon török előkelők egy csoportját, akik az uralkodónő legfőbb támaszát jelentették, akik erre fellázadtak. 1240. október 13-án a lázadók vereséget mértek Razíja csapataira, ő maga férjével együtt fogságba esett és kivégezték.

A mongol csapatok 1241-ben érték el Észak-India határát, és bevették Lahórt. A zűrzavaros politikai helyzetnek Iltutmis egyik bizalmasának Gijászuddín Balbannak a hatalomra kerülése vetett véget. A jó képességű és kiváló szervezőnek bizonyuló új uralkodó átszervezte a hadsereget, saját embereit állítván a kompromittálódott korábbi vezetők helyébe, helyreállította a közbiztonságot és újjáépítette Lahórt. A sikerek mellett súlyos kudarcok is érték. 1285-ben a mongol csapatok betörték Pandzsábbá, és az uralkodó legidősebb fia, aki felvette velük a harcot elesett a küzdelemben. Utóda Kaikubád gyengekező uralmának a török eredetű előkelők egy csoportja vetett véget, amikor 1290-ben meggyilkolták az uralkodót. Utóda Dzsálaluddín Fírúz (1290–1296) az uralkodása idején két jelentős hadjáratot vezetett: elsőként a Rádzsputok által uralt Rathambhór várát ostromolta sikertelenül, ezt követően pedig 1292-ben legyőzött egy mongol sereget, és egy részének – miután áttértek az iszlámra – engedélyezte, hogy letelepedjenek az országában. Az uralkodó 1296-ban egyik unokaöccse, Aláuddín Hildzsi (1296–1316) merényletének esett áldozatul, aki ezt követően átvette az uralmat. Az új uralkodó, aki céljának India egészének a meghódítását tekintette, sikerrel szerezte vissza Rathambhór várát. Terveinek végrehajtásához növelte az adókat, megalázó módon bánt a hindu lakossággal és széles körű kém és besúgóhálózatot hozott létre, majd 1303-ban bevette Csitórt, és 1305-ben csapatai elfoglalták Málvát.

A mongol támadások, amelyek közül kiemelkedik az uralkodó által személyesen védett Delhi 1303-ban történt sikertelen ostroma, azonban a következő években (1304, 1306, 1307) folytatódtak. Aláuddín Hildzsi 1307–1312 között sikeres hadjáratokat indított Közép-India ellen, ahol a lakosság egy részének kiirtásával törte meg az ellenállást. Ennek következménye lett az India déli részén létrejövő hindu állam, Vidzsjanagar felemelkedése. Az 1316-ban bekövetkezett halála után kitört polgárháborút egyik hadvezére Gázi Málík Gijászuddín Tuglak nyerte meg, aki 1320-ban lépett a Delhi Szultánátus élére. 1321-ben csapatai megtámadták a Kakatiják államát Közép-Indiában, és a következő évben bevették fővárosukat Varangalt. 1324-ben fennhatóságát elismertette Bengálban is. 1325-ben – valószínűleg a fia Dzsasuna herceg által szervezett – merényletben vesztette életét. Utóda fia és gyilkosa, Muhammad ibn Tuglak (1325–1351) néven foglalta el a trónt.

A Jádává-dinasztia, amelynek uralkodói korábban a Gurdzsára-Pratihárák és a Csálukják vazallusai voltak a 12. századra függetlenné vált. Egyik uralkodójuk, V. Bhillama (1185–1193) legyőzte a Csálukjákat és bevette a fővárosukat Kaljánát. Uralkodása idején elhúzódó és váltakozó szerencsével vívott háborúkat a Hójsalákkal. Utódai, Dzsaitugi (1193–1198) és Szinghana uralma idején az Jádávák állama Közép-India legjelentősebb hatalma lett. A 13. század elején Krisna (1247–1261), majd pedig Mahádéva (1261–1270/1271) uralkodása idején elhúzódó és tartós eredményeket nem hozó háborúba bocsátkoztak szomszédaikkal, és 1250-ben összecsaptak egy a Paramára állam területén fosztogató muszlim sereggel. A Mahádéva halálát követő polgárháborút Krisna fia, Rámacsandra nyerte meg. Az ő uralkodása idején zajlott le Aláuddín Hildzsi 1294-es támadása, amelynek során a muszlim csapat megtámadta Dévagiri erődjét. Az uralkodónak csak súlyos békefeltételek ígérével sikerült a támadókat távozásra bírni.

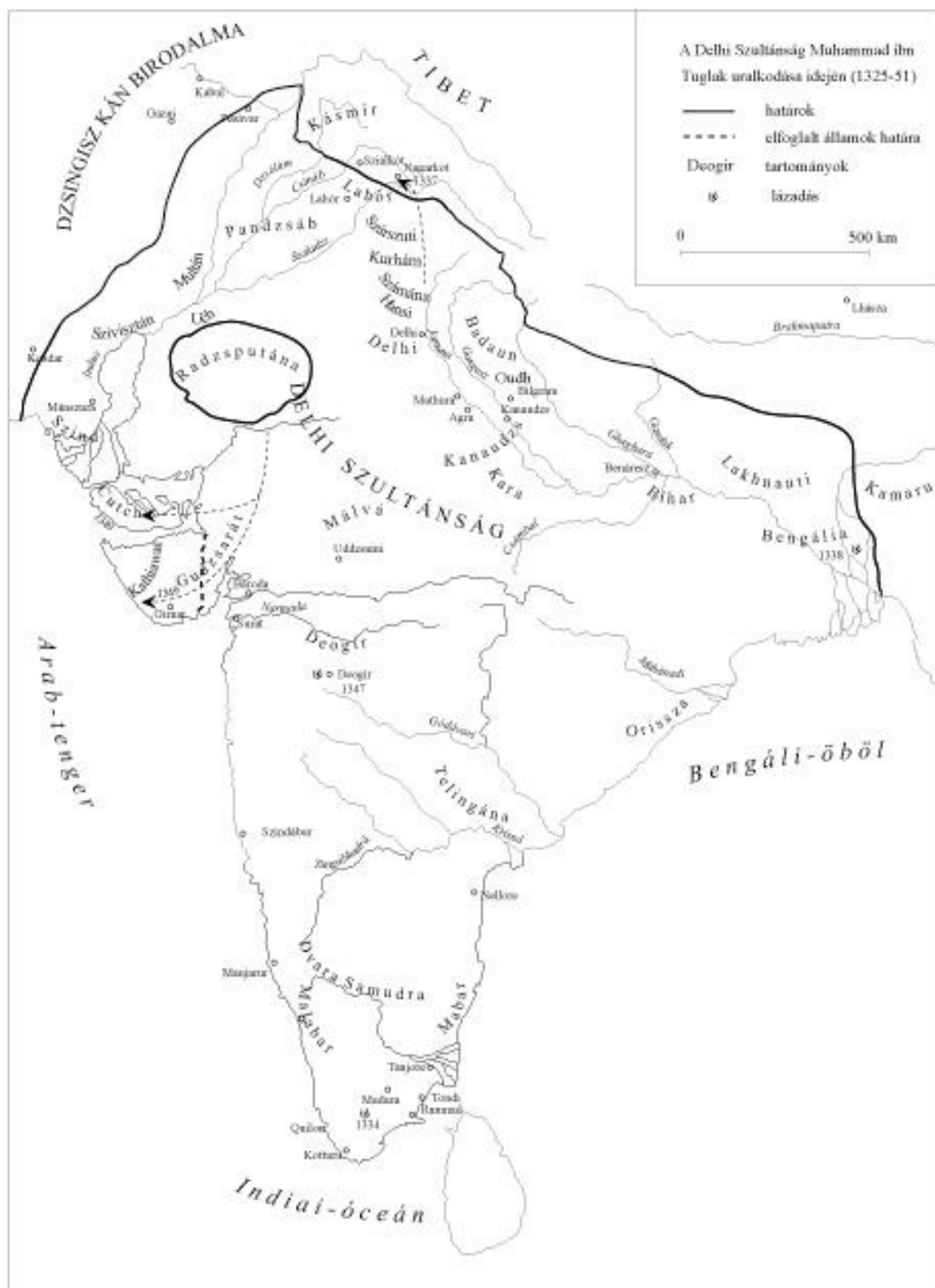
A Jádávák szorult helyzetét kihasználva a Hójsalák az állam déli területeit elszakították. Amikor pedig Rámacsandra felmondta a Delhi Szultánátussal kötött békét, egy muszlim sereg nem csak hogy végigpusztított országán, hanem őt magát is fogságba ejtette. Az uralkodó azonban hat hónapi raboskodás után hazatérhetett és ettől fogva segédcsapatokat biztosított a muszlimok déli irányú katonai akcióihoz. A békés viszonynak a Rámacsandra fia és utóda, Sankaradéva ellen 1313-ban vezetett muszlim expedíció vetett véget, aminek során a hindu uralkodó életét vesztette. Amikor 1316-ban Aláuddín Hildzsi a Delhi Szultánátus uralkodója meghalt, Rámacsandra veje, Harapála fellázadt a muszlim uralom ellen. 1317-ben a leverésére indított muszlim sereg bevette Dévagirit, és a harcok során Harapála is elesett, akinek halálával a Jádávák dinasztiája is megszűnt létezni. A Hójsalák, akik korábban a Csálukják vazallusai voltak, II. Bittiga (1173–1220) uralkodása idején függetlenedtek. A muszlim előrenyomulás ezt az államot is elérte. 1310-ben Aláuddín Hildzsi csapatai elfoglalták III. Ballála (1291–1341) Hójsala uralkodó országát, aki a tricsinopoli csatában vereséget szenvedett és életét vesztette, ami dinasztiája bukását okozta.

A Delhi Szultánátus Muhammad ibn Tuglak uralkodása idején (1325–1351)

Muhammad ibn Tuglak (1325–1351) vitatott személyiségű uralkodója volt Észak-Indiának. Mélyen vallásos muszlim volt, de ez nem akadályozta meg abban, hogy néha durván megsértse vallása előírásait. 1337-ben sikertelen kísérletet tett arra, hogy birodalmának határait Tibet irányába kitolja. Bár serege elfoglalta Kángra-Nagarkót erődjét, de a további előrenyomulás sikertelen volt és csapatainak csak töredéke tért vissza erről a vállalkozásról.

Sikertelennek bizonyult az a terve is, hogy török és mongol katonák segítségével közép-ázsiai területeket csatoljon államához. Belpolitikai lépései között is több hibásnak bizonyult. Kísérletet tett az ezüstpénzeknek rézpénzekkel való felváltására, úgy hogy az új fizetőeszközt a régi névértékén kellett volna elfogadni. A kísérlet természetesen nem vált valóra. Lázadásokhoz vezetett, hogy az állam területeit egységes nagyságú adókerületekre osztotta, azzal azonban nem számolt, hogy a különböző régiók képtelenek lesznek egységes összegű adót befizetni. A belső ellenállás letörésére a fővárost Delhiből Daulátábádba helyezte át, de ez a lépése, amely a Delhit uraló török eredetű arisztokrácia politikai súlyát volt hivatva megtörni, akárcsak az a terve, hogy katonailag és pénzügyileg stabilizálja birodalmát, kudarcba fulladt. 1338-ban a Bengálban, 1340-ben Dél-Indiában és 1347-ben pedig Közép-Indiában tört ki felkelés a szultán uralma ellen. Muhammad ibn Tuglak a súlyos pénzügyi gondokkal és helyi lázadásokkal gyengített birodalom uralkodójaként egy Szindbe vezetett büntető hadjárat során halt meg 1351-ben.

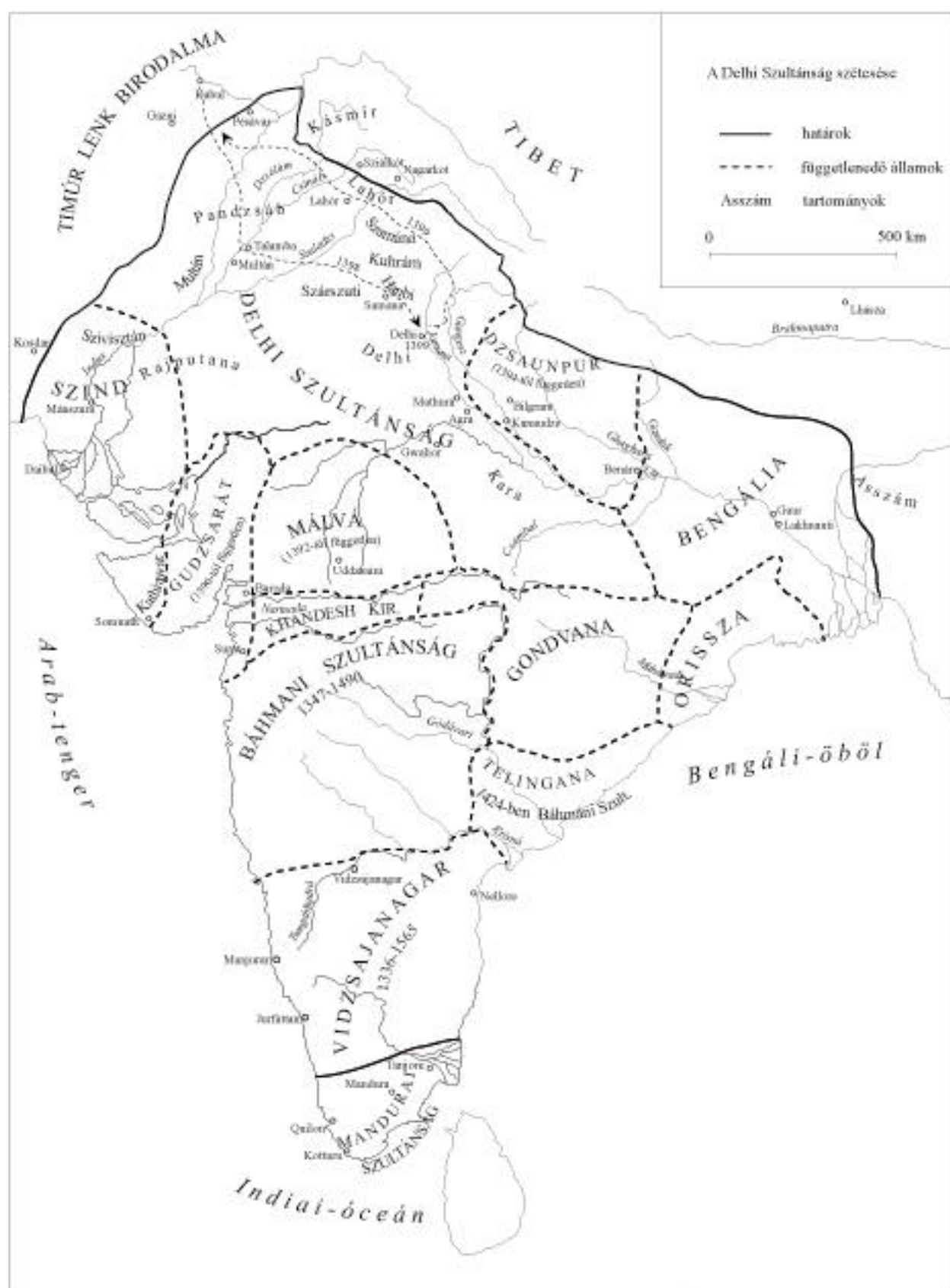

A Delhi Szultánátus szétesése

Muhammad ibn Tuglak halála után a Delhi Szultánátus trónját egyik unokatestvére Málik Radzsab foglalta el Fírúz Sáh (1351–1388) néven. Szakított elődje adópolitikájával és pénzverésével, aminek eredményeképpen növekedtek az adóbevételek és csökkentek a belső feszültségek. A bevételekből az uralkodó óriási építkezésekbe kezdett: felújították az öntözőrendszereket, kórházakat építettek. Eltörölte a csonkítással járó büntetéseket, a kínzásokat, gondoskodott az özvegyek és árvák ellátásáról, állami pénzen segítette a szegény muszlim lányok kiházását. A korábbi értéktelen rézpénzek helyett félig rézből, félig pedig ezüsből vert kisebb névértékű, de értékálló pénzt veretett. A sikeres uralkodó halála után utódai nem tudtak erős hatalmat kiépíteni.

Tímúr Lenk csapatai lerohanták a Delhi Szultánátust 1398–99-ben, Delhit elfoglalták és a lakosságot lemészárolták. Bár a hódítók nem rendezkedtek be tartósan Indiában, de a pusztulás oly súlyos volt, hogy miután a Delhi Szultánátus uralkodója Mabmúd visszatért államába, annak egységét már nem sikerült helyreállítania, amely 1413-ban bekövetkezett halálával kisebb államokra esett szét. Amikor Muhammad Tuglak visszatért Észak-Indiába, az uralma ellen fellázadt emírek egy hadvezért, Abdul Muzaffar Aláuddín Báhmant (1347–1358) kiáltották ki uralkodójuknak, aki fokozatosan uralma alá hajtotta Közép-Indiát és megalapította a Báhmani Szultánátust. Allamának területét négy tartományra osztotta, amelyek élére egy katonai és egy közigazgatási ügyeket kezelő helytartót állított. Az állam fővárosa Gulbargaba (Ahszánábád) lett.

Az állam stabilitását a Vidzsjanagar állammal való háborúk és az uralkodó réteg megosztott volta veszélyeztette. A muszlim főurak két csoportja, a régóta India területén élőké és a Perzsiából érkezettek között állandóak voltak az ellenségeskedések, amit befolyásolt az is, hogy az előbbiek szunniták, míg az utóbbiak síták voltak. Abdúl Muzaffar Aláuddín Babmant utóda fia, I. Muhammad Sáh (1358–1377) lett. Gurdzsárát muszlim helytartója, Zafar Kán a 15. század elején függetlenedett a Delhi Szultánátustól és megalapította a Tank-dinasztiát. A terület India gazdaságilag talán legfejlettebb régiója volt, amelynek legjelentősebb kikötője, Kámbá a legfontosabb kereskedelmi központ volt, amely összekapcsolta Indiát a Közel-Kelettel. Dél-Indiában a Muhammad Tuglak által kinevezett helytartó Harihara és testvére Bukka önálló államot alapított Vidzsjanagar központtal. 1346-ban elfoglalták a Hójsalák államát, az 1370-es évekre pedig a Madurai Szultánátust.

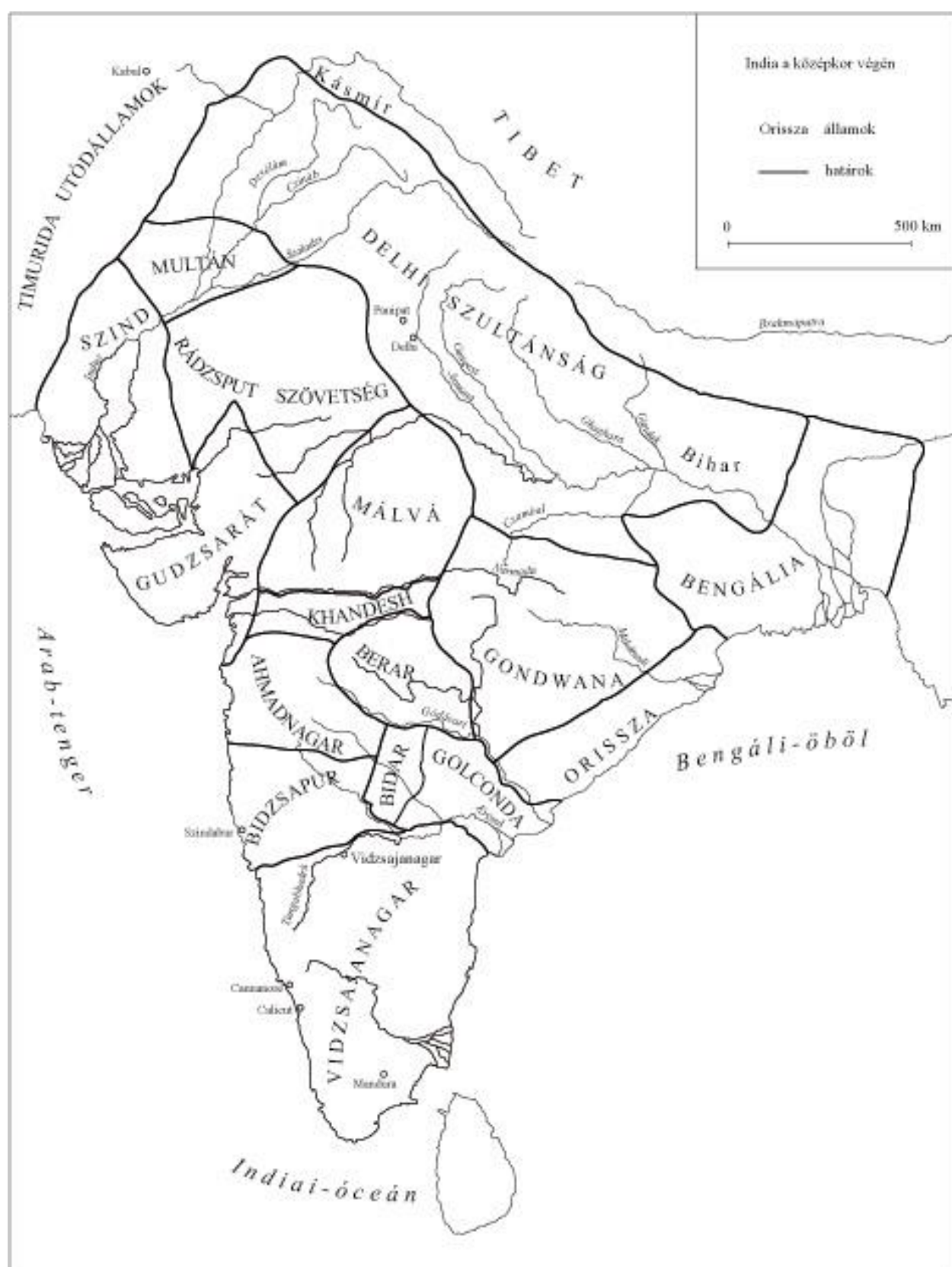
India a középkor végén

Amikor a Delhi Szultánátus utolsó Tuglukida-dinasztiabeli uralkodója 1413-ban meghalt, Hizr Kán Szajjid, Multán és Pandzsáb Timur Lenk által kinevezett helytartója szerezte meg a Delhi Szultánátus törzsterületét, de uralkodása végéig a Tímuridák helytartójának tekintette magát. A szétzilált állam az elszakadó területek és a sorozatos háborúk miatt teljesen kimerült. A kincstárát csak folyamatos rablóhadjáratokkal lehetett ideig-óráig feltölteni. Az uralkodó halála után a trónt Fia, Mubárak (1421–1434) foglalta el, aki függetlenedett a Tímuridáktól és önálló pénzt veretett. Uralmának egy összeesküvés vetett véget, amely Hizr Kán unokáját, Muhammadot (1434–1444) emelte a trónra, aki azonban csak báb volt a lázadás vezetőjének Szarvar-ul-mulk vezírnek a kezében. A vezír, majd az uralkodó halála után a hatalom Lahór és Szarhind kormányzójának, Buhlúl Kán Lódinak a kezébe került, aki 1451-ben lemondatta az utolsó Szajjid-dinasztiabeli szultánt és átvette az uralmat. Az afgán származású új uralkodó megtámadta Dzsaunpurt és 1486-ban az elfoglalt terület élére legidősebb fiát nevezte ki alkirálynak.

A szultán 1489-ben bekövetkezett halála után, Fia Nizám Kán lépett trónra Szikander Sáh néven (1489–1517). Bár anyja hindu volt, de az új uralkodó meggyőződéses – néha egyenesen bigott – muszlim volt. A bevételeket szigorúan ellenőrizve megerősítette hatalmát, és államának határát egészen Bengáliáig tolta ki. Halála után fia, Ibrahim (1517–1526) foglalta el a trónt. Uralkodása idején azonban országának keleti része függetlenedett Darijá Kán Lóhári vezetésével, majd Pandzsábban Gázi Kán robbantott ki lázadást. Bár az uralkodónak az utóbbit sikerült levernie, de ez a lépése ellenfeleit egy táborba tömörítette. A felkelés sikere érdekében szövetségre léptek Kábul tímurida uralkodójával Bábarral, aki 1526-ban a Pánpat melletti csatában vereséget mért a Delhi Szultánátus csapataira és elfoglalta az állam területét, megalapítva ezzel a Mughal Birodalmat.

A Bahmanída Szultánátus uralkodója I. Muhammad Sáh (1358–1377) halála után bekövetkezett trónharcokból a szultán egyik unokája került ki győztesen, aki II. Muhammad Sáh (1378–1397) néven foglalta el a trónt. A békeszerető és a kultúra iránt fogékony uralkodó halála után Tádzsuddín Firúz Sáh foglalta el a trónt, aki 1398-ban, majd 1406-ban is sikeres hadjáratot folytatott a Vidzsjanagar állam ellen. 1420-ban azonban a Krisná folyótól északra lévő Pangal mellett vereséget szenvedett a vidzsjanagari csapatoktól, akik államának déli és keleti felét is elfoglalták. Utóda Ahmed Sáh (1422–1435) megtámadta a Vizsjanagar államot és bevette a fővárosukat, majd 1424–1425-ben csapatai elfoglalták a Várangal államot és azt a Bahmanída Szultánátushoz csatolta. A megnövekedett állam fővárosát Bidarba tette át. Utóda fia, II. Aláuddín lett, aki 1443-ban legyőzte a Vidzsjanagar államot és adófizetőjévé tette.

III. Muhammad 1463-ban lépett trónra, akinek uralkodása idején foglalta el a Bahmanída Szultánátus a korábban a Vidzsjanagar államhoz tartozó fontos kikötőt, Goát. 1481-ben az uralkodó által vezetett sereg elfoglalta Kánycsipuramot. Az állam szétesése 1481-ben vette kezdetét, amikor az uralkodó kivégeztette legfőbb támaszát Mabmúd Gáván vezírt. 1490-ben Bídzsapúr, Bérár és Ahmadnagar, 1512-ben Golkonda is függetlenedett. 1525-ben az utolsó bahmanída szultán Bídzsapurba menekült. A portugál hajósok kísérletei, hogy Afrikát megkerülve közvetlen összeköttetést teremtsenek országuk és India között 1498-ban vált valóra, amikor Vasco da Gama vezetésével egy flottájuk kikötött Kálikutban. A portugálok haditechnikai fölénye tette lehetővé, hogy sikerrel vegyék fel a harcot Nyugat-India államaival, és megerősítsék pozícióikat a térségben. A portugál expedíciók (Cabral, Pedro Alvarez: 1500; Vasco da Gama: 1502; d'Albuquerque: 1510–1511) sikerei tették lehetővé, hogy megszerezzék Goát, és számos kikötőt, amelyek a portugál kereskedők árulerakatai voltak, és a hajózás biztonságossá tételében nagy jelentőséggel bírtak.

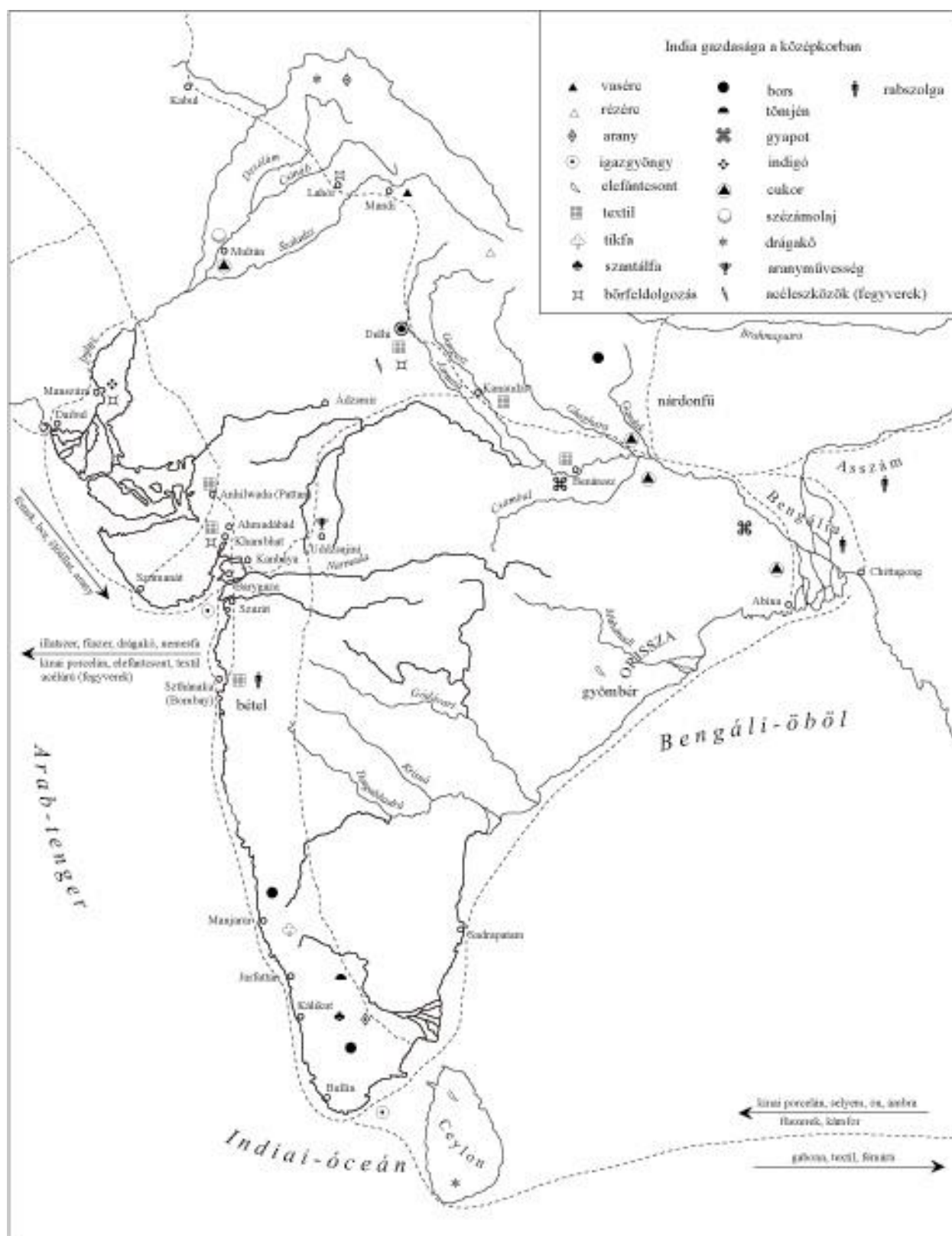

India gazdasága a középkorban

Indiát északon a Himalája, a Szulajmán- és a Kirthar-hegység határolja, ettől délre az Indus és a Ganga folyók termékeny völgyei helyezkednek el. Még délebbre pedig a Dekkán-felsík terül el. A hindu Indiára a pénzforgalom csekély volta és az önellátó gazdálkodás volt a jellemző. A lakosság elsöprő többsége önellátó faluközösségekben élt. Ezekben a kasztrendszerből adódóan minden szükséges foglalkozási ág megtalálható volt. A városok uralkodói központok, vallási létesítmények, illetve a kereskedelem központjaiként játszottak szerepet. Ez utóbbi feladata az uralkodó réteg luxusigényének kielégítése volt, és néhány nagy forgalmú kikötővárosra korlátozódott. A kereskedelem céhek kezében volt, akik kapcsolatban álltak a muszlim Közel-Kelettel és Közép-Ázsiával, de Kínával és Dél-Kelet Ázsiával is. A földeken gabonaféléket (rizs, árpa, búza), cukornádat, indigót és fűszernövényeket (bors) termesztettek. Fejlett volt a földek öntözéssel való ellátása, csatornák és víztározók épültek.

A muszlim hódítás több jelentős változást is hozott India gazdasági életében. A Delhi Szultánátus fő bevételi forrásainak nagy része a mezőgazdaságból származott, ennek megfelelően megkezdték a művelhető földterületek felmérését, művelésbe fogták a parlagföldeket és megkezdték a mocsaras területek lecsapolását. A földművelés technikai része azonban nagyrészt változatlan maradt. Évente kétszer arattak, ismerték a vetésforgót, de a vaseke használata még nem vált általánossá. A változás leginkább az öntözési technika terén muszlim hatásra megjelenő vízemelőkerekek elterjedésében, és a szultánok által végrehajtott csatornaépítésekben érhető nyomon. Az állattenyésztés élénkülése a muszlim hódítók étkezési kultúrájával és a hadseregek felépítésével függ össze. Megnövekedett a kecskék és a birkák száma. A hadseregek számára nélkülözhetetlen lovakat pedig Nyugat- és Közép-Ázsiából szereztek be, mert az Indiában tenyésztettek lovak minőségileg messze elmaradtak a nomád területeken tenyésztett lovaktól. Ennek oka, hogy az éghajlati viszonyok nem kedveztek a trópusi területeken a lótenyésztésnek, és a lótenyésztés kultúrája is elmaradt a steppei területekhez képest.

A kézművesség terén a hinduk által végzett falusi kézműipar mellett a muszlim uralkodók jelentősen támogatták a városokban élő kézműveseket is. Nagyon fejlett volt a textilipar, amelynek Indiában nagy hagyományai voltak. A korábban a felső kasztbeliek által nem viselt bőrhalmik készítése az új politikai helyzetben megélénkült, amely nagyrészt a hadseregek lószerszám és egyéb felszerelési cikkeivel kapcsolatos megnövekedett igényre magyarázható. A muszlim hódítók is csodálattal adóztak a vas és ezüst keverékéből előállított hindu szabványoknak, amelyek gyártása tovább folytatódott. A kereskedelem az indiai muszlim uralom hatására megélénkült a közel-keleti területekkel, de Indiát a kereskedők továbbra is összekötötték Kínával. A forgalom elsődleges lebonyolítói a muszlim kereskedők voltak, de a hindu pénzváltók és uzsorások – kihasználva, hogy ez a tevékenység a muszlimok számára tiltott volt – megtalálták helyüket a rendszerben. A muszlim uralom és a kereskedelmi forgalom fellendülése jótékonyan hatott a városfejlődésre is. A muszlim városfejlődés sajátosságai, a bazárok, mecsetek és fürdők megjelentek Indiában is. A muszlim uralkodók előszeretettel alapítottak új városokat (Burhanábád, Tuglakpur, Daulatábád), habár ezek nem minden esetben tudták megőrizni kezdeti jelentőségüket.

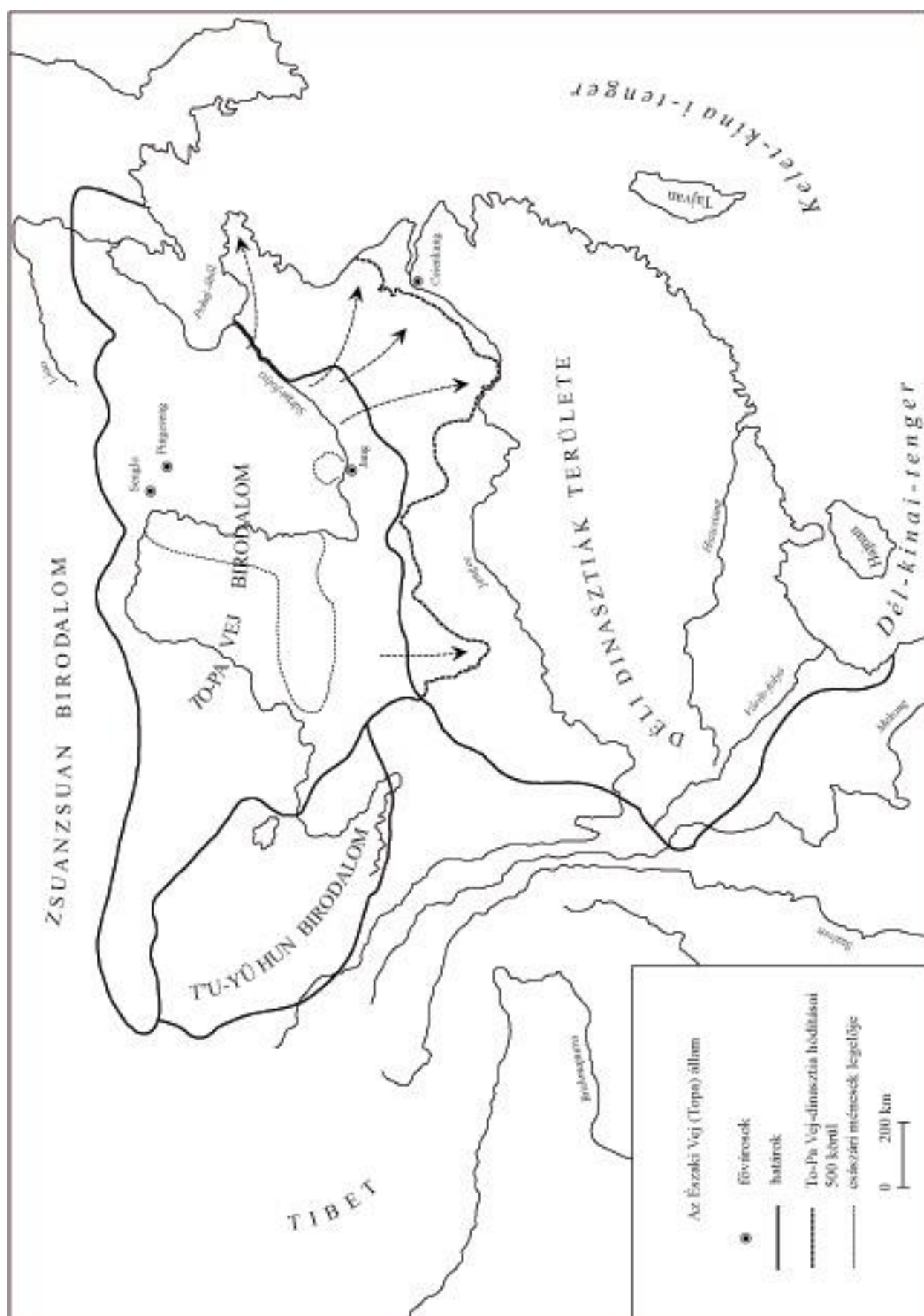
Kína

Az Északi Vej (Topa) állam

A Han Birodalom felbomlását követően, 220 és 589 között Kína politikailag szétagolt volt; ennek a korszaknak a fontosabb szakaszai: „Három királyság kora” (220–265), a Nyugati Cin (Jin)-dinasztia hegemoniája (265–316), valamint az „Északi és déli dinasztiák kora” (317–589). Észak-Kínában a Nyugati Csin (Jin)-dinasztia próbált birodalmat létrehozni, 280-ban elfoglalták Vu Királyságot, amely egyike volt a „Három Királyságnak”, amely jelentős szerepet játszott a 3. századi Kína történetében. A Nyugati Csin-dinasztia uralma azonban 317-ben véget ért, ezután észak és nyugat felől különböző nomád törzsek költöztek be Észak-Kínába, amelyek kisebb királyságokat alapítottak. A kínai történészek az „Öt barbár” névvel illették őket. Közülük talán a legfontosabb szerepet a szienpi (xianbei) játszottak, később ők hozták létre a Topa (*Tuoba*) államot, és az Északi Vej-dinasztiát. Rajtuk kívül még hiungnuk (xiongnu), jie, kiang (*qiang*) és di törzsek telepedtek le Észak-Kínában. A hiungnuknak (xiongnu), vagy más néven ázsiai hunoknak a Kr. e. 3–Kr. u. 2. század között szintén hatalmas birodalmuk volt, ami a 3–4. században már nem létezett, kisebb részekre bomlott szét, és a hiungnuk egy része több hullámban nyugat felé vándorolva Turkesztánban és a Kazak-steppén telepedett le, más részük pedig kínai területre költözött.

A kiangokból és a dikből alakultak ki a tibeti és tangut törzsek, amelyek a 6–10. században játszottak igazán fontos szerepet Kína és Belső-Ázsia történetében. 351–394 között Észak-Kínát a Korai Csin (Qin) Királyság próbálta saját uralma alatt egyesíteni, de ez csak néhány évig sikerült neki (370–383). A topa (*tabgacs*) egyike voltak annak a három szienpi törzsnek, amelyeket a Keleti Csin (Jin)-dinasztia letelepített Észak-Sanhsziban. A topa törzsek vezetői hercegi címet kaptak, fokozatosan gyarapították birtokukat, 386-ban Tatungba (Datong) tették a székhelyüket (Sanhszi tartomány északi része). Ekkor alapították meg a Vej-dinasztiát, amely később Északi Vej néven vált ismertté. Az 5. század elején sikeresen terjeszkedtek, szomszédjaiktól területeket hódítottak el: 431-ben a Hszia (Xia) Királyságot, 439-ben az Északi Jan (Yan) és az Északi Liang Királyságokat csatolták országukhoz. Előbbi Dél-Mandzsúriában, utóbbi Kansziban volt. 440-ben a szintén kanszui Vu-vej is birtokukba került, és ezzel a Közép-Ázsia felé vezető utakat is birtokolni tudták. Délnyugaton egészen a Jangcéig terjesztették ki a határt. A meghódított területeken gyakran telepítettek át egyik helyről a másikra különböző foglalkozású és társadalmi helyzetű embereket. Datong környékét és Sanhszi tartomány egyes, ritkábban lakott részeit is áttelepítéssel népesítették be. A parasztság szigorú állami felügyelet alatt volt. A birodalomban a kínai mintára szervezték meg a közigazgatást és az igazságszolgáltatást. 494-ben a fővárost Datongból Lojangba tették át. Ettől kezdve a topa uralkodóréteg sinizálódása felgyorsult, amit a különböző császári rendeletek is elősegítettek. Hsziao-ven császár (471–499) idején kötelezővé tették a kínai viseletet, a kínai nyelv használatát és a kínai nevek felvételét. A topa arisztokrácia kínai családokkal kötötte házasságokat.

A birodalomban támogatták a buddhizmust, buddhista kolostorokat és pagodákat építettek. Főleg a fővárosban, Lojangban volt sok buddhista kolostor. Lojang sok külföldi kereskedő úti célja volt. A topák birtokolták azokat az útvonalakat, amelyeken a Kína és Közép-Ázsia közötti kereskedelem folyt. A birodalom számára az északi és nyugati nomád szomszédok jelentettek veszélyt. Nyugaton a tujuhun törzsszövetség, északon pedig a zsuanszuanok (ruanruanok) vagy más néven zsuouzsuanok (rouanok) birodalma terült el. A Vej-dinasztia maga is azok közül a törzsek közül származott, amelyek részt vettek a zsuanszuan birodalom felemelkedésében, az 5–6. században mégis többször is háborút vívtak egymás ellen. A topák 429-ben indítottak nagyszabású hadjáratot a zsuanszuanok ellen. A topák nomádokat állítottak a szolgálatukba, és letelepítették őket az északi határok mentén. 523-ban a határvédő nomádok felláztak a császári udvar ellen („hat helyőrség felkelése”). Ezután tíz évig polgárháború dúlt a birodalomban (524–534). Hu császárné 528-ban megölette Hsziao-ming (Xiaoming) császárt (515–528), ezután egy felkelő sereg elfoglalta Lojangot. A hatalom a katonai vezetők kezébe került, akik végül 534–535-ben felosztották a birodalmat egymás között.

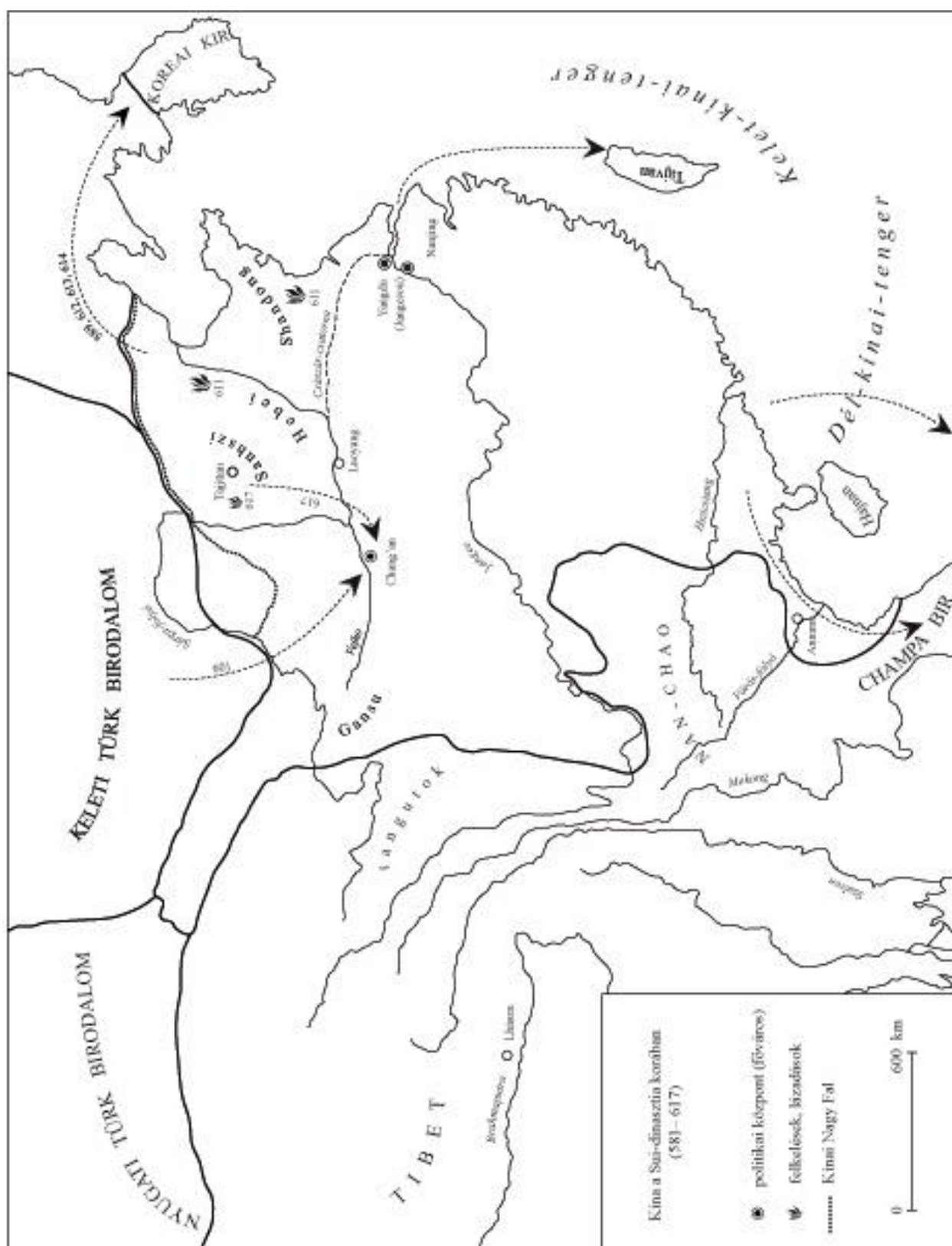
Kína a Szuj (Sui)-dinasztia korában (581–617)

Észak-Kínában 535 után a Vej Birodalom területén több állam alakult: Gao Huan tábornok 534-ben Dél-Hopejben megalapította a Keleti Vej (Wei) Királyságot, amelynek a vezetői a kínai befolyással szemben tartózkodó nomádok voltak. Jü-ven Taj (Yuwen Tai) tábornok közreműködésével 535-ben Csanganban megalakult a Nyugati Vej (Wei) Királyság, amelynek vezetői a lojangi arisztokrácia köréből kerültek ki. Jü-ven Taj (Yuwen Tai) idősebbik fia, apja halálát követően 556-ban megalapította az Északi Csou (Zhou)-dinasztiát. 557-ben Kao Huan (Gao Huan) unokatestvére vezetésével az Északi Csi (Qi)-dinasztia állama alakult meg, amelyet végül 577-ben az Északi Csou (Zhou) Királyság foglalt el. Csanganban Jang C sien (Yang Jian) tábornok 581-ben megalapította a Szuj (Sui)-dinasztiát, és neki sikerült egyesítenie uralma alatt Kína északi részét.

A Szuj-dinasztiát mindössze két császár képviselte, de rövid fennállása alatt jelentős eredményeket értek el a birodalom szervezésében és eredményeikre a következő dinasztia, a Tang is támaszkodhatott, megkezdett vállalkozásait tovább folytatta. Ven császár (Jang C sien) (581–604) Lojanganban (Luoyang) és Csanganban (Chang'an) új palotanegyedeket építtetett, az északi határon új falakat emeltetett a nomádok ellen, valamint egy vízi útsziszter építését kezdte meg („nagy-csatorna”) amely a Sárga-folyó, a Vej (Wei)-folyó és a Jangce közötti összeköttetést szolgáltatta. A főútvonalak mentén több helyen nagy gabonarakárokat építettek. Ven császár utóda, Jang (Yang) császár háborúkat indított több irányba is.

Ebben jelentős szerepet kapott a flotta, amit ezekben az években erőteljesen bővítettek. A hajóépítés központja Yangdu városa volt. Tengeri expedíciókat indítottak Tajvanra, a Rjúkjú (Ryükyü, Okinava)-szigetekre, Szumátrára és a mai Vietnámba. Jang császár több nagy hadjáratot indított a Koreai-félszigetre (589, 612, 613, 614), ahol a Kogurjo (Koguryo) Királyság volt az ellenfél. Ez az állam szövetségese volt a türköknek, akik ekkoriban északnyugat felől veszélyt jelentettek a kínaiakra. A kínaiak 585-ben megkezdték egy új védőfal kiépítését az északi határon, ami csatlakozott az Északi Csou (Zhou)-dinasztia által emelt falrendszerhez. 594-ben a Szuj-udvar és a türkök közötti dinasztikus házasság a béke megerősítését szolgáltatta. Mindez azonban nem tartott sokáig, a 600-as évek elejétől kezdve a türkök többször támadták a kínai területeket. 601-ben a türk csapatok egészen Csanganig (Chang'an) nyomultak előre. A kínaiaknak sikerült visszaszorítani a türköket, de döntő vereséget nem tudtak rájuk mérni. A 610-es évek elején ismét Korea felé fordult a birodalom figyelme, újabb hadjáratok indultak a félszigetre. A költséges vállalkozások nagy terhet jelentettek a parasztság számára, a 610-es években több parasztfelkelés tört ki. 613-ban az arisztokrácia is kimutatta ellenérzését a császár politikájával szemben, Jang Hszüang-kan (Yang Xuangan) vezetésével felkelés kezdődött.

A Szuj Birodalom bukását végül egy másik felkelés okozta, amelynek az élén Li Jüan (Li Yuan) tábornok állt, aki Sanhszi (Shanxi) tartományban állomásozott. Szövetséget kötött a türkökkel és 617-ben bevonult Csanganba. A következő évben a Jangcsouba (Yangzhou) menekült, Jang császárt meggyilkolták, Li Jüan pedig Csanganban megalapította a Tang-dinasztiát.

Kína a Tang-dinasztia korában (618–906)

A Szuj-dinasztia hatalmát 617-ben Li Jüan (Li Yuan) tábornok döntötte meg, aki a türkök támogatásával bevonult Csanganba és Kao-cu (Gaozu) császár néven elfoglalta a trónt. Ezzel megszületett a Tang-dinasztia, amely egészen 906-ig uralkodott Kína felett. A rend helyreállítása után a közigazgatás újjászervezéséhez láttak hozzá. A birodalmat tíz nagy tartományra osztották, amelyek száma a 8. században tovább bővült, és amelyek élére felügyelőket (közigazgatási, gazdasági és igazságügyi) neveztek ki. Emellett számos reformot vezettek be a mezőgazdaságban, adózásban és a hadseregben. A Szuj-korban megkezdett nagy építkezéseket, elsősorban a Nagy Csatorna építését tovább folytatták. A közmunka rendszere továbbra is nélkülözhetetlen volt. A két fővárost a 7. század végén–8. század elején újjáépítették és bővítették, 624 és 653 között készült el a „Tang Törvénykönyv”, amely büntető törvénykönyv volt.

A hadsereg központi részét az arisztokrácia által felszerelt csapatok alkották, köztük sok lovas katona, olyanok is, akik a birodalommal szomszédos nomádok közül származtak. A határvidékeken és a fontosabb utak mentén a csomópontokon, nagy városokban hivatásos katonaság állomásozott. A parasztok is teljesítettek katonai szolgálatot, de ők többnyire csak az utánpótlás biztosításában, vagy városok védelmében vettek részt, a lovas elitalakulatokban nem harcoltak. Az erős és ütőképes hadsereg birtokában a Tang Birodalom hódító hadjáratokba kezdett. A 7. század elején a birodalom északnyugati szomszédja, a Türk Kaganátus volt. A Tang udvarnak a türk hatalom visszaszorítására tett erőfeszítéseit végül 630-ban koronázta siker: sikerült felszámolni a Türk Kaganátust, területén kínai tartományokat létesítettek.

A Türk Kaganátus feletti győzelemmel kezdetét vette a Turkesztán feletti kínai uralom. A birodalom rövid idő alatt messze nyugatra tolta előre a határait az eurázsiai nagy kereskedelmi útrendszer, a Selyemút mentén. A nagyobb városokban (Karasahr, Kucsza, Kászgár, Khotán) kínai helyőrség állomásozott. Az Amu-darja és a Szirdarja közötti Transoxania is kínai ellenőrzés alá került. 660-ban sikerült elfoglalni Korea nagy részét és Mandzsúriát. Délen egészen a mai Vietnam középső részéig terjedt a kínai fennhatóság. A 8. század első fele volt a Tang Birodalom fénykora. 755 és 763 között egy nagy felkelés rázta meg a birodalmat. A felkelést An Lushan tábornok indította el, aki Peking környékén volt katonai parancsnok, mintegy 200 000 fős sereg élén. Tekintélyének növekedését elősegítette, hogy a császári kormányzat egyes katonai vezetőkre támaszkodva próbálta ellensúlyozni az arisztokrata nemzetségek növekvő hatalmát és befolyását. An Lushan serege élén bevonult Lojangba és Csanganba. Hsüan-cung (Xuanzong) császár (712–756), a dinasztia egyik kiemelkedő uralkodója, Szecsuan (Sichuan) tartományba menekült és évekig tartott, amíg a felkelést teljesen sikerült leverni.

A következő évtizedekben sikerült helyreállítani a dinasztia hatalmát, de egyes területeket a birodalom elveszített. Koreában a Szilla Királyság erősödött meg és függetlenedett a Tang Birodalomtól. 680 után a Turkesztán feletti ellenőrzés is megszűnt, előbb a második Türk, utána az Ujgur Kaganátus vált a terület meghatározó hatalmává, és a Tibeti Királyság is ekkor élte fénykorát. Délen Nancsao Királysága játszott jelentős szerepet a Dél-Kína és Indokína közötti területen. Hadjáratokat vezettek északra, Szecsuanba, és délre is, Vietnámba, a Vörös-folyó vidékére. A 10. századtól kezdve Tali (Dali) Királyság néven is ismert állam a 13. század közepéig megőrizte befolyását a térségben és végül a mongolok hódították meg. A 870-es évektől kezdve Észak-Kínában felkelés kezdődött, két sócsempész, Vang Hsziencse (Wang Xianzhi) és Huang Csao (Huang Chao) vezetésével. Előbbi 878-ban kivégezték, ezután Huang Csao irányította a felkelőket. Végigvonultak az országon, több nagyvárost elfoglalták és kifosztottak. A birodalmon zűrzavar lett úrrá, hadvezérek kezébe került az irányítás, a Tang-dinasztia uralma rövid idő múlva véget ért (906).

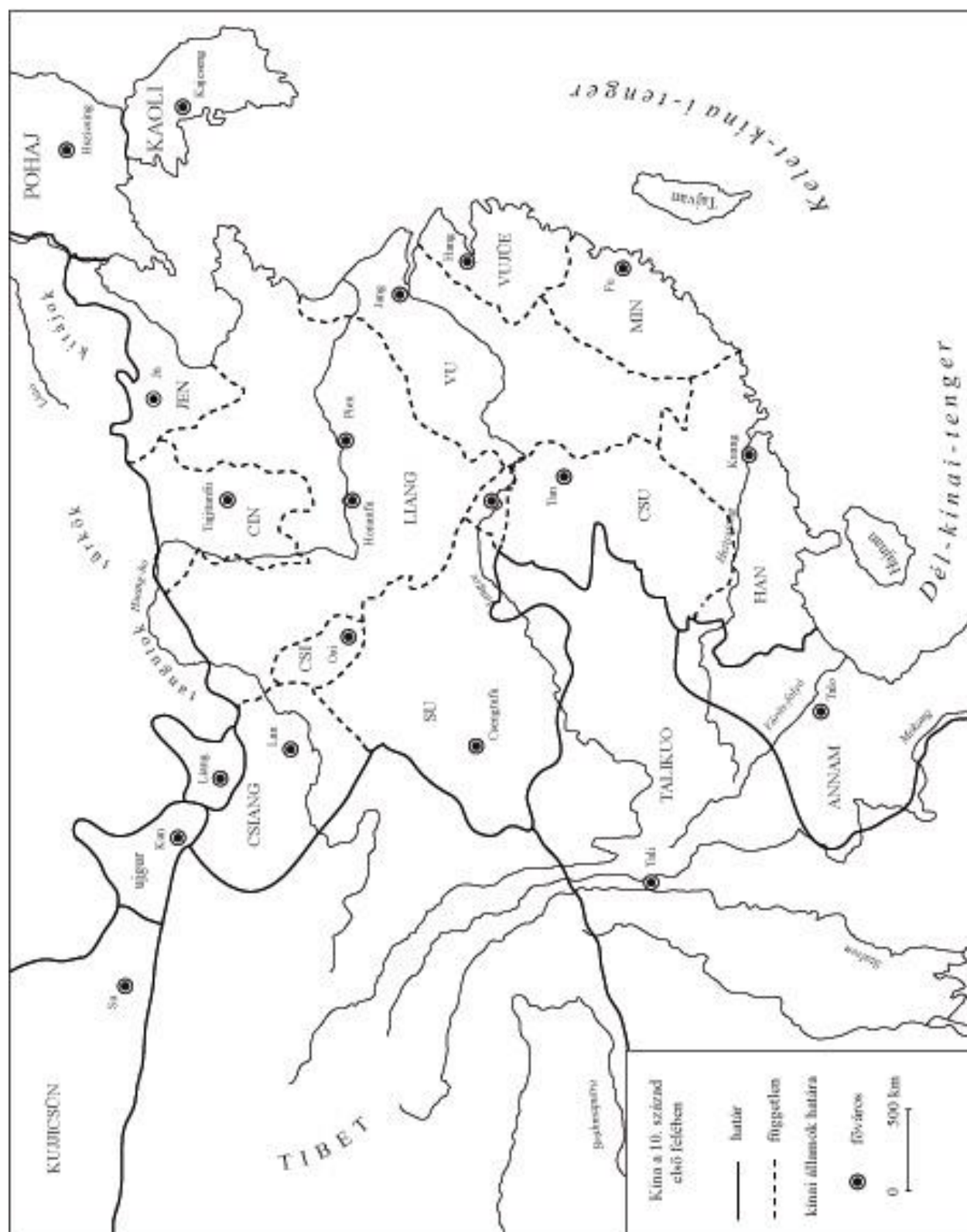
Kína a 10. század első felében (Az Öt Dinasztia és Tíz Királyság kora)

A Tang-dinasztia uralma 906-ban végleg megszűnt, a birodalom részekre esett szét. A szétagolódás azonban a Huang Csao-felkelés előtt elkezdődött. A tartományokba kinevezett császári megbízottak fokozatosan függetlenedtek a császári hatalomtól, saját maguk nevezték ki utódaikat, amit az udvar jóváhagyott. A helyi kormányzók így tulajdonképpen kis királyságokat hoztak létre, majd később, a 10. század első évtizedeiben a császári címet is felvették és saját dinasztiákat alapítottak. Észak-Kínában a legjelentősebb hatalmi központ Kajfeng (Kajfeng) lett, itt körülbelül fél évszázad alatt öt dinasztia uralkodott egymás után („Öt Dinasztia korszaka”): Zhu Wen (Zhu Quanzhong), aki Huang Csao egyik alvezére volt, majd áttért a másik oldalra, 907-ben megalapította a Kései Liang-dinasztiát (907–923). Li Kojung (Li Keyong) tábornok, aki a felkelők ellen harcolt, 923-ban megalapította a Kései Tang-dinasztiát (923–936).

A Kései Csin (Jin)-dinasztia 936–946 között, a Kései Han 947–950, a Kései Csou (Zhou)-dinasztia pedig 951–960 között állt fenn. Hopej (Hebei) tartomány északi részén a Jen (Yan) Királyság (909), majd Birodalom (911) alakult meg. Észak-Sanhsziban (Shanxi) a Csin (Jin) Királyság állt fenn (895–923), amikor a Kései Tang-dinasztia vette át a hatalmat. A Vej (Wei)-folyó nyugati völgyét 901-től a Csi (Qi) királyság birtokolta, 923-ban azonban a Kései Tang-dinasztia ide is kiterjesztette a hatalmát. Szecsuan (Sichuan) 907-től a Korai Su (Shu) Birodalom uralma alatt állt. Anhuj és Csiangszu (Jiangsu) északi részein a Vu (Wu) Királyság jött létre 902-ben, majd 927-ben a Vu (Wu) Birodalom. Csöcsiang (Zhejiang) tartományban 902-ben megalakult a Jüe (Yue) Királyság, majd 907-től Vu-Jüe (Wu-Yue) Birodalomként létezett tovább. Később, 951–979 között még egy új államjött létre, Sanhszi (Shanxi) tartományban, ahol egy türk eredetű dinasztia uralkodott, a kitajok támogatásával.

Dél-Kínában Hunan tartományban a Csu (Chu) Királyság, tőle délre pedig egészen a tengerig a Déli Han állam volt. Utóbbihoz tartozott a gazdag kikötőváros, Kanton (Guangzhou), az arab kereskedők kedvelt kikötője. A Déli Han-dinasztia fennhatósága alá vonta Vietnám északi részét is. Délkeleten szintén a tenger mellett 909-től kezdve volt egy királyság, Min, majd 945-től Min Birodalom. Észak-Kínát eléggé megviselték az állandóan kiújuló háborúk, amelyek 890 és 923 között folytak. Csangant (Chang'an) lerombolták, Lojangból (Louyang) elmenekült a lakosság, a Sárga-folyó gátjait a harcokban több helyen átvágták, hogy az ellenséges terület elárhassék.

Dél-Kínát megkímélték a háborúk, és ott a gazdasági fejlődés akadálytalan volt. Az önálló királyságok saját kapcsolatokat építettek ki a szomszédos területekkel. A kereskedelem kedvezett a tengeri kikötőkkel rendelkező keleti tartományoknak, Fucsienben (Fujian), Anhuiban és Csöcsiangban (Zhejiang) felvirágzott a selyem és kerámiaipar. Csu (Chu) Királyság selymet és teát exportált nagy mennyiségben. A szétagolódás kora a 10. század második felében néhány évtized alatt véget ért. A birodalom újraegyesítését a Kajfengi székhelyű Kései Csou (Zhou)-dinasztia kezdte meg, amelyet 951-ben Kou Vej (Guo Wei) tábornok alapított meg, mindössze egy szűk évtizedig állt fenn. Az elhanyagolt földeket újra művelni kezdték, az adóterheken könnyítettek, a csatornákat rendbehozták, a buddhista kolostorok értéktárgyait elkobozták és beolvastották. A terjeszkedést a Su (Shu) és a Déli Tang államok elfoglalásával kezdték meg. Hatalmuk alá vonták Szecsuan északi részét, a Huai- és a Sárga-folyó közötti területet. 960-ban Kajfengben Csao Kuang-jin (Zhao Kuangyin) tábornok vette át a hatalmat és megalapította a Szung (Song)-dinasztiát. Az új dinasztia folytatta a terjeszkedést és két évtized alatt sikerült az önálló államokat, birodalmakat saját hatalma alatt egyesíteni (Csu: 963, Kései Su: 965, Déli Han: 971, Csiangnan (Jiangnan): 975, Vu-Jüe (Wu-Yue): 978, Északi Han: 979). A gyors birodalomegyesítés okait a hatékony gazdaság- és hadseregszervezésben lehet keresni. A Szung (Song) Birodalom északon a kitajokkal, északnyugaton a tangu-tokkal és a tibetiekkel, délnyugaton pedig Nancsaóval, (902 után Tali (Dali) Királyság) volt szomszédos. Vietnám 939-ben megszabadult a Déli Han-dinasztia uralmától és függetlenné vált. 968-tól a helyi Dinh-dinasztia irányította az országot, majd 1004-től a Li (Ly)-dinasztia megalapította a Dai-Viet („Nagy Viet”) nevű államot. A Szung-dinasztia történetét két szakaszra lehet osztani: 960–1127, amikor a birodalom központi része északon volt (Északi Szung-dinasztia), és 1127–1279, amikor a birodalom a Jangce-vidékre és attól délebbre szorult vissza az északról déli irányban terjeszkedő dzsürcsik nyomására (Déli Szung-dinasztia).

A Liao (Kitaj) Birodalom és az Északi Szung-dinasztia

A kitajok eredeti hazája a Kínai Birodalomtól északra, Mandzsúriában, a Liao- (Fekete) folyó vidékén volt. A kínaiak a szienpi (xianbei) utódainak tartották őket (a szienpi törzsszövetség a 2–4. században nagy nomád birodalmat szervezett Kína északi határainál). Nevük a forrásokban *kitaj* és *kitan*, *kitany* alakban fordul elő, először 405-ben említik őket. A kitaj egyike volt a Kína északi határainál lakó barbár törzseknek, gyakran intéztek támadásokat a kínai határvidék ellen.

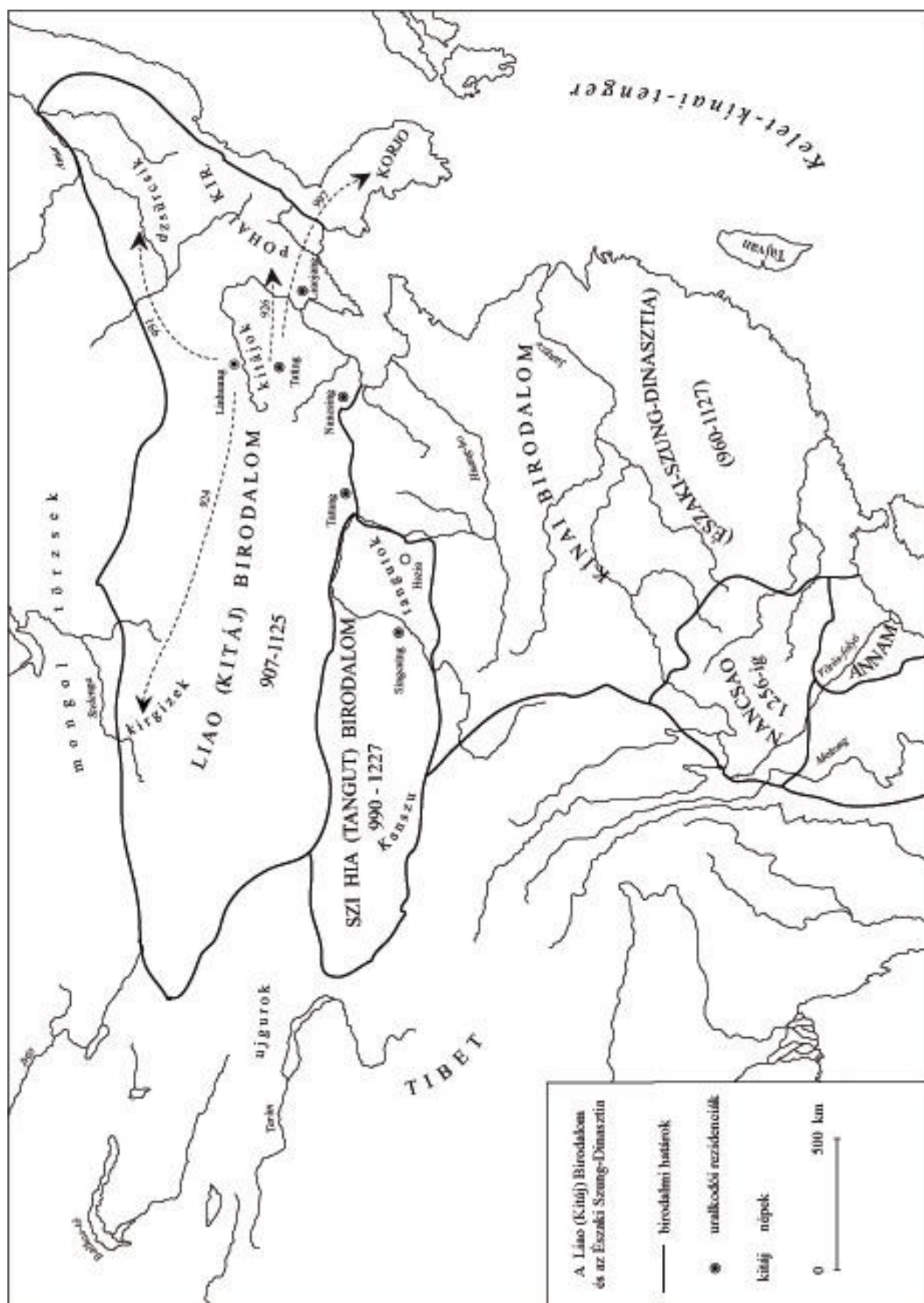
A Türk Kaganátus felemelkedése veszélyt jelentett a kitajokra: Kapgan kagán 697-ben legyőzte őket. A 8. századi türk feliratok tanúsága szerint a türkök keleten a kitanyokkal háborúztak, és uralmukat kiterjesztették rájuk. A türkök birodalmát követő Ujgur Kaganátus szintén fennhatósága alatt tartotta a kitajokat. 751-ben a kínaiak An Lushan tábornok vezetése alatt háborút indítottak a kitajok ellen, de vereséget szenvedtek. A 9. században Észak-Hebeiben (Hebei) is kitajok laktak. A Kitaj Birodalom felemelkedése a 10. század elején kezdődött. Apaoki (872–926) egyeduralmi rendszert vezetett be a 8 törzsből álló szövetségben és terjeszkedni kezdett. 907-ben Apaoki felvette a császári címet, kínai neve Taj-ci lett. 924-ben a kitajok sereget küldtek nyugatra, a kirgizek ellen. Elfoglalták a régi ujgur fővárost, Ordu-balikot, a kirgizeket kiszorították innen. Ezután felajánlották az ujgurok Kanszuba vándorolt csoportjának, hogy települjenek vissza az ősi földre, de ők ezt nem vállalták. Harcoltak a dzsürcsik, a tangutok, a sivejek ellen. 924-ben és 926-ban a Mandzsúria keleti részét birtokló Pohaj (Bohai) állam ellen vezettek sikeres hadjáratot. Ekkor halt meg Apaoki. Apaokinak még korábban sikerült elfoglalnia a mai Pekinget, ahol a birodalom „déli” fővárosát (Nanking, Nanjing) alakították ki.

A kitajokat nemcsak kínai, hanem ujgur kulturális hatás is érte. Az ujgur írást is átvették („kis kitaj írás”), valamint ujgur méltóságneveket. A birodalomba sok ujgur és szogd kereskedő érkezett. Apaoki konfuciusz, taoista és buddhista templomokat építtetett. Apaoki utóda fia lett, Faj-cung néven uralkodott (927–947). Uralkodásának végén vette fel a Liao (dinasztia) nevet, ami a Liao-folyóra, a kitajok földjére utal.

A Liao Birodalom a 10. század végén észak felé terjeszkedett: 991-ben a dzsürdzsiket győzték le Mandzsúriában, 997-ben Koreába vezettek hadjáratot. A tangutok szintén elismerték a Liao Birodalom fennhatóságát. A 11. században még Japánból is küldtek nekik ajándékot (adót) és a bagdadi kalifákkal is tartottak fenn diplomáciai kapcsolatot. 1004-ben a kitajok a Szung (Song) Birodalmat is éves adó fizetésére kötelezték (shanyuani szerződés). A kínaiak 100 000 uncia aranyat és 200 000 vég selymet fizettek évente. 1042-ben 200 000 uncia aranyra és 300 000 vég selyemre emelték fel, mivel a kitajok segítséget nyújtottak a Szung Birodalomnak a tangutok (Szi Hja / Xixia! Birodalom) elleni háborúban. A kitajok feltehetően eladták a hozzájuk kerülő selyem egy részét, ami így Belső- és Közép-Ázsiába került. A kitajok ellenőrizték a Belső-Ázsián keresztülhaladó utak forgalmát és a kereskedelemről befolyó jövedelmek is gazdagították őket. A Liao Birodalom a 11. század közepén élte fénykorát, ezután hatalma gyengülni kezdett.

A Szung-dinasztia a 11. században igyekezett katonai erejét növelni, hogy eredményesebben tudja felvenni a harcot a Liao Birodalommal. A 11. század második fele egy nagy reformkísérlet időszaka volt. A reformok részben a korszak szellemi irányzataihoz kapcsolódtak, de a birodalom védelmi képességeinek növelése szintén fontos szerepet játszott ebben. Ebben az időben a Szung Birodalom hadserege nagy részben zsoldosokból állt, és a gyakori háborúk nagyon költségesek voltak. Ráadásul a lótarásra leginkább alkalmas területek ellenséges kézre kerültek az ottani, lovakhoz értő lakossággal együtt. A reformtörvények kidolgozása Vang An-si (Wang Anshi) nevéhez fűződik. Az intézkedések a parasztság terheinek csökkentésére, a hatékonyabb igazgatásra és az olcsóbb, de ütőképes hadsereg megszervezésére irányultak. A reformoknak kezdettől fogva sok ellenfele volt és végül ők kerekedtek felül, ezért az új intézkedések csak korlátozott eredményekhez vezettek. A 12. század elején megerősödtek az addig alávetett dzsürcsik, és a Szung Birodalom velük szövetséget kötött a kitajok ellen. A Liao Birodalom 1125-ben szűnt meg. A birodalmuk felbomlás után a kitajok egy része nyugat felé vándorolt és turkesztáni ujgurok valamint a keleti Karahanida Birodalom területén telepedtek le. Itt alakult meg a Karakitaj (Nyugati Liao) Birodalom, amely 1218-ig állt fenn.

A Liao Birodalom déli szomszédja a Szi Hja (Xixia) vagy más néven Tangut birodalom volt. A tangutok a tibetivel rokon nyelvet beszélő nép a 10. század végén kezdtek jelentőssé válni a térségben. Csao Paoki király 990-ben lépett trónra, a kitajok elismerték a tangut államot. A 11. század elején a tangutok elfoglalták a Tibettől északra eső területet, nyugaton egészen a Tarim-medence keleti részéig. 1028-ban elfoglalták Kanszut (Gansu) az ujgurok területét. 1038-ban Csao Jüanho (1032–1048) megalapította a Hszia (Xia) Birodalmat (a kínaiak Nyugati Xia Birodalomnak nevezték). Folytatta a terjeszkedést, Tibettől vett el területet. A tangutok a Szung és a Liao Birodalom ellen is háborúztak. 1044-ben a Szung Birodalmat adófizetésre kényszerítették: a kínaiak 72 000 uncia ezüstöt, 135 000 vég selymet és 14 tonna teát voltak kötelesek évente a tangutoknak átadni. Valószínű, hogy a tangutok is, akárcsak a kitajok, a hozzájuk került javak egy részét nyugat felé eladták, mivel a nyugat felé vezető utak, (Selyemút) egy része az ő földjükön ment keresztül, és ezek forgalmát ők tartották a kezükben.

Kin (Jin, Dzsürcsi) Birodalom és a Déli Szung-dinasztia

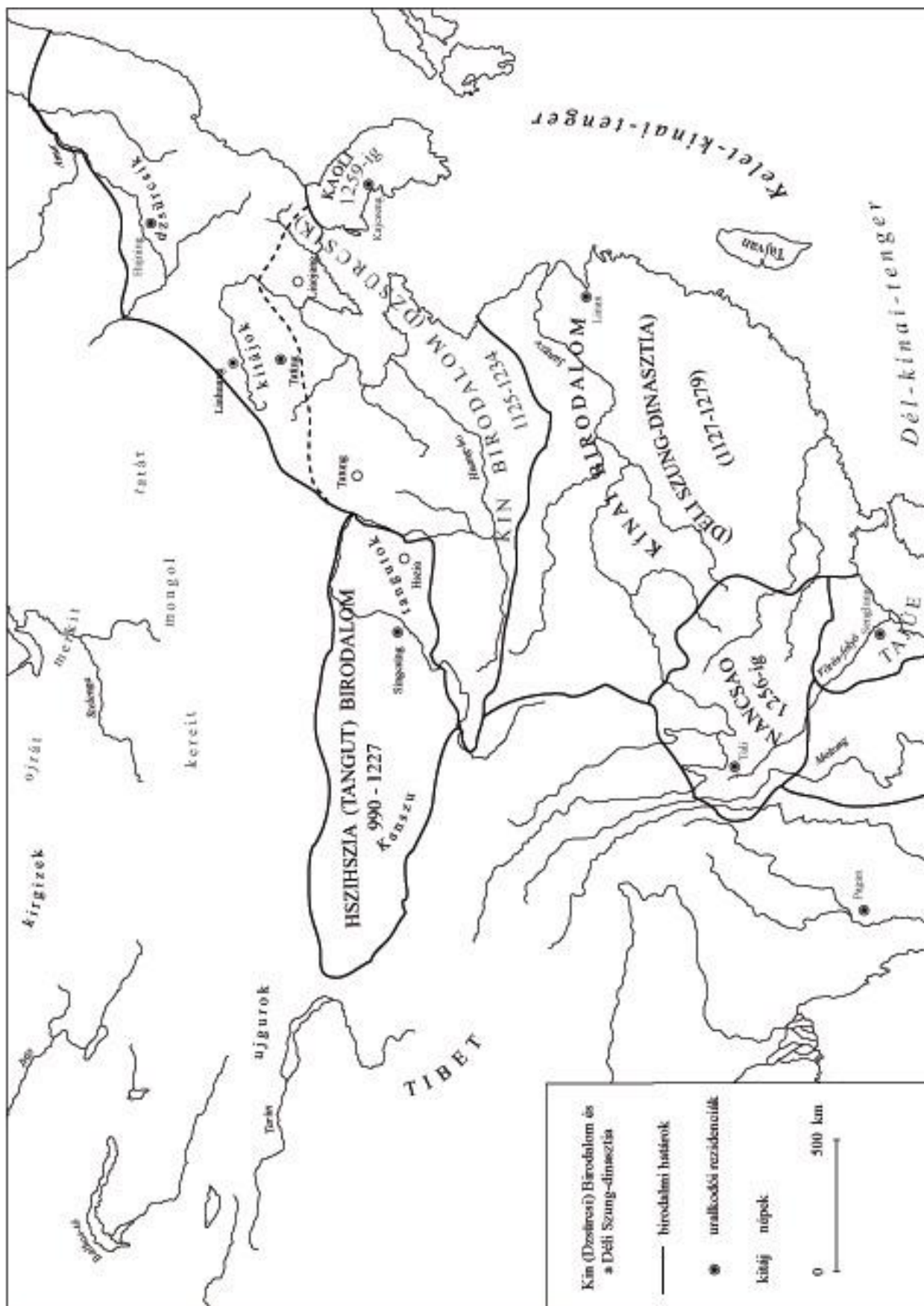
A dzsürcsik őshazája szintén Mandzsúriában volt, a kitajok északi, északkeleti szomszédai voltak. A kínaiak zsu-csennek (ruzhen) nevezték őket (a dzsürcse elnevezés a muszlim forrásokban szerepel). Először 1069-ben említik őket, néhány évtized múlva gyors terjeszkedésbe kezdtek. Vezetőjük 1115-ben felvette a császári címet. A dinasztia neve Kin, Jin 'arany' lett. Az ország központja ekkor még Mandzsúriában, a mai Harbin várostól északkeletre volt. Támadásokat intéztek a kitajok ellen, akiknek addig alattvalói voltak. 1120-ban szövetségre léptek a Szung (Song) Birodalommal, a kitajok ellen. 1122-ben egyidejű dzsürcsi és kínai támadás indult a Liao Birodalom ellen. 1125-ben a Liao Birodalom megsemmisült, a kitajok behódoltak, egy részük nyugatra vándorolt, és néhány év múlva megalapította a Karakitaj (Nyugati Liao) Birodalmat. 1124-ben a tangutok is elismerték a dzsürcsi fennhatóságot, Korea pedig 1126-tól volt a dzsürcsik vazallusa. A dzsürcsi terjeszkedés azonban nem állt meg ott, ahol korábban a kitaj előrenyomulása: a Sárge-folyó völgyénél.

A dzsürcsik déli irányban egészen a Jangcéig előrenyomultak, elfoglalták Kaifenget, valamint Henan és Santung (Shandong) tartományokat. 1126 és 1135 között Kína keleti tartományait támadták, ahová a Szung császári udvar menekült előlük. Elfoglalták Nankingot és Hangcsout (Hangzhou) (1138-tól itt volt a Szung Birodalom székhelye). 1138-ban a Szung Birodalomnak sikerült békét kötnie a dzsürcsikkel. 1142-ben megújították a békét és meghúzták a két birodalom közös határvonalát is, ami a Huai-folyó volt. A Szung Birodalmat hadisarc fizetésére kötelezték, ami megegyezett azzal az összeggel, amit korábban a kitajoknak fizettek.

A Szung Birodalom később kísérletet tett az elvesztett területek visszafoglalására, de erőfeszítései nem jártak sikerrel. A Kin Birodalom legnagyobb kiterjedését ekkor érte el. Uralma alá tartozott Mandzsúria, Mongólia keleti része, Hopej (Hopej), Santung (Shandong), Henan, Észak-Csiangszu (Jiangsu), Észak-Anhuj egy része, Dél-Senhzi (Shaanxi), Sanhszi (Shanxi). Nem került viszont hatalmuk alá a mai Mongólia nagy része, a Xixia (Tangut) Birodalom, Turfán (ez a helyzet teremtett lehetőséget Dzsingisz kánnak a terjeszkedésre a 13. század elején). 1153-ban a fővárost a mai Pekingbe helyezték. Néhány hadjáratot vezettek még a Szung Birodalom ellen, majd a 12. század utolsó harmadától kezdve békésebb lett a viszony a két szomszédos birodalom között.

A dzsürcsik, akárcsak elődeik a kitajok, átvették a kínai kultúrát, államigazgatást, fokozatosan elkínaiasodtak. A Kin Birodalom gyengülése a 12. század végén–13. század elején kezdődött. A mongolok elfoglalták Kelet-Mongóliát, majd Mandzsúriát, Dzsingisz kán seregei 1211-ben Pekingig nyomultak előre. A Kin Birodalom a fővárost Kajfengbe tette át. A birodalomra a végső csapást 1232–1234-ben mérték a mongolok.

Kína másik meghatározó hatalma a Szung Birodalom Kína déli részei felett uralkodott. 1125-ben a dzsürcsik elűzték Kajfengből a Szung-dinasztiát, amely Hangcsouba (Hangzhou) tette át székhelyét. A birodalom központi része ezzel délre került. A dinasztia idején nagy gondot fordítottak a Jangce gátjainak és öntözőcsatornáinak fenntartására. A Déli Szung Birodalom virágzó gazdaságot teremtett, számos technikai újítás, találmány kötődik ehhez a korszakhoz. A kultúrában, a művészetekben szintén kiemelkedő alkotásokat hoztak létre. A birodalom katonai ereje azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy az elvesztett északi területeket visszaszerezze. Erős flottát építettek, valamint robbanóanyagokat és tűzfegyvereket fejlesztettek ki. A lovak számára megfelelő legelők a kitajok, dzsürcsik és tangutok kezében voltak. A Szung-dinasztia ezért inkább igyekezett egyik ellenségével szövetkezni a másik ellen, így a dzsürcsikkel a kitajok ellen, majd a mongolokkal a dzsürcsik ellen.

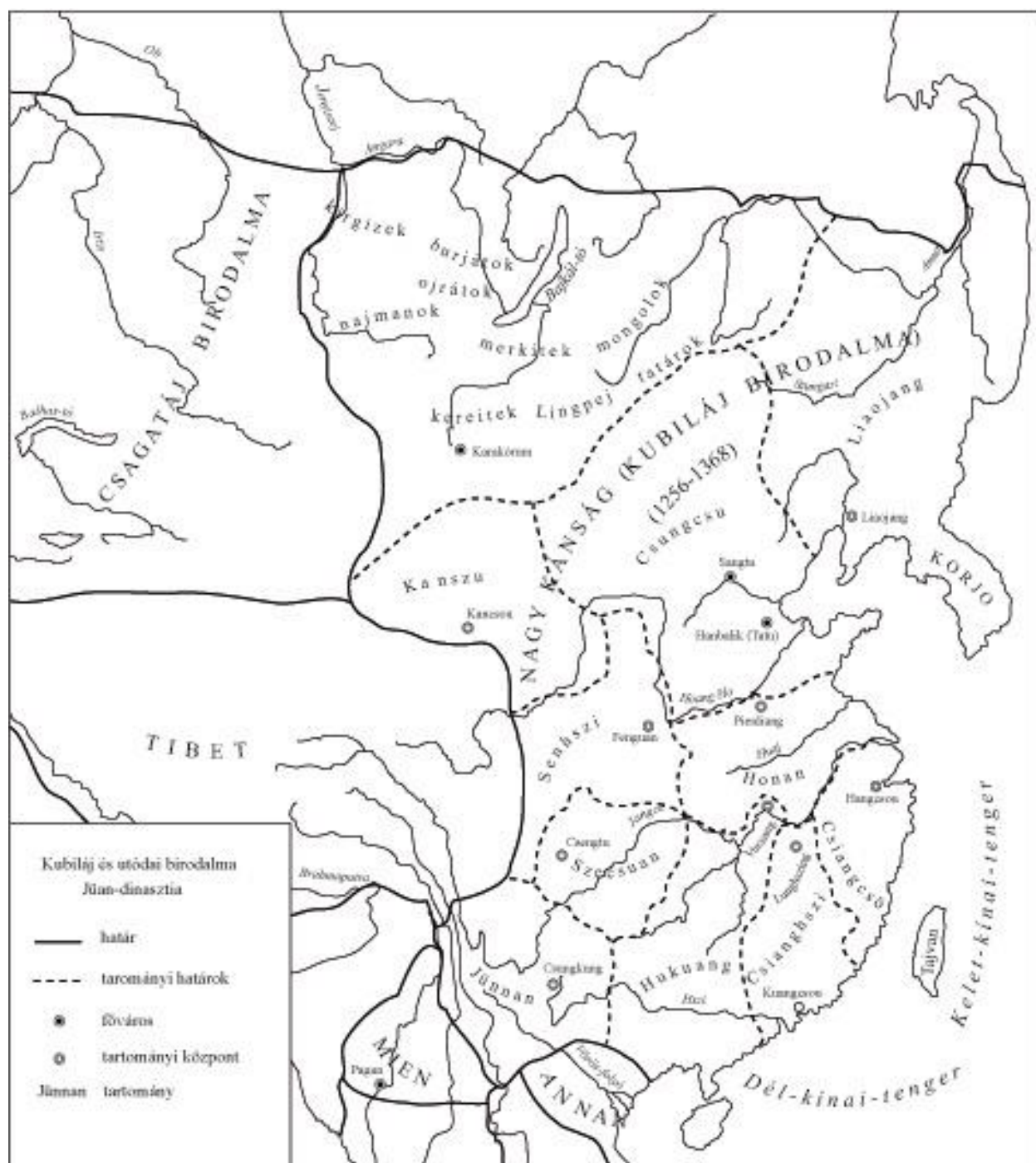

Kubiláj és utódai birodalma: a Jüan (Yuan)-dinasztia

A mongol hódítás először Kína északnyugati részét érte el. A mongolok célja a dzsürcsik legyőzése volt. 1211-ben mongol sereg tört be a Kin Birodalomba. 1215-ben a mongolok elfoglalták Pekinget. Ezzel lezárult a Kin Birodalom elleni első háború. Mandzsúria és Peking a mongolok kezére került. 1225–1227-ben megtámadták Kanszut, leigázták a Szi Hja (Xixia) Birodalmat (ekkor halt meg Dzsingisz kán). A mongol terjeszkedés Dzsingisz halála után tovább folytatódott, és még nagyobb méreteket öltött. Kelet felé nyomulva eljutottak Koreáig. 1234-ben végleg elfoglalták a Kin Birodalmat, Kína egész északi fele ekkor mongol fennhatóság alá került. Ezután megkezdtek a déli Szung Birodalom elleni harcokat. 1236–1239 között Szecsuan tartományt támadták, 1253–1259 között újra Szecsuan elfoglalásáért harcoltak. Ezekben az években egészen messze délre eljutottak: meghódították a Nancsao Királyságot, majd Vietnámba törtek be. 1257-ben Hanoit is elfoglalták. A Jangce-völgyében Hsziang-jang (Xiangyang) városát 1257-ben és 1273-ban is ostromolták, végül az utóbbi alkalommal el is foglalták. Ezután Dél-Kína meghódítása következett. 1276-ban elesett Hangcsou, egy évvel később Kanton.

A Déli Szung-dinasztia uralma 1279-ben végleg megszűnt. A mongolok távolabbi területek felé is próbáltak terjeszkedni, már az 1250-es években megjelentek Vietnámban, majd 1274-ben Japán meghódítására tettek kísérletet, ami nem vezetett eredményre, akárcsak a második Japán elleni invázió 1281-ben. Az 1280-as években Vietnám (Dai Viet és Csampa) valamint a mai Kambodzsa területére törtek be. 1292–1293-ban Jáva szigetén szálltak partra a mongolok. Ezek a déli tengerekre vezetett hadjáratok sikertelenek voltak, Kína azonban tartósan mongol kézben maradt. Kína erőforrásai a mongol birodalmat erősítették. A mongolok felismerték Kína jelentőségét, és igyekeztek berendezkedni az elfoglalt területeken. Kína meghódítója Kubiláj kán (1260–1294) volt, aki 1271-ben megalapította a Jüan- (Yuan) Dinasztiát. Fővárosa Hanbalik (Kanbalik) vagy Tatu (Dadu) lett (Peking). A kormányzásban elsősorban a nem kínai (kitajok, közép-ázsiaiak stb.) származású szakembereket részesítették előnyben. A déli és északi birodalomrész közötti vízi szállítás elősegítésére egy nagy csatorna építését kezdték meg. A tengeri áruszállítás szintén jelentős volt. A szárazföldi utakon postaállomásokat építettek. A birodalom egész területén egységes papírpénzt hoztak forgalomba (1260-ban és 1287-ben). A parasztság gabonával, textíliával és ingyenmunkával adózott.

A mongol korban Kína a mongol birodalom részeként bekapcsolódott az eurázsiai kontinentális kereskedelembé. Mindez azonban a külkereskedelmében korábban az elzárkózás politikáját folytató birodalom számára nem hozott gazdagodást, hanem éppen ellenkezőleg: a javak, elsősorban az ezüst külföldre áramlását, ami elősegítette a papírpénz elértéktelenedését. Az adóterhek, a kínaiak hátrányos megkülönböztetése, a korrupció, a birodalom elszegényedése elégedetlenséget váltott ki a kínai társadalomban, elsősorban is a parasztság körében. Kubilajt halála után Temür követte a császári trónon (1294–1307) aki folytatta a birodalomépítő munkát. Temür után azonban gyorsan váltották egymást a császárok (Kajszan, Bujantu, Jiszüntemür, Tugtemür, Kusalla, Rincsenpal, Togontemür), gyakoriak voltak a nyílt hatalmi harcok a mongol uralkodó dinasztián belül. 1351-től egy titkos társaság, a vörös turbános szekta vezetésével felkelés kezdődött a Sárga-folyó alsó folyásánál a mongol uralom ellen. 1368-ban a Jüan-dinasztia uralma véget ért. Az utolsó Jüan császár, Togontemür Mongóliába menekült és ott is halt meg 1370-ben.

Kína a kései középkorban

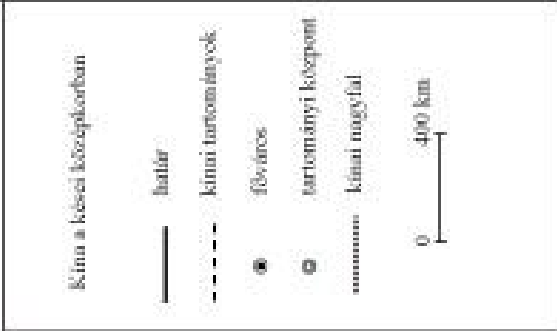
A mongol dinasztia uralmát követően kínai vezetéssel sikerült újraegyesíteni a birodalmat. A mongolelleses mozgalmaknak két gócpontja volt: a Sárga-folyó alsó folyásánál, Santung (Shandong) tartomány határvidékén (Maitréja [Mile] buddhista szekta), valamint Anhuj tartományban (vörös turbánosok), és a Jangce középső folyásánál, ahol sóbányászok, hajósok és csempészbandák összefogásával kezdődött felkelés. Az anhui felkelők közül emelkedett ki Csu Jüan-csang (Zhu Yuanzhang), aki 1348-tól kezdve több várost is elfoglalt Anhui területén. A vörösturbánosokkal szövetségben 1359 és 1364 között elfoglalta Kína középső részét. Ezután korábbi szövetségesei és vetélytársai ellen fordult és legyőzte őket. 1368-ban a *Hungvu* (*Hongwu*) uralkodói nevet vette fel és megalapította a Ming-dinasztiát. Ezután visszafoglalta a még mongol uralom alatt álló északi területeket, Kanszut (Gansu), délen Szecsuant (Sichuan), valamint Jünnan (Yunnan) tartományt, északon előrenyomulva legyőzte a mongol seregeket (1388).

A birodalom egysége 1387-ben visszaállt. Az új dinasztia tovább folytatta a terjeszkedést a szomszédos területek felé. 1392-ben a koreai Yi-dinasztia elismerte a Ming Birodalom fennhatóságát. Hung-vu (*Hongwu*) utóda, Jung-lö (Yongle) (1403–1424) császár idején északon, a mongolok ellen öt hadjárat is indult, amelyek sikerrel zárultak. 1410-ben a mongolok az Onon folyónál súlyos vereséget szenvedtek. Néhány évvel korábban, 1404-ben a kínaiak megszállták Mandzsúriában az Amur-folyó torkolatvidékéig terjedő területet. A kínaiak Vietnám ellen is vezettek hadjáratot és elfoglalták a Vörös-folyó völgyét, Vietnám egy részét. A vietnámi hódítás azonban csak ideiglenes sikert hozott, 1418-tól felkelés kezdődött, amely 1427-re felszabadította Vietnámot a kínai uralom alól.

A távolabbi területekkel, mint Japán, Tibet, India, Indokína, Indonézia királyságai, Timur Lenk közép-ázsiai birodalma, is diplomáciai kapcsolatban állt a Ming Birodalom. Szintén Jung-lö (Yongle) és utódja, Hszüan-tö (Xuande) (1425–1435) császár idejére esik azoknak a tengeri expedícióknak a megszervezése, amelyek során a kínaiak Cseng Ho (Zheng He) admirális vezetése alatt elhajóztak Indonéziába, Malájziába, Sziániba, Indiába, Ceylonra, a Perzsa-öbölbe, az Arab-félszigetre, a Vörös-tengerre és Szomáliába (Kelet-Afrika). A tengeri expedíciók az ismeretek gyűjtését, diplomáciai és kereskedelmi célokat is szolgáltak. A 15. század közepétől a terjeszkedő politikát egy passzív, visszahúzódó korszak váltotta fel. Északon, Hopej és Sanhszi tartományokban falakat építettek a nomádok ellen, akik 1438–1449 közötti években területeket foglaltak el a birodalomtól. 1421-ben Peking lett a főváros, az addigi Nanking (Nanjing) helyett, a hivatalok átköltöztetése több évtizedig tartott. Észak felé az Amur folyó völgyéig terjedt a kínai fennhatóság. A Ming Birodalomnak sikerült északon uralma alá vonnia azokat a területeket, amelyek korábban a Kin (Jin, dzsürcsi) Birodalom részei voltak.

A mongolok 1540-től harminc éven keresztül komoly veszélyt jelentettek Kínára. Dajan kán (kb. 1464–1532) egyesítette a kelet-mongóliai törzseket. Az Ojrát Kánság Dajan unokája, Altan kán (1507–1582) uralkodása alatt élte fénykorát. A mongolok rendszeresen támadták a kínai határmenti tartományokat, 1550-ben Pekingig előrenyomultak. Sikerült kikényszeríteniük, hogy a kínaiak határmenti piacokat nyissanak a részükre, ahol kereskedhettek a birodalommal. Altan kán kiterjesztette fennhatóságát a Kína nyugati szomszédságában lakó nomádokra, valamint Tibetbe is benyomult. A Ming Birodalomnak 1570-ben sikerült békét kötni Altan kánnal.

Észak felől néhány évtizedig biztonságban érezhették magukat a kínaiak. A másik veszély a tenger felől fenyegette a birodalmat: a tengeri kalózok támadásai nyugtalanították a kikötővárosok életét. A kalózok aktivitása a Kína, Japán és az Indonéz-szigetvilág között virágzó kereskedelemmel volt összefüggésben. A külkereskedelmet a császári udvar igyekezett szigorúan szabályozni, de ez csak az illegális kereskedelmet bátorította. A tengeri kalózok miatt romlott meg a korábban baráti viszony Japánnal. A 17. század elejétől kezdve észak felől a mandzsuk terjeszkedése jelentett veszélyt. Ugyanakkor a Ming Birodalom súlyos pénzügyi és politikai válságba került, felkelések törtek ki a központi hatalom ellen. Mindez kedvezett a mandzsuknak, akiknek 1644-ben sikerült elérni céljukat: megdöntötték a Ming Birodalmat és megalapították saját dinasztiájukat.

Kína gazdasága a középkorban

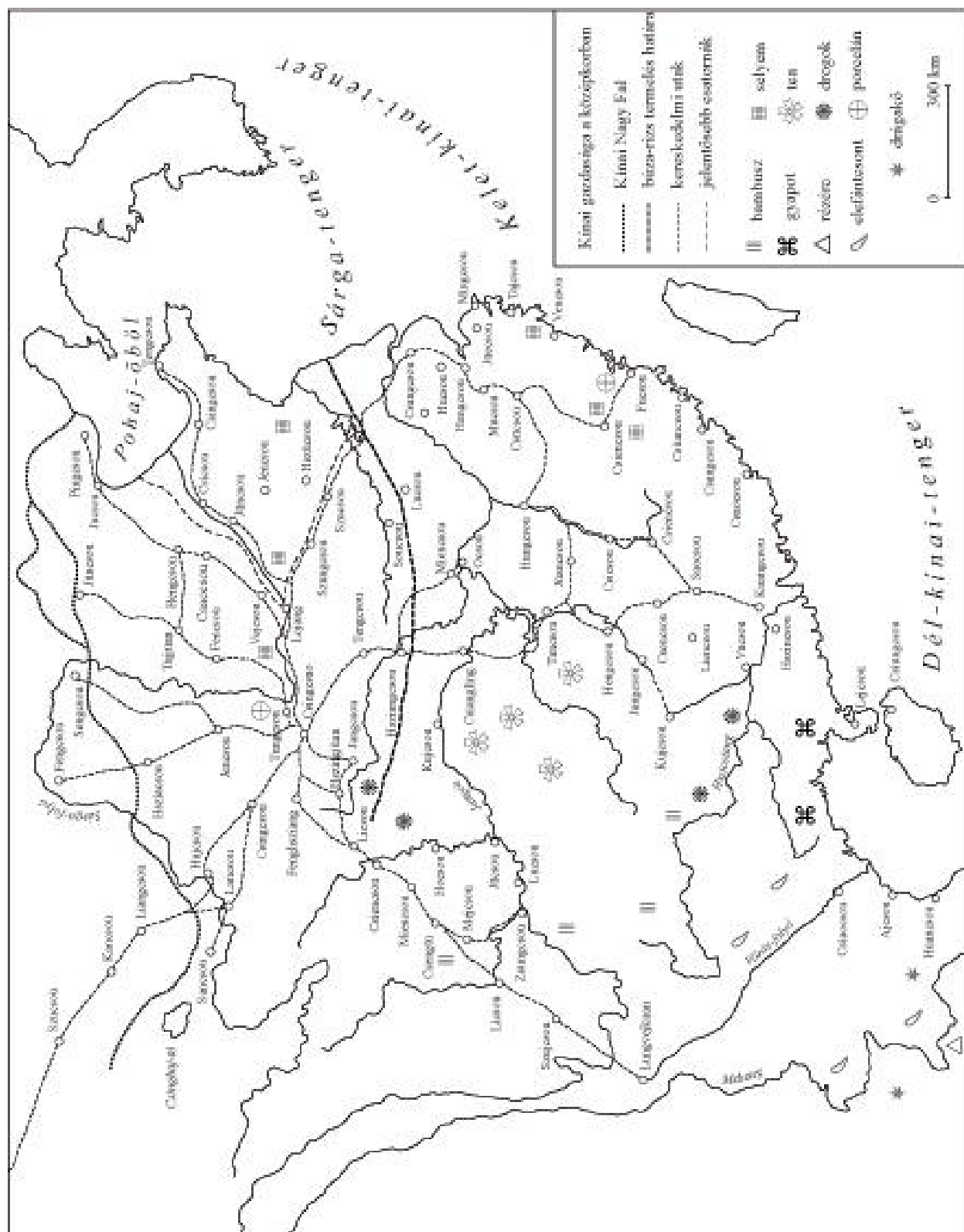
Kína különféle természeti adottságú területeket foglal magában. A szorosabban vett Kína a Sárga-folyó és a Jangce, valamint a tengerpart mentén fekvő síkságokon kialakult földművelő civilizáció volt. A 8. századot megelőzően a gazdaság súlypontja a Sárga-folyó és a Vej (Wei)-folyó menti síkságokon volt. A mezőgazdaság és az ipar termelési módszerei egyre tökéletesebbé váltak, az idők folyamán felhalmozódott tapasztalatoknak, tudásnak és a technikai fejlődésnek köszönhetően.

Kínában a technikai újításoknak két nagy korszaka volt: Kr. e. 4 – 2. sz. és a 8–11. század, amelyek gazdasági fellendülést és a népesség létszámának növekedését eredményezték. A 11–13. században a rizsből és gabonafélékből évente körülbelül 30 millió tonnát takarítottak be. A 11–15. században Kína lakossága körülbelül 100 millió fő volt. A növénytermesztést északon az árpa, búza, köles, szója jellemezte, a lucernát takarmánynövényként (lótakarmány) termesztették. A Jangce-vidéken és Dél-Kínában a 6. századig a rizsföldeket időnként „pihentetni” kellett, mert a rizst még nem palántázták, hanem a parcellákban elvetették. Ezt a módszert váltotta fel a 8. századtól kezdve a rizspalánta-kiültetésén alapuló művelés, ami a rizstermesztés fellendülését eredményezte. A 11. században új, korai érésű fajtákat honosítottak meg, amelyek lehetővé tették az évi két betakarítást. A termőföldek területét is sikerült növelni, főleg a Jangce-vidéken. A sikeres élelmiszer-termelés demográfiai „robbanást” idézett elő Dél-Kínában. 600 körül a lakosság 75%-a Észak-Kínában lakott, a 8. század közepére ez az arány kb. 53% volt, aminek az oka a déli országrész lélekszámának nagyarányú növekedése. A déli birodalomrészt gazdasági súlya tovább növekedett, az An Lusan lázadást követő gazdasági újjáépítésben fontos szerepe volt, majd a 11–13. században pedig a Déli Szung-dinasztia erre a területre szorult vissza az északról támadó dzsürcsikkel szemben.

A kínai mezőgazdaság jellegzetes haszonnövényei: eperfa (selyemhernyók számára), tea, gyapot és más textiliparban használt növények, lakkok előállításához használt fafajták, a cukornád és a bambusz. A földművelő vidékeken főleg igavonó állatokat, baromfit és sertést tartottak. Juh-, kecske-, szarvasmarha és lótarás nagy méretekben főleg a hegyvidékeken, a Sárga-folyó völgyétől északra volt jellemző, ahol a lakosság nagy része hagyományosan nomád gazdálkodást folytatott. A katonai céllal létesített állami ménesek is főleg ezeken a vidékeken voltak.

A textil-, kerámia- és fémművesség (bronz és vas) területén szintén nagy hagyományokkal rendelkeztek a kínaiak. A Szung-korban további minőségi fejlődés figyelhető meg egyes gazdasági területeken. A porcelán készítésének tökéletesített módszerei véglegesen a 12. századra alakultak ki. A 13. században terjedt el a gyapotszövet. A kohászatban elterjedt a kőszén felhasználása és megjelentek a hidraulikus fűjtatók. A vasgyártás legjelentősebb központjai északon, Hopej, Santung és Csiangszu (Jiangsu) tartományokban voltak. Szintén magas színvonalú volt a lakkgyártás, az ehhez szükséges fafajták termesztése különösen Hupejben (Hubei), Hunanban és Észak-Csöcsiangban (Zhejiang) volt jellemző. A papírgyártás központja Szecsuan és Csöcsiang (Zhejiang) tartományokban volt. A könyvnyomtatás a Tang-korszakban terjedt el. Jelentős volt a belső kereskedelem, amit elősegítettek a vízi utak, csatornák.

A tengeri hajózás szintén fejlődött a Szung-korban. A tengerpart mentén sok helyen kikötők voltak, a kínai tengerhajózás a 11. századtól indult fejlődésnek. A külkereskedelem állami monopólium volt, a kereskedelmi forgalom elsősorban a külföldi kereskedők által látogatott városokban folyt. Nyugatról, perzsa, szogd, arab kereskedők érkeztek, részben szárazföldi utakon Közép-Ázsiából, részben tengeren a dél-kínai kikötőkbe. A legjelentősebb ilyen kikötő Kanton volt, ahol sok arab kereskedő lakott. A hivatalosan engedélyezett állami külkereskedelemmel csak korlátozott mennyiségű áru jutott a birodalom határain túlra. A kínai termékek azonban adóként, hadisarcként nagy tömegben kerültek külföldre, főleg a 11–13. században, a kitaj, dzsürcsi, tangut birodalmakba. A kivitel másik iránya Dél-Ázsia, India, Indokína, Japán, Indonézia volt.

A Tibeti Királyság

A tibetiek ősei a kínai forrásokban emlegetett *kiang* (*qiang*) törzsszövetségben éltek, a Krisztus előtti időben. Lakóhelyük Kína északnyugati szomszédságában, a Kuku-nor és a Nan-san vidékén volt. A kiangok a Kína nyugati és északi határainál élő belső-ázsiai nomádok közé tartoztak. A Kr. e. 2. században érintette őket a jüe-csi (tok-hár) vándorlás, amikor a Kína szomszédságában élő nomádok egy csoportja nyugatra költözött. A kiang törzsek többször indítottak hadjáratokat a kínaiak ellen is.

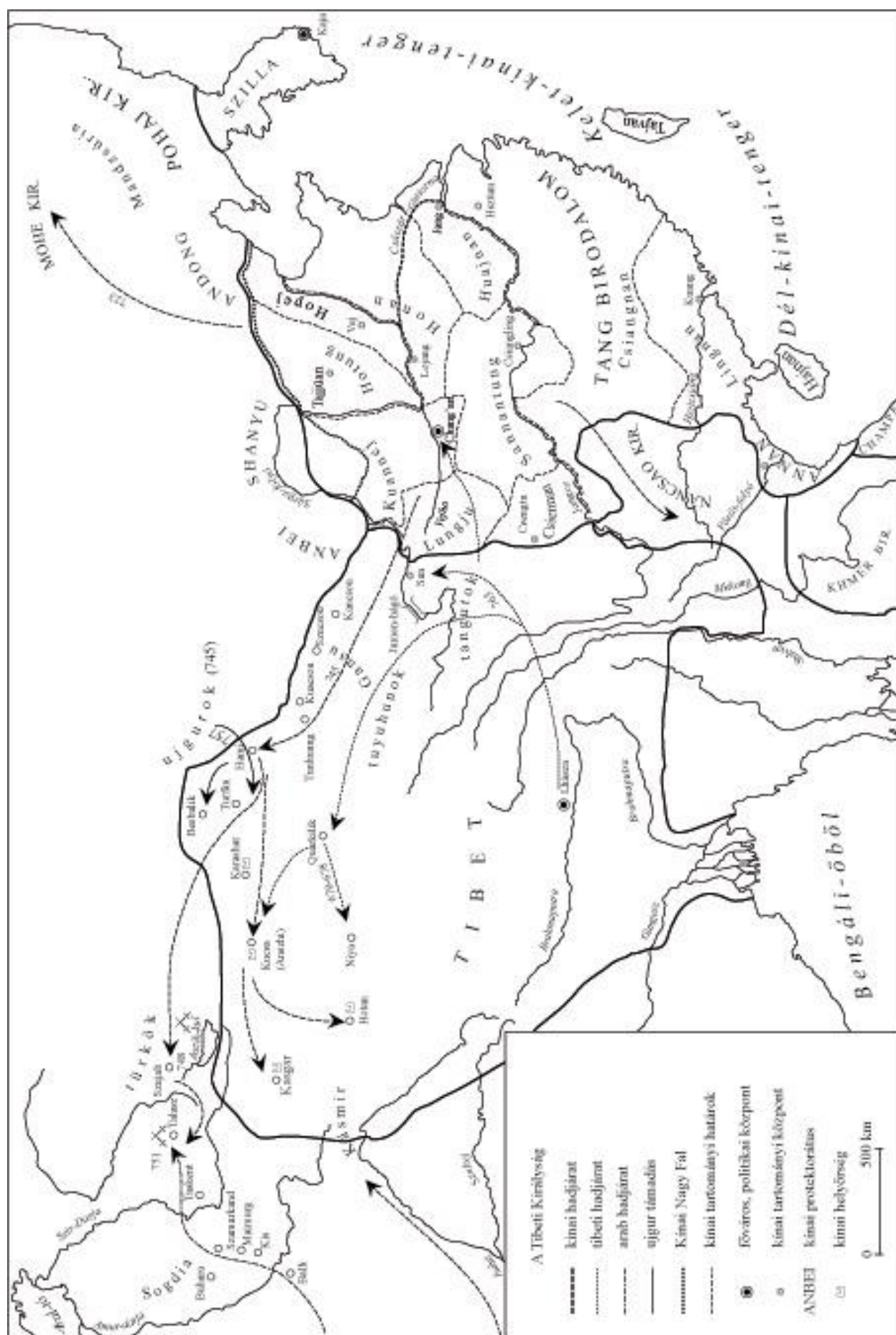
A Tibeti Királyság a 6–7. században alakult meg. A tibetiek saját magukat Bodnak hívták, országuk neve *Bod-jul* 'Bodország, a bodok országa' volt. Tibet *Bod* neve a szanszkrit irodalmi emlékekben is fennmaradt. A szomszédaik más elnevezést használtak rájuk, a ma is világszerte elterjedt *Tibet* nevet (türk feliratok, 8. század: *Tö-pöt/Töpüt*, mongol: *Töböd/Töbed*, középkori muszlim irodalom: *Tubbat*). A Tibeti Királyság első jelentős uralkodója Khri-szlon-brcan király volt, aki megszerezte a szomszédos törzsek feletti uralmat. Fia, Szrong-bcan szgam-po (620–649) folytatta az országépítő munkát, uralkodása idején a Tibeti Királyság jelentős hatalommá vált. Sikertelenül elérnie, hogy a kiang törzsek többsége neki engedelmességen. Ezután a szomszédos, mandzsúriai eredetű és valószínűleg mongol nyelvű tujuhun (*a-za*) törzsek ellen fordult és legyőzte őket. Birodalmukat nem csatolta Tibethez, de adófizetésre kötelezte őket. Több szomszédos törzsszövetséggel, birodalommal dinasztikus házasság útján épített ki szövetségi viszonyt (Nyugati Türk Kaganátus, Nepál, Gilgit állam (Kasmírtól északra), zsang-zsung állam). A Tang Birodalommal szintén békés kapcsolatban volt, 641-ben kínai hercegnőt vett feleségül.

A Tibeti Királyság központja, Ra-sza Dél-Tibetben, a Brahmaputra folyó felső folyásánál volt. A tibeti királyok magukat szakrális uralkodóknak tartották, akik a hatalmat az égietől kapták. Ha a király valami miatt elvesztette karizmatikus erejét, az alattvalói megölhették. Az ilyen események rituális szertartások keretében történtek meg. A királyságot négy területi egységre osztották, ezeket szarvagnak nevezték. Az egyes szarvak két-két osztályból álltak, amelyekben ezredek voltak. Ez a felosztás egy hadszervezeti formát testesített meg, hasonlóan más belső-ázsiai nomád birodalmakhoz. A kínai hatás hamarosan jelentkezett a Tibeti Királyságban, a királyi kancelláriát kínai mintára szervezték meg, a kínai stílusú, fallal körülvett városok és a buddhizmus terjedése mutatja ezt. A fejlett államiság fontos jele, a saját tibeti írásbeliség azonban nem kínai eredetű, hanem indiai: a kései Gupta-kor írását adaptálták a tibeti nyelvre (a kiang törzsek tibeto-burmai nyelveken beszéltek).

A 649-től 755-ig tartó időszakban Tibet hatalma tovább növekedett. A kormányzásban jelentős befolyásra tettek szert a régensek, mivel ebben az időszakban három esetben is a királyok gyermekként kerültek trónra. A királyok hatalma a törzsfők felett egyébként sem volt korlátlan, a tibeti királyok nem voltak korlátlan hatalmú egyeduralmukodók. A királyok és a törzsfői arisztokrácia között folyamatos volt a hatalmi harc.

A belharcok ellenére a Tibeti Királyság kifelé erősnek és egységesnek mutatkozott. 648-ban a tibetiek és nepáliak részt vettek a kínaiak oldalán egy észak-indiai hadjáratban. 663-ban beolvasztották Tibetbe a tujuhun birodalmat, amelynek uralkodója ezután egy előkelő tibeti hercegi rangot kapott. A Tibeti Királyság Turkesztán felé terjeszkedett. Itt a 7. század második felében kínai fennhatóság volt, a kínaiak a Türk Kaganátus legyőzése után terjeszkedtek ki erre a területre. A tibetieknek 662-ben sikerült elfoglalniuk Kásgárt, 665-ben Khotánt, és 670-ben már egész Kelet-Turkesztán az uralmuk alatt volt. A hódítások a Tang Birodalom rovására történtek, ami miatt megromlott a viszony Kínával. A tibetiek a türkökkel kötöttek szövetséget, akik 679-be felláztak a kínai uralom ellen és sikeresen visszaállították a fél évszázada elvesztett önállóságukat. A tibeti terjeszkedés folytatódott, 740-ben Gilgit is a kezükbe került. 751-ben a tibetiek az arabok és a karlukok oldalán harcoltak a kínaiak ellen a Talasz-folyó völgyében vívott csatában, amely meghatározó volt Belső-Azsia hatalmi viszonyainak alakulásában. Ebben a csatában állították meg a kínaiak nyugati irányú terjeszkedését. Kbri-szrong lde-brcan király uralkodása alatt (755–797) a kínaiak védekezésére kényszerültek a nyugati határaik mentén. A 756 utáni években a tibetiek részt vettek a Tang-dinasztia elleni An Lusan (Lushan)-láadás leverésében. 763-ban a tibetiek kínai területre nyomultak be és sok lovat zsákmányoltak.

Khri-szrong lde-brcan idején erősödött meg a buddhizmus Tibetben. Utódai szintén a buddhizmust részesítették előnyben. A tibetiek hagyományos vallása a bon-vallás volt, és a buddhizmussal szemben sok törzsfő a régi vallás fennmaradásáért küzdött. A belső harcok aláásták az ország erejét és egységét. 860-ban Tibet elvesztette Turkesztán feletti uralmát és a 9–10. század fordulóján az egységes Tibeti Királyság kis fejedelemségekre bomlott. Turkesztán ujjur és kínai fennhatóság alá került, Tibet északi szomszédságában pedig a tangutok birodalma (*Hszi Hja, Xixia*) alakult meg.

AMERIKA

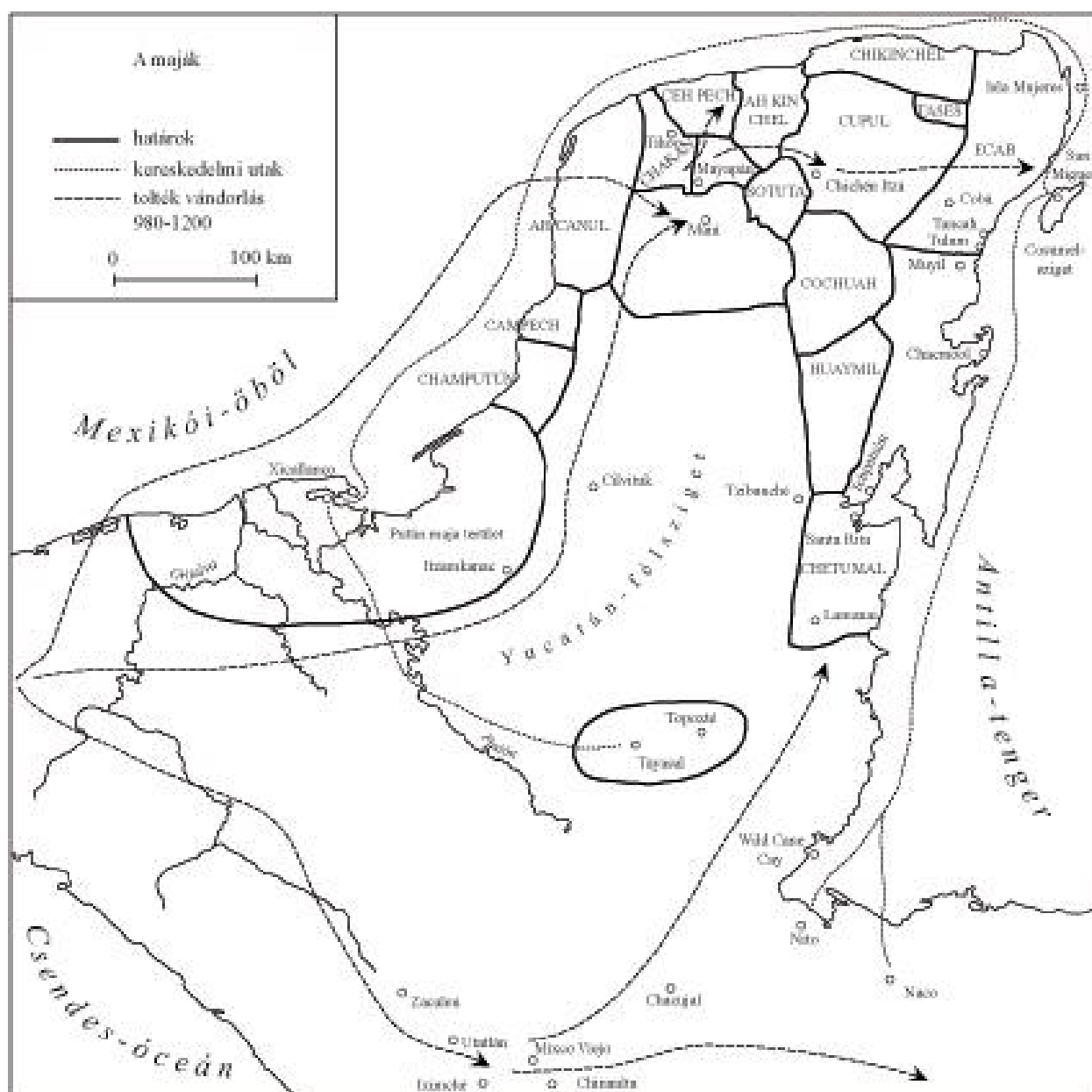
A maják

Közép-Amerika történelmének az Kr. u. 300–900 közötti szakaszát klasszikus korszaknak nevezik. Bár ekkor nem egy birodalom uralta a térséget, de kulturális értelemben (azonos istenvilág, rituális labdajátékok, lépcsős piramisok, leporellőszerűen hajtogatott könyvek) mégis egységként kezelhetjük a területet. Kr. u. 400–600 között a mexikói Teotihuacán városa volt a maják központja, amely azonban inkább kulturális és gazdasági kapcsolatai révén hatott Közép-Amerika népeire, mintsem hogy politikai értelemben egyetlen birodalomba tömörítette volna őket. 800 körül azonban a maja városok elnéptelenedtek, nem állítottak több feliratot az uralkodóknak, felhagytak a templomok kijavításával a vallási központok lehanyaglottak. Hogy erre a drámai változásra mi okból került sor, arra a kutatók még nem tudtak minden kétséget kizáró választ adni. Valószínűleg a városi lakosság számának növekedése és a termőterületek kimerülése a központok lakosságának élelmiszerral való ellátását megroppantotta. Az ebből adódó belpolitikai problémák és az ezeket kihasználó külső támadások pedig együttesen vezethettek a városok bukásához.

A maja társadalom élén az egyes városok uralkodói álltak, akiknek hatalmát családtagjai és a nemesség katonai illetve vallási vezetői támogatták. A maja uralkodócsaládok isteni eredettel büszkélkedtek. Az uralkodó és felesége a testükön ejtett sebből származó vérről mutattak be áldozatot bizonyos alkalmakon. A városokban nagyszámú kézműves dolgozott elsősorban az uralkodók és a templomok igényeinek kielégítésére. A köznép falvakban élt és az irtásos-égetéses műveléssel, vagy mesterséges úton öntözött és tápanyaggal ellátott földeken gazdálkodott, illetve az uralkodó parancsára közmunkákat (épületek és víztározók építése, bányászat) végzett. A maják fejlett írásbeliséggel rendelkeztek, amely kép- és fonetikus elemekből állt, és ami révén jelentős mennyiségű belső keletkezésű történelmi dokumentumot – jórészt uralkodóknak állított feliratokat – hoztak létre. A húszas számrendszeren alapuló sokrétű matematikai ismereteiket bonyolult csillagászati megfigyelésekre is felhasználták. Építészetükre a lépcsős stukkókkal borított templompiramisok, az álboltozatok felhasználásával épített paloták, a rituális labdajátékpályák és a városokat összekötő kövezett utak voltak jellemzőek. A maják állandó háborúkat folytattak, amelyeknek célja a fogolyszerzés volt, akiket – minél magasabb rangúak voltak, annál inkább – az isteneknek áldoztak fel.

A maja városok hanyatlását kihasználva 7. században az Oaxaca-völgy nyugati peremén feltűnő mixtékek hatalmukat kiterjesztették a völgy északi részére, Mexikó középső részén pedig a toltékoknak sikerült erős államot alapítaniuk Tula központtal. A toltékok 900 körül jelentek meg ezen a területen Mixcoatl nevű főnökük vezetésével, majd utódának, Topoltzinnek az uralma idején a 10. század második felében alapították meg fővárosukat Tulát. Amikor azonban az uralkodó Quetzalcoatl isten (Tollas Kígyó) nevét vette fel, és összeütközésbe került a harcosok és a varázslók istenének tartott Tezkatlipoca híveivel, vereséget szenvedett. A legenda szerint a Mexikói-öböl partjára menekült a bukott uralkodó, ahonnan hajókkal keletre távozott, de megígérte, hogy egyszer még visszatér. Ez a legendás történet nagyban befolyásolta Közép-Amerika későbbi urait az aztékokat abban, hogy amikor keletről spanyol kalandorok érkeztek meg államuk határára, őket kapcsolatba hozzák a mitikus Quetzalcoatl uralkodóval, illetve az ő visszatérésével.

A toltékok presztízse oly nagy volt, hogy a spanyol hódításig Közép-Amerika azték és maja uralkodói családjaik tolték eredetét vallották. A maják központi területein bekövetkezett politikai és gazdasági összeomlás után a maja civilizáció súlypontja a Yucatán-félszigetre helyeződött át. A maja legendák szerint 987-ben egy Kukulcan (Tollas Kígyó) nevű vezér vándorolt ide népével és uralma alá hajtotta a területet, megalapítva fővárosát Chichén Itzát. A jövevények minden bizonnyal toltékok voltak. A 13. század elejére a toltékok hatalma lehanyaglott, és a Yucatán-félsziget északi részén lévő területeiket az itzák népe foglalta el, amely megalapította Mayapán városát. A 16. század elején a spanyol hódítók már az egymással harcoló tizenhat maja fejedelemséggel vették fel a harcot.

Az Azték Birodalom

A 13. században a Mexikói-völgy területére azték törzsek hatoltak be. Az eleinte az itt lévő államok zsoldosai-ként harcoló jövevények a 14. század első felében a Texcoco-tó egyik szigetén megalapították fővárosukat, Tenochtitlánt. 1428-ban az aztékok – szövetkezve Texcoco és Tiacopan városával – legyőzték korábbi uraikat, Atzacapotzalco városának lakóit, és függetlenné váltak. A politikai változások megkövetelték, hogy a korábbi fővárost igazi metropolisszá építsék át. Megkezdték a mocsaras terület lecsapolását, a várost csatornákkal szelték át és fonott sövényfalak közé töltött nád és iszap segítségével megerősített szigeteket tettek lakhatóvá és művelhetővé. Hogy a város számára a lehető legkisebb fenyegetést jelentsenek az áradások, a település védelmét a víz mennyiségét mesterségesen szabályozni képes gáttal biztosították. A város szívében álltak Tlaloc az esőisten, és Huitzilpochtli a hadisten és egyben az aztékok törzsi istenének templomai. A közelükben helyezkedett el még Quetzalcoatl isten temploma, a vallási rendeltetéssel is bíró azték labdajáték pályák és az uralkodók palotái.

Az aztékok hadisikerei megerősítették azt a felfogásukat, hogy ezeket az istenek, főképpen pedig Huitzilpochtli kegyének köszönhették. Annak érdekében, hogy ezt fenntartsák, évente hozzávetőlegesen 10–50 000 embert – hadifoglyokat, rabszolgákat, gyerekeket – áldoztak fel. Ennek a megdöbbentő méreteket öltő emberáldozatnak fő célja, hogy Huitzilpochtlinak a sötétség elleni harcát az áldozatok vérével és szívével segítsék. A spanyol konkvisztádorok megérkezésekor egy több mint 136 000 koponyából álló emelvényt találtak Huitzilpochtli templomának közelében.

A terjeszkedés eredményeképpen a társadalom jelentős csoportjainak egyetlen feladata az újabb hódítás lett, aminek következményeképpen a 16. század elejére az aztékok Közép-Amerika rettegett uraivá váltak, de ezzel egyidőben gazdaságuk jelentős mértékben kiszolgáltatottá vált a meghódított államokból adó gyanánt megszerzett termékeknek. Az aztékok számára azonban a legfontosabbá célá az emberáldozatokhoz szükséges fogoly-sereg megszerzése vált, ezért rákényszerítették a szomszédos városállamokat, Tlaxcallant és Huexotzincot, hogy rendszeresen folytassanak harcot az aztékok ellen, hogy azok ez által hadifoglyokat tudjanak ejteni közülük, akiket fel tudtak áldozni isteneiknek. Az aztékok élén két uralkodó állt: a *tlatoani* a külkapcsolatokat, míg a *cihuacoatl* az állam belügyeit intézte. Alattuk helyezkedett el az örökletes nemesség. A közemberek helyhez kötött rokonsági csoportokban éltek. A nemesek földjeit szolgák művelték, a háztartásokban rabszolgák dolgoztak. A hadsereg vezetői a sok hadifoglyot ejtett katonák lettek. A kiemelkedő képességű harcosokat a jaguár- illetve a sas-„lovagok” közé válogatták be. A katonák obszidiánpengékkel ellátott buzogányokkal, dárdákkal és nyilakkal harcoltak. A legyőzött városokba azték helyőrség került.

Hernando Cortes egy spanyol kalandor, néhány száz fős csapatával partra szállt a Mexikói-öbölben és megtámadta az Azték Birodalmat 1519-ben. Előrenyomulását látván a tlaxcallaiak elsőnek megkísérelték megállítani, de amikor vereséget szenvedtek átálltak az oldalára. A spanyolok sikereit látván az eseményekről jó információkkal rendelkező Motecuhzoma Xocoyotzin azték uralkodó követséget menesztett hozzájuk, de még nagy ajándékokkal sem sikerült rábírnia őket a visszavonulásra. Az eddig azték ellenőrzés alatt lévő városok a spanyolokat megmentőiként fogadták, és szövetséget kötöttek velük. Az aztékok számára azonban a spanyolok feltűnése nem csak egy új támadó megjelenését jelentette. Hitük szerint a világ történelme olyan nagy kataklizmákkal és az adott világ pusztulásával járó szakaszokra bontható, amelyek 104 évente ismétlődnek. A spanyolok megjelenésekor csak néhány év volt már az adott ciklus végéig. 1519 novemberében a konkvisztádorok elérték Tenochtitlánt. Miután Corteznek csellel sikerült Motecuhzoma Xocoyotzint fogságba ejteni, a jól szervezett birodalom irányítását a spanyolok szerezték meg. Az önkényeskedések, az azték vallás elleni fellépések és a nemesfémtárgyak mértéktelen elrablása azonban az azték közvéleményt a hódítók ellen hangolta. 1520 áprilisában Cortez kénytelen volt elhagyni a fővárost, mert értesült arról, hogy Kubából elfogására egy spanyol sereg kelt útra, amely már partra is szállt Mexikói-öbölben. Amikor azonban – az ellene küldött csapatot a maga oldalára állítva – visszatért az azték fővárosba, ott a spanyol helyőrség már harcban állt.

Cortez távollétében egy a Huitzilpochtli isten tiszteletére rendezett ünnepség résztvevőit – akiknek szertartásait támadó szándéknak vélték – a pattanásig feszült idegállapotban lévő spanyolok legyilkolták. Amikor Cortez még Motecuhzoma Xocoyotzin segítségével sem volt képes lecsendesíteni az aztékokat, a spanyolok megölték az uralkodót, majd 1520. június 30-án óriási veszteségeket szenvedve kitortek a városból. Cortez seregének maradványaival egészen Tlaxcalláig vonult vissza, ahol újjászervezte erőit, majd támadást indított Tenochtitlán ellen, és 75 napi ostrom után a spanyolok bevették a várost, lakóit pedig lemészárolták.

Az Inka Birodalom kialakulása

Az Inka Birodalom az 1430-as évekre Dél-Amerika egyik regionális hatalmából a térség vezető államává vált. A legendák szerint a dinasztia alapítója, – a Nap fia – Manco Capac három fivérével és feleségeikkel – akik egyben nővéreik is voltak – 10 nemzetég élén egy barlangból jött elő. A Nap azt parancsolta nekik, hogy azon a helyen, ahol egy aranyrúd befúrható a földbe, alapítsanak várost. Ez a későbbi Cuzco területén történt meg, de a vándorlás során Manco Capac valószínűleg addigra már megölte fivereit. Az inka állam megalapításától kezdve terjeszkedni kezdett, és ennek legfontosabb lépése volt, hogy a nyolcadik inka uralkodó, Viracocha egyik fia, Yupanqui meghódította a szomszédos Chancha államot. A siker hatására apját és idősebb testvérét, a trónörököszt félreállítva Yupanqui az állam uralkodójává nyilvánította magát, és felvette a Pachacuti nevet. Eddig az Inka Birodalom egyes tartományait az uralkodó családtagjai irányították. A területi növekedés azonban ezen a rendszeren túllépett, és így Pachacuti megalapította a tiszteletbeli inkák csoportját, akik közé rátermett, de nem az uralkodó dinasztiába tartozó személyek kerültek. Őket nevezte ki az egyes tartományok helytartóinak, akik társadalmi pozíciójuk alátámasztására földbirtokokat is kaptak.

Cuzco jelentős építkezések színterévé vált, a régi település átépítése is megkezdődött, amelynek része volt a város védelmét ellátó Sachahuaman erőd felépítése. Az inka haderő meghódította Collát és a Lupaqa államot, és ezzel befejeződött a hegyvidéknek az inka kezében való egyesítése. Pachacuti fia, Topa tovább folytatta a hódítást. Elfoglalta Ecuador, Chimut, Chinchát és megszerezte a Csendes-óceáni partvidék déli részét egészen Pachacamagig. 1471-ben Topa lett az inka Birodalom uralkodója. Leverte a Titicaca tartományok felkelését, majd hadat vezetett délre, ahol csapatai egészen a Maule-folyóig nyomultak előre.

Az Inka Birodalom Amerika legnagyobb területű államává vált, fejlett gazdálkodás folyt területén az Andok hegyláncjai között. A földművelés mesterséges teraszokra tagolt és öntözőcsatornákkal ellátott földeken zajlott, a gondosan válogatott és nemesített haszonnövények (kukorica, burgonya stb.) termesztéséhez nem volt szükség ekés földművelésre. Az amerikai kultúrák sajátos vonása, hogy képesek voltak az ásóbotos, illetve kapás földművelési eljárásokkal olyan jelentős terméktöbbletet előállítani, amely lehetővé tette a hadsereg, a papi csoport és az uralkodó fenntartását, a birodalmak megszervezését. Az amerikai kultúrák sajátos vonása, hogy nem rendelkeztek nagytestű igavonó állatokkal, az Andok indián népei az alpakát, lámát és vikunyát csak kisebb terhek hordozására alkalmazták. Az észak-amerikai Préri indián törzsei a spanyolok által betelepített lovakat fogták be. Amerikában őshonos igavonó állatok hiányában nem terjedt el az ekés földművelés és szállítás óvilágban megszokott számos módja.

A technikai adottságokra jellemző, hogy az inka arany és rézművesség fejlett volt, de a vas használata nem terjedt el, ezzel szemben az obszidiánt széles körben alkalmazták, a kőeszközök használata általános volt a társadalom köreiben. Az építkezések monumentális mérete a hatalmas kőtömbök pontos faragása és illesztése, a kő megmunkálásának magas színvonaláról tanúskodik, ugyanakkor az óvilágban általánosan elterjedt falazási eljárás (mész és habarcs alkalmazása) Amerikában nem terjedt el.

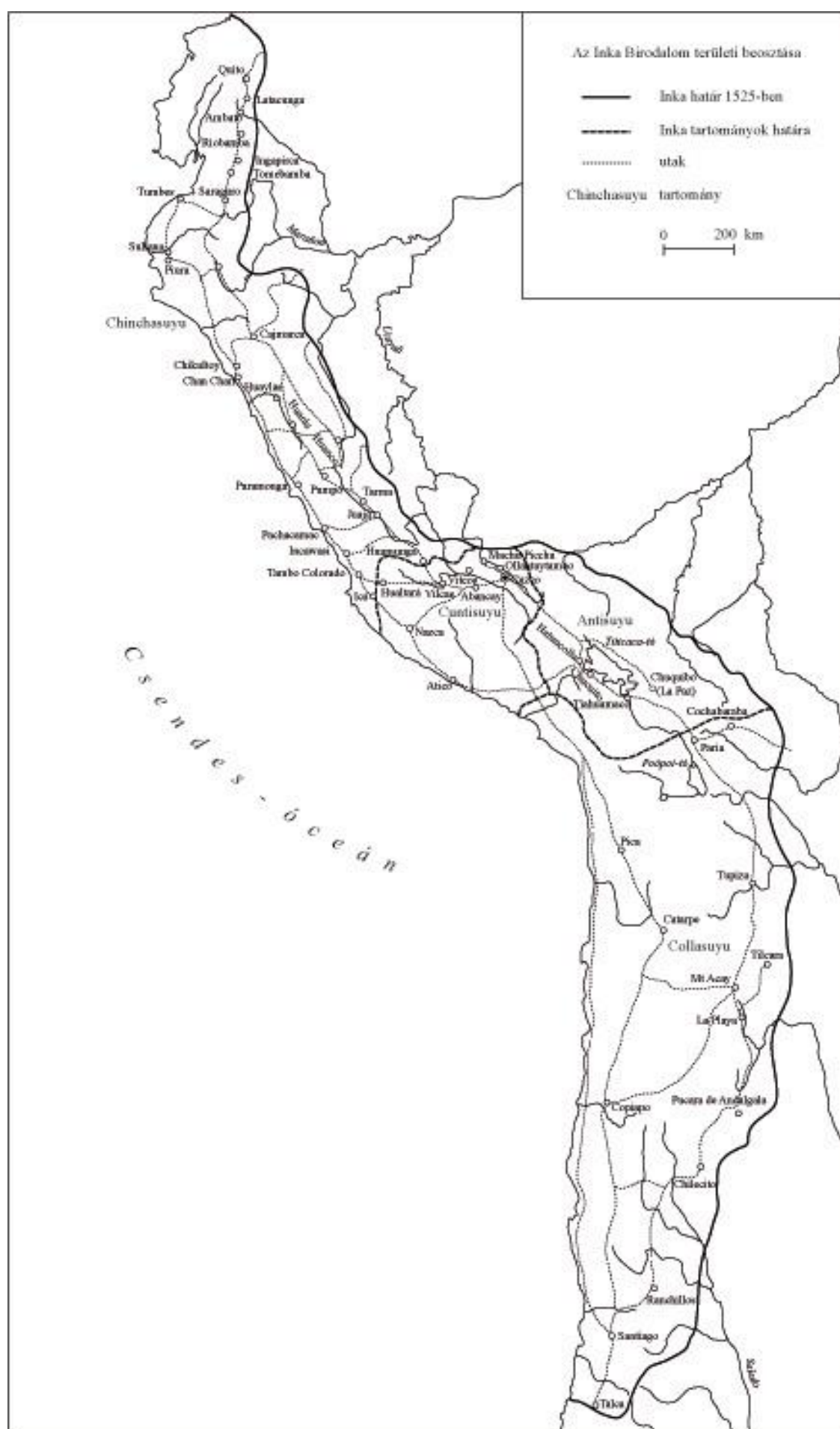
Az Inka Birodalom területi beosztása

A birodalom egységének fenntartását szolgálták azok az intézkedései, amelyek eredményeképpen állama minden részén helyőrségeket hozott létre, amelyeket kisebb út menti szállásokkal ellátott jó minőségű utak kötöttek össze. A birodalom egységének fenntartását szolgálták azok az intézkedései, amelyek eredményeképpen állama minden részén helyőrségeket hozott létre, amelyeket kisebb út menti szállásokkal ellátott jó minőségű utak kötöttek össze.

Huayna Capac lett a birodalom uralkodója 1493-ban, és új fővárost építtetett északon, Quitót, 1527-ben bekövetkezett halála után azonban az Inka Birodalmat trónviszály rázta meg. Egyik fia, Huascar Cuzcóban trónralépett, de egy másik fia, Atahualpa megszerezte magának Quitót. A kettőjük közötti – rendkívül véres – harc győztese végül Athauallpa lett, aki az egész Inka Birodalom urává vált. Az állam élén az inka állt, akit a Nap fiának és földi képviselőjének tekintettek. Az uralkodók főfeleségnek saját nővéreiket emelték maguk mellé. A dinasztia többi tagjai jelentős földbirtokokat kaptak, illetve egyes tartományok vezetői lettek. A többi tartományt a tiszteletbeli inkák és a helyi – az inkához mindenkor hű – főnökök irányították. A tartományok fővárosát igyekeztek a birodalmi igényeknek és ízlésnek megfelelően felépíteni. A közmunkákat az egyes tartományok lakossága végezte, de szükség esetén a hadseregbe is kellett küldeniük alakulatokat. A megbízhatatlan területek lakosságát az inka más tartományokba telepítette át, és helyükre hozzá mű lakosokat helyezett. A birodalom stabilitását szolgálta a karbantartott úthálózat, amelyen – lévén kerekes járműveket nem használtak – a futárok szállították az információkat Cuzcóba. A helyi természetbeni adókat az adott tartomány raktáraiba gyűjtötték be, és szükség esetén abból élelmezték a lakosságot.

Francisco Pizarro spanyol kalandor másfél száz katonájával megtámadta az Inka Birodalmat 1532-ben. Az inka uralkodó, Atahualpa ellentmondásos híreket kapott a spanyolokról, így jobbnak látta, ha lehetővé teszi számukra, hogy harc nélkül előrenyomuljanak Cajamarcáig. 1532 novemberében a spanyolok elérték a várost, ahol Athauallpa inka fogadta őket. Pizarro számolva azzal, hogy a birodalom stabilitását az inka személye nagymértékben befolyásolja, fogságba ejtette Atahualpát. Pizarro rákényszerítette az inkát, hogy szabadulása érdekében hatalmas nemesfémmennyiséget adjon át a hódítóknak. Ezt azonban csak az inka templomok kifosztása révén lehetett előteremteni, amely a lakosság körében komoly ellenálláshoz vezetett. Amikor Athauallpa értesült arról, hogy a bebörtönzött Huascar egyezséget ajánlott a spanyoloknak, megölette testvérét. Miután az inka a kiszabott nemesfémmennyiséget átadta a spanyoloknak, személye már fölöslegessé vált, így 1533. augusztus 29-én Athauallpa inkát Pizarro parancsára – testvérgyilkosságért, bálványimádásért és többnejűségért – halálbüntetésre ítélték és megfojtották. Halálának hírére az uralkodócsalád egyes tagjai illetve az inka seregek vezetői egymás ellen fordultak, és az Inka Birodalom szétesett.

Pizarro II. Manco Capac herceget helyezte a megroppant állam trónjára, aki azonban támogatója ellen fordult. Csapatai azonban vereséget szenvedtek, ő maga pedig Vilcapampa hegyeibe vonult vissza, ahol 1545-ben megölték. Pizarro II. Manco Capac lázadása után testvérét Paullut tette meg inkának, aki azonban már csak mint a Spanyol Birodalom egyik hűbérese irányíthatta a volt Inka Birodalom egy töredékét.

A vikingek Észak-Amerikában

A skandináv területekről a 9. században kirajzó vikingek nem csak Nyugat- és Kelet-Európát járták be kiváló hajóik segítségével, hanem kísérletet tettek az Atlanti-óceán északi szigeteinek kolonizációjára is. A 9. század közepén megtelepedtek a Feröer-szigeteken, és elérték Izlandot. Mindkét területen rendkívül zord időjárási viszonyok voltak, amit súlyosbított a fák teljes hiánya és a termőterületek csekély volta. 980-ban Izlandról gyilkossággért száműztek egy vikinget, Vörös Eriket, aki nyugat felé hajózva elérte Grönlandot, amelynek eddig pusztán a léte volt ismert. Visszatérően Izlandra telepeseket hozott magával, akik megtelepedtek ott.

Bjarni Herjólfsson, aki szüleit kívánta felkeresni Grönlandon 985-ben, hajójával messze nyugatra sodródott. Amikor végre szárazföldet pillantott meg, az ismeretlen volt számára, és ezért elnevezte az erdőkkkel borított területet Marklandnak (Erdősföld). Nem kötött ki azonban itt, hanem északi irányba hajózott, ahol először a szintén általa elnevezett Helluland (Laposkőföld) mentén vitorlázott el, majd ez után megérkezett Grönlandra.

A grönlandi viking kolónia vezetőjének a fia, Szerencsés Leif értesülve az eddig ismeretlen földek létezéséről, hajóra szállt és nyugat felé vitorlázott. Útja során érintette Hellulandot, Marklandot, majd eljutott egy olyan területre, amelyet a partraszállók az ott talált szőlőhöz hasonló növényről Vinlandnak (Szőlőföld) neveztek el. Őt követve Leif bátyja, Thorvald is elindult nyugatra, de megérkezvén fegyveres harcba keveredett a terület lakóival, akik lenyilazták. Őt követte Thorfirm Karlsefni – akinek skandináv források szerint – sikerült habár rövid életű, de mégis állandó települést létrehozni Vinlandon, bár a kolónia újra és újra ki volt téve a bennszülött indiánok támadásának. A viking felfedezők ezen útjai kétségtelenül Észak-Amerika keleti partvidékén zajlottak.

Egy Új-Foundland északkeleti részén található kis település, L'Anse-aux-Meadows közelében az 1960-as években a viking települések mintájára épített – tűzegtéglákból készített házakból és gazdasági épületekből álló – település nyomaira bukkantak, amelyekről bebizonyosodott, hogy a valamikor 10–11. században viking hajósok lakhelye volt. Ez a lelőhely tekinthető az első egyértelmű régészeti bizonyítéknak, amely megerősíti a viking kolóniák észak-amerikai létezését. A vikingek észak-amerikai jelenléte azonban nem volt hosszú életű. Az időjárás, a bennszülöttekkel való összeütközések és az anyaországgal való nehézkes kapcsolattartás a kolóniák felszámolásához vezetett. Az itt lakók egy része valószínűleg visszatért Grönlandra, mások talán beleolvadtak a helyi lakosságba. Hogy a vikingek Észak-Amerika keleti partvidékén déli irányban folytattak-e újabb expedíciókat, azt egyelőre nem lehet eldönteni, bár – a már említett felfedezőutakról szóló beszámolóknak az éghajlatra és növénytakaróra vonatkozó adatai alapján – néhány kutató azzal számol, hogy vikingek Új-Foundlandtól délre is hajtottak végre ilyen vállalkozásokat.

TÉRKÉPEKHEZ FELHASZNÁLT IRODALOM

EURÓPA

Népvándorlás Európában (5. század)

Rand McNally Atlas of World History. Edited by R. R. Palmer. New York–Chicago–San Francisco 1957, 42–43. Georges Duby, *Atlante Storico, La storia del mondo in 317 carte*. Torino 1992, 36. Történelmi világtlasz, szerk.: Dudar Tibor, Budapest 1991, 24/I, II. Donald Matthew: *A középkori Európa atlasza* (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989, 28. Hermann Kinder and Werner Hilgemann: *The Pinguin Atlas of World History*. Vol. 1. Translated by Ernest A. Menze with maps designed by Harald and Ruth Bukor. Harmondsworth 1974, 112–115.

Kereskedelmi útvonalak Nyugat-Európában (6–9. század)

The Times Atlasz Világtörténelem. Szerkesztette: Geoffrey Barraclough és Norman Stone Budapest 1992, 120/1. Történelmi világtlasz, Budapest 1991, 25/III, 28/I. An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. Brice-Leiden 1981, 5, 7, 36. The Blackwell Encyclopaedia of Anglo-Saxon England. Edited by Michael Lapidge, John Blair, Simon Keynes and Donald Scragg Oxford 2001, 434.

Nyugat-Európa terjeszkedése

Rand McNally Atlas of World History. Edited by R. R. Palmer. New York–Chicago–San Francisco 1957, 52–53 (Expansion of the Christianity). Georges Duby, *Atlante Storico, La storia del mondo in 317 carte*. Torino 1992, 40, 46–47. Historischer Weltatlas. Redaktion: Putzger Berlin 1988, 42–43. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 10–11, 18–19, 34–35.

A pestis Európában

Philip Ziegler: *The Black Death*. London 1982, 106–107. Donald Matthew: *A középkori Európa atlasza* (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989, 133.

Nyugat-Európa kereskedelme (13–15. század)

Rand McNally Atlas of World History. Edited by R. R. Palmer. New York–Chicago–San Francisco 1957, 53 (Medieval Trade Routes). Georges Duby, *Atlante Storico, La storia del mondo in 317 carte*. Torino 1992, 54–55. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 49. Történelmi világtlasz, Budapest 1991, 41.

Brit-szigetek

Angolszász bevándorlás és letelepedés

Peter Hunter Blair: *An Introduction to Anglo-saxon England*. Cambridge 1988, 8 (Map 1. The Continental Homelands of the Germanic invaders). Malcolm Falkus–John Gillingham: *Historical Atlas of Britain*. Fagmore 1981, 7. Anglo-Saxon England by F. M. Stenton. Oxford 1947, 749 (at end) Anglo-Saxon England.

Angolszász államalapítás

Peter Hunter Blair: *An Introduction to Anglo-saxon England*. Cambridge 1988, 28 (Map 3. The early kingdoms of the southern English), 42 (Map 4. Northern Britain in the sixth century). Anglo-Saxon England by F. M. Stenton. Oxford 1947, 200 (The Mercian Kingdom). H. R. Loyn: *The Governance of Anglo-Saxon England, 500–1087*. London 1984, 11. *Medieval England An Encyclopedia*. Editors: Paul E. Szarmach–M. Teresa Tavormina–Joel T. Rosenthal. New York and London 1998, LIII. The Heptarchy in the 7th Century.

Keresztény térítés

Peter Hunter Blair: *An Introduction to Anglo-saxon England*. Cambridge 1988, 145 (Map 7. Approximate diocesan boundaries c. 750). Martin Gilbert: *The Dent Atlas of British History*. Second Edition. London 1993, 35.

Skandináv bódítás és letelepedés Angliában

Peter Hunter Blair: *An Introduction to Anglo-saxon England*. Cambridge 1988, 77 (Map 5. The Danish settlements in the ninth century). Malcolm Falkus–John Gillingham: *Historical Atlas of Britain*. Fagmore 1981, 13. Anglo-Saxon England by F. M. Stenton. Oxford 1947, 254. H. R. Loyn: *The Governance of Anglo-Saxon England, 500–1087*. London 1984, 70. *Medieval England An Encyclopedia*. Editors: Paul E. Szarmach–M. Teresa Tavormina–Joel T. Rosenthal. New York and London 1998, LIII. After the Treaty of Wedmore, 878.

Anglia területi kialakulása

Peter Hunter Blair: *An Introduction to Anglo-saxon England*. Cambridge 1988. 86 (Map 6. England in the Tenth Century). Malcolm Falkus–John Gillingham: *Historical Atlas of Britain*. Fagmore 1981, 12–13. Martin Gilbert: *The Dent Atlas of British History*. Second Edition. London 1993, 37. H. R. Loyn: *The Governance of Anglo-Saxon England, 500–1087*. London 1984, 134.

Angol egyház a kései angolszász korban

Peter Hunter Blair: *An Introduction to Anglo-saxon England*. Cambridge 1988 (Map 8. The dioceses of the later Anglo-Saxon period, showing approximate boundaries in the tenth century). Malcolm Falkus–John Gillingham: *Historical Atlas of Britain*. Fagmore 1981, 15.

Nagy Knut (1016–1035) északi birodalma

Malcolm Falkus–John Gillingham: *Historical Atlas of Britain*. Fagmore 1981, 14. Martin Gilbert: *The Dent Atlas of British History*. Second Edition. London 1993, 53. Loyn: *The Governance of Anglo-Saxon England, 500–1087*. London 1984, 134.

Normann hódítás Angliában

Martin Gilbert: *The Dent Atlas of British History*. Second Edition. London 1993, 54–55. Malcolm Falkus–John Gillingham: *Historical Atlas of Britain*. Fagmore 1981, 16–18.

Települések és közigazgatás

Anglo-Saxon England by F. M. Stenton. Oxford 1947, 494. Donald Matthew: *A középkori Európa atlasza* (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989, 199. W. L. Warren: *The Governance of Norman and Angevin England 1086–1272*. Stanford, California 1987, Map 1: The Shires in 1086. *Medieval England An Encyclopedia*. Editors: Paul E. Szarmach–M. Teresa Tavormina–Joel T. Rosenthal. New York and London 1998, LI. English Counties.

Népesség és gazdaság

Trewor Rowley: *The High Middle Ages 1200–1550*. London 1988. 20, 28, 196, 204, 210, 232. Malcolm Falkus–John Gillingham: *Historical Atlas of Britain*. Fagmore 1981. 31, 34.

Frank Birodalom

A Frank királyság a 6. században

Michel Rouche: *Clovis*, Paris 1996, 164, 310. *Historischer Weltatlas*. Redaktion: Putzger Berlin 1978, 41/I. *Großer Historischer Weltatlas*. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 7/a. Donald Matthew: *A középkori Európa atlasza* (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989, 40.

A Frank Birodalom Nagy Károly korában

Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 10/a. *Historischer Weltatlas*. Redaktion: Putzger Berlin 1978, 42–43.

A frank egyház

Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 9/a, 80/a. Donald Matthew: *A középkori Európa atlasza* (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989. 52. *The New Cambridge Medieval History*, edited by Rosamond McKitterick. Cambridge 1995. 591, 592–594.

A Frank Birodalom felosztása 843-ban

Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 11/b. *Historischer Weltatlas*. Redaktion: Putzger Berlin 1978, 43/II.

A Frank Birodalom felosztása 870-ban

Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 11/c. Hermann Kinder and Werner Hilgemann: *The Pinguin Atlas of World History*. Vol. 1. Translated by Ernest A. Menze with maps designed by Harald and Ruth Bukor. Harmondsworth 1974, 124–125.

A Frank Birodalom felosztása 880-ban

Történelmi világatlasz, Budapest 1991, 28/IV. Hermann Kinder and Werner Hilgemann: The Pinguin Atlas of World History. Vol. 1. Translated by Ernest A. Menze with maps designed by Harald and Ruth Bukor. Harmondsworth 1974, 124–125. Historischer Weltatlas. Redaktion: Putzger Berlin 1978, 43/IV.

Franciaország

Franciaország az ezredfordulón

Georges Duby: *Atlante Storico, La storia del mondo in 317 carte*. Torino 1992, 114. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 21. Donald Matthew: A középkori Európa atlasza (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989, 75. Historischer Weltatlas. Redaktion: Putzger Berlin 1978, 46–47, 50–51.

Plantagenet–Capeting konfliktus (12–13. század)

Georges Duby, *Atlante Storico, La storia del mondo in 317 carte*. Torino 1992, 116. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 21, 34, 35/a. Historischer Weltatlas. Redaktion: Putzger Berlin 1978, 50–51. Donald Matthew: A középkori Európa atlasza (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989, 98.

Francia Királyság déli terjeszkedése (13. század)

Donald Matthew: A középkori Európa atlasza (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989, 118. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 21.

Franciaország a Brétigny–Calais-i békeszerződés korában

Georges Duby, *Atlante Storico, La storia del mondo in 317 carte*. Torino 1992, 117–118. Georges Duby: *Le Moyen Âge De Hugues Capet à Jeanne d'Arc (987–1460)*, Hachette 1987, 456. Donald Matthew: A középkori Európa atlasza (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989, 196. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 73/b. George Holmes: *Hierarchy and Revolt, 1320–1450*, London 1975, 317 (France after Treaty of Grétigny 1361).

Franciaország a 100 éves háború végén

Georges Duby: *Le Moyen Âge De Hugues Capet à Jeanne d'Arc (987–1460)*, Hachette 1987, 457. Georges Duby, *Atlante Storico, La storia del mondo in 317 carte*. Torino 1992, 119–120. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 73/a, b. Donald Matthew: A középkori Európa atlasza (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989, 196. Historischer Weltatlas. Redaktion: Putzger Berlin 1978, 62.

Városhálózat Franciaországban (13. század)

Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 118. Historischer Weltatlas. Redaktion: Putzger Berlin 1978, 50–51. Donald Matthew: A középkori Európa atlasza (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989, 118.

Burgundia

Georges Duby, *Atlante Storico, La storia del mondo in 317 carte*. Torino 1992, 121. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 74. Donald Matthew: A középkori Európa atlasza (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989, 208.

Itália

Az osztrogótok és Itália

Donald Matthew: A középkori Európa atlasza (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989, 43. Hermann Kinder and Werner Hilgemann: The Pinguin Atlas of World History. Vol. 1. Translated by Ernest A. Menze with maps designed by Harald and Ruth Bukor. Harmondsworth 1974, 116–117.

A longobardok Itáliában

Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 6/b. Hermann Kinder and Werner Hilgemann: The Pinguin Atlas of World History. Vol. 1. Translated by Ernest A. Menze with maps designed by Harald and Ruth Bukor. Harmondsworth 1974, 118–119.

A Pápai Állam kialakulása

Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 48/b. Donald Matthew: A középkori Európa atlasza (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989, 109.

Itália a Karoling-korban

Historischer Weltatlas. Redaktion: Putzger Berlin 1978, 42–43. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 10–11.

Dél-Itália (8–11. század)

Donald Matthew: A középkori Európa atlasza (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989, 96. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 25, 32/b.

Itália a 10–11. században

Historischer Weltatlas. Redaktion: F. W. Putzger Berlin 1978, 46/II. The Pinguin atlas of the World History. Volume I. London 1979, 118–119. Hermann Kinder and Werner Hilgemann: The Pinguin Atlas of World History. Vol. 1. Translated by Ernest A. Menze with maps designed by Harald and Ruth Bukor. Harmondsworth 1974, 118–119.

A Szicíliai Királyság

Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 32/b.

Városköztársaságok kialakulása és virágzása (1100–1250)

Historischer Weltatlas. Redaktion: F. W. Putzger Berlin 1978, 50–51. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 34–35/a, c.

Észak- és Közép-Itália a (13–14. század)

Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 48/a. Historischer Weltatlas. Redaktion: F. W. Putzger Berlin 1978, 58–59.

Dél-Itália és a pápaság (13–15. század)

Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 48/a. Donald Matthew: A középkori Európa atlasza (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989, 109. Historischer Weltatlas. Redaktion: F. W. Putzger Berlin 1978, 63.

Észak- és Közép-Itália a 15. században

Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 78–79/a. Historischer Weltatlas. Redaktion: F. W. Putzger Berlin 1978, 63. Donald Matthew: A középkori Európa atlasza (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989, 212.

Lengyelország

A nyugati szláv területek

Adam Zamoyski: The Polish Way. London 1987. 9. Aleksander Gieysztor–Stefan Kieniewicz–Emanuel Rostworowski–Janusz Tazbir–Henryk Wereszycki: History of Poland. Warszawa, 1968. 38.

Lengyelország kialakulása

Adam Zamoyski: The Polish Way. London 1987. 19. Szokolay Katalin: Lengyelország története. Budapest 1996. 231. Jerzy Topolski: Lengyelország története. Budapest 1989. (A Past-királyság a X. század végén és a XI. század

elején (48–49). Aleksander Gieystoz-Stefan Kieniewicz-Emanuel Rostworowski-Janusz Tazbir-Henryk Wereszycki: History of Poland. Warszawa, 1968. Poland, C. 963–1034 (64–65). Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 19 C. Európa és Magyarország Szent István korában. Szerk.: Kristó Gyula és Makk Ferenc. Szeged 2000, 189 (Lengyelország I. Bolesław korában 1025, szerk.: Makk Ferenc).

Lengyelország a 12–13. században

Aleksander Gieystoz-Stefan Kieniewicz-Emanuel Rostworowski-Janusz Tazbir-Henryk Wereszycki: History of Poland. Warszawa, 1968. Poland in the second half of the 12th century (104). Norman Davies: God's Playground. A History of Poland. Volume I. The Origins to 1795. Oxford 1983. 73. Szokolay Katalin: Lengyelország története. Budapest 1996. 232.

Lengyelország a 14. században

Aleksander Gieystoz-Stefan Kieniewicz-Emanuel Rostworowski-Janusz Tazbir-Henryk Wereszycki: History of Poland. Warszawa, 1968. The Polish Kingdom under Casimir the Great, 1370 (136–137). Szokolay Katalin: Lengyelország története. Budapest 1996. 233. Norman Davies: God's Playground. A History of Poland. Volume I. The Origins to 1795. Oxford 1983. 97.

Lengyelország és Litvánia a 15. században

Aleksander Gieystoz-Stefan Kieniewicz-Emanuel Rostworowski-Janusz Tazbir-Henryk Wereszycki: History of Poland. Warszawa, 1968. Poland and Lithuania, 1466 (144–145). Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 50 C.

A német lovagrend a Baltikumban

Font Márta: A német lovagrend alkonya. Pécs 1997. 19, 56, 62, 74. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 40 C.

A Német-római Birodalom

A Keleti Frank Királyság (843–911)

Historischer Weltatlas. Redaktion: Putzger Berlin 1988. 42–43. Donald Matthew: A középkori Európa atlasza (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989. 80. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 18/a. Hermann Kinder and Werner Hilgemann: The Pinguin Atlas of World History. Vol. 1. Translated by Ernest A. Menze with maps designed by Harald and Ruth Bukor. Harmondsworth 1974, 142–143.

Német Királyság (10–11. század)

Historischer Weltatlas. Redaktion: Putzger Berlin 1988, 42–43. Donald Matthew: A középkori Európa atlasza (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989. 94. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 18/a. Hermann Kinder and Werner Hilgemann: The Pinguin Atlas of World History. Vol. 1. Translated by Ernest A. Menze with maps designed by Harald and Ruth Bukor. Harmondsworth 1974, 144–145.

Burgund (Arelati) Királyság

Historischer Weltatlas. Redaktion: F. W. Putzger Berlin 1978, 44, 46–47. Nagy világatlasz, főszerk.: Dudar Tibor. Budapest 1991, 46–47. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 21/a. The New Cambridge Medieval History. Vol III. 900–1024. Edited by Timothy Reuter. Cambridge 1999. 328–330.

Német-római Birodalom (12–13. század)

Historischer Weltatlas. Redaktion: Putzger Berlin 1988. 42–43. Donald Matthew: A középkori Európa atlasza (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989. 94. Hermann Kinder and Werner Hilgemann: The Pinguin Atlas of World History. Vol. 1. Translated by Ernest A. Menze with maps designed by Harald and Ruth Bukor. Harmondsworth 1974, 146–147.

Ausztria kialakulása

Manfred Scheuch: Historischer Atlas Österreich, Wien 1994, 27–31. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 69/c. Historischer Weltatlas. Redaktion: F. W. Putzger

Berlin 1978, 58–59. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 66–67.

Német kolonizáció

Historischer Weltatlas. Redaktion: F. W. Putzger Berlin 1978, 54–55. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 36, 41, 42.

Hanza-városok

Historischer Weltatlas. Redaktion: F. W. Putzger Berlin 1978, 57. Donald Matthew: A középkori Európa atlasza (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989. 128.

Német választófejedelemségek

Historischer Weltatlas. Redaktion: F. W. Putzger Berlin 1978, 58–59. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 66–67.

Csehország a 11–13. században

Československý vojenský atlas. Szerk.: Jan Klíma–Bohuslav Šimák–Karel Blažek–Josef Vlastník, Pága 1967, 256–259. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 19/c. Európa és Magyarország Szent István korában. Szerk.: Kristó Gyula és Makk Ferenc. Szeged 2000, 206 (Cseh- és Morvaország az ezredfordulón, szerk.: Kristó Gyula és Makk Ferenc).

Csehország a 14–15. században

Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 79/b. Donald Matthew: A középkori Európa atlasza (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989, 188. Československý vojenský atlas. Szerk.: Jan Klíma–Bohuslav Šimák–Karel Blažek–Josef Vlastník, Pága 1967, 260/A, B, C.

Skandinávia

Skandinávia

Charlotte Blindheim: The Emergence of Urban Communities in Viking-age Scandinavia. In: The Vikings edited by R. T. Farrell. Chichester 1982, 43. Collen Batey–Helen Clarke–R. I. Page–Neil S. Price: A viking világ atlasza. Szerk.: James Graham-Campbell. Ford.: Boross Anna, Hajnal Piroška, Király Zsuzsa Budapest 1997, 79. Jacqueline Simpson: The Viking World, London 1980, 95.

Svédország

Nagy világtalasz, főszerk.: Dudar Tibor, Budapest 1987. 56–57. Medieval Scandinavia. An Encyclopedia, editor: Phillip Pulsiano, New York–London 1993, VI. Donald Matthew: A középkori Európa atlasza (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989, 63, 128. Charlotte Blindheim: The Emergence of Urban Communities in Viking-age Scandinavia. In: The Vikings edited by R. T. Farrell. Chichester 1982, 54. Vilhelm Moberg: Népem története, Budapest 1984.

Norvégia

Nagy világtalasz, főszerk.: Dudar Tibor, Budapest 1987. 56–57. Medieval Scandinavia. An Encyclopedia, editor: Phillip Pulsiano, New York–London 1993, VI. Donald Matthew: A középkori Európa atlasza (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989, 63. Charlotte Blindheim: The Emergence of Urban Communities in Viking-age Scandinavia. In: The Vikings edited by R. T. Farrell. Chichester 1982, 45.

Dánia

Charlotte Blindheim: The Emergence of Urban Communities in Viking-age Scandinavia. In: The Vikings edited by R. T. Farrell. Chichester 1982. 47. Collen Batey–Helen Clarke–R. I. Page–Neil S. Price: A viking világ atlasza. Szerk.: James Graham-Campbell. Ford.: Boross Anna, Hajnal Piroška, Király Zsuzsa Budapest 1997, 49. Else Roesdahl: Danevirke in: Medieval Scandinavia. An Encyclopedia. Editor: Phillip Pulsiano, Co-editor: Kristen Wolf, New York, London 1993, 120–121. Klaus Randsborg: The Viking age in Denmark. London 1980, 4.

Skandinávia a középkor végén

Historischer Weltatlas. Redaktion: F. W. Putzger Berlin 1978, 54. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 86–87.

Spanyol-félsziget

Hispania az 5. században:

Romanismoy germanismo el despertar de los pueblos hispánicos (Siglos IV–X) por Juan José Abengochea–Luis A. García Moreno Barcelona 1981. Las invasiones. Siglo V (VI). Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 1. Mary Vincent–Stradling, R. A.: A spanyol és portugál világ atlasza. Ford.: Hajnal Piroska és Király Zsuzsa. Budapest 1997. 39.

Hispania a 6–7. században

Romanismoy germanismo el despertar de los pueblos hispánicos (Siglos IV–X) por Juan José Abengochea–Luis A. García Moreno Barcelona 1981. La península Ibérica en el 569 (VII), El reino visigodo de Toledo en el siglo VII (VIII).

Arab hódítás Hispaniában

España musulmana (Siglos VIII–XV) por Rachel Arié. Barcelona 1984. La conquista musulmana a principios del siglo VIII (I) 15. An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. BriceLeiden 1981. 36. Vincent, Mary–Stradling, R. A.: A spanyol és portugál világ atlasza. Ford.: Hajnal Piroska és Király Zsuzsa. Budapest 1997. 42. An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. BriceLeiden 1981, 36.

Hispania a 8–9. században

España musulmana (Siglos VIII–XV) por Rachel Arié. Barcelona 1984. El emirato de Córdoba en el siglo IX (II) 22. An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. BriceLeiden 1981. 37. Enrique Martínez Ruiz–Consuelo Maqueda–Santiago Caucera–Manuel Fernando Ladero–Miguel Ángel Ladero–Santiago Montero–César Olivera: Atlas Histórico de España I. Madrid 2003, 68.

Hispania a 10. században

España musulmana (Siglos VIII–XV) por Rachel Arié. Barcelona 1984. El califato omeya de Córdoba (III) 25. Enrique Martínez Ruiz–Consuelo Maqueda–Santiago Caucera–Manuel Fernando Ladero–Miguel Ángel Ladero–Santiago Montero–César Olivera: Atlas Histórico de España I. Madrid 2003, 83.

Hispania a 11. században

España musulmana (Siglos VIII–XV) por Rachel Arié. Barcelona 1984. Los reinos de taifas a mediados del siglo XI (IV) 29. An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. BriceLeiden 1981. 38. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 47/a. An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. BriceLeiden 1981, 38.

Hispania a 12. században

España musulmana (Siglos VIII–XV) por Rachel Arié. Barcelona 1984. Al-Andalus bajo los almoravides y los almohades en el siglo XII (V) 34. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 47/b. Vincent, Mary–Stradling, R. A.: A spanyol és portugál világ atlasza. Ford.: Hajnal Piroska és Király Zsuzsa. Budapest 1997. 47.

Hispania a 13. században

España musulmana (Siglos VIII–XV) por Rachel Arié. Barcelona 1984. La España musulmana y la Reconquista el siglo XIII (VI) 38. An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. BriceLeiden 1981. 39. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 47/c. Vincent, Mary–Stradling, R. A.: A spanyol és portugál világ atlasza. Ford.: Hajnal Piroska és Király Zsuzsa. Budapest 1997. 47.

Hispania a 15. században

España musulmana (Siglos VIII–XV) por Rachel Arié. Barcelona 1984. La conquista del reino de Granada por los Reyes Católicos (1481–1492) (VII) 44. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 47/d.

Hispania gazdasága a középkorban

Enrique Martínez Ruiz–Consuelo Maqueda–Santiago Caucera–Manuel Fernando Ladero–Miguel Ángel Ladero–Santiago Montero–César Olivera: Atlas Histórico de España I. Madrid 2003, 54, 66, 140, 145. W. Montgomery Watt: Historia de la España islámica. Madrid 1970, 1999, Mapa 2. 55.

Kelet-Európa

Kelet-Európa a 6. században

Történelmi világtatlasz, Budapest 1991, 24/II. Vásáry István: A régi Belső-Ázsia története, Budapest 2003, 127–132.

Kelet-Európa a 7. században

Петър Коледаров: Политическа география на средновековната българска държава. Първа част От 681 до 1018 г. София 1979. Карта № 1.

Kelet-Európa a 8. században

Történelmi világtatlasz, Budapest 1991, 107/I.

Петър Коледаров: Политическа география на средновековната българска държава. Първа част От 681 до 1018 г. София 1979. Карта № 1, 3.

Kelet-Európa a 9. században

Петър Коледаров: Политическа география на средновековната българска държава. Първа част От 681 до 1018 г. София 1979. Карта № 6. Történelmi világtatlasz, Budapest 1991, 107/I. Robin Milner-Gulland–Nikolai Dejevsky: Az orosz világ atlasza, ford.: Kertész Balázs, Budapest 2000. 41.

Kelet-Európa a 10. században

Петър Коледаров: Политическа география на средновековната българска държава. Първа част От 681 до 1018 г. София 1979. Карта № 2, 6, 8.

The Times Atlasz Világtörténelem. Szerkesztette: Geoffrey Barraclough és Norman Stone Budapest 1992, 115. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 64/a. Történelmi világtatlasz, Budapest 1991, 30/I. Robin Milner-Gulland–Nikolai Dejevsky: Az orosz világ atlasza, ford.: Kertész Balázs, Budapest 2000. 35.

Kelet-Európa a 11. században

Петър Коледаров: Политическа география на средновековната българска държава. Първа част От 681 до 1018 г. София 1979. Карта № 9. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 64/a. Történelmi világtatlasz, Budapest 1991, 31/I.

Kelet-Európa a 13. században

The Times Atlasz Világtörténelem. Szerkesztette: Geoffrey Barraclough és Norman Stone Budapest 1992, 114. Font Márta: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged, 2005, 306. 2. térkép. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 64/b. Robin Milner-Gulland–Nikolai Dejevsky: Az orosz világ atlasza, ford.: Kertész Balázs, Budapest 2000. 45.

Kelet-Európa a 14. században

Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 65/a. Történelmi világtatlasz, Budapest 1991, 37/I. Robin Milner-Gulland–Nikolai Dejevsky: Az orosz világ atlasza, ford.: Kertész Balázs, Budapest 2000. 56.

Kelet-Európa a 15. században

Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 65/a. Történelmi világtatlasz, Budapest 1991, 37/III, 40/I. Robin Milner-Gulland–Nikolai Dejevsky: Az orosz világ atlasza, ford.: Kertész Balázs, Budapest 2000. 55–56.

Kelet-Európa kereskedelme a középkorban

Robin Milner-Gulland–Nikolai Dejevsky: Az orosz világ atlasza, ford.: Kertész Balázs, Budapest 2000, 36, 60. Történelmi világtatlasz, Budapest 1991, 38/I., 41/I.

A KELET-MEDITERRÁNEUM ÉS A KÖZEL-KELET

Bizánc

I. Jusztiniánusz birodalma

Georg Ostrogorsky: A bizánci állam története. Ford.: Magyar István Lénárd–Németh Ferenc–Prohászka Péter. Budapest 2001, 1. térképvázlat: I. Justinianos birodalma 565 körül. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 1, 6/a.

Bizánc és kaukázusi vazallus államai

R. C. Blockley: The History of Menander the Guardsman, Ottawa

Tartományi rendszer a közép-bizánci korban

Georg Ostrogorsky: A bizánci állam története. Ford.: Magyar István Lénárd–Németh Ferenc–Prohászka Péter. Budapest 2001, 2. térképvázlat: A themarendszer Kis-Ázsiában a VIII–IX. századokban. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 14/a.

Bizánc II. (Bolgárölő) Baszileosz korában (976–1025)

Georg Ostrogorsky: A bizánci állam története. Ford.: Magyar István Lénárd–Németh Ferenc–Prohászka Péter. Budapest 2001, 3. térképvázlat: Az első bolgár cárság. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 14/a.

Bizánc a 11. század második felében

Georg Ostrogorsky: A bizánci állam története. Ford.: Magyar István Lénárd–Németh Ferenc–Prohászka Péter. Budapest 2001, 4. térképvázlat: II. Basileos birodalma 1025 körül. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 18/a. 32/a.

Bizánc a 12. században

Georg Ostrogorsky: A bizánci állam története. Ford.: Magyar István Lénárd–Németh Ferenc–Prohászka Péter. Budapest 2001, 5. térképvázlat: A Komnénosok birodalma. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 32/a, 33/a.

A széttagolt Bizánc (1004–1261)

Georg Ostrogorsky: A bizánci állam története. Ford.: Magyar István Lénárd–Németh Ferenc–Prohászka Péter. Budapest 2001, 6. térképvázlat: A latin uralom időszaka Konstantinápolyban. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 33/c.

Az oszmán-török terjeszkedés, Bizánc bukása

Georg Ostrogorsky: A bizánci állam története. Ford.: Magyar István Lénárd–Németh Ferenc–Prohászka Péter. Budapest 2001, 7. térképvázlat: A Nemanjidák szerb birodalma, 8. térképvázlat: A Bizánci Birodalom hanyatlása a XIV. század folyamán. An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. BriceLeiden 1981. 30.

Keresztény egyház Bizáncban

Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 1, 25. Történelmi világatlasz, főszerk.: Dudar Tibor, Budapest 1991, 1, 27/I.

Városok a Bizánci Birodalomban

Georg Ostrogorsky: A bizánci állam története. Ford.: Magyar István Lénárd–Németh Ferenc–Prohászka Péter. Budapest 2001, 1., 2., 4., 5. térkép. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil, Mittelalter. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 32/a, 33/a, 33/c.

Közel-Kelet

Az iszlám megjelenése és térhódítása 661-ig

An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. BriceLeiden 1981. 6. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 15.

Az Omajjád Kalifátus kora (661–750)

An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. BriceLeiden 1981. 7. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 15

Az Abbászida Kalifátus a 9. században

An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. BriceLeiden 1981. 8. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 16–17.

Az iszlám világ a 10. században

Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 17. An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. BriceLeiden 1981. 20.

Az iszlám világ 1000 körül

Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 17. An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. BriceLeiden 1981. 20.

Az iszlám világ a 12. században

An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. BriceLeiden 1981. 9, 22 (The Near East in c12 A. D. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 44–45.

Mameluk Birodalom

An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. BriceLeiden 1981. 10, 25. Donald Matthew: A középkori Európa atlasza (Atlas of Medieval Europe, Oxford 1983.) Ford.: Falvay Mihály. Budapest 1989, 112. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 46.

A keresztes háborúk

A Közel-Kelet az 1. keresztes hadjárat (1095/96) idején

Georges Duby, Atlante Storico, La storia del mondo in 317 carte. Torino 1992, 36. Történelmi világtalasz, főszerk.: Dudar Tibor, Budapest 1991, 56. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 33/a, 85. Hubert Jedin, Kenneth S. Latourette, Jochen Martin, szerk. *Atlas zur Kirchengeschichte: die christlichen Kirchen in Geschichte und Gegenwart*. Freiburg im Breisgau 2004, 60. Jonathan Riley-Smith, ed. *The Atlas of the Crusades*. New York, Facts on File, 1991, 30–31.

A keresztes államok az 1. keresztes hadjárat után

Hermann Kinder and Werner Hilgemann: The Penguin Atlas of World History. Vol. 1. Translated by Ernest A. Menze with maps designed by Harald and Ruth Bukor. Harmondsworth 1974, 152–153. Georges Duby, Atlante Storico, La storia del mondo in 317 carte. Torino 1992, 36. Történelmi világtalasz, Budapest 1991, 57. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 32/b, 84. Hubert Jedin, Kenneth S. Latourette, Jochen Martin, szerk. *Atlas zur Kirchengeschichte: die christlichen Kirchen in Geschichte und Gegenwart*. Freiburg im Breisgau 2004, 61. Jonathan Riley-Smith, ed. *The Atlas of the Crusades*. New York, Facts on File, 1991, 35.

A keresztes államok a második keresztes hadjárat idején

Hermann Kinder and Werner Hilgemann: The Penguin Atlas of World History. Vol. 1. Translated by Ernest A. Menze with maps designed by Harald and Ruth Bukor. Harmondsworth 1974, 152–153. Georges Duby, Atlante Storico, La storia del mondo in 317 carte. Torino 1992, 36. Történelmi világtalasz, Budapest 1991, 57. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 32/c, 33b, 85. Jonathan Riley-Smith, ed. *The Atlas of the Crusades*. New York: Facts on File, 1991, 50–51.

A keresztes államok a 12. század második felében

Georges Duby, Atlante Storico, La storia del mondo in 317 carte. Torino 1992, 36. Történelmi világtalasz, Budapest 1991, 57. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 33/a, 85. Jonathan Riley-Smith, ed. *The Atlas of the Crusades*. New York, Facts on File, 1991, 57, 60–63.

A negyedik keresztes hadjárat (1202–1204)

Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 50/b; 33/a, c. Történelmi világtalasz, Budapest 1991, 32/I. Hubert Jedin, Kenneth S. Latourette, Jochen Martin, szerk. *Atlas zur Kirchengeschichte: die christlichen Kirchen in Geschichte und Gegenwart*. Freiburg im Breisgau 2004.

Az ötödik keresztes hadjárat (1218–1221; A hatodik keresztes hadjárat (1228–1229)

Hubert Jedin, Kenneth S. Latourette, Jochen Martin, szerk. *Atlas zur Kirchengeschichte: die christlichen Kirchen in Geschichte und Gegenwart*. Freiburg im Breisgau 2004, 60. Jonathan Riley-Smith, ed. *The Atlas of the Crusades*.

New York: Facts on File, 1991, 94–95, 107. Josef Engel, szerk. Grosser Historischer Weltatlas. 2. Teil: Mittelalter, 2., überarb. Aufl. München: Bayerischer Schulbuch-Verlag, 1979, 84–85, 92.

ÁZSIA

Kereskedelmi utak Ázsiában

An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. Brice, Leiden 1981, 10, 11, 44, 45. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 58–59/a. Történelmi világtalasz, szerk.: Dudar Tibor, Budapest 1991, 34/I, III. C. Blunden–M. Elvin: A kínai világ atlasza. Ford.: Pálvölgyi Endre, Ferenczy Mária. Szerk.: Medgyesy Zsófia. Budapest 1995, 38–39.

Vallások Ázsiában

Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 24, 53/c. Történelmi világtalasz, szerk.: Dudar Tibor, Budapest 1991, 26, I, II.

Nomádok az eurázsiai steppén

Nomád társadalmak és államalakulatok. Szerk. Tőkei Ferenc. Körösi Csoma Sándor Kiskönyvtár 18. Budapest 1983. A. M. Khazanov: Nomads and the outside World. Cambridge Studies in Social Anthropology. 44. Cambridge 1984. G. E. Markov: Koevnikii Azii. Struktura hozhajstva i obestvennoj organizacii. Moskva 1976. Lőrincz L. László: Mongólia története. Budapest 1977. Vásáry István: Az Arany Horda. Budapest 1986. Obrusánszky Borbála: A mongol népek története. Budapest 2005.

A mongol Birodalom Dzsingisz kán uralkodása végén

Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 56, 58.

A Mongol Birodalom Dzsingisz kán utódai alatt

Svat Soucek: A History of Inner Asia, Cambridge 2000, 102 (Map 3 Mongol Empire, ca. 1294) Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 56–58.

Közép-Ázsia

Közép-Ázsia a 6–8. században

Svat Soucek: A History of Inner Asia, Cambridge 2000, 52 (Map 2 Kök Türkic Empire, ca 622). An Historical Atlas of Central Asia, edited by Yuri Bregel, Leiden, Boston, 2003, 17, 7. 6th–7th centuries A. D.: The Sasanids, Soghd, and the first Türk Qaghanate. An Historical Atlas of Central Asia, edited by Yuri Bregel, Leiden, Boston, 2003, 17, 8. The second half of the 7th century: Early arab raids, the Türgesh Qaghanate, the Tang Expansion, and Tibet; 19, 9. The first half of the 8th century: The Arab conquests, Türks, Tang, and Tibet.

Az iszlám világ és a Szeldzsük Szultánság a 11. században

An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. Brice Leiden 1981. 9. 21A/b. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 44/a. Vásáry István: A régi Belső-Ázsia története, Budapest 2003. (Szeldzsukok és karahanidák (11. század vége). Claude Cahen: Pre-Ottoman Turkey. Translated by J. Jones-Williams. London 1968, 18. Map I. The Seljukid Empire at the end of the Eleventh Century.

A Szeldzsük Szultánátus utódállamai

Claude Cahen: Pre-Ottoman Turkey. Translated by J. Jones-Williams. London 1968, 139. Map II. Anatolia in the Twelfth Century. An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. Brice, Leiden 1981, 22 (The Near East in c12 AD). Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 44/a.

A Gaznevida Birodalom és a Karahanida Kaganátus

Edmund Bosworth: The Ghaznavids. Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994–1040. Edinburgh 1963. 322. Ghaznavid Empire in 1030 A. D. An Historical Atlas of the Indian Peninsula by C. Collin Davies. Second Edition. Oxford University Press. Bombay–Calcutta–Madras 1947. 24–25. An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. Brice Leiden 1981., 47. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausge-

geben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 44, 60/a. An Historical Atlas of Central Asia, edited by Yuri Bregel, Leiden, Boston, 2003, 27.

A Gúrida Birodalom és a Karakitaj Kaganátus

An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. BriceLeiden 1981. 24 (The Kh^wārazm Shāhs and Ghūrids). An Historical Atlas of Central Asia, edited by Yuri Bregel, Leiden, Boston, 2003, 35.

A horezmi sahok birodalma

An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. BriceLeiden 1981. 24 (The Kh^wārazm Shāhs and Ghūrids). An Historical Atlas of Central Asia, edited by Yuri Bregel, Leiden, Boston, 2003, 35. Vászary István: A régi Belső-Ázsia története, Budapest 2003. Hvárezm és a Karakitaj Birodalom (1200 körül).

Az Ilkhanidák és Csagatajidák birodalma

An Historical Atlas of Central Asia, edited by Yuri Bregel, Leiden, Boston, 2003, 47. An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. BriceLeiden 1981. 21/b/c. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 56–57.

Timur Lenk Birodalma

Svat Soucek: A History of Inner Asia, Cambridge 2000, 124 (Map 4 Timurid Empire) An Historical Atlas of Central Asia, edited by Yuri Bregel, Leiden, Boston, 2003, 47. An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. BriceLeiden 1981. 25. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 46.

Timur Lenk Birodalmának utódállamai

An Historical Atlas of Central Asia, edited by Yuri Bregel, Leiden, Boston, 2003, 47. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 46.

Belső-Ázsia

Zsuanzsuan Birodalom

Vászary István: A régi Belső-Ázsia története, Budapest 2003. 47–51, Zsuanzsuanok és heftaliták Kr. U. az 5. században.

A türkök

Svat Soucek: *A History of Inner Asia*, Cambridge 2000, 52 (Map 2 Kök Türkic Empire, ca. 622. Vászary István: A régi Belső-Ázsia története, Budapest 2003. 47–51, 63–77, Belső-Ázsia az Első Türk Birodalom korában (552–630). Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 54/c.

A Második Türk Kaganátus

Vászary István: A régi Belső-Ázsia története, Budapest 2003. 74–83. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 54/c.

Az Ujgur Kaganátus

Vászary István: A régi Belső-Ázsia története, Budapest 2003. 83–89, 90–98, Az Ujgur Birodalom (745–840).

A kirgiz hatalom Belső-Ázsiában

Vászary István: A régi Belső-Ázsia története, Budapest 2003. 89–90.

India

A Gupta Birodalom az 5. században

Az indiai világ atlasza. Ford.: Kertész Balázs. Budapest 1998, 73. An Historical Atlas of the Indian Peninsula by C. Collin Davies. Second Edition. Oxford University Press. Bombay–Calcutta–Madras 1947. 18–19.

Harsa birodalma 640 körül

An Historical Atlas of the Indian Peninsula by C. Collin Davies. Second Edition. Oxford University Press. Bombay–Calcutta–Madras 1947. 20–21.

India a 9. század végén

An Historical Atlas of the Indian Peninsula by C. Collin Davies. Second Edition. Oxford University Press. Bombay–Calcutta–Madras 1947. 22–23. An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. BriceLeiden 1981. 47.

India a 11. században

An Historical Atlas of the Indian Peninsula by C. Collin Davies. Second Edition. Oxford University Press. Bombay–Calcutta–Madras 1947. 26–29. An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. BriceLeiden 1981. 47.

A Delhi Szultánátus 1206-ban

An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. BriceLeiden 1981. 47. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 45, 56. Az indiai világ atlasza. Ford.: Kertész Balázs. Budapest 1998, 80.

A Delhi Szultánátus Muhammad ibn Tuglak uralkodásáig

An Historical Atlas of the Indian Peninsula by C. Collin Davies. Second Edition. Oxford University Press. Bombay–Calcutta–Madras 1947. 32–33. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 57, 60/a.

A Delhi Szultánátus Muhammad ibn Tuglak uralkodása idején (1325–1351)

An Historical Atlas of the Indian Peninsula by C. Collin Davies. Second Edition. Oxford University Press. Bombay–Calcutta–Madras 1947. 34–35. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 60/a.

A Delhi Szultánátus szétesése

An Historical Atlas of the Indian Peninsula by C. Collin Davies. Second Edition. Oxford University Press. Bombay–Calcutta–Madras 1947. 36–37. An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. BriceLeiden 1981. 49. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 46, 60/a.

India a középkor végén

An Historical Atlas of the Indian Peninsula by C. Collin Davies. Second Edition. Oxford University Press. Bombay–Calcutta–Madras 1947. 38–39. An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. BriceLeiden 1981. 50. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 46.

India gazdasága a középkorban

An Historical Atlas of the Indian Peninsula by C. Collin Davies. Second Edition. Oxford University Press. Bombay–Calcutta–Madras 1947. 16–17. An Historical Atlas of Islam. Edited by William C. Brice, Leiden 1981. 44–45. Az indiai világ atlasza. Ford.: Kertész Balázs. Budapest 1998, 74–75.

Kína

Az Északi Vej (Topa) állam

John K. Fairbank–Edwin O. Reischauer–Albert M. Craig: *East Asia, Tradition and Transformation*, Boston–Tokyo 1973, 95. C. Blunden–M. Elvin: A kínai világ atlasza. Ford.: Pálvölgyi Endre, Ferenczy Mária. Szerk.: Medgyesy Zsófia. Budapest 1995, 95.

Kína a Szu (Sui)-dinasztia korában (581–617)

C. Blunden–M. Elvin: A kínai világ atlasza. Ford.: Pálvölgyi Endre, Ferenczy Mária. Szerk.: Medgyesy Zsófia. Budapest 1995. 104–105. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 54/b.

Kína a Tang-dinasztia korában (618–906)

The Times Atlasz Világtörténelem. Szerk.: Geoffrey Barraclough és Norman Stone, ford.: Élesztős László, Márton Ferenc, Soós István, Zentai Dénes, Hahner Péter, Nyitrai István, Gereb Gábor, Budapest 1992, 126–127. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 54/c. C. Blunden–M. Elvin: A kínai világ atlasza. Ford.: Pálvölgyi

Endre, Ferenczy Mária. Szerk.: Medgyesy Zsófia. Budapest 1995, 26, 92–93. John K. Fairbank–Edwin O. Reischauer–Albert M. Craig: *East Asia, Tradition and Transformation*, Boston–Tokyo 1973, 99, 103.

Kína a 10. század első felében (Az Öt Dinasztia és Tíz Királyság kora)

C. Blunden–M. Elvin: A kínai világ atlasza. Ford.: Pálvölgyi Endre, Ferenczy Mária. Szerk.: Medgyesy Zsófia. Budapest 1995. 25. (Kína i. sz. 920 körül). John K. Fairbank–Edwin O. Reischauer–Albert M. Craig: *East Asia, Tradition and Transformation*, Boston–Tokyo 1973, 122.

A Liao (Kitáj) Birodalom és az Északi Szung-dinasztia

Edmund Bosworth: *The Ghaznavids. Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994–1040*. Edinburgh 1963, 218. *The Northern Song and Liao empires, ca 1000*.

C. Blunden–M. Elvin: A kínai világ atlasza. Ford.: Pálvölgyi Endre, Ferenczy Mária. Szerk.: Medgyesy Zsófia. Budapest 1995. 26. (Északi Szung-kori tartományok 1100 körül). *Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter*. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 55/a.

Kin (Jin, Dzsürcsi) Birodalom és a Déli Szung-dinasztia

C. Blunden–M. Elvin: A kínai világ atlasza. Ford.: Pálvölgyi Endre, Ferenczy Mária. Szerk.: Medgyesy Zsófia. Budapest 1995. 98. *Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter*. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 55/b.

Kubiláj és utódai birodalma. A Jüan (Yuan)-dinasztia

Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 56. C. Blunden–M. Elvin: A kínai világ atlasza. Ford.: Pálvölgyi Endre, Ferenczy Mária. Szerk.: Medgyesy Zsófia. Budapest 1995. 26. (A Jüan-kori tartományok 1300 körül).

Kína a kései középkorban

Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 55/c.

Kínai gazdaság a középkorban

C. Blunden–M. Elvin: A kínai világ atlasza. Ford.: Pálvölgyi Endre, Ferenczy Mária. Szerk.: Medgyesy Zsófia. Budapest 1995. 22, 23, 30, 38–39. Hermann Kinder and Werner Hilgemann: *The Penguin Atlas of World History. Vol. 1*. Translated by Ernest A. Menze with maps designed by Harald and Ruth Bukor. Harmondsworth 1974, 226–227.

A Tibeti Királyság

Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979, 54/c. C. Blunden–M. Elvin: A kínai világ atlasza. Ford.: Pálvölgyi Endre, Ferenczy Mária. Szerk.: Medgyesy Zsófia. Budapest 1995, 92–93. *An Historical Atlas of Central Asia*, edited by Yuri Bregel, Leiden, Boston, 2003, 8. *The second half of the 7th century: Early arab raids, the Türgesh Qaghanate, the Tang Expansion, and Tibet*.

AMERIKA

Hermann Kinder and Werner Hilgemann: *The Penguin Atlas of World History. Vol. 1*. Translated by Ernest A. Menze with maps designed by Harald and Ruth Bukor. Harmondsworth 1974, 222.

A maják

Hermann Kinder and Werner Hilgemann: *The Penguin Atlas of World History. Vol. 1*. Translated by Ernest A. Menze with maps designed by Harald and Ruth Bukor. Harmondsworth 1974, 222. *Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter*. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 63/c.

Az Azték Birodalom

Hermann Kinder and Werner Hilgemann: *The Penguin Atlas of World History. Vol. 1*. Translated by Ernest A. Menze with maps designed by Harald and Ruth Bukor. Harmondsworth 1974, 222. *Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter*. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 63/c.

Az Inka Birodalom kialakulása; Az Inka Birodalom területi beosztása

Hermann Kinder and Werner Hilgemann: The Pinguin Atlas of World History. Vol. 1. Translated by Ernest A. Menze with maps designed by Harald and Ruth Bukor. Harmondsworth 1974, 222. Großer Historischer Weltatlas. Zweiter Teil Mittelalter. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag. Redaktion: Josef Engel. München 1979. 63/c.

A vikingek Észak-Amerikában

Collen Batey, Helen Clarke, R. I. Page, Neil S. Price: A viking világ atlasza. Szerk.: James Graham-Campbell. Ford.: Boross Anna, Hajnal Piroska, Király Zsuzsa. Budapest 1997, 177.

FÜGGELÉK

Segédlet szemináriumi- és szakdolgozatok készítéséhez

Bevezetés

Ez a munka arra vállalkozik, hogy segítséget nyújtson a szemináriumi dolgozatot vagy szakdolgozatot íróknak, és betekintést nyújtson néhány tudományos jellegű mű elkészítésének bizonyos ismereteibe. A szakdolgozat megírására a szemináriumi dolgozatok készítenek fel. A rájuk fordított idő alatt a hallgatók elsajátítják a téma-választást, a problémalátást és a dolgozatok formai szabályait. Még ha a szemináriumi dolgozatok nem a későbbi szakdolgozati témához kapcsolódnak is, akkor sem haszontalanok. Az egyetemi évek alatt egyre kevesebb olyan szemináriumot lehet felvenni – jórészt sajnos az egyre nagyobb hallgatói létszám miatt –, ahol önálló munkával kell egy témát feldolgozni, és azt írott formában leadni. Így sokan csak a szakdolgozatnál szembesülnek először azokkal a formai elemekkel, amelyek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy a beadott munkával kedvező érdemjegyet szerezzenek. A szemináriumi dolgozatokat – amellet, hogy kötelezőek a jegy megszerzéséhez – tekinthetjük gyakorlásnak a jövőendő „nagy műhöz”.

Az egyetemi szintű oktatásnak része az adott szak, illetve tudományág és a hozzá kapcsolódó tudományos élet megismerése, az abban való eligazodás képességének elsajátítása. Ehhez kíván segítséget biztosítani jelen munka azon része, amely a tudományos érintkezésben szokásos műfajok egy részét röviden ismerteti (rezümé, vitacikk, recenzió, könyvismertetés, előadás).

Ezen munkánkban – amelyet útmutatónak, syllabusnak szántunk – igyekeztünk a dolgozat megírásának egyes munkafázisai szerint haladni. Amennyiben próbálkozásunk sikerült, úgy végigolvasva és – legalább részben – alkalmazva az általunk javasoltakat, a dolgozat is elkészülhet.

Az ismertetett módszerek és szabályok nem tekinthetők kötelezőnek. Inkább arra törekedtünk, hogy az általunk ismert és a tudományos munkát segítő eszközöket bemutassuk. Az olvasóra bízunk, hogy ezekből válogasson. Vannak azonban olyan elemek (bibliográfia, stílus stb.), amelyek elfogadása valamilyen mértékben mindenki számára kötelező, elutasításuk pedig nem a dolgozat írójának egyéniségét, konvenciókon túlmutató zsenijét bizonyítja, hanem a szakma szabályainak nem ismerését. A választható és a kötelező dolgokra minden esetben külön is felhívjuk az olvasó figyelmét.

Úgy véljük, hasznos lesz, ha részletesebben foglalkozunk az irodalomjegyzék összeállításával és elkészítésével, amely a szakdolgozatnak és a tudományos munkáknak egyaránt elengedhetetlen része. Elkészítésének rendkívül sokféle módja van. Mi az elterjedtebbek közül választottunk ki kettőt illusztráció végett.

Összeállításunk alapvetően a középkori történelem témakörében íródo dolgozatokhoz kíván segítséget nyújtani. Azt azonban reméljük, hogy számos része hasznos tanácsokkal szolgálhat a más tárgykörben elkészülő munkákhoz is.

Munkánk elkészítése során az alábbi műveket vettük alapul: Umberto Eco (Hogyan írjunk szakdolgozatot? Budapest, 1992), Gyurgyák János (Szerkesztők és szerzők kézikönyve. Budapest, 2000), Szabó Katalin (Kommunikáció felsőfokon. Budapest, 1997) Sándor Klára: (Első[s]segély. Kézirat, JATE BTK Altajisztika Tanszék, Szeged, 1993).

Emellet a legfőbb segítséget tanárainktól és hallgatóinktól kaptuk. Előbbiek korábbi szemináriumi dolgozataink hibáit javították, utóbbiak pedig számos olyan problémára hívták fel a figyelmünket a saját dolgozataikkal kapcsolatban, amelyekre mi már nem is gondoltunk. Az ezekre adott válaszok nagy része helyet kapott a munkánkban. Hálás köszönet mindannyiuk segítségéért.

Milyen típusú szakdolgozatot válasszak?

Alapvetően két szakdolgozati típus létezik. Az egyik a már meglevő szakirodalom összefoglalására vállalkozik – tehát kompilatív –, a másik az önálló kutatásra, új eredmények feltárására helyezi a nagyobb hangsúlyt. Általában úgy gondolják az emberek, hogy egy új, eddig nem kutatott téma feldolgozása az értékesebb. Ez azonban csak részben igaz. Kétségtelen, hogy ha egy hallgató egy új forrást talál, amelyet még senki nem ismertetett, és ennek a feldolgozását választja témájául, akkor sokak szerint értékesebb témát választ, mint az, aki egy adott – és mindenki által ismert – forráscsoportra vonatkozó szakirodalom kritikai bemutatását tűzte ki céljául. Hangsúlyozni érdemes, hogy mindkét téma egyaránt értékes lehet, ugyanis a már ismert forrásadatokat is lehet új szempontból vizsgálni, és a korábbiaktól eltérő eredményre jutni. A szakdolgozat értékét tehát nem elsősorban a téma, hanem az adja meg, hogy a hallgató mennyire oldja meg sikeresen a kitűzött feladatot.

Nagyon sok kiváló szakdolgozat készült már kompilatív módon. Ezekben a szerzők a szakirodalom teljességének bemutatásával átfogó, kritikus képet nyújtottak témájukról. A kész munka – optimális esetben – a témát alaposan nem ismerő kutatóknak ad segítséget az egyes vélemények megismeréséhez, de sok esetben még a kérdésben jártas személyek számára is tud – eddig számukra nem ismert munkákat feldolgozva – újat mondani.

A szakdolgozatok másik típusába azon munkák tartoznak, amelyekben a szerző egy olyan forrást mutat be, vagy olyan új eredményre jut, amely a kutatók számára eddig ismeretlen volt. Az újdonság ebben az esetben természetesen azt is jelentheti, hogy az egy adott tudományterület szakemberei számára ilyen értelmezésben ismeretlen volt. Könnyen belátható, hogy egy olyan a magyarság történelmére vonatkozó forrás bemutatása, amelyet külföldi szakemberek ismertek ugyan, de a magyar kutatók még nem, új eredménynek tekinthető. Akkor is igaz ez, ha egy régészeti forrás vagy forráscsoport a történészek – tehát egy másik tudományterület szakemberei – számára ismeretlen volt, és arra a szakdolgozat írója hívja fel a figyelmet. Ezekkel a szakdolgozatokkal azonban fokozott figyelemmel kell eljárni, mivel sok szakdolgozó választott már olyan új adatokra támaszkodó kutatást témájául, amelynek feldolgozása meghaladta képességeit.

Hozzá kell tennünk, hogy a két típus között nincs olyan éles határvonal, mint sokan gondolják. Ha valaki forrást dolgoz fel, akkor is szükség van az adott kérdéskör ismertetésére. És viszont: a szakirodalom eddigi eredményeinek bemutatásakor is szükség lehet arra, hogy a szakdolgozat írója kritikusan állást foglaljon bizonyos kérdésekben, és ez nemegyszer egy későbbi publikáció alapját is képezheti. Az önálló kutatást pedig meg kell, hogy előzze a korábbi kutatók témához kapcsolódó véleményeinek a megismerése. Helyes, ha ez az ún. kutatástörténet az új eredmények bemutatására irányuló szakdolgozat bevezetésében is helyet kap. Ha nem ismerjük – vagy nem akarjuk megismerni – a korábban a kérdéssel foglalkozó kutatók véleményét, akkor hogyan akarunk „újat” mondani?

A kutatástörténet esetében két megközelítés létezik. Vagy kronologikusan vagy tematikusan dolgozzuk fel a témát. Az előbbi azt jelenti, hogy a kérdéssel foglalkozó kutatók véleményét a megjelenés sorrendjében tárgyaljuk. Amennyiben az ember először fog ilyen jellegű munkához, ezt tudja egyszerűbben megoldani. Ennek hátránya azonban, hogy az olvasó – aki lehetséges, hogy a mi munkánk kapcsán szembesül a téma egyes problémáival – könnyebben át fog siklani a nem elhanyagolható részletek felett, hiszen a szakirodalom monoton – számára sokszor – zavaros ismertetése céltalan dolognak tűnhet. A másik lehetőség, ha a szakirodalomban felmerült nézeteket rendszerezünk, és a témával kapcsolatos érveket, valamint ellenérveket ütköztetjük. Ekkor több lehetőség van a lényeges elemek kiemelésére, és könnyebben megadhatjuk azokat a fontos szempontokat, amelyeket az olvasónak a későbbiekben is figyelembe kell vennie. A két feldolgozási mód között az eltérést az elkészült munka tartalomjegyzéke is könnyen érzékelteti:

Kronologikus

A szakirodalom áttekintése

Nagy Lajos

Kis Péter

Kovács János

Alsó Károly

Tematikus

A kincs készítésének körülményei

A kincs elrejtésének okai

A megtalálás körülményei

A kincs tulajdonosa

Nem ajánlatos olyan kérdést egy kompilatív szakdolgozat témájául választani, amelyről a közelmúltban született kutatástörténeti összefoglalás. Ha azonban új kutatási eredményeket akarunk a szakdolgozatunkban bemutatni, akkor egy olyan munka, amely a kérdés kutatástörténetét már feldolgozta, nagy hasznunkra lehet.

Témaválasztás

Az ember hajlamos arra, hogy elfogadja a témavezető tanár választását, holott a kapott téma nem is érdekli. Ezt ne tegyük. A téma kiválasztásánál két fő szempontot kell figyelembe venni. Egyrészt érdekelnie kell a munka íróját, másrészt tudományos problémára kell irányulnia. Ha a dolgozatunk tárgya iránt nem érdeklődünk, attól ugyan még el tudjuk készíteni, de örömünk nem fog telni benne. Ki kell tehát alakítani egy olyan kompromisszumot, amely a tanárnak is elfogadható és az érdeklődésünknek is megfelel. A témaválasztás első lépcsőjeként a hallgatónak kell meghatároznia, hogy mely területek érdeklí, majd saját – a sok esetben még egészen tág határok között mozgó – ötleteivel kell felkeresni azt a tanárt, akinek szakterülete az általa választott témához a legközelebb áll. Ha határozott elképzeléseink vannak jövőbeli szakdolgozatunk témájáról, akkor is mindenképpen meg kell beszélnünk a tanárunkkal. Könnyen lehet, hogy egy népszerű témáról a közeljövőben jelentetnek meg egy monográfiát. Ilyen esetekben érdemesebb várni az adott munka kiadásáig, hisz egy-egy akár évtizedekig tartó kutatás sok, eddig még nem publikált eredményt hozhat a felszínre. Az is elképzelhető, hogy egy ilyen munka nemrégiben már napvilágot látott, csak még nem találkoztunk vele. A tanár minden bizonnyal az adott korszakra vonatkozó szakirodalomról átfogó képpel rendelkezik, botor dolog volna ezt a tudást nem igénybe venni

egy dolgozat elkészítése során. Nem szabad elfelejteni, hogy egy szakdolgozat elkészítése két ember, a diák és a témavezető tanár közös munkája. A témaválasztás során könnyen esik abba a csapdába a szakdolgozó, hogy számára kedves problémát a források és a szakirodalom ismerete nélkül kíván megoldani. Az ilyen meddő próbálkozásokat hagyjuk meg a laikusoknak. Bízunk a tanárainkban, akik elfogulatlanul meg tudják ítélni tudásunkat, lehetőségeinket és témaválasztásunkat.

Tudományos témának csak az tekinthető, amelynek forrásbázisa van. Azaz a kérdésről olyan forrásokkal rendelkezünk, amelyek előzetes várakozásaink alapján a dolgozat által felvetett kérdésekre válasszal szolgálhatnak. A válasz nemcsak új eredmény lehet, hanem a régi megcáfolása is. A dolgozatunk akkor is elérte célját, ha kimutatjuk benne, hogy egy kérdésben a korábbi kutatás hibásan tételezett fel valamit. Eredménynek ugyanis az számít, ami az ismereteinket olyan irányba változtatja meg egy adott problémáról, hogy az a valósághoz jobban közelítsen, mint a korábbi elképzelés. Például ha a szakirodalomban az áll, hogy *XY* részt vett a *W* melletti csatában, és be tudom bizonyítani, hogy ennek nincs nyoma a forrásokban, akkor eredményt értem el. A jelenleg ismert források alapján közelebb járunk a valósághoz, mint azok, akik korábban elfogadták ezt az állítást.

Kétségtelen, hogy nem minden téma azonos értékű. Vannak olyan emberek, akik egy életen át haszontalan dolgokat gyűjtenek, mások pedig könyveket. Mindkét gyűjtemény a maga szempontjai szerint lehet figyelemreméltó. A tulajdonosok mindkettőbe egy élet munkáját fektethették, mégis aligha vonja kétségbe bárki, hogy egy könyvgyűjtemény eszmei értéke sokszorosa egy olyan gyűjteménynek, amely haszontalan lomokból áll. Van tehát téma és téma között minőségi különbség. Bármilyen témát választunk, gondoljuk meg, hogy mire jó? Kit érdekel? Kinek van szüksége rá?

Amennyiben a témát nem mi választjuk – mint például legalábbis részben egy szemináriumi dolgozat esetében –, akkor is hasznos lehet számunkra, hisz hozzásegít gondolataink rendszerezéséhez, fogalmazási készségünk javításához, ugyanakkor kipróbálhatjuk magunkat a történettudomány területén. A távlati cél azonban mégis csak az kell, hogy legyen, hogy munkánk másoknak, az olvasóknak hasznára váljon. Sok szemináriumon az elkészült dolgozatot az egész csoportnak végig kell olvasnia, vagy hallgatnia, ha referátumként is elhangzik. Ha belegondolunk, hogy sokunknak ezek az első olyan munkái, amelyek nagy nyilvánosság előtt megmérettettek, akkor talán nem is olyan lebecsülendő egy-egy ilyen dolgozat súlya. Vannak, akik úgy tervezik, hogy az egyetemi éveket arra használják fel, hogy megalapozzák a tudományos karrierjüket. Nem szerencsés, ha egy nagy ambícióval rendelkező hallgatónak a szemináriumi dolgozatai rendre az „időhiány” és a „többi óra” miatt nem ütik meg az elvárható szintet.

Nincsenek „védett” témák. Minden téma, ötlet, ha nyomtatásban megjelent, mindenki számára hozzáférhetővé válik. Annak, hogy egy hallgatótársunk/kollégánk témáját átvéve kezdjünk dolgozni, csak egy dolog szab határt: az önmérséklet. Általában olyan kérdést, amelyről tudjuk, hogy valaki dolgozik rajta, nem kezdünk el kutatni. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy nem foglalkozhatunk a 13. századi Magyar Királysággal, mert valakinek ez a kedvenc korszaka. IV. Béla király birtok-visszavételi politikájából azonban lehetőleg egy évfolyamon belül ketten ne írjanak szakdolgozatot. Ez nem vonatkozik arra, ha egy mások által kutatott témában új adatra bukkanunk. Ám semmiképpen ne „vegyük el” más ötletét! Mindig gondoljuk meg, hogy vajon az ötlet valóban a sajátunk, vagy esetleg mégis mástól hallottuk. Mások még kiadatlan eredményei, csak a szerző előzetes engedélyével használhatók fel. Természetesen a forrást ekkor is a jegyzetben vagy a főszövegben meg kell adnunk.

Az irodalom felgyűjtésének kezdetei

Ha sikerült választanunk, nekiláthatunk az érdemi munkának. Először is találunk kell egy olyan művet, amely a témánkról szól. Ha nem lelünk ilyent, akkor olyan kézikönyveket, lexikonokat kell választanunk, amelyek a korszakról átfogó képet adnak. Ha például IV. Béla belpolitikájáról nem is találunk monográfiát, Magyarország 13. századi történelméről biztosan fogunk. A mű végigolvasása során ne csak a főszövegre figyeljünk, hanem – legalábbis másodszori olvasásra – a szakirodalmi hivatkozásokra is. Ezek a főszövegben, a lábjegyzetekben vagy az olvasott munka végén megadott olyan művek, amelyből tájékozódhatunk arról, hogy a szerző állításait milyen adatokra alapozza. A tudományos művek írói gondoskodnak arról, hogy adataik leellenőrizhetőek legyenek, így mindig megadják azok pontos származási helyét.

Példának álljon itt a *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)* (Főszerk.: Kristó Gyula, szerk.: Engel Pál–Makk Ferenc, Budapest, 1994), amelyben egy olyan szakdolgozathoz keresünk irodalmat, amely IV. Bélának az uralkodásáról fog szólni. Kiindulópontnak megnézzük a *IV. Béla* címszót, ahol máris megtaláljuk 3 monográfia adatait. Megnézhetjük még az *Aranybulla* címszót (12 mű), a király testvérére, *Kálmánra* vonatkozót (4 mű), a *tatárjárást* (4 mű) stb. Nagyon hamar tekintélyes mennyiségű olvasnivaló adatait gyűjthetjük össze. Amennyiben egy monográfiát találtunk a témánkban, akkor figyelniünk kell a hivatkozásokra. Az ezekben szereplő művek pontos adatait vagy a jegyzetekben vagy a könyv irodalomjegyzékében megtaláljuk. Sokszor hallja az ember,

hogy az én témámról még senki sem írt. Természetesen előfordulhat ilyen eset is, de higgyük el, a legtöbb témáról rengeteg publikáció született már. Ha nem találunk semmit, az legtöbbször nem azzal magyarázható, hogy ilyen munkák nem léteznek.

Ha jó munkát választottunk, akkor sok hivatkozást találunk, és el tudunk ezek segítségével indulni. Második lépcsőben az eddig összegyűjtött irodalmat ajánlatos megszerezni és elolvasni. Itt újabb hivatkozások találhatók. Ezt a módszert visszagöngyölítésnek nevezzük.

Legelsőnek elolvasott mű
 az abban elsőként hivatkozott mű
 az abban elsőként hivatkozott mű
 az abban másodikként hivatkozott mű
az abban másodikként hivatkozott mű
 az abban elsőként hivatkozott mű
 az abban másodikként hivatkozott mű stb.

Sokak számára öncélúnak és fölöslegesnek tűnhet, hogy minden hivatkozásnak utána keressen. Minek tegyünk így, hisz az olvasott munkákban a számunkra fontos adatot mindenki mint tényt szerepelteti? Gondoljunk azonban arra, hogy a nagy tekintélyű és tudású kutatók sem tévedhetetlenek. Legalább azoknak az adatoknak az esetében, amelyek a témánkhoz szorosan kapcsolódnak, érdemes – a lehetőségeinkhez képest – mindent elolvasni, nehogy később derüljön ki, hogy a dolgozatunk sarkkövének tekintett „tény” csak egy a szakirodalomban meglévő számos „fantom” adatból.

Az anyaggyűjtés során segíti a gondolataink rendezését, ha az adatainkat vázlatban rögzítjük. Különösen akkor igaz ez, ha egy kérdés teljes szakirodalmát föl akarjuk gyűjteni. Ekkor például egy családfához hasonló ábrán rögzíthetjük az egyes hivatkozásokat. Ezzel a módszerrel könnyen kideríthető, hogy kihagytunk-e valamit az elolvasandók közül. Ha pedig a végére értünk a munkának, akkor elégedetten dőlhetünk hátra, mert tudjuk, hogy a kérdéssel kapcsolatos összes álláspontot megvizsgáltuk.

Lássunk egy példát, amelyben egy képzeletbeli csata időpontját vizsgáljuk:

XY
1011-re helyezi hivatkozik *R* forrásra

SD
1021-re helyezi hivatkozik **DF 1**-re

DF
az egyik művében (**DF 1**)
1021-re helyezi hivatkozik **XY**-ra

a másik művében (**DF 2**)
1011-re helyezi hivatkozik **XY**-ra

Amennyiben a táblázat tartalmaz minden lehivatkozott művet, akkor megállapíthatjuk, hogy **DF1** művében feltehetően elírásból eredő hiba folytán az 1011-es évszám helyett 1021 került közlésre. **SD** a hibát nem vette észre és átvette. Feltételezhető, hogy **SD** nem ismerte sem **XY** művét – holott alapvető a kérdés szempontjából –, sem az *R* forrást. Ez a példa kétségtelenül talán túlzottan elméletire sikerült. Többen talán egy ilyen többlepcsős visszakeresést fölöslegesnek tartanak. Nézzük meg, hogy egy ilyen táblázat nélkül milyen következtetésre juthatunk volna.

1. Csak **XY**, **SD** és **DF 1** műveit olvastuk. Ezek közül kettő 1021-re, egy pedig 1011-re helyezte az eseményt. Tehát – mivel többen vallják –, hogy az esemény 1021-ben történt, minden bizonnyal ez az adat a helyes.
2. Mindegyik művet ismerjük. **DF 1** és **DF 2** mást mond. Ez a szerző bizonytalan, tehát az ő műveit nem vesszük figyelembe. **XY** műve több mint száz éves, tehát elavult. Bizonyosan **SD**-nek van igaza, akinek a könyve alig néhány éve jelent meg. Tehát az esemény 1021-ben történt.
3. Mindegyik művet ismerjük. Mivel két egymástól eltérő vélemény is van, a kérdést nem lehet eldönteni. A kérdéses esemény 1011-ben vagy 1021-ben történt.

Ezek bármelyikét is fogadtuk volna el, máris bekerült egy hibás adat a dolgozatunkba. És ha még erre elméletet is építünk... Ha nem próbálunk a nyomára akadni annak, hogy a szerzők mi alapján állítanak valamit, akkor vajon hányszor fordulhat még elő ilyen eset a tanárunk vagy az opponensünk elé kerülő munkánkban?

Az általunk olvasott művekben a hivatkozások között többfajta „bizonyítékot” lelhetünk. A tudományos munkákban a bizonyításnak három fajtáját találhatjuk meg. Az első esetben a szerző egy forrásra hivatkozik, amely valamit állít. Amennyiben a forrással kapcsolatos kutatások is támogatják a nézetet, akkor ez tekinthető a legelfogadhatóbb bizonyítási módnak. Ha egy dolgot két vagy több – egymástól független – forrás állít, akkor azt ténynek fogadhatjuk el. Ennél bizonytalanabb a másik bizonyítási mód, az analógia használata. Ekkor a szerző más esetek hasonló példái alapján tételez fel valamit. Ha az analógia tudományos tekintetben megfelelő – például azonos gazdasági, társadalmi és politikai szinten élő népeket hasonlít össze –, akkor számos esetben elfogadható. Sokszor azonban még ilyen bizonyítékok sem állnak a kutatók rendelkezésére, és ilyenkor saját szubjektív véleményüket, feltevésüket közlik a műveikben, úgy, mintha azok biztos adatok lennének. A mi feladatunk az, hogy a művek olvasása során – folyamatosan figyelemmel kísérve a hivatkozásokat – a három bizonyítási módot meg tudjuk különböztetni egymástól. Tapasztalni fogjuk, hogy egyes kutatók saját korábbi feltételezéseikre egy idő után mint tényekre hivatkoznak. Más esetekben egy-egy híres tudós feltételezései – vagy nem egyszer csupán ötletei – válnak „megkérdőjelezhetetlen igazságokká”. Ha csak tehetjük, ne elégedjünk meg a „biztos állítások” pusztá elfogadásával, hanem igyekezzünk személyesen meggyőződni arról, hogy kiállják-e a kritika próbáját.

Amikor úgy látjuk, hogy a szakirodalomból már nem tudunk további, új könyvészeti adatra találni, akkor még egy dolgot kell tennünk: meg kell keresni egy, a témában járatos tanárunkat. Ő feltehetően ismeri a kérdés-sel foglalkozó legújabb munkákat is. Ezekre – hiszen lehetséges, hogy csak néhány hónapja jelentek meg, és a könyvtárak még nem is vásároltak belőlük – esetleg még nem hivatkozott senki sem.

Miután ily módon tájékozódunk a témával kapcsolatos szakirodalomról és forrásokról, föl kell tennünk magunknak néhány kérdést:

1. A szakirodalom beszerezhető-e számunkra?
2. Tudunk-e olvasni azon a nyelven/nyelveken, amelyen a szakirodalom íródott?
3. A források hozzáférhetőek-e számunkra?
4. Tudunk-e olvasni azon a nyelven/nyelveken, amelyen a források íródtak, vagy amilyen nyelvű fordításai megjelentek?
5. Alkalmasak vagyunk a témára?

Nincs értelme olyan témát választani, amelyhez az alapvető művek csak egy távoli ország könyvtárában található meg, ráadásul olyan nyelven, amelyet nem ismerünk, és nem is tudunk – időhiány vagy más okból (pl. tanárhiány) – megtanulni. Hasonlóképpen a forrásokkal is ez a helyzet. Ha a minket érdeklő kézirat nincs publikálva, vagy a munka rendkívül ritka és csak egyetlen messzi külföldi levéltárban/könyvtárban található meg, és a témával kapcsolatos összes feldolgozás olyan nyelven íródott, amelyet soha nem tanultunk, sőt még nyelvünk vagy szótárunk sincs belőle, akkor belátható, hogy érdemes másfelé fordulnunk.

Ha csak néhány rövidebb, de rendkívül fontos munka van olyan nyelven, amelyet nem tudunk elolvasni, akkor kérjünk meg rá valakit, hogy fordítsa le. Ez megengedhető, az ugyanis nem várható el minden egyetemistától, hogy például egyszerre tudjon angolul, németül, franciául, spanyolul, lengyelül, oroszul, románul stb. Ha ezt a lehetőséget kellett választanunk, akkor is tartsuk az eszünkben, hogy a dolgozat a mi munkánk, és nem illő, hogy a vonatkozó művek jelentős részét másokkal olvassuk el. A források esetében különösen figyelni kell azok nyelvére. A középkori források elsősorban többsége olyan nyelveken vagy olyan módon íródott, amelyeket egy egyetemista tanári segítség nélkül nem tud elolvasni. A szakirodalom olvasása során nemegyszer találkozhatunk olyan megjegyzésekkel, amelyekből kiderül, hogy neves kutatók is kikérik kollégáik véleményét, ha egy számukra fontos, de kutatási területüktől távolabb eső kérdést is vizsgálniuk kell. Az igényes szakkönyveket is az adott tudományterület legjobbjai közül kiválogatott lektorokkal szokták véleményeztetni a megjelenés előtt. Tanácsot, szakmai segítséget kérni a tudományos munka természetes velejárója. Egy szakemberrel való konzultáció mindig javára válik a dolgozatoknak. Nem szerencsés tehát, ha az ember olyan témát választ, amelyhez nem tud megfelelő szakmai segítséget kapni tanáraitól. Azt azonban nem szabad elfelejteni, hogy a dolgozat megírása azért a mi feladatunk marad.

Az utolsó pontban feltett kérdés pedig arra vonatkozik, hogy megvan-e a kellő általános műveltségünk a téma megoldásához. Aki nem olvasta még a Bibliát és a vele foglalkozó irodalomnak legalább egy – ha mégoly csekély – részét, lehetőleg ne fogjon bele egy a Bibliáról szóló szakdolgozatba. A dolgozatírás közben fog ugyanis rádöbbenni, hogy mennyi mindent kellene még elolvasnia, és valószínűleg egy idő után – látva a könyvtárnyi irodalmat – elmegy a kedve az egésztől.

Ha a fentebb megfogalmazott problémák közül bármelyik ráillik a témánkra, érdemes nagyon komolyan elgondolkodni azon, hogy a választás helyes volt-e. Ha azonban az említettek nem vonatkoznak ránk, akkor tovább léphetünk.

Könyvtárhasználat

Eloolvastunk egy vagy több kézikönyvet, és néhány hivatkozást találtunk is bennük, akkor azok alapján már el-mehetünk a könyvtárba és megkezdhetjük az irodalom összegyűjtését. Első lépésként meg kell nézni a kataló-gusban, megvan-e a keresett könyv, illetve hogy a szerző írt-e más könyvet is abból a tárgykörből. Ekkor máris számtalan problémával szembesülhetünk. Ha a szerző neve alapján keresünk, nem árt tudni, hogy egy névnek több írásmódja lehet. Egy orosz szerző neve egy orosz műve esetében az eredeti név átbetűzésével kerül a kata-lógusba; ugyanennek a szerzőnek egy más nyelvű monográfiáján azonban más írásképpel szerepelhet a neve, mondjuk egy német vagy angol nyelvű munkában a német vagy angol átírás szerint.

Álljon itt erre néhány példa:

Васильев
Vasilyev
Vasziliev
Vasil'ev

Кляшторный
Klyashtorny
Kljastornij
Klaštornyj

Чернецов
Csernecov
Tschernetsov
Černecov

A steppetörténettel foglalkozó hallgatók számára ismerősen csenghet Joseph Marquart neve. Ő a műveiben az alábbi módokon írta a nevét:

Marquart, Joseph
Markvart, Joseph
Markwart, Joseph

Amennyiben a könyvtárakban és a számítógépes könyvtári keresőkben lévő tárgyszókatálogust is használni szeretnénk, több dolgot figyelembe kell vennünk. Ezekben természetesen nemcsak a témánkra vonatkozó tárgy-szavakat lehet átnézni, hanem a témakörhöz kapcsolódókat is. Ha tárgyszóra keresünk rá, akkor is érdemes fi-gyelembe venni, hogy néhány szó több formában is belekerülhetett a katalógusba.

steppe – sztyepp
hsziung-nu – hsiung-nu – hiung-nu
kun – polovec – cuman – coman stb.

Mivel a tárgyszavakat a könyvtárosok határozzák meg, könnyen elképzelhető, hogy nem ott található va-lami, ahol gondolnánk. Az előbbi egyik példánál maradvá: ha a Kína határán élő nomád népet, a *hsziung-nukat* nem találjuk, megnézhetjük a *Belső-Ázsia története* címszót is, ha ezt sem találjuk, *Ázsia története* alatt valószínű-leg meglegyünk a keresett könyveket. A tárgyszókatálogosok az esetek elsöprő többségében gyakorlatilag használ-hatatlanok, mert a besorolás téma és nem minőség szerint történik. Így egymás mellé kerülnek a tudományosan elismert és az áltudományos művek is, vagy pedig a tárgyszavak lesznek túl általánosak. A tárgyszókatálogosokat tehát csak fokozott óvatossággal lehet felhasználni.

A könyvtári katalógusoknak két fő fajtája lehet: a – sok esetben az interneten elérhető – számítógépes kataló-gusok és a cédulakatalógusok, amelyeket csak az adott könyvtárba ellátogatva használhatunk. Mindegyiknek vannak előnyei és hátrányai is. A számítógépes keresők könnyen kezelhetőek és gyorsak, de sok esetben egy-előre nem tartalmazzák a könyvtár teljes állományát, hanem csak általában egy adott évtől a könyvtárba került könyveket leljük meg ebben az adatbázisban. Ez tehát azt jelenti, hogy ha mondjuk 1990-től kezdték el a számí-tógépes rendszert alkalmazni, akkor az 1990 után megjelent munkák esetében biztos, hogy bekerültek a kataló-gusba. Emellett azonban minden olyan munka, amely 1990 után lett vásárolva, megtalálható benne. Tehát egy 1935-ben kiadott, de a könyvtár által csak 1989-ben vett könyv nem, míg ugyanez a könyv, ha 1991-ben lett megvásárolva, már megtalálható a katalógusban. A számítógépes katalógusok esetében tehát mindig utána kell nézni, hogy a könyvtár állományának mely részét tartalmazza. A cédulakatalógusoknál fordított a helyzet: ott valószínűleg egy adott év után a katalógust már nem fejlesztették, és a későbbiekben beszerzett könyveket már csak a számítógépes katalógusban lehet megtalálni.

Amennyiben egy könyv nincs meg az általunk látogatott könyvtárakban, akkor lehetőség van arra, hogy az ún. könyvtárközi kölcsönzéssel megkérjük a keresett munkát az ország, vagy esetleg a világ egy másik könyvtárából. A magyarországi könyvtárak jelentős részéből néhány hétre lehet úgy kölcsönözni, hogy „saját” könyvtárunkban leadunk egy kérést, ezután a könyvtár megkéri a kötet, és amikor az megérkezik, általában e-mailen értesítenek. Ha valamelyik könyv vagy cikk itthon nem érhető el, akkor külföldről is megkérhetjük. Ez azonban nagyon drága, csak akkor éljünk vele, ha más módon a keresett munkát nem lehet beszerezni. A részletekről bátran kérdezzük meg a könyvtárosokat. Ha rákényszerülünk egy ilyen kérésre, érdemes „partnert” keríteni, és a költségeken osztozni. Könnyen elképzelhető, hogy valamelyik tanárunk hajlandó segíteni, és saját magának megkéri a munkát, amelyet utána a rendelkezésünkre is bocsát.

A könyvtárközi kölcsönzés során csak könyveket kérhetünk. Ha olyan folyóiratcikkre van szükségünk, amelyek csak távoli könyvtárakban érhetőek el, akkor ugyanilyen módon fénymásolatot kérhetünk az adott publikációról. Ez belföldön jutányos áron megtehető, külföldről azonban már sokkal drágábban juthatunk hozzá. Újabban a fénymásolatok helyett elektronikus úton is megkaphatjuk a kért cikket, de ez szintúgy pénzbe kerül. Bár kétségtelen, ez utóbbi sokkal gyorsabb, ami például egy szakdolgozat megírásakor nem mellékes szempont.

Amennyiben a dolgozatunkhoz kevés irodalmat találtunk, akkor átnézhetjük azokat a folyóiratokat, amelyekben a vizsgált tágabb témáról szóló cikkeket publikálnak. Az utóbbi néhány év számait átlapozva rábukkanhatunk használható tanulmányokra. Érdemes megnézni, hogy van-e az adott folyóiratnak mutatója. Ha van, viszonylag gyorsan kereshetünk benne témánkba vágó publikációkat. Mindig gondoljunk arra is, hogy egy-egy publikációra sokszor csak több év eltelte után hivatkoznak. A legújabb, és sokszor a – legalábbis kutatástörténeti szempontból – számunkra leghasznosabb publikációk nem maradhatnak ki csak azért a dolgozatunkból, mert a legjelentősebb történész szaklapok utolsó néhány számát „időhiány” miatt nem akartuk átlapozni.

Bibliográfiai cédulák

A szakirodalom összegyűjtése során mindenki szembesül azzal a problémával, hogy az adatait milyen rendszerben érdemes felírni úgy, hogy azok a legpraktikusabban felhasználhatóak legyenek. Erre már régóta kialakult az a gyakorlat, hogy a már elolvasott vagy elolvasandó művek adatait cédulákon tüntetjük fel. Ezeknek nagy előnye, hogy ábécérendbe szedhetők, és így az egyes szerzők, illetve művek a céduláink közül könnyen kikereseshetők. Kis helyigényük miatt a könyvtárba is könnyen magunkkal vihetjük őket, így az olvasóterem egyik asztalánál ülve nem kell hosszú percekig gondolkoznunk az elolvasandó mű címén vagy a szerző nevé (netalán a folyóirat megjelenési évén stb.), mert ezek a céduláinkon megtalálhatóak. Mivel egy munka bibliográfiai adatai nem foglalnak el sok helyet, éppen ezért általában A/6 lapméretet szoktunk használni erre (ez az A/4-es lap negyede). A rendszer a számítógépek korában kissé idejétmúltnak tűnhet. Miért nem elég, ha csak elektronikus úton rögzítjük ezeket az adatokat? Mindenkinek, aki ezt tervezi, ajánlani tudjuk, hogy próbálja ki, akár csak egy-egy héten át, hogy elsőként a laptopjával, a rákövetkező héten pedig csak néhány kicsi papírlapocskával jár könyvtárba. Aztán pedig döntsön, számára – mert végül is ez a lényeg – melyik a jobb.

Tekintsük át, hogy milyen adatokat kell mindenképpen felvennünk ezekre a céduláinkra, ha azt akarjuk, hogy a könyvtárakban gyorsan meg tudjuk keresni az adott munkát, illetve hogy a későbbiekben könnyen el tudjuk készíteni a dolgozatunk bibliográfiáját.

A továbbiakban az egyes olvasmányokat típusokra bontva tárgyaljuk. A cédulákon szereplő adatok esetében az eltérő formai elemeket csak a jobb érthetőség végett használjuk. A kézzel írt cédulákon természetesen ezek nem jeleníthetők meg. A cédulák formai elemei helyett azok tartalmára kell nagyobb figyelmet fordítani.

Monográfiák

Az önálló könyvként megjelent munkák bibliográfiai leírásának az alábbi részeket kötelezően tartalmaznia kell: a szerző neve (vezetéknév, keresztnév), a mű címe, ha van, akkor a sorozat címe, a kiadás helye, a kiadás éve. A magyarországi gyakorlatban ma még ritkán, Európa más országaiban és az Amerikai Egyesült Államokban viszont sok esetben a kiadó nevét is kéri, így nem lehetetlen, hogy hamarosan nálunk is elterjed ez a gyakorlat. Tehát ezt is érdemes lehet feljegyezni.

1. A szerző neve

vezetéknév

keresztnév (teljesen kiírva)

A sorrend mindig ez. Ha a munka olyan idegen nyelven jelent meg, ahol a szerző nevét a keresztnév előrehelyezésével írják, akkor is ezt a rendszert kell alkalmazni. Ilyen esetekben a vezetéknév és a keresztnév (ke-

resztnevek) közé vessző kerül. Ha a mű főcímdalán – azaz a mű harmadik oldalán, ahol maga a cím található – a szerzőnek valamelyik keresztnéve kezdőbetűvel van csak kiírva, akkor a bibliográfiánkban sem kell azt feloldani. Fontos azonban, hogy megkülönböztessük a vezetéknev és a keresztnév egyes elemeit. Például:

Peter B. Golden Golden, Peter B.

Ezzel szemben

Imre H. Tóth H. Tóth, Imre

Ragaszkodnunk kell a főcímdalán szereplő névalakokhoz – gondoljunk csak bele, ha nem tennénk, a könyvtári katalógusokban sokszor meg sem találnánk az adott munkát. Ha azonban egy személy különböző módon írt neveken szerepel, akkor a katalógus cédulái is különböző helyekre kerülnek az abc-rendbe szedett cédulák között. Hogy ilyenkor az eltérő névalakokban szereplő azonos szerzőt könnyen megtaláljuk, egy külön cédulánkra fel kell írunk, hogy az adott személy még milyen nevek alatt szerepel, majd ezt a lapot be kell raknunk a bibliográfiai céduláink közé.

Marquart, Joseph:
Osttürkische Dialektstudien
Abh. der kgl. Gesselsch. der Wiss. zu Göttingen Phil.-Hist. Klasse. N. F. XIII. Nro.1.
Göttingen: Van den Hoeck & Ruprecht in Göttingen
1970²

Markwart, Joseph lásd Marquart, Joseph

Az utalási rendszer akkor pontos, ha a név minden előfordulásánál az összes többi alakját is megemlítyük. Így azonban a bibliográfiai céduláink száma – bizonyos esetekben – lényegesen megszorodhat.

A szerző nevének nem része a tudományos fokozat, nemesi rang, beosztás (pl. sir, báró, gróf, doktor). Ezeket nem tüntetjük föl.

Ha a művet több szerző készítette, akkor mindegyikőjük nevét kiírjuk.

Kristó Gyula – Makk Ferenc
Az Árpád-házi uralkodók
Budapest: Interpress Kiadó
1988

Bóna István – Cseh János – Nagy Margit – Tomka Péter – Tóth Ágnes
Hunok – Gepidák – Langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak
Magyar Őstörténeti Könyvtár 6.
Szeged: JATE Magyar Őstörténeti Kutatócsoport
1993

A legtöbbet használt nem latin írásrendszerek esetében az átíráshoz a Függelékben közlünk táblázatokat.

2. A könyv címe

A könyv címe a főcímdalán található és nem a borítón. A címdal – ideális esetben – a könyv harmadik oldala. Erre nagyon kell vigyázni, mivel a kiadók a hosszabb címek esetén a borítón nem a teljes címet tüntetik fel, hanem annak csak egy rövidített változatát.

A cím mindig az, amit a főcímdalon találunk. Az itt talált címet nem lehet rövidíteni, egyszerűsíteni, a helyesírását kijavítani, hanem csak egyet lehet tenni: szó szerint leírni. A nyilvánvaló helyesírási és nyomdahibákat a szögletes zárójelbe tett [sic!] szócskával jelöljük. Nem tekinthetők hibának azonban a mű korára jellemző helyesírási sajátságok, ezekre tehát külön nem hívjuk fel a figyelmet.

Az alcímeket a bibliográfiai cédulákra föl kell venni, viszont általában az alcímként feltüntetett műfajmegjelöléseket nem tüntetjük fel. Megtehetjük tehát, hogy ilyen cédulát készítünk:

Róna-Tas András
A magyarság korai története
(Tanulmányok)
Magyar Őstörténeti Könyvtár 9.
Szeged: JATE Magyar Őstörténeti Kutatócsoport
1995

de sok esetben inkább ezen egyszerűbb formát részesítjük előnyben.

Róna-Tas András
A magyarság korai története
Szeged: JATE Magyar Őstörténeti Kutatócsoport
1995

Ha egy monográfia több kötetből áll, akkor ezt jelezniünk kell. A köteteket mindig római számmal, az első és az utolsó kötet számával jelöljük.

Bréhier, Louis
Bizánc tündöklése és hanyatlása
I–II.
Bizánc Világa 1.
Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány
1997

3. Sorozatcím

Sorozatban jelennek meg mindazok a kiadványok, amelyeknek közös megnevezése és az egyes köteteknek külön sorszáma is van. Ezt azért is célszerű feltüntetni, mert egyes könyvtárakban e szerint is osztályozhatják a műveket. Nem mellékes az sem, hogy egy-egy neves kiadó olyan kiadványsorozatokat is megjelentet, ahol a sorozatcím egyben a minőségre is garanciát jelent. A sorozatcím és az adott kötet sorozaton belüli száma általában a könyvek második oldalán az ún. sorozatcímdalon kerül feltüntetésre. A sorozatcímet az itt talált formában kell leírunk. A sorozaton belüli számot azonban – függetlenül a köteten található jelölési módtól – mindig arab számmal írjuk le.

Kristó Gyula
A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)
Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 3.
Szeged: Szegedi Középkorász Műhely
1993

Ivanics Mária
A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban
Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 22.
Budapest: Akadémiai Kiadó
1994

Gombocz, Zoltán
Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache
Mémoires de la Société Finno-Ugrienne 30.
Helsinki
1912

Ha egy „sorozat” kötetei nem viselnek sorszámot, azok a bibliográfiai leírásban mint sorozat nem szerepeltethetők (pl.: Gyorsuló Idő, Magyar századok).

4. A megjelenés helye

Ez mindig városnév és nem ország, nem állam. Ez utóbbi azért fontos, mert az Amerikai Egyesült Államokban megjelent munkák címlapján föl szokták tüntetni azt az államot is (Utah, New York stb.), ahol a kiadási hely fekszik. Ezt nem kell szerepeltetni a bibliográfiai cédulánkon, és legfőképpen nem kell összekeverni a kiadási hellyel.

Könnyen félrevezethet valakit, hogy a kiadók a címlapon gyakran szerepeltetik saját nevüket, ez pedig tartalmazhatja egy város nevét (pl.: Cambridge University Press). Ez azonban nem a kiadási hely, a kiadó bárhol kiadhatta az adott munkát.

A nyomda telephelye sem tüntethető fel mint a könyv megjelenési helye, mivel a könyvet nem a nyomda, hanem a kiadó jelenti meg. Típushiba szokott lenni, hogy a dolgozatokban a

Széchenyi Nyomda Kft. Győr

vagy a

K-B. Aktív Kft. Nyomdája, Miskolc

alapján a hallgatók Győrt, illetve Miskolcot adják meg a kiadás helyének. Ez súlyos hiba. Könnyen lehet, hogy egy kiadó – pusztán csak a kedvező nyomdaköltségek miatt – nagyon távoli nyomdával végezteti el egy-egy könyv nyomtatását.

A város nevét a címlapon lévő írásképből kell megadni. Tehát a

Paris

alakot nem „javíthatjuk” ki a mai magyar nyelvben használatos

Párizs

formára.

Amennyiben a helynév ma már nem úgy használatos, mint ahogyan a kötetben találjuk, akkor is ragaszkodunk az eredeti formához (pl. Leningrad és nem Sanktpetersburg).

A nem latin betűs neveket szokás szerint átbetűzzük. Erre lásd a Függelékben lévő táblázatokat.

Abban az esetben, ha a mű a kiadás helyét nem adja meg, a cédulánkra a

[h. n.]

azaz a 'hely nélkül' jelzetet írjuk.

Amennyiben egy kötetet pontos megjelenési hely nélkül nyomtattak ki, úgy érdemes könyvtári számítógépes katalógusokban utánanézni, mert ezekben minden bizonnyal a helyes adatokat rögzítették.

5. Kiadó

A magyar gyakorlatban még nem terjedt el a kiadó feltüntetése, de a nyugat-európai és az amerikai bibliográfiáknak sokszor részét képezik. Ezt általában a megjelenési hely után tüntetjük fel, attól kettősponttal elválasztva. Érdeemes lehet tehát ezt az adatot is felvenni a saját céduláinkra. Természetesen ezt csak a könyvek, tanulmánykötetek esetében szükséges megtenni, a folyóiratoknál nem.

6. A megjelenés éve

A megjelenés éve a főcímdalon szereplő dátum. Ha itt nincs megadva, akkor ezt az adatot keressük a mű negyedik oldalán az ún. copyright-, vagy a kolofonoldalon. Itt a szerzői jogok megadásánál jelölik az évet (pl.: © Róna-Tas András 1996). Ez azonban néha félrevezető, mert nem feltétlenül azonos a kiadási évvel (Gyurgyák János *Szerkesztők és szerzők kézikönyve*. Budapest, 2000 esetén például © Gyurgyák 1996). A művek második kiadásánál a copyright évszáma eltér(het) a kiadás évétől. Az itt talált copyright évszám tehát csak tájékozódásra használható, azt könyvtári adatbázisok alapján mindig (!) ellenőrizni kell.

A kolofonoldalon például az alábbi adatok lehetnek:

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1994
Nyomdai táskaszám: 22830
Felelős szerkesztő: Mérey Zsoltné
Műszaki szerkesztő: Nyárádi Tamásné
A fedélterv Urai Erika munkája
Kiadványszám: 207
Megjelent 11,8 (A/5) ív + 1 ív melléklet terjedelemben
HU – ISSN 0075–6911

Ilyen esetekben a feltüntetett évszámot – itt 1994 – a megjelenés évének tekinthetjük.

Ha a könyv pontos kiadási éve nem állapítható meg, akkor az évszám helyére a közkeletű

[é. n.]

’év nélkül’ jelölést tesszük. Amennyiben a műben nem szerepel, de mi a nyomára akadtunk a megjelenés pontos (!) évszámának, úgy azt az a cédulánkon az alábbiakban jelöljük:

[1991]

Minden esetben győződjünk meg több a témában elfogadott könyv bibliográfiájának vagy könyvtári számítógépes katalógusoknak a segítségével, hogy az évszámunk helyes.

7. Járulékos részek

Ha a mű végleges kialakításában a szerző mellett mások is részt vettek, és ezt a főcímdalon is megadják, akkor a közreműködők nevét a bibliográfiai cédulánkon fel kell tüntetni.

Szádecky-Kardoss Samu
Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig
Társszerző: Farkas Csaba. Munkatársak: Borsos Márta, Csillik Éva, Makk Ferenc,
Olajos Teréz
Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.
Budapest: Osiris Kiadó
1998
2., ártírt és bővített kiadás

Németh Gyula
A honfoglaló magyarság kialakulása
Közzéteszi: Berta Árpád
Budapest: Akadémiai Kiadó
1991
2., bővített és átdolgozott kiadás

Amennyiben az adott munka elkészítésében számos kutató vett rész, ne spóroljuk el az időt azzal, hogy közülük csak egy-kettő nevét jegyezzük fel a cédulánkra. Rendkívül kellemetlen tud lenni, ha az ember egy olyan tanáratól kér szakmai segítséget, akinek egy kötetben való közreműködéséről – éppen a spórolásból fakadóan – csak a személyes beszélgetés során szerzünk ismereteket. Ha azonban az adott monográfiát valaki lefordította valamely más modern nyelvre, és mi ebben a formában olvassuk, akkor szükségtelen a fordító nevét feljegyeznünk.

A közreműködők mellé a főcímdal szerezplő terminust tesszük ki, azaz mindig pontosan megadjuk, hogy az adott személynek a kötet elkészültében milyen szerepe volt. Ettől eltérni csak akkor lehet, ha az általunk használt kifejezés ugyanazzal a jelentéssel bír, mint az eredeti. A részleteket lásd a *Gyűjteményes kötetek* fejezetben.

A kötetekkel kapcsolatban azt is rögzíteni kell, hogy hányadik kiadását használtuk, melyiket kell megszereznünk. A különböző kiadások ugyanis eltérhetnek, a szerző átdolgozhatta, bővíthette, pontosíthatta a szöveget. A kiadás száma általában a főcímdal vagy a kolofondal van feltüntetve. Az adatokat az alábbiaképpen rögzítjük.

Ha a munkának ez az első kiadása:

Róna-Tas András
A honfoglaló magyar nép
Budapest: Balassi Kiadó
1996

Ha a munkának ez nem az első kiadása:

Moravcsik Gyula
Bizánc és a magyarság
Makk Ferenc bev. tanulmányával
Budapest: Lucius Kiadó
2003
2. kiadás

vagy:

Moravcsik Gyula
Bizánc és a magyarság
Makk Ferenc bev. tanulmányával
Budapest: Lucius Kiadó
2003²

Ha a munkának ez nem az első kiadása, de ráadásul még a korábbi kiadás(ok)hoz képest a szöveg a szerző (szerkesztő, kiadó) jelzése szerint módosult akkor:

Bárczi Géza
A magyar szókincs eredete
Budapest: Tankönyvkiadó
1998
2., bővített kiadás

Frazer, J. G.
Az Aranyág
Budapest: Osiris Kiadó
1998
2., javított kiadás

Gyűjteményes kötetek

A gyűjteményes kötetek esetén az alábbi adatokat a bibliográfiai céduláknak feltétlenül tartalmaznia kell:

- a gyűjteményes kötet címe
- kötet száma (ha van)
- a gyűjteményes kötet szerkesztője
- a kötet sorozatcíme és száma (ha van)
- kiadási helye
- kiadó
- kiadási éve

A továbbiakban csak azokról lesz szó részletesen, amelyek eltérnek a monográfiáknál tapasztalt gyakorlattól.

A szerkesztők nevét mindig ki kell írni

Attila és hunjai
Szerk.: Németh Gyula
Budapest: Magyar Szemle Társaság
1940

vagy

Németh Gyula (szerk.)
Attila és hunjai
Budapest: Magyar Szemle Társaság
1940

formában. Abban az esetben, ha az adott munka a „felelős szerkesztő” vagy „a kötetet szerkesztette” stb. formában szerepelteti a szerkesztőt, akkor is a „szerk.” megjelölést alkalmazzuk.

Ha azonban a kötetnek főszerkesztője van, azt a „Főszerk.:” vagy „(főszerk.)” formában kell jelölni. Ha egy kötetnek főszerkesztője és szerkesztője is van, akkor mindegyiket föl kell tüntetni. Hiszen nem mellékes, hogy egy kötet szerkesztését egy ember, vagy egy ember vezetésével többen végezték-e el.

Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig I-II.
Főszerk.: Székely György. Szerk.: Bartha Antal
Magyarország története tíz kötetben 1.
Budapest: Akadémiai Kiadó
1984

Ha több szerkesztő van, akkor mindegyik nevét feltüntetjük.

Szent Istvántól Mohácsig
Szerk.: Blazovich László–Kristó Gyula–Makk Ferenc
Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 6.
Szeged: Szegedi Középkorász Műhely
1994

Amennyiben egy idegen nyelven megjelent gyűjteményes kötetet kívánunk felvenni a cédulánkra, úgy a szerkesztővel kapcsolatban használt kifejezést (pl. herausgegeben, editor stb.) az eredeti nyelven meg kell hagynunk.

A sorozatcím, a megjelenési hely, a kiadó és a megjelenés éve esetében éppúgy járunk el, mint a monográfiák esetében.

Ha a gyűjteményes kötetben egy cikkre kívánunk hivatkozni, akkor az alábbi tételeket kell a cédulánkon feltüntetni:

- a cikk írójának a neve
- a cikk címe
- a gyűjteményes kötet címe
- kötet száma (ha van)
- a gyűjteményes kötet szerkesztője
- a kötet sorozatcíme és száma (ha van)
- kiadási helye
- kiadó
- kiadási éve
- a cikk terjedelme

A továbbiakban csak azokra a részletekre térünk ki részletesen, amelyek eltérnek a monográfiáknál tapasztalt gyakorlattól.

A szerző vagy szerzők nevének feltüntetése után a cikk címe kerül rögzítésre. Ezt követi az *in:* vagy *In:* szócska, majd a gyűjteményes kötet adatainak felvitele. Ha egy tanulmányt kívánunk rögzíteni a cédulánkon, akkor a leírás utolsó eleme minden esetben oldalszám. Amennyiben az adott cikk egyetlen oldalon kapott helyet, úgy egy számot, ha több oldalon, akkor a cikk első és utolsó oldalát jegyezzük fel. Egy tanulmány kezdő oldalszáma az, ahol a főcím elhelyezkedik, végoldalszáma pedig az, ahol a cikkhez kapcsolódó utolsó információ helyet kap. Amennyiben egy cikkhez képek, térképek vagy idegen nyelvű összefoglalók tartoznak, természetesen ezeket is a munka szerves részének tekintjük.

Ligeti Lajos
Attila hunjainak eredete
In: Németh Gyula (szerk.)
Attila és hunjai
Budapest: Magyar Szemle Társaság
1940, 11–30.

vagy

Ligeti Lajos
Attila hunjainak eredete
In: *Attila és hunjai*
Szerk.: Németh Gyula
Budapest: Magyar Szemle Társaság
1940, 11–30.

Amennyiben a cikk és a hozzá tartozó jegyzetek vagy bibliográfia nem követik egymást, akkor mindkét rész oldalszámait a cédulánkon fel kell tüntetni.

Kristó Gyula
Koppány felnégyelése
In: Kristó Gyula *Tanulmányok az Árpád-korról*
Budapest: Magvető Kiadó
1983, 77–92, 473–476.

Lexikonok, enciklopédiák

Lexikonok, szótárak bibliográfiai cédulái a többkötetes művek mintájára készülnek. Meg kell adni a mű pontos címét, a szerzőt vagy szerkesztőt, valamint a kiadás helyét és évét. Ha a szótár vagy lexikon kötetei különböző évben jelentek meg, akkor az első és az utolsó kötet évszámait adjuk meg.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.
Főszerk.: Benkő Loránd
Budapest: Akadémiai Kiadó
1967–1976

Ha olyan műről van szó, amelyiknek már több kötete megjelent, de még nem ért véget a kiadás, akkor az első kötet évszáma után gondolatjelet teszünk.

Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptores. I–
Ed. Pertz, G. H.
Hannover–Leipzig: Hiersemann
1826–

Bizonyos esetekben azonban kérhetik az általunk használt kötet megjelenési évét is, tehát mindenképpen jegezzük fel egy külön cédulára:

Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptores.
XXIII.
Ed.: Pertz, G. H.
Hannover–Leipzig: Hiersemann
1986

A legtöbb szótár, lexikon sok szerző munkája. Ha tehát egy adott szócikket akarunk jelölni a cédulánkon, és ha a szócikkeknek a szerzőit a kötet megadja, akkor azt fel kell tüntetni. A szerző megadása történhet például a szócikk után a teljes név vagy csak kezdőbetűk kiírásával. Elképzelhető olyan eset is, hogy a kötet valahol más-
hol (pl.: a címdalt követő oldalon, az előszóban stb.) jelzi az egyes részek szerzőit, illetve feloldja a monogra-
mokat. A továbbiakban úgy kell eljárunk, mint a gyűjteményes kötetek esetében.

Kazhdan, Alexander P.
Eirené
In: *The Oxford Dictionary of Byzantium* II.
Ed. chief: Kazhdan, Alexander P. Ex. editor: Alice-Mary Talbot
Ed.: Cutler, Anthony–Gregory, Timothy E.–Ševčenko, Nancy P.
New York–Oxford: Oxford University Press
1991, 1008.

Ha egy lexikon oldalai több hasábra tagolódnak, akkor szokás megadni azt is, hogy az adott oldalon az infor-
máció melyik hasámban kapott helyet. A hasábokat minden oldalon (!) balról jobbra az ábécé kisbetűivel jelöl-
jük, majd ezt a jelet az oldalszám után helyezzük.

Kapitánffy István
görögtűz
In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*
Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál–Makk Ferenc
Budapest: Akadémiai Kiadó
1994, 239b

Ha a szócikk szerzője a kötet alapján nem állapítható meg, akkor a bibliográfiában csak a kötet adatait kell
megadni, a szócikket nem.

Folyóiratcikkek

A rendszeresen megjelenő, folyamatos számozású időszaki kiadványokat e munka folyóiratokként kezeli. A fo-
lyóiratokban szereplő cikkek esetében az alábbi adatokat mindig szerepeltetni kell:

- a cikk írójának a neve
- a cikk címe
- a folyóirat címe
- az adott folyóirat évfolyamának száma (ha van)
- az adott folyóirat kiadási éve
- a folyóirat éven belüli számát (nem minden esetben)
- a cikk terjedelme

Az alábbiakban csak azokkal az elemekkel foglalkozunk részletesen, amelyek eltérnek a gyűjteményes köte-
teknél már tárgyalt gyakorlattól.

1. A folyóirat címe

A folyóirat címe a főcímdalon található teljes cím, azt megcsonkítani, valamely elemét elhagyni tilos. A bib-
liográfiai céduláinkon a folyóiratok címe helyett ne alkalmazzunk rövidítéseket, azok használatát lehetőleg tartá-
lételjük a bibliográfiákra. A folyóiratok alcímeit soha nem adjuk meg.

A folyóiratoknál, lévén itt egy-egy cím sokszor kerülhet lejegyzésre hosszabb tudományos munkákban, ki-
alakultak egyezményes rövidítések. Ezek feloldását az adott kutatási terület kézikönyveiben megtalálhatjuk. Ha
alkalmazzuk őket, akkor a rövidítések feloldását tartalmazó jegyzékeket is másoljuk le, és használjuk is. Soha ne
oldjuk fel folyóiratcímek rövidítéseit fejből! Ebből származhatnak félreértések, és később nem létező folyóirato-
kat keresünk a könyvtárban, vagy amikor újra meg akarunk nézni egy adatot a cikkben, a hivatkozott helyen
nem találjuk.

Például: LK ≠ Levéltári Közlöny vagy Levéltári Kutatások, hanem Levéltári Közlemények.

2. A folyóirat évfolyama

Minden olyan folyóiratnál, amelynek van évfolyamszámozása, azt a bibliográfiai cédulákon fel kell tüntetni. A folyóiratok évfolyamszámát – bármilyen formában szerepel is eredetileg – mindig arab számmal írjuk.

3. A folyóirat megjelenési éve

Ha a folyóiraton az év megadása mellett megadjuk a tényleges megjelenést is, úgy ezt szögletes zárójelben a megjelenés éve után kell írunk.

Kononov, A. N. Semantika cvetooboznac'emij v tjurkskih jazikah.
Tjurkologiceskij Sbornik 1975 [1978] 159–179.

4. A folyóirat száma

Amennyiben a folyóirat egy éven belül folyamatos oldalszámozással jelenik meg, akkor nem kell feltüntetni, hogy az adott szám az éven belül hányadik volt (pl.: Századok). Ha azonban a kötetek oldalszámozása egy éven belül nem folyamatos, akkor kötelező feltüntetni az éven belüli sorszámát (pl.: Aetas) vagy egyéb jelölést (pl. Keletkutatás).

5. A cikkek oldalszámai

Erre lásd a *Tanulmánykötetek* fejezetet.

Ezeknek a tükrében egy bibliográfiai cédula a következőképpen néz ki:

Senga Toru
Morávia bukása és a honfoglaló magyarok
Századok 117 (1983) 307–345.

Kövér Lajos
Turgot politikai pályája
Aetas 1994/4, 107–132.

Ivanics Mária
Gázi Giráj és Báthori Zsigmond szövetségének terve 1598-ból
Keletkutatás 1989/ősz 27–59.

Fordítások

Amennyiben egy forrást nem az eredeti, hanem valamely modern nyelven olvasunk, akkor a fordító nevét a bibliográfiai cédulán fel kell tüntetnünk. Ha feldolgozásról van szó, a fordító nevét nem kell kiírni.

A mongolok titkos története
Ford.: Ligeti Lajos
Budapest: Gondolat Kiadó
1962

Természetesen ha egy olyan kötetben olvastuk a fordítást, amelyben több szöveg is megtalálható, akkor az általunk használt részt a gyűjteményes kötetek mintájára vesszük fel a cédulánkra.

Szallám tolmács útleírása
Ford.: Kmoskó Mihály
In: *A honfoglalás korának írott forrásai*
Főszerk.: Kristó Gyula
Szerk.: Olajos Teréz–H. Tóth Imre–Zimonyi István
Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.
Szeged: Szegedi Középkorász Műhely
1995, 21–23.

Előadások

A konferenciákon, tudományos tanácskozásokon elhangzott előadások is publikációnak számítanak, ezekre is lehet hivatkozni. Ügyelni kell azonban itt is a pontos adatokra:

- a szerző neve
- előadásának címe
- az előadás időpontja és helye (város)
- a konferencia címe.

Kiss Gergely Bálint
A magyarság megítélése az államalapítás korában
5. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus
Jyväskylä, 2001. augusztus 8.

Nem szerencsés hivatkozni egyetemi előadásokon vagy szemináriumokon elhangzottakra, mert könnyen elképzelhető, hogy a tanár nem feltétlenül saját véleményét oktatja, hanem ragaszkodik a tankönyvben található adatokhoz. Ezen szabály alól csak akkor van kivétel, ha az előadás egy még nem publikált új eredményt tartalmazott. Ilyenkor azonban a tanár engedélye szükséges a felhasználáshoz. Mivel ezek a hivatkozások kevéssé ellenőrizhetőek – hiszen csak bizonyos számú, ott jelenlévő ember ismerheti az előadást – ezért a dolgozatainkban csak akkor alkalmazzuk, ha az előadás nyomtatott formában nem jelent még meg, vagy számunkra semmilyen módon nem elérhető, és rendkívül fontos adatokat vagy szempontokat ismertetett az előadó. Ha tehát olyan adatot hallunk egy előadás vagy szeminárium során, amelyre nekünk szükségünk van, minden esetben kérdezzük meg a tanárunkat. Elképzelhető ugyanis, hogy a számunkra újnak tűnő eredmény valójában egy már megjelent műből származik.

Az internet adta lehetőségeket kihasználva megpróbálkozhatunk azzal is, hogy egy-egy érdekes konferencia-előadás szövegét az előadótól e-mailen megkérjük. Abban az esetben, ha az cikk formában elkészült, könnyen lehet, hogy meg is kapjuk.

Internet, elektronikus dokumentum

A CD-ROM-okkal ugyanaz a helyzet, mint a könyvek esetében. Mindegyiknél meg kell adni minden olyan adatot, ami lehetővé teszi a hozzáférést, a visszakeresést. Tehát a szerző, szerkesztő nevét, a CD-ROM címét, kiadóját, a kiadás évét.

Gyulai Éva (szerk.)
Erdélyi királyi könyvek I. 1–9. kötet (1581–1610)
CD-ROM, Budapest: Arcanum Kiadó
2003

Bár az olyan magyar nyelvű történettudományi cikkek száma, amelyek csak elektronikus formában érhetőek el, viszonylag csekély, de egyre inkább szaporodik azoknak a folyóiratoknak a száma, amelyek csak az interneten léteznek, sőt egyes kutatók fel is rakják bizonyos műveiket a saját honlapjukra. A folyóiratok esetében szerencsésebb, ha a nyomtatott változatra hivatkozunk, mivel az interneten fellelhető és a megjelent szöveg nem feltétlenül ugyanaz, és a későbbi visszakeresés, hivatkozás ellenőrzése is biztonságosabb. Lehet, hogy a világhálón egy korábbi változat szerepel.

Manapság egyre több olyan adat, forrás, tanulmány, könyvismertetés kerül fel a világhálóra, amelyeket dolgozatunkban is fel tudunk használni, és amelyek máshonnan nem szerezhetők be. Ha felhasználjuk ezeket, természetesen meg kell adni, hol érhetőek el. A teljes elérési út feltüntetése, ahogy az a böngészőablakban látható, nem mindig szükséges, hiszen annak alapján nem mindig lehet megtalálni a hivatkozott művet (pl. regisztráció szükséges hozzá). Ilyenkor elég a főoldal megadása, ahonnan általában könnyen eljuthatunk a hivatkozott műhöz.

Aleman, A.
Sixth Century Alania: between Byzantium, Sasanian Iran and the Turkic World
In: *Ērān and Anērān. Webfestschrift Marshak*
2003
[http://www.transoxiana.org/Eran/Articles/aleman_abs.html – 2005. április 5.]

Kordé Zoltán
A székelykérdés története
Múzeumi Füzetek 4. Székeljudvarhely, 1991
[Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://mek.oszk.hu/> – 2006. április 25.]

Róna-Tas András
Nép és nyelv. A magyarság kialakulása
[Mindentudás Egyeteme:
<http://www.mindentudas.hu/rona/20040301ronatas15.html> – 2006. május 4.]

Tokaji Zsolt
Bombák és aknák a régi Kínában
in: *Terebess Ázsia Lexikon*
hadművészet címszó,
[<http://www.terebess.hu/keletkultinfo/> – 2006. április 25.]

Ha az interneten talált folyóirat a papírváltozat tördelését megtartva olvasható (pl. PDF formátumban), akkor feltüntetjük a tanulmány eredeti megjelenésének helyét a szokásos módon, így a hivatkozást bárki vissza-keresheti.

Fontos, hogy ne – vagy ne csak – a készítés és a világhálóra való felkerülés dátumát adjuk meg, mivel az elektronikusan közzétett tanulmányok bármikor könnyen lekerülhetnek onnan, illetve átkerülhetnek másik helyre,

és elképzelhető, hogy az olvasó nem találja meg a hivatkozott helyen. Ezért minden esetben meg kell adni a felhasználás időpontját, vagyis amikor utoljára láttuk a tanulmányt.

Pálffy Géza
A másfél évszázadnyi török uralom mérlege
Múlt-kor e-folyóirat 1. évf. 3. szám
[www.mult-kor.hu/folyoirat.php – 2006. április 25.]

Kiss Gergely
A királyi alapítású bencés apátságok és az esztergomi érsek joghatósága az Árpád-
korban
Egyháztörténeti Szemle 5 (2004/1)
[<http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/kissgergely.htm> – 2006. április 25.]

A szakdolgozatok vagy még inkább a szemináriumi dolgozatok írása során sok hallgató megkísérel anyagot gyűjteni az internet segítségével. Ilyen esetekben azonban mindig szem előtt kell tartani, hogy az internetre felrakott magyar nyelvű „történelmi munkák” jelentős része egyelőre alig használható, nagyon sokszor lelkes amatőrök műve. Minden esetben a témát adó tanárral konzultálni kell egy-egy internetes oldal használatakor!

A „cédulák”

Amikor elkezdjük olvasni a témánkhoz kapcsolódó szakirodalmat – lehetőleg először a monográfiákat –, mindent nem tudunk megjegyezni. Vannak, akik füzetbe írják ki a fontos vagy fontosnak vélt dolgokat, de egy idő után az betelik, és csak hosszú keresés után találják meg benne azt az adatot, amelyre éppen kíváncsiak. Elképzelhető az is, hogy már hosszú percek óta keresünk egy idézetet a füzetünkben, de nem leljük. Sokan törték már a fejüket, hogyan lehet feldolgozni egy művet úgy, hogy a belőle készített jegyzetek használhatók legyenek. Több módszert is bemutatunk. Nem írjuk elő, melyiket kell választani, mindenkinek magának kell döntenie. Egy dolog azonban elvárás: a dolgozatnak jól kell sikerülnie. Ebben pedig nagy szerepe van a megfelelő jegyzetelésnek.

Az összes módszernek van egy közös sajátossága. Nem füzetbe készül, hanem cédulákra. A cédulák olyan A/5-ös vagy A/6-os lapokat jelentenek, amelyekre a dolgozatíró a szakirodalomban talált fontos adatokat kigyűjti. Föltehetjük a kérdést: fontos-e az, hogy éppen ekkora lapokat használjunk? Nem, lehet ettől eltérőeket is használni, de vajon minek? Az ezektől eltérő lapok a vásárolható papírokból csak nagy veszteség és plusz munka árán állíthatók elő. Választhatunk tehát más méretet, de akkor számoljunk azzal, hogy több időt fog elvenni a lapok vagdosása, mint a jegyzetelés és a dolgozat megírása. Azt, hogy melyik papírnagyságot választjuk, attól függ, hogy számunkra melyik a legjobb. Nincs szabály, és csak az cél, hogy használható legyen. Ha munka közben kiderül, hogy a cédulázásunk nem a legmegfelelőbb, ne ragaszkodjunk hozzá: nyugodtan változtassunk rajta. Ne felejtjük el, ezt a módszert fogjuk a továbbiakban használni. Jobb az elején változtatni egy rossz módszerrel, mint hogy a továbbiakban bajlódjunk vele.

Amíg nem tájékozódunk a választott témában, nem szerzünk átfogó ismereteket, nem célszerű rögtön cédulázással kezdeni egy-egy mű feldolgozását. Érdemes ezt a lépést a második átolvasáskor megtenni, ellenkező esetben nem fogjuk tudni, mi lényeges, és mi kevésbé fontos a dolgozat elkészítéséhez, és sok lényegtelen részletet is kigyűjtünk. Később a rengeteg fölösleges adat megnehezíti a lényeg meglátását, a fontos információk kiszűrését. Ha például a középkori krónikairadalomban szereplő honfoglalásképet akarjuk bemutatni, akkor nem szükséges a magyarok eredetéről vallott összes elméletet ismertetni. A cédulázás egy-egy munka tervszerű, válogatott ki-jegyzetelését jelenti.

A későbbi sikeres felhasználás érdekében éppen ezért egy cédulára csak egy könyvből származó adatok kerüljenek. Egy másik tanulmány vonatkozó részleteit másik cédulára célszerű írni. De még egy mű különböző, össze nem tartozó gondolatait is külön cédulákra szoktuk kiírni, mivel így könnyebb lesz őket a megírás előtt csoportosítani.

De hogy egyszerűbb legyen, lássunk néhány példát!

Az előttünk lévő szöveg a témánkhoz hasznos adalékokkal járul hozzá. Ezek egy részére szó szerint van szükségünk (ezt jelöltük a könnyebb érthetőség végett kurziválással), más részeit elég lesz saját szavainkkal ki-jegyezni.

„...a magyarországi ispáni vár kutatások döntően új eredményekre vezettek. Ahol a realitások tala-ján maradtak, (Sopron, Moson, Hont, Abaújvár, Zalaszentiván, Sály-Örsúrvára stb.), ott egyértel-műen bizonyítható volt, hogy a kazetta-szerkezetes várak legkorábban a 10–11. század fordulóján épültek. Amelyiknek 2. netán 3. periódusa is van, az mindenkor vitathatatlanul 11. századi. Döntő módon igazolták mindezt az ispáni várak temetői, amelyek az Árpád-monarchia egész területén vagy 30 helyen 10–11. század fordulóján keletkeztek, s a 11–12. század fordulójától kezdve temp-lom körüli temetőikben folytatódtak. *Mivel a vár létezésének legfontosabb tanúja a várnép, elfogadha-tatlanok-védhetetlenek mindazon vár-kelezések, amelyek sok évvel megelőzik a várnép temetőjének meg-nyitását.*”

Minden cédulán fel kell tüntetni
a pontos forráshelyet.

Meg kell adni azt a tárgyszót, amelyről
első ránézésre el tudjuk dönteni, hogy a cédula tartalma
kiről vagy miről szól.

↓

↓

↓

Bóna István: *Az Árpádok korai várai*
Debrecen: Ethnica 1998.

ispáni várak

18–19. o.: a kutatás újabban kimutatta, hogy a kazetta-szerkezetes ispáni várak leg-
korábban a 10–11. század fordulóján keletkeztek,
„Mivel a vár létezésének legfontosabb tanúja a várnép, elfogadhatatlanok-védhetetlen-
nek mindazon vár-kelezések, amelyek sok évvel megelőzik a várnép temetőjének
megnyitását.”

↑
A fontosnak ítélt szövegrész, oldalszámmal
(Ha szó szerinti kiírást készítünk, akkor idézőjelbe rakjuk)

Ha az olvasott mű megadja az állítását alátámasztó hivatkozásokat, akkor a lapra ezeket is írjuk fel.

Csaba

Györffy György: *A magyarság keleti elemei*
Budapest: Gondolat Kiadó 1990

47. o.: Aventinus említi Bulcsuval, Lélel, Súrral együtt
Anonymus: a Csaba magyarja nép Görögországba települt le
a krónikákban közmondás utal a Csaba magyarja népcsoportra

Gombos, *Catalogus* 353–354.
SRH I. 93; 163; 279.

Ezek után mindig világosan látni fogjuk, hogy a szerző nem feldolgozásokra, hanem forrásokra hivatkozott. Ezeknek megtudjuk a pontos bibliográfiai adatait – amelyeket természetesen azonnal rögzítünk egy cédulán – és azt is, hogy melyik oldalon található az az adat, amelyekre Györffy a megállapításait alapozta. Így bármikor képesek vagyunk arra, hogy az általunk olvasott információk eredetét feltérképezzük, azaz megállapítsuk, tényleg igaza volt-e a szerzőnek.

Mivel a cédulák számának növekedésével nem fogunk emlékezni arra, mit honnan írtunk ki, a kivonatolt mű pontos bibliográfiai adatait érdemes minden cédulán feltüntetni. A későbbiekben ez nagyon meggyorsítja a mun-

kánkat, hiszen nem kell azzal tölteni az időnket, hogy visszakeresgetjük a különböző könyvekben az idézett helyeket. Azt is megtehetjük, hogy a művek adatait a céduláinkra csak rövidítve jegyezzük fel, de ebben az esetben külön bibliográfiai cédulákon a rövidítések feloldását mindig pontosan meg kell adni. Ezzel a rendszerrel ugyan időt spórolunk, de a tévedésünk valószínűségét is megnöveljük. Vajon ha a rövidítéseink használatában nem voltunk következetesek, akkor az alapján, hogy

Németh Gyula: *A bonfoglaló magyarság kialakulása.*

el tudjuk-e dönteni, hogy a szerző 1930-as vagy 1991-es, azonos című, de nem teljesen azonos tartalmú, azaz új kutatási eredményeket, ill. új elméleteket is tartalmazó későbbi művéből származik-e adatunk? Nyilvánvalóan nem. Bár kétségtelen, hogy ilyen helyzet legtöbbször csak azon művek esetén merül fel, amelynek több, nem azonos szövegű kiadása is létezik, és elképzelhető, hogy az általunk olvasott könyvek között eddig ilyen nem fordult elő. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a továbbiakban sem lesz közöttük. A kicsivel több munka megérheti a ráfordított időt, mert nagyon kellemetlen lehet, ha a szakdolgozat egyik opponense hívja föl a figyelmet arra, hogy – maradván a fenti példánál – Németh Gyula általunk idézett nézete nem az 1920-as évekből származik, hanem a szerző 1976-ban bekövetkezett halála előtt néhány évvel alakult csak ki. Ugyanígy előfordulhat az is, hogy valaki nem találja meg az adott műben azt a helyet, amire hivatkoztunk. A különböző kiadásoknak ugyanis más lehet a tördelése, és akár több tíz oldallal arrább kerülhet egy-egy szövegrész. A bíráló pedig azt fogja mondani, hogy az adott könyvben az adott oldalon ilyen szöveghely nincs. Ezzel kapcsolatban még egy jó tanács: ha forrásokat használunk fel, azok esetében nem csak az oldalszámot, hanem a fejezet (könyv, caput, paragrafus stb.) számát is szokás megadni. Ugyanis így az általunk használttól eltérő kiadásban is könnyen utána lehet keresni.

szkíták

Hérodotosz: *A görög-perzsa háború.* Ford. Muraközi Gyula
A jegyzeteket írta Győry Hedvig és Hegyi Dolores
Budapest: Osiris Kiadó
1997, 310, IV. könyv, 127 c.

Hérodotosz szerint a szkítáknak nincsenek városaik, nem foglalkoznak földműveléssel.

A legtöbb esetben a cédulákra a saját szavainkkal jegyzeteljük ki a szerző gondolatait. Ha valamilyen oknál fogva szükségét látjuk annak, hogy szó szerint írjunk ki a könyvből egy részletet, egy nagyon fontosnak ítélt gondolatot, akkor azt azzal is jelezzük, hogy idézőjelek közé rakjuk. Erről soha ne feledkezzünk meg, nehogy előforduljon, hogy mástól vett mondatok kerüljenek be a szakdolgozatunkba idézőjel nélkül. Ez nem etikus, és ha a témavezető vagy a bíráló erre rájön (például mert a mi stílusunktól, szóhasználatunktól nagyon eltérő megfogalmazásról van szó), az kellemetlen pillanatokat okozhat a dolgozat írójának. Ha mások megállapításai olyan jól mutatnak rá valamire, hogy szó szerint kell őket idézni, akkor idézőjelet is kell rakni. Sokszor azonban a szó szerinti idézésnek nincs létjogosultsága. Amennyiben a mondatok tartalma világos, úgy legegyszerűbb, ha saját szavainkkal megfogalmazva kerülnek be a dolgozatunkba. Az olvasóban nem kelt jó benyomást az a szerző, akinek a műve nagyrészt csak máshonnan kiollózott mondatokból áll, mert azt hiszik róla, hogy nincs saját véleménye, vagy saját szavaival nem tudja elmondani gondolatait.

A cédulára természetesen a saját ötleteinket is feltüntethetjük. Ezzel általában valamilyen rövidítést használunk:

KG: (ez azt jelenti, hogy Kovács Gábor gondolja a következő részt; persze mindenki a saját monogramját használja)

Én: (Én gondolom a következő részt)

Nagyon fontos, hogy mindig el kell különíteni a szakirodalomban talált gondolatot a sajátunktól, másképpen később előfordulhat, hogy dolgozatunkban összekeveredik a felhasznált irodalom szerzőjének véleménye a mi megjegyzéseinkkel. Két-három hét után nem biztos, hogy emlékezni fogunk rá, hogy az ellenvetések, amelyek a cédulán vannak, a szerzőtől vagy tőlünk származnak. Ha biztosra akarunk menni, akkor megtehetjük, hogy ezeket külön cédulákra rögzítjük, így a tévedés lehetőségét nagyban csökkentjük.

A cédulák könnyebb kezelhetősége miatt érdemes a bal sarkába egy tárgyszót felírni, így a csoportosításkor, az egymáshoz tartozó adatok összeválogatásakor könnyebb dolgunk lesz. Az áttekinthetőség kedvéért egy cédulára csak egy adat kerüljön. Ha például egy munkában azt keressük, hogy a szerző milyen véleményrel van Anonymusról, akkor az kerülhet egy cédulára. Ha ellenben azt keressük, hogy milyen megyeszékhelyeket említ, azokat – gondolva arra, hogy más szerzők talán más rendszerben hozzák ezeket – érdemes a későbbi csoportosítást segítve külön cédulára írni. Ha egy cédulára nem fér ki az idézendő adat, akkor több cédulát is használhatunk. Ekkor azonban az egybetartozókat úgy rögzítsük egymáshoz, hogy ne tudjanak szétválni. Erre a legalkalmasabb a tűzőgép.

Soha ne írjunk a cédulánk hátoldalára, mert mondjuk takarékoskodni akarunk a papírral. Nagyon körülményes forgatni a lapokat, és ez idővel össze fog zavarni, sőt nem is mindig vesszük majd észre, hogy a cédula másik oldalán is van információ. Az ilyen „halott adatok”, elvesznek a későbbi munka számára. Akárcsak azok, amelyek olyan cédula alá kerültek, amelyek nem kapcsolódnak szorosan a cédula elejéhez, illetve azok, amelyekre nem írtuk rá, honnan is származik a – később nagyon fontossá váló – gondolat.

A cédulákra inkább több, semmint kevesebb információ kerüljön. Ezen azt értjük, hogy ha a kijegyzetelés közben érdekes adatra bukkanunk, akkor csak azért, mert esetleg unjuk a cédulázást, ne tekintsünk el a kiírásától. Az ilyen „időspóroló” módszerek a legtöbbször ahhoz vezetnek, hogy hazaérve rádöbbenünk, hogy a kérdéses gondolatot mégis ki kellett volna jegyezteni. Ilyenkor indulhatunk vissza a könyvtárba. Sokkal könnyebb a bővebb jegyzetekből válogatni, azokat tömöríteni, mint állandóan visszajárni a könyvtárakba egy-egy hiányzó adatért.

Még egy hasznos tanács. Ha egy könyv ott van a könyvespolcunkon, akkor is érdemes kicédulázni. Két okból is: ha nem otthon dolgozunk, hanem például a könyvtárban, akkor nem vihetjük magunkkal az egész könyvespolcot, másrészt egy több száz oldalas könyvben cédulák nélkül képtelenség lesz gyorsan megtalálni a számunkra szükséges adatot.

Amennyiben olyan munkákat olvasunk, amelyek a dolgozat megírásához fontosak, ne sajnáljuk a fénymásolásra szánt összeget, és készítsünk róla másolatot. Egy szakdolgozat esetében lehetséges, hogy – természetesen csak a cikkeket és legfőlegb egyes könyvek fejezeteit értve itt – néhány ezer forintból hazavihetjük a fontosabb publikációkat. Nem érdemes spórolni, mert viszonylag kis összeg nagyon sok fölösleges könyvtárlátogatástól szabadít meg. Gondoljunk bele, hogy mennyire bosszantó, ha a szakdolgozat leadása előtti nap este észreveszünk egy olyan hivatkozást, amelyet még ellenőriznünk kellene, de a könyvtár már zárva van. Ekkor már nem fogjuk jó ötletnek tartani, hogy korábban a kérdéses cikket – lehetséges, hogy csak száz forint megtakarítást elérve – nem másoltuk le.

Elakadtam, mit tegyek?

Ha elakadtunk egy problémánál; ha nem tudjuk, hogy hol találunk meg egy könyvet vagy cikket; ha kérdésünk van: nyugodtan forduljunk a tanárainkhoz, azaz kérjünk konzultációt. A tanárnak kötelessége, hogy segítsen a szeminaristájának, szakdolgozójának. Azzal tudjuk támogatni ebben, hogy jól körülírt problémákkal fordulunk hozzá. Bizonyos, hogy lesznek olyan dolgok, amelyeket többszöri olvasásra sem értünk meg. Ez természetes, a hallgató nem kell, hogy tisztában legyen a szakirodalom minden kérdésével. Ha nem értjük a jelöléseket, a hivatkozásokat, a latin, görög vagy arab forrásokat, nyugodtan forduljunk tanárainkhoz. Ugyanez természetesen vonatkozik a szemináriumvezetőre is. Neki is kötelessége, hogy a kiadott dolgozati témával kapcsolatos konkrét kérdéseket meghallgassa, és a lehetőségekhez mérten segítsen. Hangsúlyozzuk, hogy konkrét kérdéseket kell megfogalmazni! Tanácsalannak lenni csak a kiadott szakirodalom elolvasása után lehet.

Időbeosztás

Sokszor halljuk: „Már csak be kell gépelnem.” Egy dolgozat esetében a begépelés nem az utolsó fázist jelenti. Az első – sőt sokszor a második vagy a harmadik – nyomtatott változatban még rengeteg hiba szokott lenni: ismétlődések, logikai hibák, és akkor még az elütésekről, szóismétlésekről, stilisztikai hibákról nem is beszéltünk. Ezért a dolgozatunkat soha ne az utolsó pillanatban nyomtassuk ki. A számítógépben levő szöveg javítása mindig felületesebb, mint a nyomtatott verzióé, hiszen nehezebb átlátni, nehezebb észrevenni azt, ha a dolgozatban valahol már említett eseményt két oldallal később – talán még azonos kísérszöveggel együtt – újra idézünk. Legegyszerűbb, ha már a munka elején a számítógépbe is beírjuk a gondolatainkat, így azokat folyamatosan átnézhetjük, finomíthatjuk, és ez bizonyosan előnyére válik majd a munkánknak. Talán sokak számára furcsának tűnhet, de a dolgozatainkat érdemes néha hangosan felolvasni. A néma olvasás esetén ugyanis az ember könnyebben átsiklik a fogalmazásbeli problémákon, nem veszi könnyen észre azokat. A hangosan olvasás nem csak a hibákat, a pontatlanságokat segít kiszűrni, hanem a dolgozat követhetőségére, érthetőségére is jól rámutat. A csak olvasott szöveg esetében a logikai ugrások az olvasó számára könnyebben követhetőek, nem úgy a hango-

san felolvasott szöveg esetében. Ott egyértelmű, hogy a jövődő hallgatóságnak nem lesz módja a dolgozatunk egyes részeit újra meg újra elolvasni.

Vázlat

Mielőtt nekilátunk a dolgozat megírásának, ajánlatos vázlatot készíteni. Ebből kiderül, – még az előtt, hogy egy betűt is beírnánk a számítógépbe –, hogy milyen elemeit kell megírni a dolgozatnak, és biztosítja azt, hogy az elkészült mű egységes szerkezetű legyen. Ez egyben azt is jelenti, hogy kontrolálni tudjuk magunkat a megírás során. Mindegyik fejezethez van már irodalmunk? Megírtuk már mindegyik fejezetet? Minden lényeges kérdés előkerült már? Nem olyanról írunk, ami nem is volt benne az előzetes vázlatban? Nem tárgyalunk semmit kétszer két különböző helyen? Ha kihagyunk egy vázlatpontot, nem törik meg a gondolatmenet?

A dolgozatnak a vázlatot kell követnie. Ez nem azt jelenti, hogy az előzetes terveinktől nem szabad eltérni, hiszen írás közben jöhetünk rá arra, hogy amit eleinte egy pontba foglaltunk össze, azt logikusabb lenne kettébontani, vagy hogy a 3. és a 4. pont fordítva (tehát 4. és 3. pont) jobban illeszkedik a gondolatmenetbe. Rámutat arra is, hogy egyes részek milyen terjedelemben kerülnek a dolgozatba, nem lesz-e valami túlságosan hosszan, részletekbe menően fejtegetve, pedig kevésbé fontos a dolgozat egésze szempontjából. Vagyis a vázlat arra is jó, hogy jelezze, miért nem követjük.

A vázlat megírása során figyelembe kell venni azt, hogy a dolgozatunk egy tudományos kérdés egy bizonyos nézőpontból való megközelítését fogja adni. Elképzelhető, hogy mások másképpen gondolkodnak az adott kérdésről, és ennek talán hangot is adnak. Vitákra tehát mindig számítani kell. Ennek figyelembevételével a dolgozat megírásakor úgy kell viselkedni, mintha a saját munkánk legádázabb kritikusi volnánk. Minden olyan állítást, amely a dolgozat szempontjából fontos (új eredmény, új interpretáció stb.) olyan adatokkal kell körbebástyázni, amelyek az olvasóban felmerülő kérdésekre már választ is adhatnak.

Egy dolgot mindig szem előtt kell tartanunk. A dolgozatunkat az olvasó akkor látta először. Ezzel szemben mi a munkafázisok során többször is végigolvastuk a „nagy művet”, ismerjük a felépítését, tudjuk, hogy az egyes részek hogyan követik egymást. A többi olvasó ezekkel az információkkal még nem rendelkezik, így arra kell törekednünk, hogy számunkra első olvasatra is jól áttekinthető legyen a munkánk.

Ha a vázlat jól sikerült, akkor megtehetjük, hogy a dolgozatot ne előlről kezdve írjuk meg, hanem a számunkra legkedvesebb résztől. Nem kell tartanunk attól, hogy valami kimarad, mert elég csak a vázlatra pillantani, hogy ellenőrizzük hol is tartunk.

A dolgozat

Amikor a kigyűjtött művek mindegyikét (vagy legalábbis legtöbbjét) elolvastuk és kicéduláztuk, az egyes problémák forrásbázisát megvizsgáltuk, és vázlatot készítettünk a dolgozat felépítéséről, akkor kezdődhet a következő fontos dolog: az anyag elrendezése.

Számba kell venni a céduláinkat, és megnézni, mi fontos, mi nem, előreláthatólag melyikre lesz, és melyikre nem lesz szükségünk a megíráshoz. Nem kell minden cédulát beleírni a dolgozatba. A fel nem használt cédulák jók lehetnek egy későbbi munkához. Ha jó a vázlat és a cédulákat logikusan elrendeztük, akkor következhet a megírás.

A stílus

Nem könnyű recepteket adni arra, hogyan kell úgy dolgozatot írni, hogy annak jó stílusa legyen. Mindannyian különbözőek vagyunk, mindenkinek más és más a stílusa, valaki unalmas témát is tud érdekesen előadni, más az érdekesítő kérdéseket sem. A stíluson azonban gyakorlással lehet javítani.

A stílus függ attól is, mit és milyen formában kívánunk előadni. Másképpen kell megírni egy szemináriumi dolgozatot, illetve referátumot – tehát egy szigorúan időhöz és terjedelmi korlátokhoz kötött munkát –, egy esszét, egy ismeretterjesztő cikket, és máshogyan egy hosszabb értekezést vagy tanulmányt, amelyben bizonyítunk és cáfolunk.

Akármelyiket választjuk, az egyik legfontosabb feltétel az egység. Vagyis a dolgozatunk ne tartalmazzon semmi olyat, ami nem a vizsgált témához tartozik. Ha több kérdést érintünk, mindegyik legyen kapcsolatban a fő mondanivalóval, az egyes részek pedig szervesen, logikusan álljanak egymás után. Különben az olvasó azt hiheti, a szerző sem volt tisztában a témájával, azért ír le mindent össze-vissza.

A tudományos stílust mindenkinek meg kell tanulni. Ennek egyik jellemzője a szakszavak megfelelő használata. Egy tudománynak lehetnek saját szakszavai, de lehetnek olyanok is, amelyeket a köznapi beszédben is használunk, csak éppen más jelentéssel. Ennek következtében két dologra nagyon kell figyelni. A vitatható fogalmakat pontosan definiáljuk, nehogy félreértésre adjunk okot. Viszont nem kell a mindenki által azonos érte-

lemben használt fogalmakat elmagyarázni. Másrészt vigyázzunk arra, hogy a különböző korokban másképpen értelmeztek bizonyos szavakat. Tehát ha száz, de akár ötven évvel ezelőtti műveket olvasunk, és azt hisszük, mindegyik ugyanarról ír, lehet, hogy tévedünk.

A kazárokról például a 20. század első felében úgy gondolták, hogy köztörök nyelvet beszéltek, a 20. század utolsó harmadában úgy, hogy csuvasos típusú nyelvet. Ha tehát a „kazárok török nyelvéről” olvasunk, akkor két szerző egymástól homlokegyenest eltérő dolgot is érthet ezen.

Még ha meghatározzuk is, mit értünk egy-egy fogalom alatt, akkor is kerüljük lehetőleg az idegen szavak használatát. Az olyan művek, amelyeknek az írója egy oldalon 20–30 idegen szót használ – sokszor sajnos teljesen fölöslegesen – nem tudományosak lesznek ettől, hanem olvashatatlanok. A tudományos stílusra a kijelentő mondatok a jellemzőek. Értekezésben, tanulmányban kerüljük az érzelmi töltéssel rendelkező mondatokat, a minősítéseket és a fölösleges jelzőket. Gondoljunk arra, hogy az olvasó nem kíváncsi a véleményünkre, csak az érveinkre. Ügyeljünk arra, hogy az írásunk minden tekintetben egységes legyen. Általában múlt időt szoktunk használni az események bemutatása során. Néha előfordul a jelen idő is, de egy a fontos, ne váltogassuk őket. Vagy végig múlt vagy végig jelen időben írjunk.

A jazigok első támadása 107-ben *érte el* Pannóniát. A támadást még viszonylag könnyen *sikerült* elhárítani, de 117-ben a jazigok és roxolánok közös támadása már nagy nehézségeket *okozott* Hadrianusnak, aki *lebontotta* az éppen elkészült hidat Turnu-Severinnél, *megemelte* a roxolánoknak fizetett évdíjat és *megegyeztetett* Dacia provincia védelmi rendszerét.

1241-ben a mongolok könnyedén *áttörtek* Vereckénél a nádor seregét, és *beözönltek* az országba. Március közepére már Pest alá *érkeznek*, *elfoglalják* Vácot is. Előőrseikben sokan a kunokat *vélik* felfedezni. IV. Béla kénytelen Kötönyt és családját udvari őrizetbe venni. Ennek ellenére magyar és német fegyveresek *megrohanják* a palotát, és a kun testőrség védekezése ellenére Kötönyt és családját *meggyilkolják*.

Ne keverjük azonban a kettőt, hol jelen, hol múlt időt használva.

934-ben alapvetően *megváltozott* az addig ellenséges magyar–besenyő viszony. Ebben az évben a bolgárok *megtámadják* az éppen egymással hadakozó besenyőket és magyarokat. Azok a támadás hatására *megegyeznek*, és közös erővel *indulnak* a bolgárok, és a segítségükre siető bizánciak ellen. A bolgárok *kitartottak* városaik falai között, amíg *megérkezett* a bizánci felmentő sereg.

Kerüljük az írott munkánkban az előszóban természetes megjegyzéseket. Míg előszóban megtehetjük, hogy előadásunk egy bizonyos pontján például a

Térjünk rá a besenyők régészeti hagyatékának bemutatására!

fordulattal élünk, de egy írott munkában ez lehetőleg már ne kapjon helyet.

Ne írjuk:

A tanulmány szerint...

A műből kiderül...

helyette inkább:

A szerző szerint...

A tanulmány szerzője szerint...

Egy tudományos kérdés írott formában való feldolgozása tehát tömör, érzelmi megnyilvánulásoktól mentes, és kevésbé az egyéniségünk megmutatását szolgálja, szemben például a téma szóban történő kifejtésével.

Cím

Ne feledjük, hogy a cím az elkészült dolgozatunkhoz tartozik. Nem kell feltétlenül ragaszkodni az előre megállapított címhez, de egyetlen dolog fontos: a cím fedje a dolgozat tartalmát. A dolgozatnak megírása során is van természetesen egy címe, ezt azonban tekintsük ideiglenesnek, munkacímnek. Amikor elkészülünk a munkánkkal, gondoljuk végig, hogy a cím megfelel-e a dolgozat tartalmának. Rövid és tömör-e? Egyértelmű-e? Ha lehet, kerüljük az elvont, túl általános vagy hosszú címekeket: „Néhány észrevétel a dél-orosz steppén élt nomád népek vallására, különös tekintettel a kazárookra” helyett inkább „A steppei népek és a világvallások” vagy „A kazárok és a zsidó vallás” stb. Nem kell izgalmasnak lennie a címnek, de legyen figyelemkeltő. Mindenki azt szeretné, ha a sok munkával összeállított dolgozatát minél többen olvasnák. Egy rosszul megválasztott cím elriaszthatja az olvasót. Ez sem nekünk, sem a szeminárium vezetőjének vagy a témavezetőnknek nem érdeke.

Ha olyan címet választottunk, amely frappáns, de nem utal egyértelműen a tartalomra, akkor alcím is kell, amely pontosít, magyaráz. Ha a címben a figyelemfelkeltő funkció kap nagyobb szerepet, akkor olyan alcímet kell adni, amelyik már utal a dolgozat tartalmára.

Zúduló sasok. Új bonfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön. Szerk.: Havassy Péter, Gyulai Katalógusok 2. Gyula: Erkel Ferenc Múzeum, 1996.

Berta Árpád: *Szavaimat jól halljátok... A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása.* Szeged: SZTE BTK Altajisztika Tanszék–MTA–SZTE Turkológiai Kutatócsoport, 2004.

A jó cím meghatározza a dolgozat tartalmát, és felkelti az olvasó érdeklődését. Gondoljunk arra is, hogy a dolgozatunk olvasója először a címmel szembesül. Egy rosszul sikerült címet viselő dolgozatra talán szintén igaz, hogy az „első benyomás” fontos. Az olvasó optimális esetben nem csak ez alapján dönt, de azt aligha lehet kétségbe vonni, hogy a dolgozat egészével kapcsolatos véleményét a cím érdemben befolyásolhatja.

A dolgozat szövege

Néhány posztmodern írótól eltekintve az írott műveket részekre tagoljuk. Minden munkának vannak jól elkülöníthető részei. A dolgozat három fő részből áll: bevezetés, tárgyalás és befejezés. Azaz a dolgozatnak tartalmaznia kell a kifejtendő problémák felvetését, a megoldásához szükséges tények és adatok elősorolását és a következtetések levonását. Ez szinte közhelyszámba megy, mégis el szoktak feledkezni róla. A leggyakoribb, hogy a dolgozatok nem a befejezéssel érnek véget, hanem egyszerűen csak abbamaradnak. E három fő részt követhetik a járulékos részek, a mellékletek, térképek stb.

Bevezető

Minden dolgozathoz tartozik bevezető. Fontos, hogy jól írjuk meg, hiszen a legtöbb bíráló az irodalomjegyzéket és a bevezetőt nézi meg először, ezért igyekezzünk jó benyomást tenni rá. A szerző ebben vázolja fel a dolgozatban részletesen ismertetett témát, meghatározza a módszereket, a forrásbázist, a részletesen és az érintőlegesen tárgyalt dolgokat. Itt indokolhatjuk meg, miért fontos és időszzerű az adott munka. Amennyiben az író nem készíti bevezetőt, akkor az olvasó nem fogja tudni, hogy a dolgozat miért nem szólt X-ről, miért csak másodlagos szakirodalom alapján ismerteti Z-t, miért szól hosszú oldalakon keresztül T-ről. A jó bevezető esetén az olvasó tudja, hogy mire számíthat a dolgozat olvasásakor; a munka végére érve nem lesz hiányérzete. Azt azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a bevezető nem maga a dolgozat, ezért nem lehet közel azonos hosszúságú, mint a főszöveg, valamint nem mehet bele olyan részletekbe, amelyek a dolgozat témájául szolgálnak.

A bevezető megírását bármikor megtehetjük. Lehet már a dolgozat megírása előtt egy bevezetőt írni; ez azért hasznos, mert fölvázoljuk magunknak is, hogy miről is akarunk írni és milyen koncepció szerint. Ezt azután lehet módosítani, átírni, míg a végén kialakul a végleges változat. Ám a bevezetőt megírhatjuk az utolsó lépésben is, amikor már teljesen kész van a dolgozat, amikor látjuk a szerkezetét, rendszerét.

Tárgyalás/Fő rész

Ez a legterjedelmesebb rész, ezért célszerű további egységekre tagolni. Először tekintsük át a téma eddigi szakirodalmát. Itt a tágabb témákra vonatkozólag elég csak néhány mérvadó összefoglalásra való hivatkozás, a szűkebb területünkön azonban igyekezzünk teljességre törekedni. Ezután következhetnek az új eredményeink, és az azt bizonyító anyagok részletes bemutatása. Ha több szempontból mutatjuk be a témát, az egyes szempontok szerint alfejezetekre bonthatjuk a szövegünket. Mondanivalónkat lényegében háromféleképpen lehet elrendezni: 1) időbeli, 2) térbeli, 3) logikai viszonyok szerint. Természetesen ezek nem mindig érvényesülnek tisztán, sokféle átmeneti típus van. Időbeli elrendezést akkor alkalmazunk, ha eseményeket mondunk el (Mondjuk a hunok története 370-től Attila haláláig). Térbeli elrendezést alkalmazhatunk akkor, ha például a Kelet-Európa 9. század végi politikai viszonyait írjuk meg. Ilyenkor természetesen célszerű keletről nyugatra (vagy fordítva), azaz égtájak szerint haladni. A logikai elrendezést bizonyításkor, ismertetéskor használhatunk. Az érvek és ellenérvek felsorolásakor haladhatunk a fontosabbtól a kevésbé fontos felé, az ismert dolgoktól az új, eddig ismeretlenek felé.

Ha egy probléma megoldására vállalkozunk, minden állításunkat bizonyítani kell, forrásokkal alá kell támasztani. A már létező és a lehetséges ellenvetésekkel is vitába kell szállni, meg kell cáfolni azokat. Ha vannak ellenérvek, azokat nem lehet száműzni a lábjegyzetbe, mert az olyan, mintha nem vennénk őket komolyan. Ha viszont a tudományos közmegegyezéstől eltérő, de bizonyítékkal kellően alá nem támasztott véleményt is szükségesnek tartunk megemlíteni, azt megtehetjük a jegyzetekben. Azt azonban ne felejtjük el, hogy nem minden a témához kapcsolódó mű és a benne található vélemény idézendő. Csak azok a szerzők várhatják el, hogy véle-

ményeik egy adott tudományos munkában helyet kapjanak, akik az adott tudományterület alapelveit magukra nézve is kötelezőeknek tartják. Félreértés ne essék, nem az egyes eltérő véleményeknek kell gátat szabni. A tudományos érvelés alapelveinek betartása minden tudományterületen belül elvárható minimum. Ezért lehet, hogy két kutató ádáz vitát folytat egy esemény datálásával vagy megítélésével kapcsolatban. Nem értenek egyet, de vitát folytatnak, mert a bizonyítékok értelmezésében eltérő véleményen vannak, ugyanakkor a tudományos érvelés alapelvei terén azonos véleményt képviselnek. Az egyes tudományok területein azokat fogadják el vitapartnernek, akik a tudományos igényű okfejtés és érvelés alapján vitatkoznak.

A megfogalmazáskor tartsuk szem előtt, hogy az egyes új részek vigyék előbbre a tárgyalást, s ne ismételjük magunkat. Viszont arra is ügyelni kell, hogy ne legyenek logikai ugrások, indokolatlan kitérések, hézagok, amelyek akadályozzák az érvelést, és megnehezítik az olvasó dolgát. Fontos, hogy minden belekerüljön, ami a tárgyhoz tartozik, ami segíti annak megértését.

Ennek a résznek a végén meg kell mondanunk, milyen új eredményre jutottunk, hogyan járultunk hozzá az eddigi kutatásokhoz. Vigyázzunk arra, hogy ha a tárgyalás során egy tétel bizonyítása előtt azt írtuk, hogy a következő öt forrás említi az eseményt, ne négyet vagy hatot soroljunk fel. Ugyanez áll az érveinkre is. Éppen ezért háromnál több számot nem szokás adni, vagy egyáltalán ne mondjunk számot.

Ha valamely fontos történelmi esemény megítélésében – amelyről éppen dolgozatot írunk – megoszlik a történészek véleménye, be kell mutatnunk az érveket és ellenérveket. Ha ezekből nagyon sok van, és mi hosszasan taglaljuk ezeket, a sok részletben ne sikkadjon el a fő mondanivaló, vagyis világosan derüljön ki, miért is tartjuk ezt fontosnak, mit is akarunk bizonyítani ezzel.

Egyik fő követelmény a világosság, az érthetőség. Két- vagy háromféle dolgot lehetőleg ne mondjunk egy mondatban, mert az olvasó belezavarodik. Az író képzelje bele magát az olvasó helyébe, s mérje föl, milyen háttérismeretek szükségesek a megértéshez. Az olvasó azonnal meg akarja érteni az elmondottakat, nem akarja újraolvasni a mondatot vagy a bekezdést, hogy megfejtse, mit is akartunk neki mondani. Az anyaggyűjtés során rengeteg olyan információt szereztünk, amely az olvasónak nem áll rendelkezésére, éppen ezért nem célszerű kévéssé ismert neveket, eseményeket úgy megemlíteni, mintha azt mindenkinek illene ismernie. Ha csak tehetjük azon nevekhez vagy fogalmakhoz, amelyek nem az általános műveltség részei, írunk rövid megjegyzést. Képzeljük el például, hogy egy forrásra hivatkozik egy dolgozat az alábbiaképpen:

Ibn Ruszta azt írja...

Az olvasó nem biztos, hogy a nevet látva – gondoljunk bele, lehet, hogy az adott oldalon ez már a sokadik – el tudja helyezni a forrást időben és térben. Ekkor meg kell állni, el kell gondolkodni, netalán meg kell néznie azt egy szakkönyvben. Egy biztos: dolgozatunk olvasását megszakítja. Ez utóbbi pedig semmiképpen nem lehet érdekünk. Sokkal egyszerűbb, és főképpen alig igényel helyet, ha ilyen esetben ezt írjuk:

A 10. századi muszlim író Ibn Ruszta...

Ezen rövid megjegyzéssel világos időbeli kereteket adtunk mondandónknak, és megjelöltük azt a kultúrkört is, amelyből a forrás származik. Tehát megkönnyítettük az olvasónak azt, hogy általános műveltségéhez hozzákösse mondanivalónkat, az olvasást és a megértést pedig gördülékenyebbé tettük.

A jó stílus feltétele a tömörség. Ne írjunk le a témához nem tartozó betéteket, hosszas kitérőket. Ha egy témáról öt oldalban el lehet mondani az érdemi mondanivalót, ne írjunk róla tíz oldalt. A tudományos közleményekben a mellébeszélés egyáltalán nem előny. Nem az a célunk, hogy fitogtassuk széles műveltségünket, hanem hogy világosan, közérthetően és félreérthetetlenül adjuk elő mondandónkat. Ellenkező esetben az olvasó vagy unottan folytatja, vagy egyszerűen félreteszi a művet.

A saját állításunk bizonyítása előtt ajánlatos az eddig megfogalmazott és a lehetséges ellenérveket cáfolni. A bírálatunkban és az érvelésünkben is állításainkat, bizonyításainkat mindig támasszuk alá adatokkal. Az adatok legyenek ellenőrizhetők, tehát meg kell jelölni a forrásukat. Ne írjuk:

Több népnél megfigyelhető...

akkor, ha csak egy, esetleg két példánk van valamire. Kerüljük viszont a hétköznapi eszmefuttatásokat, az alá nem támasztható kijelentéseket, véleményeket, az előítéleteket. A közismert megállapításokat, általánosan elfogadott nézeteket azonban természetesen nem kell forrásokkal alátámasztani. Például azt a megállapítást, hogy

Ligeti Lajos szerint a besenyők nyelve kihalt nyelv (1986: 506).

aligha szükséges hivatkozással ellátnunk, mert a kutatók egyetértenek abban, hogy a besenyő ma már holt nyelv, és nemcsak Ligeti, hanem mindenki szerint így van ez.

A félreérthető, nem pontosan érthető fogalmakat mindjárt az első előforduláskor definiáljuk.

Az oguzokat a különböző források más-más névvel jelölik: a muszlim kútfők *guzz*-ként, az oroszok *toré*-ként, a bizánci görög szövegekben *onzo*i-ként. Ebben az esetben meg kell indokolni, hogy a dolgozatunkban a magyar szakirodalomban elterjedt *úz* elnevezést fogom használni mindegyik másik helyett.

Bizonyítás helyett más szerzőre csak akkor hivatkozhatunk, ha az idézett helyen a kérdéses állítás be van bizonyítva. És viszont: ha már valaki a kérdéses állítást bizonyította, akkor nekünk elég arra hivatkozni. Ha másodkézből idézünk, ellenőrizzük az eredetét, hátha a kiragadott gondolat a szövegkörnyezetben egészen mást jelent.

A Bibliában is benne van: *Nincs Isten*. – 53. zsoltár, 2. vers.

Igen ám, de ha megnézzük a teljes szövegkörnyezetet, azt találjuk:

Ezt mondta a balgató az ő szívében: Nincs Isten.

Az idézeteknél adjuk meg a pontos forrást (lásd alább: Jegyzetek), ha nem tudjuk megadni, inkább ne idézünk. Nem a mennyiség számít ugyanis, hanem a minőség.

Soha ne felejtjük el: a témáról a legtöbb olvasónak nincs olyan átfogó képe, mint az adott témával foglalkozó szerzőnek. A kifejtés során segítsük az olvasót abban, hogy megértse a mondanivalónkat. Ezt úgy tehetjük meg, hogy a nem magától értetődő dolgokat megmagyarázzuk. Mit is jelent ez? Vegyünk egy példát. „Jusztiniánusz ekkor parancsot adott hadvezérének, hogy támadja meg a gótokat.” Ez a mondat azonnal kérdéseket vet fel. Ki ez a Jusztiniánusz? Bizánci császár volna? És hányadik Jusztiniánuszról van szó? A gótok melyik csoportjára utal a mondat (osztrogótok, vizigótok, krími gótok)? stb. Ezért szerencsésebb, ha azt írjuk „I. Jusztiniánusz bizánci császár ekkor parancsot adott hadvezérének, Belisáriusznak, hogy támadja meg a Ravennát ostromló osztrogótokat.” Mindent azonban nem kell megmagyarázni. Ha a dolgozatunkat a honfoglaló magyarokról írjuk, akkor például nem kell kitérni, hogy hol volt a Vereckei-hágó, vagy hogy hol volt a besenyők őshazája.

Befejezés

A befejezés az olvasó utolsó benyomása dolgozatunkról. Ez lehet a tömör összefoglalása az elmondottaknak, belefoglalhatjuk a végső következtetést, a témát fölvető és az azt lezáró szempontot, valamint ismét utalhatunk az általunk tett esetleges új eredményekre. Azonban lehetőleg ne ide kerüljön a mindent eldöntő végső érv. Ebben a részben rámutathatunk még egyszer az egyes fejezetek, gondolatok közötti összefüggésekre, összességében magyarázhatjuk meg jelentőségüket. Jó, ha visszakapcsolódunk a kiinduláshoz, hiszen így láthatjuk, honnan indultunk, hová jutottunk. Esetleg kijelölhetjük a további kutatások vélhető irányát. A befejezés után lehetőleg ne maradjon megválaszolatlan kérdés, kivéve ha további kutatási irányokat jelölünk ki az olvasónak, vagy ha úgy cáfolunk korábbi elméleteket, hogy nem mondunk újat, mert nincsenek rá források. Viszont semmiképpen ne mentegetőzzünk, hogy erről vagy arról a részkérdésről miért nem tudtunk írni.

Ha úgy érezzük, készek vagyunk, következhet az egész dolgozat átfésülése. Pótolhatjuk a hiányokat, igazíthatunk a gondolatmeneten. Ellenőrizzük, hogy megvan-e minden fontos részlet. Mindent olyan részletesen tárgyaltunk, amennyire fontos? Az egyes részek kapcsolódnak-e egymáshoz? A bevezetés és a befejezés illeszkedik-e a kifejtéshez? Minden állításunkat alátámasztottuk érvekkel? Minden lehetséges ellenvetést kivédtünk?

Hogy meg tudjuk állapítani dolgozatunk valóban alkalmas-e a beadásra, még számos alkalommal kell végigolvasnunk a számítógépünkön, kinyomtatva és akár hangosan. A munkánk nem az utolsó pont leütésével ér véget, hanem az „utolsó” hiba kijavításával.

Dolgozattípusok

Rezümé

Ez magyarul rövid összefoglalás, kivonat. A dolgozat végéhez csatoljuk abból a célból, hogy ha valaki nem akarja elolvasni az egész dolgozatot, ebből mégis képet kapjon a tartalmáról. Néhány mondatból legfeljebb egy oldalig terjedhet. Az a célja, hogy felkeltse az olvasó érdeklődését. Tartalmazza a témaválasztás indoklását, a dolgozat témájának rövid bemutatását, esetleg hozzákapcsolja a szakirodalmi előzményekhez. Fel kell vázolni a kutatás módszerét és az elért eredményeket. Éppen rövideje okán nem szerencsés, ha elmerülünk egy részlet ismertetésében. Az ilyen munkák általában konferenciákon az előadások tartalmának rövid összefoglalására, vagy cikkek végén az eredményeknek a dolgozat nyelvétől eltérő szövegű áttekintésére szolgálnak. Ebből következően úgy kell megfogalmazni, hogy önállóan is megállja a helyét.

„Ötperces”

Több szakon is létezik az úgynevezett „ötperces” (természetesen az időtartam lehet 5–10–15–20 perc is, az alábbiak ezekre is vonatkoznak) műfaja. A hallgatók ilyenkor egy kutató életpályájának vagy elvétele egy-egy elméletnek a bemutatását kapják feladatul. Ezt a dolgozatot írott formában is be kell adni, de a munkát szóban is elő kell adni. Az elkészült mű időbeli terjedelme szigorúan 5 perc. (A könnyebb érthetőség kedvéért 300 másodperc.) Akik még nem hallottak erről, azok sokszor úgy gondolják, hogy az ötperces annyit tesz, hogy az ember ír egy-két oldalt és felolvassa. Nem így van. Egy jó ötperces pontosan 300 másodpercig tart. Sem több, sem kevesebb nem lehet. Az időkorláttól való eltérés legrosszabb esetben sem lehet 10 másodpercnél több. Hogy miért van erre szükség? Nyilván mindenkiben fölmerül ez a kérdés: nem túlzás ez egy kicsit? Az elsőéves hallgatók leggyakoribb hibája, hogy nem tudnak különbséget tenni egy téma írott és elmondott változata között. Így sokszor előfordul, hogy olyan szavakat és stílust alkalmaznak dolgozataikban, amelyek szóban még elfogadhatóak, de írott formában nem. Sokszor gondot okoz az is, hogy világosan és érthetően mutassanak be egy problémát, más esetekben az időkeretek betartása jelent megoldhatatlan gondokat.

Az „ötperces” segít abban – ha komolyan vesszük –, hogy megtanuljunk, hogyan lehet világosan és tömören megfogalmazni egy témát a rendelkezésre álló időkorlátok figyelembevételével. Ennél a dolgozatnál, mint az összes többinél is, ügyelni kell arra, hogy legyen bevezetése, befejezése, és ne csak maga a főtéma szerepeljen. Gondoljunk bele: Az „ötperces” jó, ha kétoldali szöveget jelent. Ha ezt nem tudjuk kielégítően megoldani, akkor hogyan vállalkozunk arra, hogy egy ennél nagyobb témát 5–10–15 oldalon bemutassunk? Azoknak is jó gyakorlást jelent egy dolgozat meghatározott hosszra való elkészítése, akik ilyen jellegű szemináriumokon nem vesznek részt. A konferenciákon megtartott előadások is általában kötöttek: 15 vagy 20 percesek. Számos esetben előfordul, hogy egy hallgató lehetőséget kap tanárától valamilyen konferencián való részvételre. Nagyon kellemetlen, ha az ember élete első komoly megmérettetésén nem tudja mondanivalóját végigmondani, mert a levezető elnök az idő túllépése miatt félbeszakítja. Ha egy „ötperces” csak 20 másodperccel tart tovább a megengedettnél, az azt jelenti, hogy egy konferencián a mondandónk utolsó másfél percét már nem mondhatjuk el, mert a levezető elnök – ha elég határozott – fel fog szólítani az előadásunk abbahagyására.

Az ötperces – és minden más rövid műfaj esetében – azt tanácsolhatjuk, hogy ne kezdjük mentegetőzéssel. A „Sajnos dolgozatom az időhiány miatt nem tér ki mindenre, de igyekezni fogok, hogy a lehető legtöbbet elmondjam az öt perc alatt” kezdet máris majd 10 másodpercet elvett az értékes időből. Arra is fölösleges hivatkozni, hogy a téma nem foglalható össze öt perc alatt. Hiszen akkor miért választottuk?

Kiegészítés, tisztázás

Ennek a leggyakoribb tanulmányformának a célja, hogy egy adott témával kapcsolatos korábbi tudásunkhoz hozzátegyen valamit. Ez lehet új szempont felvetése, eddig észre nem vett összefüggések bemutatása, a régi ismeretek új látószögéből történő összefoglalása, egy eddig vitatott kérdés lezárása.

Könyvismertetés, recenzió

Egy könyvet sokféleképpen be lehet mutatni. Ennek egyik legegyszerűbb formája a könyvismertetés. Ez lehet tárgyilagos bemutatás a véleményünk ismertetése nélkül, illetve bíráló ismertetés, recenzió. Az első célja, hogy az olvasó hű képet kapjon a könyvről, anélkül hogy kiderülne, nekünk mi a véleményünk róla. Ebben az esetben nem minősítünk, nem kritizálunk, csak leírjuk vázlatosan a könyv tartalmát. Lehetőleg minél pontosabban kövessük a szerző gondolatmenetét, viszont el lehet hagyni a bizonyítvány jelentős részét. Jól kell tudni azonban válogatni: a rossz elrendezés alaposan eltorzíthatja a mondanivalót. Bemutathatunk fontosabb fejezeteket részletesebben, míg általunk kevésbé fontosnak tartottakat rövidebben.

A recenzió nem egy megjelent mű bírálatát jelenti. Sajnos hajlamos az ember arra, hogy egy-egy recenzált műben csak a hibákat keresse, hogy a recenzióban megjegyezhesse: „Sajnos a szerző hibásan értelmezte a latin szöveget...; A szerző nem ismeri X. Y. alapvető munkáját...” Bár a recenzióknak az is a feladata, hogy a hibákra rámutasson, nemcsak ebből áll. Elsősorban bemutatnia kell a művet. Miről szól? Ki a szerzője? Milyen forrásbázist használ? Korszerű-e? Mikor íródott? Honnan indul és hová jut el? Milyen eredményei vannak? És így tovább. Elsősorban erre kíváncsi az olvasó. Próbáljunk kutatómunkát végezni, ne elégedjünk meg csak azzal, amit a könyvben találunk. A jó recenzió messze túlmutat a könyvön: hozzá kapcsolódó, de az olvasó számára nem egyértelmű összefüggésekre mutat rá, elhelyezi azt a kérdés szakirodalmában (jó/rossz összefoglaló, új eredmények, egy kérdés lezárása stb.). Az is érdemel néhány szót, hogy a választott mű milyen kutatási keretbe illeszkedik.

Természetesen, ha az adott munka tendenciózusan hibázik, akkor arra fel kell hívni a figyelmet. Egyre azonban vigyázzunk: a recenziókat olvasni fogják. Sokan el szokták ezt felejtetni, mint ahogy azt is, hogy olvasni fogja a recenzált mű szerzője is. És esetleg válaszol rá. Ezért minden mondatunkat támasszuk alá. Aki könyvet

jelentet meg, valószínűleg nagyobb tekintély, mint mi. Csak egyféleképpen maradhatunk talpon egy vele való vitában: ha igazunk van. Kockázatos vállalkozás ez, egy recenzió semmiségnek tűnik, de ha megjelenik, akkor már nem az.

Lényeges szempont a recenzált munka kiválasztásánál, hogy a mű új legyen, azaz ne legyen 2–3 évnél régebbi. A kisebb példányszámban külföldön megjelent nehezen megszerezhető művek ismertetése, recenzálása fontos feladat. Különösen így van ez, olyan művek esetében, amelyek nem világnyelven íródtak, de egy tudományterület szempontjából fontos eredményeket tartalmaznak. Például a magyar középkori történelem bizonyos témaköreinek kutatása kapcsán figyelmet érdemel a szlovák, lengyel, cseh, román, szerb, bolgár nyelvű forráskiadás és szakirodalom. Aki rendelkezik egy-egy szomszédos vagy távolabbi nyelv és kultúra ismeretével, könyvismertetés és recenzió révén mások számára is hozzáférhetővé teheti az adott nyelven megjelent legújabb kutatási eredményeket.

Bírálat (vitacikk)

A bírálat egy munka hibáira hívja fel a figyelmet, de természetesen a benne levő új és fontos eredményeket is érdemes megemlíteni. A legfőbb cél, hogy a bírált könyv vagy cikk szerzőjét a saját álláspontja megvédésére, vagy a mi álláspontunk elfogadására készítsük. Ezt a műfajt csak abban az esetben alkalmazhatjuk, ha a bírálendő műnek súlyos módszertani, tartalmi vagy formai hiányosságai vannak. A bírálat esetében fokozottan érvényes az, hogy kerülnünk kell a személyeskedéseket. Vagyis nem írhatjuk:

„A szerző, ahogy már tőle megszokhattuk...”

Mindig szem előtt kell tartanunk, hogy a bírálat az adott műnek szól és nem az írójának. Nem egy életművet bírálunk, hanem az életmű egyetlen kis szeletét, amelyből nem lehet általánosítani.

Olyan kutatókkal, akik a közmegegyezésen alapuló normákat nem fogadják el (pl. sumér-magyar rokonság hívei), vagy akiknek tudományos felkészültsége az elvárható szintet nem üti meg, tudományos vitát folytatni nem érdemes.

Előadás

Az előadások – még inkább, mint az írott cikkek – a közönségnek szólnak. Itt különösen ügyelni kell a helyes és pontos fogalmazásra, hogy a hallgatók első hallásra felfoghassák a mondat értelmét. Ha a hallgató valamit nem ért, nem olvashatja újra el az előző mondatokat, mint az írott szövegben. Ha egy-egy mondat bonyolultabb vagy nehezen érthető, és a hallgató eltöpreng azon, mit is akart ezzel mondani az előadó, akkor a következő két-három mondatról már le is maradt.

Éppen a könnyebb követhetőség kedvéért az előadásban gyakoribbak lehetnek az egyes részek közötti összekötő szövegek, mint egy cikkben:

Térjünk rá a második pontra...

Befejezésül még azt szeretném közölni...

Összefoglalva az elhangzottakat...

A beszéd egyes részei logikusan, világosan kapcsolódjanak egymáshoz. Hatásos, figyelemfelkeltő bevezetéssel ajánlott kezdeni, és végül tömör összefoglalást adni, hogy a hallgató figyelmét újra a főbb gondolatokra irányítsa. A beszéd viszont ne legyen érthetetlenül tömör. Ha állításaink bizonyításához sok adatot használunk fel, akkor vagy kiosztott lapokon (handout), vagy kivetítőn mutassuk be az adatokat. Egyik esetben sem kell minden adatot ismertetni, ellenben magyarázzuk el, mi látható az ábrán/táblázatban/térképen stb. Ha ezt nem tesszük meg, akkor a hallgatóság belemerül a kiosztott lapok tanulmányozásába, és nem tud odafigyelni az előadásra vagy fordítva: az előadásra figyel, és hiába adtuk neki oda az adatokat.

Az előadások szövegét is meg kell írni. A konferenciákon általában húsz perc áll rendelkezésünkre, hogy mondanivalónkat kifejtessük. Ahhoz pedig, hogy vázlatból összefüggően pontosan húsz percig beszéljen valaki, úgy, hogy mindent elmondjon, amit el akart mondani, nagy gyakorlat kell.

A dolgozathoz hozzátartozó formai elemek

Címlap

Minden szemináriumi dolgozat és szakdolgozat címlappal készül. Hogy mi kerüljön a szakdolgozatok címlapjára, azt általában előírják (erre lásd az adott tanintézet szabályzatát). A szemináriumi dolgozatok címlapját a szemináriumvezető tanár határozza meg. Általánosságban azonban megállapítható, hogy a címlapnak vannak olyan elemei, amelyek nem maradhatnak el. Ezek az alábbiak:

1. A dolgozat írójának a neve
2. A dolgozat írójának szakja/szakjai, évfolyam-megjelöléssel
3. A dolgozat címe
4. A dolgozat készítésének éve
5. Az a tanintézet, ahol a dolgozat készült, a kar megjelölésével

Emellett vannak olyan elemei, amelyek nem kötelezőek, de a tanárunknak vagy az egyéni ízlésünknek megfelelően feltüntetendő vagy feltüntethető:

6. A város neve, amelyben a tanintézet található
7. A szemináriumvezető tanár neve
8. A szeminárium címe
9. A dolgozat műfajának megjelölése

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Az ujugrok története Balogh Gábor V. történelem, III. angol 2001	Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Szeged Az ujugrok története Kovács Aladár tanársegéd Az avarok története szeminárium Balogh Gábor V. történelem, III. angol 2001
--	---

A címlap nem visel sorszámot, következésképpen a dolgozat első oldala az, ahol a főszöveg kezdődik.

Tartalomjegyzék

Szemináriumi dolgozatok esetében ne írjunk tartalomjegyzéket. Ez alól azok a dolgozatok sem kivételek, amelyekben a főszöveg fejezetekre van bontva, ugyanis egy 5–20 oldalas dolgozat tartalma e nélkül is könnyedén nyomon követhető.

A szakdolgozatoknál, tudományos diákköri dolgozatoknál (TDK) – vagyis általában a hosszabb, fejezetekre tagolt munkáknál – kell tartalomjegyzéket készíteni. Általánosságban elmondható, hogy azoknál a munkáknál, ahol a szöveg könnyen áttekinthető (max. 20 oldal), nem kell, az ennél nagyobbaknál ajánlatos tartalomjegyzéket alkalmazni.

A tartalomjegyzékeknek sok fajtája van, ezek közül mi csak néhányat mutatunk be. Ezekből két szempont szerint lehet választani. Egyrészt az esztétikai, ez – legalábbis részben – szubjektív, és a dolgozat típusa által megkívánt módon, amely objektív.

a) változat

1. Bevezetés
2. A magyarság a 10. században
 - 2.1. A magyarság politikai története
 - 2.1.1. A kalandozások
 - 2.1.2. A belpolitikai helyzet
 - 2.2. A magyarság társadalma
 - 2.2.1. A hatalommegosztás kérdése

2.2.2. A trónharcok

2.2.2.1. Taksony fejedelem

2.3. A magyarság gazdálkodása

3. Összefoglalás

Ebben a tartalomjegyzékben az egyes fejezetek arab számokat kaptak, az alfejezetek pedig a fejezet számozását kiegészítő számot.

Ennek a rendszernek fő előnye a következetesség és a jó hivatkozhatóság. Többszerzős kézikönyv vagy monográfia esetében hasznos, így mind a kereszthivatkozások, mind a visszakeresések könnyebbek.

pl. „Erre lásd részletesen 1.2.3.2. fejezetet.”

A hátránya azonban az, hogy a fejezetek/alfejezetek számai rendkívül nehezen jegyezhetők meg. Három számnál többet lehetőleg ne használjunk. Amennyiben – mint a példa esetében is látható – az ágak mélységben 4 vagy ennél is több szintre bomlanak, a dolgozat könnyen követhetatlenné válik. Ráadásul a szövegszerkesztőben ha kivágunk, beillesztünk vagy áthelyezünk egy részt, az egész számozás megváltozhat, és kezdetjük előlről.

b) változat

Bevezetés

A magyarság a 10. században

A magyarság politikai története

A kalandozások

A belpolitikai helyzet

A magyarság társadalma

A hatalommegosztás kérdése

A trónharcok

Taksony fejedelem

A magyarság gazdálkodása

Összefoglalás

Ennek a tartalomjegyzéknek az előnye az, hogy a fejezetek számai nem zavarják meg az áttekintést, könnyen átszerkeszthető a változtatások tükrében. Az egyes betűméretek, illetve stílusok alkalmazásával a fejezetek, alfejezetek világosan elkülöníthetők. Hátránya azonban, hogy ha az egyes fejezetek mélységben sok szintre bomlanak, akkor a tartalomjegyzék a sok stílusnak köszönhetően zavarossá válhat. Ezért három lépcsőnél lejjebb itt sem érdemes menni.

A megfelelő modell kiválasztásához érdemes a könyvespolcunkon széjjelnézni, hátha találunk olyan könyvet, amelynek a tartalomjegyzéke mind a dolgozatunk témájához, mind saját egyéniségünkhöz, szépérzékünkhöz igazodik.

Érdemes elgondolkodni azon, hogy a legtöbb olvasó elsőként a tartalomjegyzéket – valamint a bevezetőt, a befejezést és az irodalomjegyzéket – nézi meg, és egy csúnya, áttekinthetetlen tartalomjegyzék alapján munkánkról is – már annak elolvasása előtt – rossz véleménnyel lehet. A tartalomjegyzék ugyanis árulkodik a dolgozat tartalmáról, az elrendezésről, az egyes részek terjedelméről és arányáról, a belső összefüggésekről.

Oldalszámozás

A dolgozatok első oldalának az tekinthető, ahol a szöveg első mondata helyet kap. Ebből következik, hogy a borító nem kap oldalszámot. A dolgozat oldalszámozását középre vagy a jobb szélre helyezhetjük. Amennyiben alulra tesszük úgy az első oldalon is kiírjuk, ha felülre, úgy az első oldal – legfőképpen esztétikai szempontok miatt – számozatlan marad. A tartalomjegyzéken – ha az előre kerül – szintén nem tüntetjük fel a számot, viszont ez beleszámít a sorba, így a dolgozat első oldala a 2-es vagy 3-as számmal kezdődik.

Hivatkozások

Amikor dolgozatot írunk, minden adatodat visszakereshetővé kell tennünk. Ezen azt értjük, hogy ha valakitől egy véleményt, adatot, nézetet, vélekedést átveszünk, akkor kötelező feltüntetni ennek forrását. Így nem fordulhat elő, hogy a sajátunkként adunk elő olyan bizonyítást, amelyet már valaki más megírt. Idegen babérokkal nem szabad dicsekedni. A hivatkozásokra azért is szükség van, hogy megmutassuk, ismerjük az előzetes kutatásokat a témában. Ha nem akarunk mindent bizonyítani, utalhatunk így korábbi munkákra, ahol ezt már megtették előttünk.

Vannak azonban olyan adatok, amelyek nem igényelnek külön jegyzeteket, mert általánosan elfogadott, közismert tényeket tartalmaznak.

pl.:

1526-ban a mohácsi csatában a Magyar Királyság hadereje vereséget szenvedett. A király, II. Lajos a menekülés során életét vesztette.

A Magyar Királyság megalapítója Szent István volt.

Ezek olyan magától értetődő tények, amelyek esetében nem szabad (tehát nem kell!) hivatkozni irodalomra.

Minden más esetben azonban hivatkoznunk kell. Ez nem szubjektív megítélés kérdése. A hivatkozott információk kétféleképpen lehetnek: 1. tartalmi kivonatok; 2. szó szerintiek.

Az első esetben a szerző gondolatát saját szavainkkal fogalmazzuk meg. Ilyenkor természetesen nem használunk idézőjelet. A második esetben a szó szerint idézett szöveg mindig idézőjelbe kerül. Ha úgy vesszük át szó szerint mondat(ka)t, hogy nem tesszük idézőjelbe, az plágium. Mint ahogy plágiumnak minősül az is, ha ugyan nem szó szerint idéztünk egy műből, de nem adjuk meg a forrást, nem hivatkozunk semmire, hanem úgy adjuk elő, mintha a mi gondolatunk lenne. És ha erre a témavezetőnk rájön, az roppant kínos. Egyfelől feltehetően igen jól ismeri a kiadott szakirodalmat, másfelől sok történésznek vannak olyan sajátos szófordulatai, vagy olyan a stílusa, hogy ki lehet találni, kitől származnak a mondatok, még ha a dolgozatíró nem is jelezte azt. És ez akár a félelmi jegy megtagadásával is járhat.

A lázadás *túl a Dunán* tört ki. Ott voltak a fejedelmi család birtokai, ott terjedt el leginkább az új vallás. Az elégületlenek vezére Koppány volt, a *tar Zirind* fia, aki állítólag Istvánnal rokonságban is állt, mégis el akarta őt űzni, és a pogány vallást szándékozott visszaállítani. Somogyból, ahol Koppány szállása volt, István földjére rontottak a lázadók, pusztítva, öldökölve, s úgy vonultak Veszprém falai alá, hogy azt megvívják.

Oly hirtelen támadt s oly gyorsan terjedt a fölkelés, hogy István székhelyéről Esztergomból, a Duna másik partjára húzódott, nehogy meglepjék. Itt gyűjtötte össze hadait, *Hunt* és *Pázmán* testőrségének parancsnokai itt avatták német módra lovaggá.

Az idézett szöveg stílusa, szófordulatai egyértelműen arra utalnak, hogy a szerző nem maga fogalmazta a kérdéses részt. Olyan szavakat használ (elégületlenek, Veszprémet megvívják), olyan a mondat szerkesztése (pl. Hunt és Pázmán testőrségének parancsnokai itt avatták német módra lovaggá), amely inkább 80–100 évvel ezelőtti írókra jellemző. Ugyanerről árulkodik az az igen gyakori hiba a különféle dolgozatokban, hogy szerzőik a régebbi szakirodalom szó- és névhasználatát kritika nélkül átveszik. Ez nem csak azt jelenti, hogy a készítője nem volt elég figyelmes, de arra is utal, hogy a mai történeti irodalom szóhasználatával sincs tisztában, vagyis nem kielégítő mértékben ismeri a szakirodalmat. A fentebbi idézetben erről árulkodnak a dőltten kiemelt nevek, ezeket ugyanis ma már nem a 19. században elterjedt formában használjuk. Ezeknek ma *Dunántúl*, *Tar Szerénd*, *Hont* és *Pázmány* a szokásos alakja.

A szó szerinti idézésnél az eredeti szöveget a lehető legnagyobb pontossággal, betűhíven adjuk vissza. Megtartjuk ez elírásokat, a korabeli helyesírást, az eredeti központosítást.

Vámbéry azt írja a magyar nyelvről: „És mégis ki a magyar és finn-ugor nyelvek közti viszonyt némi figyelemre méltatja, meg fog győződni, hogy a török-tatár nyelvekkel rokonság csak *második foku*, és hogy a magyar *első fokon* csak a finn-ugor nyelvekkel, még pedig a vogul nyelvvel áll közelebbi rokonságban” (Vámbéry 1869, 114).

Ha az idézetben további idézet van, akkor azt ún. francia idézőjelbe (magyarul varjúláb) tesszük.

Györffy György a kazárok segédnépeiről írja: „A X. századi Maszúdi szerint Kazárországban »vannak... oroszok (Rūs) és szlávok (Saqlība), akik a főváros egyik oldalán laknak, s halottaikat... elégetik»” (Györffy 1990, 61).

A szó szerinti idézet ne legyen hosszabb 4–5 sornál, az ennél hosszabb idézeteket tartalmi idézetként illesztjük be a munkánkba. A tartalmi összefoglalás, idézet lehetőleg rövidebb legyen, mint az eredeti szöveg. Ha az idézetből valamit kihagyunk, azt három ponttal, ha hosszabb részt hagyunk ki, azt szögletes zárójelbe tett három ponttal jelöljük.

Németh Gyula azt írja Levediáról: „A magyarság nagy része Baskíriából vonult ki 830–850 körül... a Don és a Duna alsó folyása közé eső területre” (Németh 1990, 218).

„A Fekete-tengertől északra elterülő füves pusztaságon 1054-ben jelentek meg először a kun lovas csapatok az úzok nyomában. [...] 1071-ben a Dnyepertől nyugatra, a Kijevi Fejedelemség délnyugati határánál találjuk a kunokat” (Pálóczi Horváth 1996, 19).

Ha az idézethez bármilyen kommentárt fűzünk, azt minden esetben szögletes zárójelben jelezni kell. Így például ha felhívjuk a figyelmet a helyesírási vagy más hibára, azt a [sic!] szócskával tesszük. Ha valamit kiemelünk, azt a nevünk monogramjával együtt a következőképpen jelezzük: pl. [Kiemelés tőlem. – H. B.] A tudományos írásokban hallgatólágyan elfogadott szabály, hogy ha egy idézethez (akár szó szerinti, akár tartalmi) nem fűzünk kritikai megjegyzést, akkor egyetértünk az abban foglaltakkal.

Hivatkozni csak olyan munkára szabad, amelyet olvastunk. Előfordulhat, hogy bizonyos munkákat nem tudunk elérni, de a dolgozat szempontjából fontosnak tarjuk megemlíteni. Ekkor a következőképpen járunk el:

Az angolszász törvénykönyvek prologusai kevésbé árulkodnak a királyi hatalom legitimációjáról. A hitelesnek tartott 7–8. századi törvénykönyvek közül, egyedül Ine (688–694) nyugati-szász király törvénykönyvének prologusa tartalmazza az „Én, Ine Isten kegyelméből a nyugati-szászok királya” formulát (Charter and Laws. In: *English Historical Documents c. 500–1042*. I. Ed.: Dorothy Whitelock, London, 1955, 357–372. – idézi: Szántó 1997, 151).

Ezzel jelezzük azt, hogy nem láttuk eredetiben az említett forrást (*English Historical Documents*), illetve – még ha láttuk is – hogy nem mi bukkantunk rá arra az adatra. Ilyen esetekben azonban érdemes mértéket tartani. Egy opponensben nem kelt jó benyomást, ha munkánk majd minden oldalán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy fontosnak ítélt műveket nem tudtunk használni. Ebben az esetben két lehetőségünk van. Vagy megelégszünk az eddig összegyűjtött hivatkozásainkkal, és csak elvétve teszünk említést a számunkra megszerezhetetlennek bizonyuló munkákra, vagy várunk a dolgozatunk leadásával.

Csak addig kell – és illik – egy könyv idegen nyelvű változatára hivatkozni, amíg nincs mérvadó magyar fordítása. Ha ez utóbbi megjelent, már nem szokás az eredeti műre hivatkozni, hiszen nyilvánvaló, hogy a könyvnyelven érthető magyar fordítást használjuk. Ez alól csak abban az esetben lehet kivétel, ha a fordítás eltér az eredetitől, vagy az eredeti nyelven való idézés elengedhetetlenül szükséges (kifejezések, fordulatok).

Ha egy már korábban megjelent műveket tartalmazó gyűjteményes kötetből idézünk, akkor érdemes inkább az eredeti megjelenési helyet megadni.

Például felhasználjuk Németh Gyula Keleti eredetű magyar ruhanek című tanulmányát, amely eredetileg a *Nyelvtudományi Közlemények* 50 (1936) számában, a 321–328. oldalon jelent meg. Mi azonban ezt az 1990-ben napvilágot látott *Törökök és magyarok* című gyűjteményes munka II. kötetében (Budapest: MTAK) olvastuk, ahol a 158–165. oldalakon van a tanulmány, de meg vannak adva az eredeti megjelenés bibliográfiai adatai is. Tehát ilyenkor hivatkozunk az eredetire.

Ezzel természetesen csak akkor élhetünk, hogy ha a kötet megtartotta az eredeti kiadás által használt oldal-tükröt. Ha nem, akkor a gyűjteményes kötetet kell feltüntetni a bibliográfiában. Nagyon kell ügyelni arra, hogy sok esetben a szerzők a korábban már megjelent műveket tartalmazó gyűjteményes kötetekben az eredeti munkáikat kisebb vagy nagyobb mértékben megváltoztatják, amiket sok esetben nem is jelölnek.

Például Györffy György *A magyarság keleti elemei* (Budapest: Gondolat, 1990) című könyvének csupán az előszavában utal a változtatásokra, a tanulmányok végén az eredeti lelőhely szerepel:

„Keleti népelemeinkkel kapcsolatos kutatásaimat doktori disszertációmmal, az 1939 végén megjelent 'Besenyők és magyarok' c. tanulmánnyal kezdtem meg. ...egy fél évszázada annyi javítást és pótlást eszközöltem az eredeti munkán, hogy jobbnak láttam átírni. [...] A székelyek korai történetével négy ízben foglalkoztam. E dolgozatokból, melyekben a kérdést más-más oldalról közelítettem meg, e kötetben felfogásom módosulása ellenére némi rövidítéssel hárommal leközelítettem” (Györffy 1990, 8–9).

Hogy melyik munkát használjuk eredetiben, az a szakdolgozaton belüli szerepével függ össze.

Amennyiben forrásra hivatkozunk, úgy amennyiben azt eredeti nyelven is el tudjuk olvasni, illik a kritikai kiadásra is hivatkozni. Ezt akkor is megtehetjük, ha a szöveget mások segítségével, de leellenőriztük. Ha egy műnek van olyan magyar fordítása, amelyet mi is használtunk, akkor a tudományos tisztesség azt megkívánja, hogy a kritikai kiadás mellett arra is hivatkozunk a dolgozatunkban. Ebben az esetben a hivatkozásban elsőként a kritikai kiadás, majd a fordítás kerül lejegyzésre, függetlenül a megjelenés évétől.

A hivatkozások helye

a) A hivatkozások kerülhetnek a szövegbe:

Árpád halálát a szakirodalom 907-re helyezi (Katona 1987, 34; Kristó 1980, 123–124).

Ebben az esetben a hivatkozások a gondolat utolsó mondatának végén, zárójelben szerepelnek, az írásjel előtt. Ha több szerzőre hivatkozunk, akkor vagy időrendben utalunk rájuk vagy ábécérendben, ha azonos évben megjelent munkákról van szó.

A kabarok megtelepedéséről ugyan forrásaink nincsenek, ennek ellenére lokalizálták őket Nyitra és Bihar vármegyék területére, a Felső-Tisza vidékére és a pécsi püspökség területére is (Györffy 1987, 23; Mesterházy 1988, 23; Kristó 1992, 45).

A fenti példa az előbb említett módszernek egy változata. Mivel azonban így nem tudjuk meg, ki mit gondol, helyesebb a következő mintát választani, amelyben a hivatkozást a mondatban a logikai helyére tesszük, így elkerülhetjük a félreértéseket:

A kabarok megtelepedéséről ugyan forrásaink nincsenek, ennek ellenére lokalizálták őket Nyitra és Bihar vármegyék területére (Györffy 1987, 23), a Felső-Tisza vidékére (Mesterházy 1988, 23) és a pécsi püspökség területére is (Kristó 1992, 45).

A szövegek közötti hivatkozás tartalmazza a szerző nevét (csak vezetéknév!!!), művének kiadási idejét, az oldalszámot, amelyeken az adott információ megtalálható. Ha két vagy több egymást követő oldalt kívánunk idézni, akkor az első oldal és az utolsó oldal számát írjuk ki, és közéjük gondolatjelet rakunk. A számok és a kötőjel közé nem kell szóközt tenni. Ha az oldalak nem egymást követik, akkor az egyes oldalszámokat mind kiírjuk, és közéjük vesszőt, a vessző után szóközt teszünk. Ha egy zárójelben több szerzőre történik hivatkozás, akkor az egyes hivatkozások közé pontosvessző kerül.

A Helytartók nemzetségét Húrin nemzetségének nevezték, mert őse a Minardil király idejében (1621–34) tárnokoskodó Eryn Annûn-i Húrin volt, egy előkelő númenori ház sarja (Katona 1876, 32). Utána a királyok mindig az ő leszármazottai közül választottak Helytartót (Katona 1876, 53–58), Pelendur kormányzása után pedig a tisztség örökletessé vált, mintha királyi méltóság volna, és apáról fiúra, vagy a legközelebbi rokonra szállt (Katona 1876, 59, 65, 98).

Hivatalba lépésekor minden helytartó letette az esküt, hogy „a király nevében fog kormányozni, amíg ő vissza nem tér”. Ezek a szavak azonban nemsokára üres formássá váltak, és a Helytartók uralkodása semmiben sem különbözött a királyokétól (Katona 1876, 124; Tolkien 2002, 408)

b) A hivatkozás kerülhet még a lábjegyzetbe vagy a végjegyzetbe.

A lábjegyzet az oldal alján kap helyet, a végjegyzet a dolgozat végén található. Mivel ez utóbbi forma a számítógépek megjelenésével erőteljesen visszaszorult, most nem tárgyaljuk. A dolgozatoknál se alkalmazzuk, első-sorban kényelmi szempontok miatt. Bizonyára mindenkinek vannak kellemetlen tapasztalatai az állandó hátra-aztán visszalapozgatásról.

A lábjegyzetbe került hivatkozások típusai az alábbiak:

1. Katona 1987, 34.

2. Katona Tamás *A muglik*. Budapest: Mese-mesketekiadó, 1987. (a továbbiakban Katona 1987) 34.

3a. Katona Tamás *A muglik*. Budapest: Mese-mesketekiadó 1987. (a továbbiakban Katona *A muglik*) 34.

3b. Katona Tamás *A muglik története napjainkig*. Budapest: Mese-mesketekiadó 1987. (a továbbiakban Katona *A muglik...*) 34.

4. Katona Tamás *A muglik*. Budapest: Mese-mesketekiadó 1987. (a továbbiakban Katona) 34.

Az első és második esetben ugyanúgy járunk el, mint a szövegek közötti jegyzetek esetében. A harmadik esetben a szerző neve mellé a cím, vagy ha az túl hosszú, annak rövidítése kerül. A rövidítés általában a szerző neve és a mű címének egy jellegzetes szava (a kulcsszó). A negyedik esetben, ha ilyen nevű szerzőtől csak egy munkát idézünk, akkor nem írjuk ki a könyv címét vagy a megjelenés évét. Fontos, hogy az oldalszám után ne tegyünk olyan jeleket (p.; o., old.), amelyekkel ezt erősíteni kívánjuk, nincs rá semmi szükség. Csak akkor tehetünk kivételt, ha az idézett műnek a szám nem az oldalszámát jelenti, hanem más tagolását (pl. fejezet, szakasz, sorszám, jegyzet stb.).

Katona 1987. 34. 1. jegyzet

Katona *A muglik* 2. fejezet

Katona *A muglik*. 34.

Katona 34.

Katona i. m. 34.

Az öt eset közül a szemináriumi dolgozatokban az első az ajánlott. Ez nem azt jelenti, hogy a többi rendszer ismerete fölösleges. Ezeket használja ugyanis több olyan folyóirat, kötet, amelyeket mi is kézbe vehetünk. Ha pedig tudományos munkát végzünk, akkor fontos, hogy az egyes rendszerek között eligazodjunk. A utolsó megoldást sok folyóirat használja, de hosszabb művek esetén ez a hivatkozási rendszer teljesen visszakereshetetlen. Mit tegyünk olyankor, ha egy monográfiának csak a 3. fejezetét olvassuk el, mert arra van szükségünk, és a 159. oldalon azt találjuk, hogy Katona i. m.? A harmadik oldalon idézték már, vagy csak a 132. oldalon? Ropant bosszantó tud lenni az ilyen, az olvasót teljesen értelmetlen plusz munkára kényszerítő jelölési rendszer. A hivatkozások esetében tetszés szerint dönthetünk arról, hogy a szövegbe vagy lábjegyzetbe kerüljenek. A két rendszer keverése azonban nem szerencsés.

A dolgozatírásnál el kell döntenünk azt is, hogy a szerzők nevét a hivatkozásokban milyen betűkkel írjuk. A legelterjedtebb a normál betűtípus, ma már azonban terjed a kiskapitális kiemelés.

KATONA TAMÁS *A muglik*. Budapest: Mese-mesketekiadó, 1987. (a továbbiakban KATONA 1987)
34.

A KISKAPITÁLIS nem azonos a NAGYBETŰKKEL! A kiskapitális olyan nagybetűs forma, amelyben a betűk a nagybetűkkel alakilag egyeznek, de kisebbek. A tulajdonnevek kezdőbetűjét ilyenkor is nagybetűvel kell írni: KATONA és nem KATONA.

A kiskapitális használatának az esztétikai szempontok mellett praktikus oldala is van. Így ugyanis a szövegen belüli hivatkozások esetében a nevek világosan elkülönülnek. A lábjegyzetekben csak annyiban indokolt a használata, hogy ha egy lábjegyzeten belül több munkára hivatkoznak, akkor az egyes munkák szerzőinek nevei gyorsan áttekinthetőek az eltérő betűtípusnak köszönhetően. Természetesen ha ezt a módszert használjuk, akkor minden hivatkozásra alkalmaznunk kell.

Hivatkozás szótárakra, kézikönyvekre

Szinte minden szótárnak van az adott tudományágban használt közkeletű rövidítése. Vannak olyan szótárak, lexikonok – bizonyos esetben kézikönyvek vagy forráskiadványok – amelyet egy, esetleg két szerző írt, de az előbbi megállapítás ezekre is érvényes lehet, ezért ilyenkor sem a szerző/szerzők nevével, hanem a közkeletű rövidítéssel hivatkozunk, és a bibliográfiába is ezzel a rövidítéssel vesszük fel.

FNESz = Kiss Lajos (1988) *Földrajzi nevek etimológiai szótára* I–II. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ÁMTF = Györffy György (1963–1998) *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I–. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Elvileg ugyan hivatkozhatnánk rá úgy is, hogy KISS 1988, GYÖRFFY 1998, de ezt ritkán szoktuk. Helyette körülírást alkalmazhatunk:

Kiss Lajos véleménye szerint Fehérvár a nevét fehér falairól kapta (FNESz II. 234).

Belső hivatkozások

A dolgozatban lehetnek belső hivatkozások is. Ha a vége felé jónak látjuk, hogy felhívjuk a figyelmet egy korábban már idézett adatra, akkor nem kell újra leírunk azt, hanem megtehetjük, hogy visszautalunk rá.

Hosszabb dolgozat esetén:

A magyarok esetében is megfigyelhető ez (lásd a 23. oldalon).

Rövidebb dolgozat esetén:

A magyarok esetében is megfigyelhető ez (lásd fentebb).

vagy

A magyarok esetében is – mint már utaltunk rá – megfigyelhető ez.

Ha a dolgozatunk rövid, vagy a visszautalás alig néhány oldallal korábban leírtakra vonatkozik, akkor nem szükséges ennek teret szentelni. Induljunk ki abból az optimális esetből, hogy az olvasó az 5–10 perccel korábban olvasottakra még emlékszik.

A dolgozatban lehetőleg ne tengjenek túl a belső hivatkozások. A szerző ezzel ugyanis azt sugallja, hogy nem tudott rendet rakni a gondolataiban, és erre csak a dolgozat elkészítése után döbbsen rá. Ha a dolgozat vázlata jó volt, a tartalomjegyzék, illetve a fejezetcímek világosak és követhetőek, akkor a dolgozat kevés belső hivatkozást igényel. Rendkívül zavaró tud lenni, ha egy munkában a szöveg gondolatmenetének követéséhez maga a szerző lépten-nyomon a mű lapozgatására kényszerít. A legfurcsább kétségkívül az az eset, ha a szöveg egyszerű átrendezésével ez elkerülhető lenne.

A belső hivatkozásoknál nagyon kell ügyelni arra, hogy amennyiben oldalszámokra hivatkozunk, akkor a szövegszerkesztő programok miatt még az utolsó nyomtatásnál is elcsúszhat a szöveg. Az is előfordulhat, hogy az utolsó átnézés során beleírtunk az elejére egy újabb bekezdést, és így minden fél oldallal hátrébb került. Ha csak tehetjük, igyekezzünk ne oldalszámokra – vagy jegyzetszámokra – hivatkozni, hanem inkább válasszuk azt a megoldást, hogy az egyes fejezetek számát adjuk meg, feltéve, ha azok nem olyan hosszúak, hogy az adat visszakeresését megnehezítik.

Szólnunk kell még a jegyzetekről is, amelyek nem azonosak a hivatkozásokkal. A zavart az okozza, hogy lábjegyzetek is lehetnek hivatkozások, viszont a jegyzetek legtöbbször lábjegyzetek. A jegyzetek a főszöveg gondolatmenetébe közvetlenül nem illeszkedő, de az adott témához kapcsolódó magyarázatok, megjegyzések, értelmezések, amelyek a főszövegben elhelyezve megbontanák annak menetét, elhagyásuk azonban fontos információtól fosztaná meg dolgozatunk olvasóját. Kissé leegyszerűsítve: azon céduláinkból lesznek a jegyzeteink, amelyek a dolgozat főszövegében nem kerültek felhasználásra, de amelyeket mégsem akarunk kihagyni a munkánkban. Nem szokás bizonyításokat, állítások cáfolatait jegyzetbe tenni, mert ez azt mutathatja, hogy nem tartjuk elég fontosnak a kérdés szempontjából. A jegyzetben viszont megemlíthetjük – ha biztosak vagyunk abban, amit állítunk –, hogy vannak, akik ezzel nem értenek egyet. Vigyázni kell azonban a jegyzetek hosszúságával. A túl sok vagy hosszú jegyzet megtöri az oldalt, nehézkessé teszi az olvasást. Ez esetben jobb, ha beépítjük az információkat a szövegbe.

A lábjegyzetek szolgálhatnak a köszönetnyilvánítások elhelyezésére is. Ha a munkánkat valaki szakmailag segítette, úgy annak mértéke szerint egy lábjegyzetben (még hozzá az elsőben) ezt megköszönhetjük. Milyen esetekben érdemes ezt megtenni? Ha valaki egy fontos könyvet ad kölcsön, vagy fölhívja a figyelmünket egy alapvető munkára, akkor nem kell ezt külön megköszönni. Általában az ember igyekszik másoknak a segítségére lenni, de az ilyen szintű segítség nem tekinthető olyan mérvűnek, amely a dolgozat tartalmát nagymértékben befolyásolta. Akkor kell köszönetnyilvánításhoz folyamodnunk, ha a dolgozat elkészítése során a segítő személy rendszeres szakmai segítséget nyújtott nekünk, vagy ha olyan adatot, illetve publikációt juttatott el hozzánk, amelyet más módon csak nagy nehézség árán vagy sehogyan sem sikerült volna beszerezni.

A lábjegyzeteket általában kisebb betűvel is szedik, mint a főszöveget. A jegyzet mindig mondat, még ha hivatkozás is: nagybetűvel kezdjük, és pontot teszünk a végére.

Lehetőleg kerüljük el a keresztbeutalásokat, a szövegszerkesztők világában ugyanis elég egyetlen kitörölt és/vagy pótlólag beírt lábjegyzet, és az egész számozás elcsúszik. Ha mégis keresztbeutalásokat alkalmazunk, ezekre nagyon vigyázni kell, a kinyomtatott, véglegesnek gondolt változatban még egyszer ellenőrizzünk mindet. A körbeutalások esetében a következő módokon járhatunk el:

Lásd 16. jegyzet.

Vö. 16. jegyzet.

Bővebben lásd 16. jegyzet.

Amikor a dolgozat elkészül, mindig ellenőrizzük, hogy a hivatkozásainkban levő művek a bibliográfiánkban megvannak-e. Inkább olyan művek is szerepeljenek az irodalomjegyzékben, amelyekre nem hivatkoztunk, mint hogy néhány munka kimaradjon belőle.

Bibliográfiák készítése

Általában háromféle bibliográfia kerülhet a kész dolgozat végére. Az egyik az irodalomjegyzék típusú: ez a ténylegesen áttekintett műveket tartalmazza, függetlenül attól, hogy beledolgoztuk-e a munkánkba. A másik a válogatott vagy ajánló bibliográfia: ez inkább áttekintő, rendszerező, belekerülhet a továbbvezető irodalom is. Ezt általában könyvekben szokás alkalmazni.

A szemináriumi dolgozatokban, szakdolgozatokban leginkább a harmadik típust javasoljuk; ez a Hivatkozott irodalom: a nevéből következően ez csak azokat a műveket tartalmazza, amelyekre ténylegesen hivatkoztunk a munkánkban. Ha ezt valaki átnézi, látni fogja, mennyire vagyunk járatosak a téma irodalmában, mit használtunk fel. Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban ezt a típust nevezzük *Irodalomjegyzéknek*, illetve *Bibliográfiának*.

Az irodalomjegyzékben az egyes tételeket a magyar ábécé alapján ábécérendbe szedve soroljuk fel. Ha semmi nem indokolja az eltérést, akkor a magyar szokást követve az alábbi szabályokat alkalmazzuk.

A rövid és a hosszú magánhangzók között csak akkor teszünk különbséget, ha más eltérés nincs a nevek között.

Győrffy András
Győrffy György
Győrffy György
Győrffy István

A régies helyesírású magyar és az idegen írású neveket az íráskép alapján soroljuk be.

Deguignes
Deny
Doerfer
Donner
Schliemann
Siklósi
Vörös Gyergely
Weörös János
Wörös Anna

Ha az idegen név valamely betűje a magyar ábécé betűjétől csupán egy mellékjelben különbözik, azt nem tekintjük önálló betűnek (pl. s, ś, š) és a mellékjel nélküli alak alapján soroljuk be a nevet.

Šachmatov
Scharlipp
Schneider
Schubert
Schütz

A betűrendbe soroláskor a nevek előtt álló *iff.*, *dr.*, *gróf* elemeket sosem, a *de*, *von* elemeket általában nem vesszük figyelembe. Ez utóbbiakra általános szabály nem adható, ha névkiegészítő, mint a *von* a németeknél (pl. von Beethoven) vagy a *van* a hollandoknál (pl. van der Leeuw), akkor nem számít a betűrendbe soroláskor, ha a név szerves része, mint többnyire a *de* a franciáknál (pl. De Gaulle), akkor viszont igen. Nyilvánvaló, hogy az orientalista gróf Kuun Géza a K betűnél kell keresni, a vallástudomány kiemelkedő képviselőjét, van der Leeuw nevét az L-nél, von Beethovent a B-nél.

A nevekhez tartozó betűket régen nem vették figyelembe, a számítógép azonban nem tud különbséget tenni. Ezért ma inkább vesszővel elválasztva a név után írjuk ezeket.

Takács Miklós
H. Tóth Imre
Tóth Sándor

Vagy:

Takács Miklós
Tóth Imre, H.
Tóth Sándor

Újabban felbukkan az a megoldás is, hogy a vezetéknév előtt álló betűt is figyelembe veszik a betűrendbe sorolásnál, ezt a gyakorlatot azonban nem ajánlatos követni.

Az alábbiakban lássunk néhány bibliográfia típust:

1. Ebben az esetben a hivatkozásokban szereplő rövidítéseket találjuk elől, majd utána egyenlőségjelet, azután az irodalom feloldását.

ARMSTRONG 1998 = KAREN ARMSTRONG: *Mohamed. Az iszlám nyugati szemmel*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1998.

BLAZOVICH-KRISTÓ-MAKK 1994 = *Szent Istvántól Mohácsig*. Szerk.: BLAZOVICH LÁSZLÓ-KRISTÓ GYULA-MAKK FERENC. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 6. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1994.

- CSEH 1993 = CSEH JÁNOS: Apahida. In: *HGL* 79–81.
- FNESZ = KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára* I–II. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.
- HGL = BÓNA ISTVÁN–CSEH JÁNOS–NAGY MARGIT–TOMKA PÉTER–TÓTH ÁGNES: *Hunok–Gepidák–Langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged: JATE Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, 1993.
- IVANICS 1994 = IVANICS MÁRIA: *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 22. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994.
- KAPITÁNYFFY 1994 = KAPITÁNYFFY ISTVÁN: görögtűz. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel P.–Makk Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994. 239b.
- KÖVÉR 1994 = KÖVÉR LAJOS: Turgot politikai pályája. *Aetas* 1994/4. 107–132.
- KRISTÓ 1993 = KRISTÓ GYULA: *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 3. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1993.
- LIGETI 1940 = LIGETI LAJOS: Attila hunjainak eredete. In: *Attila és hunjai*. Szerk.: Németh Gyula. Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1940. 11–30.
- MEH = *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Szerk.: GYÖRFFY GYÖRGY. A történelmi bibliográfiát kieg. Dienes István és Kovács László. Budapest: Osiris Kiadó, 2002⁵.
- MTT = *A mongolok titkos története*. Ford.: LIGETI LAJOS. Budapest: Gondolat Kiadó, 1962.
- NÉMETH 1940 = *Attila és hunjai*. Szerk.: NÉMETH GYULA. Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1940.
- NÉMETH 1991 = NÉMETH GYULA: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Közzéteszi: Berta Árpád. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991. 2., bővített és átdolgozott kiadás.
- PAPADAKIS–MEYENDORFF 2002 = PAPADAKIS, ARISTEIDES – MEYENDORFF, JOHN: *A keresztény kelet és a pápaság felemelkedése. Az egyház 1071 és 1453 között*. Bizánc Világa 6. Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 2002.
- RÓNA-TAS 1996 = RÓNA-TAS ANDRÁS: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest: Balassi Kiadó, 1996.
- SENGA 1983 = SENG TORU: Morávia bukása és a honfoglaló magyarok. *Századok* 117 (1983) 307–345.
- SZALLÁM TOLMÁCS = Szallám tolmács útleírása. Ford.: KMOŠKÓ MIHÁLY. In: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk. Olajos Teréz–H. Tóth Imre–Zimonyi István. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely. Szeged 1995, 21–23.

2. A második esetben a hivatkozások az abc sorrend alapján kereshetőek vissza.

- ARMSTRONG, K. (1998) *Mohamed. Az iszlám nyugati szemmel*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- BLAZOVICH L. – KRISTÓ GY. – MAKK F. (szerk.) (1994) *Szent Istvántól Mohácsig*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 6. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- BÓNA I. ET AL. (1993) *Hunok – Gepidák – Langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged: JATE Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- IVANICS M. (1994) *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 22. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KAPITÁNYFFY I. (1994) görögtűz. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gy. Szerk.: Engel P.–Makk F. Budapest: Akadémiai Kiadó. 239b.
- KÖVÉR L. (1994) Turgot politikai pályája. *Aetas* 4. szám, 107–132.
- KRISTÓ GY. (1993) *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 3. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- LIGETI L. (1940) Attila hunjainak eredete. In: *Attila és hunjai*. Szerk.: Németh Gy. Budapest: Magyar Szemle Társaság. 11–30.
- MEH = Györffy Gy. (szerk.) *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. A történelmi bibliográfiát kieg. Dienes István és Kovács László. Budapest: Osiris Kiadó. 2002⁵.
- MTT = Ligeti L. (ford.) *A mongolok titkos története*. Budapest: Gondolat Kiadó. 1962.
- NÉMETH GY. (szerk.) (1940) *Attila és hunjai*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- NÉMETH GY. (1991) *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Közzéteszi: Berta Á. Budapest: Akadémiai Kiadó. 2. bővített és átdolgozott kiadás.
- PAPADAKIS, A. – MEYENDORFF, J. (2002) *A keresztény kelet és a pápaság felemelkedése. Az egyház 1071 és 1453 között*. Bizánc Világa 6. Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.
- RÓNA-TAS A. (1996) *A honfoglaló magyar nép*. Budapest: Balassi Kiadó.
- SENGA T. (1983) Morávia bukása és a honfoglaló magyarok. *Századok* 117, 307–345.

Szallám tolmács = Szallám tolmács útleírása. Ford.: Kmoskó M. In: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk. Olajos Teréz–H. Tóth Imre–Zimonyi István. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely. 1995, 21–23.

A bibliográfiák elkészítéséhez általános szabályként azt érdemes megjegyezni, hogy az egyes adatok egymástól teljesen egyértelműen el kell, hogy különüljenek. Erre két módszert használhatunk: vagy a betűűpusokkal (kurzíválás, kiskapitális) vagy az egységek közé tett írásjellel (általában vesszővel) különítjük el az egyes egységeket.

Mellékletek

Mellékletbe tehetünk minden olyan információt, amelyek a szövegbe kerülve megakasztanák a gondolatmenetet, a dolgozat megértését viszont segítik. Ilyenek a táblázatok, a térképek, az adattárak, az ábrák. A mellékletek származási helyét – hacsak nem mi készítettük őket – mindig meg kell adnunk ott, ahol a térkép, ábra stb. megjelenik. És természetesen az irodalomjegyzékben is fel kell tüntetni a felhasznált művet. Ha például az alaptérképet valakitől átvettük, de kiegészítettük, akkor oda kell írunk, hogy az eredetit kinek a művéből vettük át (pl. Minorsky 1953, 78 alapján). Ügyelnünk kell arra, hogy a mellékletek a dolgozat szerves részét képezzék, azaz ha már egyszer mellékletet alkalmazunk, akkor hivatkozzunk is rá a szövegben, ne csak funkciótlanul álljon ott a szöveg végén. A mellékletek nem a dolgozat díszai, hanem hozzá kapcsolódó, de a dolgozat szövegétől elkülönülő részek. Az a melléklet, amely a dolgozat mondanivalójához nem csatlakozik szervesen, értéktelen. A mellékleteket célszerű számozni, általában folyamatosan, így könnyebb lesz áttekinteni őket.

Adattár

Ha sok adatot dolgoztunk föl munkánk során, azokat érdemes adattárként táblázatos vagy egyéb formában mellékletbe rendezni. A főszövegbe csak a legszükségesebb adatokat közöljük nézeteink bizonyítására, alátámasztására. Vigyázzunk arra, hogy ne ömlesztve, hanem valamilyen elv szerint rendszerezve adjuk meg az adatokat. Számos rendszerezési módszer és elv létezik, amelyek közül a dolgozat jellege és az adatok típusa alapján érdemes kiválasztani a megfelelőt (ábécérend, gyakoriság, időrend, tematikai rend, földrajzi elhelyezkedés, forrástípus, stb.). A dolgozatban így folyamatosan hivatkozhatunk az adattár megfelelő részeire. Az adattár összeállításánál feltétlenül ügyelni kell arra, hogy az adatok pontos forrása a megfelelő helyen szerepeljen. Például táblázatba foglalt adatok esetében egy sort vagy oszlopot az adatok forráshelyének jelölésére érdemes fenntartani.

Térképek, ábrák és képek

A dolgozatokhoz akkor érdemes térképeket mellékelni, ha a szövegben többször szerepelnek olyan földrajzi nevek, amelyek lokalizációja nem mindenki számára egyértelmű. Térképek alkalmazása ajánlott akkor is, ha a dolgozat térbeli folyamatokat és jelenségeket (népek vándorlása, megyék kialakulása, városhálózat, kereskedelmi utak, stb.) tárgyal, amelyek megértése és áttekintése térkép segítségével jelentősen könnyebbé válik. A képek esetében fokozottan ügyeljünk arra, hogy jó minőségűek legyenek. Egy fényképről fénymásolóval készült másolat sokszor teljesen alkalmatlanná válik arra, hogy egy dolgozat hasznos kiegészítése legyen. Főlegesen, pusztán dekorációs céllal nem kell képeket mellékelni egyetlen dolgozathoz sem. A képek kiválasztásánál mindig fontos szempont, hogy korabeli tárgyról, épületről készült-e a fénykép. A régészeti, múzeumi albumok, művészettörténeti kiadványok értékes és szakmailag is hiteles fényképeket, rekonstrukciós rajzokat tartalmaznak, óvakodjunk a bizonytalan eredetű fényképek és rekonstrukciós ábrázolások alkalmazásától. Ne feledjük, hogy a kép, fénykép, az írott szöveghez hasonlóan forrásértékkel rendelkezik, amelynek lelőhelyét, forráshelyét jelölni szükséges. Ha a dolgozat írója saját fényképtárából helyez el képeket dolgozata mellékletében, mindig jelölje, hogy az adott kép a szerző felvétele. Ilyen esetben érdemes feltüntetni a fénykép készítésének évét, illetve a tárgy lelőhelyét, épület, régészeti feltárás pontos helyét, ahol a fényképfelvétel készült.

Az utolsó ellenőrzés

A dolgozat elkészültét nem az a pillanat jelenti, amikor az ember leüti az utolsó betűt, és utána elkezd kinyomtatni a „kész” munkát. Egy jól sikerült dolgozat értékét nagyban leronthatja, ha elütések, következetlenségek találhatók benne. A kisebb – tehát nem a szakirodalom nem ismeréséből vagy az írói véna hiányából fakadó – hibákat a dolgozat írója nem fogja észrevenni. Ne áltassuk magunkat. Mi hosszú évek tapasztalata alapján állíthatjuk, hogy ez így van. Miután „utoljára” kinyomtattuk a dolgozatunkat, kérjünk meg egy személyt, hogy olvassa el, és mondjon véleményt róla. A kinyomtatást hangsúlyoznunk kell, a számítógép képernyőjén a hibák ugyanis sokkal kisebb mértékben fedezhetők fel, mint a papírlapon. A javítónak kettős feladata van. Egyrészt helyesírási és stilisztikai szempontból kell javítania a dolgozatot, másrészt tartalmilag. Ehhez a dolgozatot többször (legalább háromszor) el kell olvasnia. Az olvasás során a hibákat – bármilyen fajtájúak legyenek is – a javító a szö-

vegben jelezze. Erre a könyvkiadás során kialakult speciális jelzések szolgálnak. A jelek ismerete nem kötelező, de ajánlott. A dolgozat javítása ugyanis két ember munkája. A javító jelez valamit a munkában, a dolgozat írója értelmezi a jelet, és ennek megfelelően javítja a szöveget. Ha a két személy nem azonos jelrendszert használ, akkor könnyen előfordulhat, hogy a „javítás” valójában inkább ront a korábbi szövegen. Gondoljunk arra, hogy ezt a rendszert alkalmazzák a nagy kiadók is, minden bizonnyal azért, mert jól bevált.

Az alábbiakban áttekintjük ennek a jelölési rendszernek a főbb eszközeit. Általános szabályként tekinthető, hogy a javításaink minden esetben a javítandó részlettel azonos sorba kerüljenek.

a.) Amennyiben egy betű a szövegünkben törlendő:

A honfoglalás a magyarság történetének egy fontos eseménye.

o 19

A javítás eredményeképpen:

A honfoglalás a magyarság történelmének egy fontos eseménye.

b.) Amennyiben egy soron belül több karaktert is törölni szeretnénk:

A honfoglalás a magyarság történelmének egy fontos eseménye.

o 19
o 19

A javítás eredményeképpen:

A honfoglalás a magyarság történelmének egy fontos eseménye.

c.) Amennyiben egy karaktert cserélni szeretnénk:

A honfoglalás a magyarság történelmének egy fontos eseménye.

o o

A javítás eredményeképpen:

A honfoglalás a magyarság történetének fontos eseménye.

d.) Amennyiben egy soron belül több karaktert cserélnénk azonos módon:

A honfoglalás a magyarság történelmének egy fontos eseménye.

o o (2x)

A javítás eredményeképpen:

A honfoglalás a magyarság történelmének egy fontos eseménye.

e.) Amennyiben egy betű kimaradt, akkor:

A honfoglalás a magyarság történelmének egy fontos eseménye.

o ho

A javítás eredményeképpen:

A honfoglalás a magyarság történelmének egy fontos eseménye.

f.) Ha a szövegből kimaradt egy szó:

A honfoglalás a magyarság történetének fontos eseménye.

o k egy

A javítás eredményeképpen:

A honfoglalás a magyarság történelmének egy fontos eseménye.

g.) Ha a mondaton belül a szórenden vagy a tagmondatok sorrendjén változtatunk:

A honfoglalás^②, amely megérdemli a figyelmet^①, a magyarság történelmének egy fontos eseménye.

A javítás eredményeképpen:

A honfoglalás a magyarság történelmének egy fontos eseménye, amely megérdemli a figyelmet.

h.) Ha nagyobb szövegrészeket akarunk törölni:

A honfoglalás a magyarság történelmének egy fontos ~~rendkívül fontos és sorsdöntő~~ eseménye. *in 19*

A javítás eredményeképpen:

A honfoglalás a magyarság történelmének egy fontos eseménye.

i.) Ha csak rövidebb részletet kívánunk törölni:

A honfoglalás a magyarság történelmének egy ~~nagyon~~ fontos eseménye. *in 19*

A javítás eredményeképpen:

A honfoglalás a magyarság történelmének egy fontos eseménye.

j.) Ha egymás mellett lévő betűket kell felcserélni:

A honfoglalás a magyarság történelmének egy fontos eseménye. *in 19*

A javítás eredményeképpen:

A honfoglalás a magyarság történelmének egy fontos eseménye.

k.) Ha a szórend változik:

A honfoglalás a történelmének magyarság egy fontos eseménye. *in 19*

A javítás eredményeképpen:

A honfoglalás a magyarság történelmének egy fontos eseménye.

Ha olyan megjegyzésünk van, amit a dolgozat írójának szánunk, de nem kell a szövegbe illeszteni, akkor azt a margóra írjuk, és bekarikázzuk.

Formai előírások

A szemináriumi és szakdolgozatot Times New Roman betűtípussal, 12 pontos betűvel, a jegyzeteket 10 pontos-sal szokás írni. Ennél nagyobb betűket a fejezetcímeknél és a címlap elkészítésénél lehet használni. Ezek még könnyen és jól olvashatók. Ügyeljünk arra, hogy minden bekezdés azonos méretű betűvel legyen, ne váltogassuk a betűméretet.

A sortávolság 1,5-ös legyen, az ennél ritkább vagy a sűrűbb nehezen olvasható, ez viszont lehetővé teszi azt is, hogy elvégezzük a javításokat, valamint a bíráló (szemináriumvezető vagy opponens) is beleírhatja megjegyzéseit a nyomtatott szövegbe.

Összegzés

Történészként óhatatlanul eszünkbe jut, hogy az írás nemcsak története hajnalán, de hosszú évszázadokig a kiváltságosok eszköze volt. Ma már mindenkinek lehetősége van ezzel a kommunikációs formával élni, sőt egy egyetemistának kötelessége is. Azt azonban nem állíthatjuk, hogy könnyű megírni egy-egy dolgozatot vagy éppen a szakdolgozatot. Sokak számára a leküzdhetetlen szorongás, lámpaláz miatt egy előadás megírása és felolvasása ugyanilyen nehéz. Ezen munka során arra törekedtünk, hogy tanácsainkkal, útmutatásainkkal megkönnyít-

sük a hallgatók számára az egyetemi dolgozatok megírását, és a tudományos pálya iránt érdeklődők számára az első tudományos igényű dolgozatok elkészítését.

Egy történetírói szakmunka sajátos nyelvezettel rendelkezik, amit az egyetemen kell elsajátítani. Ehhez logikus okfejtésnek is társulnia kell, vagyis a dolgozat megköveteli a tiszta, átlátható szerkezeti felépítést is. Végezetül, amit még figyelembe kell vennünk, az a sokak által tévesen kevés figyelemre méltatott forma. Gyakran előfordul, hogy ha a dolgozat nem felel meg az előírt formai követelménynek, úgy azt el sem olvassák. Ha a későbbiekben publikálni kívánjuk munká(i)nkat, abban az esetben is eleget kell tennünk a kiadó ilyen jellegű kívánságainak. Arról sem szabad elfelejtkeznünk, hogy a stílus nehézkessége, körülményes volta miatt hosszú hónapok kemény munkája veszhet kárba. A szakkifejezések pontos, helyénvaló használata pedig alapfeltétele egy tudományos munka megírásának.

A dolgozatunk elkészítése során sohasem szabad megfeledkezzünk arról, hogy a munkánk lehet jó, de sajnos hibátlan vagy tökéletes nem. Ugyanakkor a hibák, amik esetlegesen benne maradtak a dolgozatban, a munkánk eredményeivel együtt minősítik az írásunkat és bennünket.

Annak ellenére, hogy sokak szerint a történetíró „mestersége” voltaképpen mindenki számára könnyen elsajátítható, azt kell mondanunk, hogy ez is egy olyan – bonyolult szabályokkal és cseppel sem könnyen megoldható tudományos problémákkal bőven megáldott – szakma, amit komoly és kitartó tanulás nélkül hitelesen művelni nem lehet.

ÁTÍRÁSI TÁBLÁZATOK

Átírás nem latin betűs írásrendszerekből

A cirill betűk átírása

А а	a
Б б	b
В в	v
Г г	g
Д д	d
Е е	e
Ё ё	jo
Ж ж	zs
З з	z
И и	i
Й й	j
К к	k
Л л	l
М м	m
Н н	n
О о	o
П п	p
Р р	r
С с	sz
Т т	t
У у	u
Ф ф	f
Х х	h
Ц ц	c
Ч ч	cs
Ш ш	s
Щ щ	scs
Ъ ъ	–
Ы ы	i
Ь ь	–
Э э	e
Ю ю	ju
Я я	ja

A görög betűk átírása

Α α	a
Β β	b
Γ γ	g
Δ δ	d
Ε ε	e
Ζ ζ	z
Η η	é
Θ θ	th
Ι ι	i
Κ κ	k
Λ λ	l
Μ μ	m
Ν ν	n
Ξ ξ	x
Ο ο	o
Π π	p
Ρ ρ	r
Σ σ ζ	sz
Τ τ	t
Υ υ	ü
Φ φ	ph
Χ χ	kh
Ψ ψ	psz
Ω ω	ó

Az arab ábécé átírása

önálló	végso	középső	kezdő	átírása
ا	ا			á
ب	ب	ب	ب	b
ت	ت	ت	ت	t
ث	ث	ث	ث	sz
ج	ج	ج	ج	dzs
ح	ح	ح	ح	h
خ	خ	خ	خ	h
د	د			d
ذ	ذ			dz
ر	ر			r
ز	ز			z
س	س	س	س	sz
ش	ش	ش	ش	s
ص	ص	ص	ص	sz
ض	ض	ض	ض	d
ط	ط	ط	ط	t
ظ	ظ	ظ	ظ	z
ع	ع	ع	ع	–
غ	غ	غ	غ	g
ف	ف	ف	ف	f
ق	ق	ق	ق	k
ك	ك	ك	ك	k
ل	ل	ل	ل	l
م	م	م	م	m
ن	ن	ن	ن	n
ه	ه	ه	ه	h
و	و			ú/v
ي	ي	ي	ي	í/j

A projekt az Európai Unió támogatásával,
a Nemzeti Fejlesztési Terv keretében valósult meg.
A felsőoktatás szerkezeti és tartalmi fejlesztése
HEFOP-3.3.1-P.-2004-09-0134/1.0

